

9

AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU

"GLOBAL VƏ SOSİAL EKOLOGİYANIN FƏLSƏFİ PROBLEMLƏRİ"
ŞÖ'BƏSİ

EKOLOGİYA
FƏLSƏFƏ
MƏDƏNİYYƏT

Elmi məqalələr məcmuəsi

BAKI - "ELM" - 2000

2000
1041

E081
E44

АЗЭРБАЙҶАН ЕЛМЛЭР АКАДЕМИЈАСЫ
БЪМЭНЈАР АДЫНА
ФЭЛСЭФЭ, СОСИЛОКИЈА ВЭ ЫҮГУГ ИНСТИТУТУ

«ГЛОБАЛ ВЭ СОСИАЛ ЕКОЛОКИЈАНЫН
ФЭЛСЭФИ ПРОБЛЕМЛЭРИ»
ШӨ'БЭСИ

ЕКОЛОКИЈА
ФЭЛСЭФЭ
МЭДЭНИЈЈЭТ

ЕЛМИ МЭГАЛЭЛЭР МЭЧМУЭСИ

/ref. hej

25-ЧИ БУРАХЫЛЫШ

б. Ем.
25.2.24

М. Ф. Ахундов адина
АзербайҶан Республикасы
КИТИБХАНА

2000

228 cat.
(1) c

АРХИВ

БАКЫ. «ЕЛМ». 2000

68991

Мини Азгунд адина

69813

+103(2A) + 2 111(2A)

РЕДАКСИЈА ЁЕЈЎТИ:

АҒАЈАР ШҮКҮРОВ

Фэлсәфә елмләри доктору, профессор

МӘЪӘММӘД СЕЈФӘДДИНИ

Тарих елмләри доктору, профессор

МӘС'УДИ ДӨВРАН

Филолокија елмләри доктору, профессор

ҒАЧЫЈЕВ НАМИГ

Фэлсәфә елмләри намизәди, досент

ӘЛИЈЕВ СӘАДӘТ

Биолокија елмләри намизәди

МАЈИС ӘЛИЈЕВ

Һүгүг елмләри намизәди

АРИЗ КӨЗӘЛОВ

Фэлсәфә елмләри намизәди

Бурахылыша мәс'ул:

ф.е.д., проф. АҒАЈАР ШҮКҮРОВ

ф.е.н. АРИЗ КӨЗӘЛОВ

Еколокија. Фэлсәфә. Мәдәнијјәт. Елми мәгаләләр мәчмуәси.
25-чи бурахылыш. Бақы. «Елм». 2000. 229 сәһ.

ISBN 5 - 8066 - 1230 - 9

0301000000

Е -----

655 (07) - 2000

**БИСМИ-Л-ЛАҒИ-Р-РӘҲМАНИ-Р-РӘҲИМ!
(РӘҲМЛИ, МӘРҲӘМӘТЛИ АЛЛАҒЫН АДЫНЫ ЧӘК!)
ГУР'АНИ-КӘРИМДӘН ТӘРЧҮМӘЛӘР**

Әрәб дили уstadларым мәрһум профессор Әләскәр Мәммәдовун вә мәрһумә Рә'на ханым Әһ-мәдованын руһлары шад олсун!

Инди ибадәтләрин ана дилиндә јеринә јетирилмәсіндән чох данышылып. Ана дилини дә елә әрәб дили кими, чохларынын јахшы билмәдији, ана дилиндә ибадәти тәшкил етмәји бачарачаг руһани тәбәгәсинин олмадыгы бир чәмијјәтдә белә бир ишин нечә баша кәлчәјини агла кәтирмәк чәтиндир. Бундан башга, әсрин биринчи јарысында Түрkiјә Чумһуријјәтиндә сојдашларымызын артыг бу тәчрүбәни кечдикләри, фәгәт бу күн ибадәт дуаларыны јенә әрәбчә охууглары фактдыр. Бу өз јериндә.

Ибадәтдә башлычасы ибадәт едәнин ибадәт етдијинә ихласла-үрәкдән үз тутуб дуа етмәсидир. Бу да нә дедијини баша дүшмәклә олар. Әлбәттә, Гур'ан әјәләрини бачардыгы кими охујуб, Улу Јарадан диләкләрини неч дилә кәтирмәдән үрәкдән кечирәнләрин, неч бир дилдән истифадә етмәјәнләрин дуаларынын гәбул олунмадыгыны да дејә билмәрик. Мәнчә, белә мө'минләрә охууглары Гур'ан мәтнләринин дүзкүн баша дүшүлмәсіндә јардым кәстәрмәк нәчиб ишдир. Одур ки, узун илләрин тәчрүбәсинин нәтичәси олагаг, мүсәлманларын күндәлик ибадәтләриндә охууглары бир нечә сүрәни мәзмунча дәгиг, формача әслинә чох ујғун бир шәкилдә ана дилимә чевириб сојдашларыма чатдырмаг, Улу Танрымын һагг дининә хид-мәт кәстәрмәк истәдим.

Бундан әввәл бу истигамәтдә нүмунәләр тәгдим етмиш, «Мәсәд» («Хурма лифи») сүрәсинин (111-чи сүрә) тәрчүмәсини ики дәфә мүхтәлиф вариантларда, «Бейјинә» («Ајдын дәлил») сүрәсинин (98-чи сүрә) тәрчүмәсини бир дәфә дәрч етдирмишәм. «Мәсәд» сүрәси чох охунан сүрәләрдән олдуғу үчүн онун да тәрчүмәсини јенидән чүз'и тәкмилләшдирмә илә тәгдим едирәм.

Беләликлә, әл-Фатиһә, ән-Нәср, әл-Мәсәд, әл-Ихлас, әл-Фәләг, ән-Нас сүрәләринин Азәрбајчан түрк дилиндә сон тәрчүмәләрини, Гур'ани-кәримин бүтүн әввәлки вә сонрақы тәрчүмәчиләринә бәјүк еһтирам һисси илә, охучуларын вә мүтәхәссисләрин ихтијарына верәрәм.

Әрәбдилли мүсәлманлар он дәрд әсрдир ки, бәшәр тарихинин ән бәјүк мө'нәви не'мәти мүгәддәс оху Гур'ани-кәримин әсл ләззәти

вә рајиһәси илә бәсләнир. Бу дад, бу гоху түркдилли мүсәлманлара әмәјимлә аз да олса чатачагса, демәк, Учалардан Уча, севилмәли, әјүлмәли, көркү Танрымыз Аллаһ мәнә Өз лүтфүнү вә еһсаныны көстәрир. Шүкүрләр олсун, Илаһи!

Әмиршаһ Бабашаһ оғлу
31.03.2000

Фатиһә («Башлангыч») сурәси (Мәккә сурәләриндән, 7 әјә)

1. Рәһмли, Мәрһәмәтли Аллаһын адыны чәк!
2. Аләмләрин Танрысы,
3. Рәһмли, Мәрһәмәтли,
4. Дин күнүнүн ағасы Аллаһа алгыш дејәк!
5. Биз Сәнә гуллуғ едир, Сәндән умуруғ көмәк;
6. бизи дүзкүн жола чәк.
7. Не мәт вердикләринин јолу илә гој кедәк;
гәзәбинә уғрамыш, јолуну азымышларын
јолуна гојма дүшәк.

Изаһлар:

Рәһмли – Аллаһын адларындан бири, «бағышлајан» демәкдир. Бу бағышлама бүтүн варлығлары әһәтә едиб, бүтүн аләмләрин, бу дүнјанын вә ахирәт дүнјасынын сакинләринә аиддир.

Мәрһәмәтли – Аллаһын адларындан бири, «үрәји јанан», «ачы-јан» демәкдир. О дүнјада мөминләрә көстәриләчәк мәрһәмәти вә шәфғәти билдирир.

Дин күнү – гиямәт күнү, дүнјанын сону чатанда бүтүн инсанларын дирилдилиб сорғу-суала тутулмағ, һағ-һесаб чәкилмәк үчүн Аллаһын гаршысына кәтириләчәји күн.

Не мәт вердикләринин – дүзкүн жола салдығын, Өз һәгиги динини көндәрмәклә һәгигәтин бу диндән ибарәт олдуғуну билдириб, ислам не мәтинә говушдурдуғун мүсәлманларын.

гәзәбинә уғрамыш – һәгигәти биләрәк ондан үз дөндәрдикләринә көрә Аллаһын гәзәбинә кәлмиш јөһудиләр.

јолуну азымышлар – һәгигәти билмәдикләриндән дүзкүн јолдан сапанлар, христианлар.

Нәср («Көмәк») сурәси (Мәдинә сурәләриндән, 3 әјә)

Рәһмли, Мәрһәмәтли Аллаһын адыны чәк!

1. Онда ки көмәк кәлди Аллаһдан, һәм дә зәфәр,
2. көрдүн бүтүн инсанлар Аллаһын бу дининә
дәстә-дәстә кәлирләр,

3. онда Танрыны әјүб алгышла сән дә, Ондан бағышланма дилә ки, О кечди күнаһындан.

Мәсәд («Хурма лифи») сурәси (Мәккә сурәләриндән, 5 әјә)

Рәһмли, Мәрһәмәтли Аллаһын адыны чәк!

1. Әбу Ләһәбин әлләри гурујуб дүшдү јанына,
азар дәјди чанына;
2. малы дадына јетмәди,
газанчы [кирмәди ганына].
3. Бир ода дүшәчәк,
алову [дарашачағ чанына];
4. одунчу арвады да
[гатылачағ диванына];
5. арвадын бојунда бир мәсәд ип
[долашачағ дабанына].

Изаһлар:

Әбу Ләһәб – Аллаһын салаваты вә саламы олмуш Мәһәммәд пејғәмбәрин кичик әмиси Әбд әл-Үзза ибн Әбд әл-Мүттәлиб. Јанагла-ры гырмазы олдуғу үчүн она «Әбу Ләһәб» (Од атасы), јәни алјанағ, гырмазысифәт дејәрмишләр.

одунчу арвады – Әбд әл-Үзза ибн Әбд әл-Мүттәлибин арвады Үмм Чүмејл (Чәмил) Әрва бинт Нәрб Мәһәммәд пејғәмбәрә олан кинини вә нифрәтини ифадә етмәк, она бир зијан јетирмәк үчүн кол-кос јығыб онун кечдији јоллара атмагла мәшгул олдуғундан бу гадына «Одунчу» ләгәби верилмишди.

мәсәд – хурма ағачынын сачағ лифләриндән товланан сәрт ип. Тәфсирләрдә бунун узун зәнчир, оддан олан чәһәннәм төвгү, Үмм Чүмејлин өз әринин јандырылдығы тонгала одун кәтириб әләвә етмәк үчүн истифадә етдији ип вә с.олдуғу һағгында мәлуматлара раст кәлмәк олар. Даһа чох Әрванын Мәһәммедин пејғәмбәрлијинин батил олдуғуну сүбут етмәк үчүн хәрчләмәјә һазыр олдуғу чох гиямәтли даш-гашлары олан бојунбағысына, јахуд бу дашларын дүзүлдүју ипә ишарә олдуғу көстәрилир.

Ихлас («Аллаһын башга варлығларда олмајан халис сифәтләринин садаланмасы») сурәси (Мәккә сурәләриндән, 4 әјә)

Рәһмли, Мәрһәмәтли Аллаһын адыны чәк!

1. Де: – Аллаһдыр тәк олан кәс,
2. Аллаһ еһтијач билмәз.

3. Доғмајыб, доғулмајыб,
4. тајы олмајыб неч кәс.

Фәләг («Сүбһ») сурәси
(Мәккә сурәләриндән, 5 ајә)

Рәһмли, Мәрһәмәтли Аллаһын адыны чәк!

1. Де: – Пәнаһ апарырам сүбһүн Танрысына мән
2. Өзүнүн жаратдығы һәр мәхлугун шәриндән,
3. гаранлыг дүшән заман гаранлығын шәриндән,
4. дүјүнләрә үфүрән гадынларын шәриндән,
5. бири пахыллыг етсә, пахыллығын шәриндән.

Изаһлар:

фәләг – еркән сүбһ, дан јери сөкүлән вәхт
 дүјүнләрә үфүрән гадынлар – сәһр охудугча ипә дүјүн атыб
 үфүрән сәһркар гадынлар, үмумијјәтлә сәһркарлар

Нас («Инсанлар») сурәси
(Мәккә сурәләриндән, 6 ајә)

Рәһмли, Мәрһәмәтли Аллаһын адыны чәк!

1. Де: – Пәнаһ апарырам О Улу Танрыма* мән,
2. О Улу ағама мән,
3. Улу мәбудума мән,
4. көзләримә көрүнүб-чәкиләни шәриндән.
5. Одур пис шеј кечирән инсан көнүлләриндән.
6. Бә'зән чинләрдән олур, инсанлардан да бә'зән.

Изаһлар:

көрүнүб-чәкилән – инсанларын көзүнә көрүнүб, гәлбинә кириб
 онлары товлајан, Аллаһын ады чәкиләндә дабанбасма гачан шејтан

* Бу сурәнин төрчүмәсиндә «инсанларын танрысына» әвәзинә
 «О Улу Танрыма» ифадәсини ишләтмәклә сурәнин өз формасынын
 сахланмасына наил олмага чалышмышам. һесаб едирәм ки, мөзмун-
 да да неч бир дәјишиклик баш вермәјиб. Чүнки мүрачиәт едән өзү ин-
 сандыр (Ө.Б.).

P.S. Бу төрчүмәләри өн сөзлә бирликдә олдузу шәкилдә, неч нәји дәјишмәдән јаячаг КИВ-ә габагчадан төшәккүр едирәм. Башга сурәләрин бу үслубда өтдијим төрчүмәләринә исә мөөллиплика һуғуларынын бүтүн тәләбләри тәтбиғ едиләчәк, онлар горуначаг.

Әмиршаһ Бабашаһ оғлу.

ЕКОЛОЖИ КОНСЕПСИЈАДА ИНСАН ЕКОЛОКИЈАСЫ ПРОБЛЕМИ

Елмин инкишафынын индики мәрһәлесиндә инсан еколокијасына мұхтәлиф саһә елмләринин, о чүмләдән, тибби-биоложи, чографи, тарихи вә дикәр ичтимаи елмләрин фактларыны синтез едән – комплекс елм кими бахмаг лазымдыр. Оунула бәрәбәр ејни заманда һуғуги еколокија да, мұһүм јер тутур. Чүнки һуғуги еколокија әтраф мұһитин мұһафизәсинә јөнәлдилмиш норматив һуғуги актлар системини ишләјиб һазырлајыр. Вәкил-экологлар, әтраф мұһитин вә вәтәндашларын еколожи һуғуғларынын мұһафизәчиләри һесаб олунур. Инсан еколокијасынын јурidik аспекти һуғуги еколокијаја да-хил едилә биләр. Лакин һәлә индијә гәдәр бу анлајышын дөгиг тәрифи верилмәмишдир.

Инсан еколокијасы – инсана тәбиәт факторларынын, еләчә дә социал-игтисади факторларын әтраф мұһитә тә'сиринин ејрәнилмәси илә әлағәдардыр.

Азәрбајҗан Республикасынын Конститусијасында, инсанын, һәмчинин тәбиәтин мұһафизәсинә хүсуси мәддәләр һәср олунмушдур. 1999-чу илин август ајында гәбул едилмиш «Әтраф мұһитин мұһафизәси һагғында» Азәрбајҗан Республикасы Ганунунда «Әтраф мұһитин мұһафизәсинин әсас принципләри» (мәддә 3) диггәти чәлб едир. Ганунда дејилир: «Әтраф мұһитин мұһафизәсинин ашағыдакы принципләрә әсасланыр:

- Социал-игтисади, мә'нәви-эстетик проблемләрин гаршылыгы һәлли, әразиләрдә еколожи таразлығын тә'мин едилмәси вә позулмуш тәбии еколожи системләрин бәрпасы;

- Тәбии еһтијатларын сәмәрәли истифадә олунмасы вә бәрпасы, тәбиәтдән истифадәни вә әтраф мұһитин мұһафизәсинин игтисади стимуллашдырылмасынын тәтбиғ едилмәси;

- Әтраф мұһитин биоложи мұхтәлифијинин горунмасынын тә'мин едилмәси;

- Дөвләт нәзарәти, әтраф мұһитин мұһафизәси һагғында ганунверичилијин позулмасына көрә мәс'улијәт;

- Әтраф мұһитә зәрәр вурулмасынын гаршысынын алынмасы вә вурулан зәрәрин гижмәтләндирилмәси;

- Әтраф мұһитин мұһафизәси саһәсиндә әһалинин вә ичтимаи бирликләрин иштираки;

- Әтраф мұһитин мұһафизәси саһәсиндә бейнәлхалг әмәкдашлыг.¹

Көрүндүјү кими, һәм Азәрбајҗан Конститусијасында, һәм дә әтраф мұһитин мұһафизәси илә бағлы гәбул едилмиш гәрарларда еколожи проблемләрә мұһүм јер верилмишдир. Әтраф мұһитин таразлығыны вә бу таразлығын позулмасына тә'сир едән амилләри вә антропоген (инсан фәалијәти) вә физики просесләри ејрәнән елм кими еколокијанын дәриндән тәдгиг едилмәси мұасир дөврдә олдугча вәчибдир. Тәбии ресурслар (еһтијатлар) инсанларын еһтијачларыны өдәмәк үчүн әтраф мұһитдә мөвчуд олан торпаг, фәјдалы газынтылар, битки өртүјү, флора, фауна, су вә енержи

¹ «Әтраф мұһитин мұһафизәси һагғында» Азәрбајҗан Республикасы Гануну, «Азәрбајҗан» гәзети, 20 август 1999-чу ил.

мөнбөлөри олдугундан онун горунмасы мүнүм аһәмијјәт кәсб едир. Әтраф мүнһитин еколожи таразлыгынын нормаллашдырылмасы дедикдә инсан јашаышы үчүн әтраф мүнһитин јарарлы олмасыны мүәјјән едән вә биоложи мүхтәлифлијин горунуб сахланмасынын, еколожи системләрин сабит ифадәсини тә'мин едән әтраф мүнһитин јарарлы олмасыны мүәјјән едән вә биоложи мүхтәлифлијин горунуб сахланылмасынын, еколожи системлән сабит ифадәсини тә'мин едән әтраф мүнһитин кәјфијјәт кәстәрчиләринин мүәјјән едилмәси нәзәрдә тутулур. Еколожи проблемләрин тәдгигат объекти тәбиәт вә инсан мүнасибәтләридир. Сосиал еколожијанын тәдгигат объекти екосистемин ән мүрәккәб вә ән мүкәммәл үнсүрү олан инсан вә фәәлијјәти нәтичәләридир. Еколожи систем гаршылыгы тә'сирдә олан әтраф мүнһитин тәркиб һиссәсини тәшкил едән: битки өртүјү, флора, һейванлар аләми, фауна, торпаг, су һөвзәләри вә чајлар, минерал сәрвәтләр, һава вә енержи мөнбәләринин вәһдәтидир.

Үмуми еколожија елминин тәркиб һиссәси олан инсан еколожијасы тәкчә планетин (биосферин) фәәл һәјат саһәсиндәки гаршылыгы мүнасибәтләрин ганунаујунлугларыны өјрәнмир, һәмчинин инсан сосиумунун (антропосистемин) тәкәмулү вә инкишафыны өјрәнир.

Инсан еколожијасынын мәгсәди онун һәјатынын, сағламлығынын мүдафиәси кенләринин мөһкәмлијинин горунмасы, бир истеһсал габилијјәтинин күчләндирилмәси, мүтәсијадә вә әтраф мүнһитин дикәр тә'сирләринә гаршы давамлылығы аиддир.

Мә'лум олдугу кими инсан ән али варлыг олуб тәбиәтә тә'сир етмәј даһа бөјүк имканлары оландыр.

Еколожија, јухарыда гејд етдијимиз кими, мүхтәлиф тә'рифләр вәрилсә дә маһијјәт бахымындан онун шәрһинә даһа чох устунлук верилир.

1) **еколожија** - чанлы системләрин јашадыгылары мүнһитлә гаршылыгы тә'сирини өјрәнән биоложи елмләрдән биридир.

2) **еколожија** - тәби вә ичтимаи елмләрин тәбиәт вә чәмијјәтлә гаршылыгы тә'сиринин факторларыны синтез едән комплекс елмдир.

3) **еколожија** - организмләрин, биосистемин вә мүнһитин гаршылыгы тә'сирини проблеминин тәдгигинә хүсуси үмумелми јанашмадыр.

4) **еколожија** - инсанла тәбиәтин гаршылыгы мүнасибәтләринин елми вә практик проблемләринин мәчмуудур.

Мүасир еколожијанын структуруну вермәмишдән, онун ажры - ажры бөлмәләринин адларыны гејд етмәк лазымдыр. Бунлар: үмуми еколожијада (биоэколожија), кеоэколожија, тәтбиги еколожија, инсан еколожијасы, сосиал еколожијадыр. Биоэколожија биотик систем сәвијјәләринә кәрә ашагыдакы һиссәләрә бөлүнүр: аутоэколожија (организмләр вә онун ажры- ажры нев хүсусијјәтләрини өјрәнән еколожија), синэколожија (биосенотлары, мүхтәлиф һейван, битки вә микроорганизм группларыны вә онларын мүнһитлә гаршылыгы мүнасибәтләрини өјрәнән еколожија саһәсидир), популјасија еколожијасы вә с. Бура ејни заманда хүсуси истигамәтләри даһил етмәк олар. Онлар: битки еколожијасы, һейван еколожијасы, һәмчинин биосферә вә глобал еколожијада биоложи јанашманы нәзәрә алан истигамәтләрдир. Кеоэколожија да өз нөвбәсиндә еколожи компонентләрә вә рекионлара әсасән, гурунун (планетин торпаг, мөшә вә с. һиссәси) еколожијасы, ичмәли су еколожијасы, дәниз, дағ еколожијасы вә с. дир.

Сон илләрдә глобал еколожи проблемләрин кәскинлији илә әлағәдар тәтбиги еколожија өзүнүн бир сыра истигамәтләри илә (сәнәједә, тибб, кимјәви, кәнд тәсәррүфаты еколожијалары) даһа чох актуаллыг кәсб етмишдир.

Һазырда интенсив олараг **инсан еколожијасы** (антроположија) вә **социал еколожија** инкишаф етмәкдәдир. Сосиал еколожија шәхсијјәтин еколожијасы, мәдәнијјәтин еколожијасы, этноэколожијаны вә с.-ни өзүнә бирләшдирмишдир. Сосиал еколожија ән чох мәдәнијјәт еколожијасы гоһумдур. Она кәрә дә еколожијанын структур хүсусијјәтләрини нәзәрә алмагла тәбиәтдән сәмәрәли истифадә вә әтраф мүнһитин мүнафизәси проблемләринин һәлли вә планетимиздә бәшәр сивилizasијасынын мөвчудлуғу үчүн әлвәришли шәрәит јарадылмасы саһәләриндә уғурлар газанмағ мүмкүндүр.

Р.М.ЭМИНОВ

кандидат философских наук

ОБЩЕСТВЕННО- ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ А.ТАЛЫБОВА

Абдулрагим Талыбов (1834-1911) один из выдающихся представителей прогрессивной философской и общественно-политической мысли Южного Азербайджана и Ирана. Он был крупным и ярким мыслителем-философом, поставившим наиболее сложные и актуальные социально-теоретические и политические проблемы своего времени.

А.Талыбов родился в 1834 г. в Тебризе в семье плотника. Он учился в духовной семинарии (медресе) в Тебризе. А.Талыбов был человеком весьма широкой образованности. В формировании мировоззрения А.Талыбова как мыслителя-философа и демократа идейное наследие М.Ф.Ахундова играло большую роль.

Общественно-политические и философские взгляды А. Талыбова изложены в его популярных произведениях: "Книга Ахмеда", "Пути добродетелей", "Вопросы жизни" "О свободе» и др. Все эти книги имели большой успех среди многочисленных читателей Ближнего и Среднего Востока.

А. Талыбов как крупный философ и выдающийся общественный деятель своего времени, а его общественно-политические взгляды были многогранны, разносторонние и очень богаты .

А. Талыбов с юношеских лет познал чрезвычайно суровые условия жизни и быта народов Ирана, изнывавших под экономическим, социальным и духовным гнетом режима Насреддин шаха. Всю свою разностороннюю творческую деятельность он посвящал служению интересам народных масс Ирана, искренне желая способствовать их освобождению от тирании и деспотизма, от тлетворного духовного влияния служителей и ревнителей исламской религии.

Великий философ подвергая критике монархический режим, считая его устаревшим, изжившим себя строем, системой "абсолютного произвола», т.е. тирани". Такой строй, по его мнению, является противоестественным, чуждым человеческой природе и общественному прогрессу, поскольку

основывается на подавлении человека, его прав и свободы. Поэтому мыслитель выдвигает необходимость замены его демократической республикой, обеспечивающей в конституционном порядке установление равноправных отношений между всеми членами общества и изгоняющей из социального организма такие болезни", как "страсть к наживе и стяжательству, нечестность и насилие". В этом он усматривал условия для воспарения в обществе законности и правосудия, неприкосновенности человеческой личности, свободы совести, убеждений, слова и печати, для демократизации и широкого распространения просвещения и образования, расширения сети медицинских, просветительских и других учреждений, для улучшения жизни и быта всего населения. Его общественно-политические взгляды иногда выходили за буржуазно-демократические рамки и приобретали социалистические черты. Порою философ высказывал меткие критические замечания в адрес современного ему западного капиталистического мира, говоря о влачащих здесь жалкое существование, обнищание безработных, бездомных масс. Сочувствуя обездоленным массам, он симпатизировал также тем, кто теоретически и практически защищал их насущные интересы, то есть социалистам, которые "всегда думают об улучшении условий существования бедных и угнетенных; как словом, так и делом стремятся к облегчению их участи и преобразованию их жизни". Мыслитель подчеркивал, что "социал-демократы, будучи сторонниками народовластия, хотят уничтожить противоположность между трудом и капиталом, потому они враги имущих классов. Они сторонники интересов немущих слоев и развития их движения".

К интересным моментам его политической концепции относится и то, что он разоблачал колониальную политику развитых капиталистических стран, вскрывал грабительский характер этой политики. Так, например, говоря о западноевропейских колонизаторах, философ пишет: "Эти богатые и цивилизованные люди Запада внешне выглядят очень порядочными. Но, как степные грызуны, они снуют по миру. И как только находят новый источник богатства, там они оседают немедленно. Всеми возможными уловками прибирают к рукам этот источник и за короткий срок безжалостно разоряют все его богатство и запасы. После этого, надев на себя маску цивилизованного человека, провозглашают благозвучные слова об уважении прав других, о свободе, братстве и равенстве. Однако они думают, что все спорные вопросы могут решать своей собственной силой, а других считают в этом отношении бессильными".

А.Талыбов не только осуждал и критиковал колониализм, но и предсказывал его гибель, верил в пробуждение «возрождение жизни народов, зависимых стран. Он призывал к миролюбию и внушал ненависть к войнам, приносящим только разорение, несчастья и бедствия. Великий философ так охарактеризовал будущее общество: "Место внешних различий займет духовная общность. Каждый человек увидит свои интересы и любовь в интересах и любви к другому. Восторгается культура, утвердится справедливость и верность, будут ликвидированы судебные органы, никто не будет совершать преступлений". Одну из сильных сторон мировоззрения А.Талыбова составляет его идеи преобразования общественной жизни в Иране, явившиеся ощутимым вкладом в теоретическую подготовку иранской буржуазно-демократической революции 1905-1911 годов. Из-

вестный иранский ученый Мехти Муджтехида в этой связи писал: "Книги Талыбова были широко распространены в Иране и находились в центре внимания прогрессивной интеллигенции. Передовые люди специально приезжали к нему в Теймурханшур для обмена. В этом отношении Талыбова можно сравнить с Вольтером. Как известно, последние годы своей жизни Вольтер провел в одном из прекрасных уголков Швейцарии и в то же время находился в центре внимания французской интеллигенции, участвовал в подготовке французской революции. И.Талыбов последние годы своей жизни провел за пределами Ирана и стал одним из основоположников иранской революции".

А.Талыбов как философ исходит во взглядах из материального, а не из духовного начала, о вечности мира производности духа об атомистическом строении мироздания, о всеобщем непространном движении и взаимопревращении природных явлений в бесконечном времени и пространстве в единстве тела и души, о вымышленности идеи бога, личного бессмертия, о роли органов чувств как первичных факторов в восприятии материальных тел, о значении человеческого разума постижении тайн бытия, создании всех духовных ценностей и т.д.

В его творчестве нашли свое своеобразное преломление и продолжение та линия наступательной борьбы с мусульманским фанатизмом и феодальным деспотизмом, та активная просветительная и демократическая линия, которая была присуща многогранной деятельности великого материалиста-атеиста М.Ф.Ахундова. Считая, что для пробуждения угнетенных масс к практической деятельности по изменению и демократизации общественной жизни, следует их просветить и убедить в реакционности религиозной идеологии. А.Талыбов уделял важное внимание пропаганде антирелигиозных идей. Он проводил мысль о том, что служители культа пользуются религией в корыстных целях, для собственной наживы и обогащения за счет доверчивых людей-верующих, что они отвлекают народ от осуществления насущных задач, паразитируя религией в корыстных целях для собственной наживы и обогащения за счет доверчивых людей-верующих, что они отвлекают народ от осуществления насущных задач, паразитируя его силы путем разжигания вражды между сектами ислама, что они не позволяют людям приобщиться к свету научных знаний. Подчеркивая необходимость широкой пропаганды среди народа достижений различных наук, он подробно разъяснил массам поучительных фактов из истории естествознания, астрономии, математики, физики, химии, медицины и т.д. При этом философ преследовал цель-прогнать и опровергнуть подтравление опытом и разумом научные истины религиозным догмам, основанны на слепой вере. Внушая веру в могучую силу науки, в ее победу над религией, он писал: "Не за горами то время, когда и в нашей стране будет сиять свет науки. Будут открыты школы в каждом квартале, будут созданы издательства, выпускающие исторические и естественно-научные книги; будут забыты сегодняшние фантастические (религиозные - Р.Э.) книги и тогда никто не даст себя обмануть".

А.Талыбов как прогрессивный мыслящий философ указывая на коренную противоположность науки и религии и выражая уверенность в окончательной победе первой над второй, отвергая в этой связи также

служителей культа приписать религиозному чувству извечный и непреходящий характер, говорил о том, что была дорелигиозная эпоха, когда люди жили без религиозной веры, что только на определенном этапе, в силу страха и бессилия, люди сами выдумали себе бога и потустороннюю жизнь.

М.Ә.СЕЙФӘДДИНИ

Профессор, тарих өлмләри доктору

Р.Ф.БАЖРАМОВ

ХИЛАФӘТИН ДӨВЛӘТ ИДАРӘЧИЛИК СИСТЕМИНДӘ ЧАНИШИНЛИК (ЧАНИШИНЛӘР)

Хилафәтин дәвләт идарәчилик системинин чанишинлик гурлушу Сасаниләрин дәвләт системиндән көтүрүлмүшдүр. Әмәвиләр дәвләтиндә (661-750-һичри) хилафәтин 9 чанишинлик системи мөвчуд олмушдур:

1. Сурија вә фәләстин чанишинлији - мәркәзи Дәмәшг шәһәри.
2. Ираг чанишинлији -мәркәзи Куфә шәһәри.
3. Фарс -Систан, Хорасан, Бәһрейн, Оман, Нәдч, Јаман, -инзибати мәркәзи Бәсрә шәһәри.
4. Азәрбајчан (шимал вә чәнуб) - Ермәнијә -мәркәзи Бәрдә шәһәри.
5. Мәккә чанишинлији - мәркәзи һичаз шәһәри.
6. Кирман, һиндистан(Пакистан, Пәнчаб, Лаһур)-мәркәзи Кирман шәһәри.

7. Мисир чанишинлији - мәркәзи Искәндәријә шәһәри.
8. Африка. Әлчәзаир, Мәракеш, Түнс, Сомали, вә һәбәшистан мүүјән һиссәси - мәркәзи Африкијә шәһәри.

9. Јәмән. Чәнуби Әрәбистанын галан һиссәси - мәркәзи Јәмән шәһәри Аббасиләр дәвләти дәврүндә (750-1258 һичри) бир сыра чанишинликләр бири дикәри илә бирләшәрәк, идарәчилик системиндә дәјишиликләр әмәлә кәлир вә онларын сајы азалыр, Идарәчилик шәкли мүрәккәбләшир.

Аббасиләр дәврүндә беш чанишинлик мөвчуд иди. Чанишинләр вилајәт вә шәһәрләрин һакимләрини тә'јин етмәк һүгуна малик идибләр.

Биринчи чанишинлије Иранын бөјүк һиссәси, шәрғи Әрәбистан, Ираг дахил иди. Бу чанишинлијин тәркибиндә бир сыра әјаләт вә вилајәтләр дахил олмушдур. Орта Асија вә Хорсан әјаләти, мәркәзи Мәрв шәһәри олмагла биринчи чанишинлије дахил иди.

Икинчи чанишинлије Мәккә вә һичаз шәһәри, Јәмән әјаләти, мәркәзи Әрәбистан дахил иди. Бу чанишинлијин мәркәзи һичаз шәһәри олмушдур.

Үчүнчү чанишинлије Азәрбајчан (шимал вә чәнуб), Күрчүстан, Ермәнистан , Кичик Асија (шәрғ һиссәси), Дәчлә вә Фәрат чајларынын шимал әразиси дахил олмагла инзибати мәркәз Бәрдә шәһәри иди. Бу чанишин Двин, Тифлис, Шамаһы, Дәрбәнд, Гәбәлә, Шәмкир, Кәнчә, Шәки, Ширван, Бакүјә, Муған вә саирә шәһәрләрин һакимләрини тә'јин едирди.

Чәнуби Азәрбајчан әјаләтинин инзибати мәркәзи Әрдәбил шәһәри иди.

Бурада хәлифә тәрәфиндән тә'јин олунмуш һаким отурур, Атропатенанын ишләрини гисмән о мүстәғил идарә едир, еләчә дә Тәбриз, Нахчыван,

Мәрәнд, Марага, Сараб, Мијанә, Зәнчан, Белләган вә саирә шәһәрләрин һакимләрини тә'јин едирди.

Дөрдүнчү чанишинлије Мисир, Сурија, Фәләстин дахил иди. Бу чанишинлијин сијаси инзибати мәркәзи Дәмәшг шәһәри олмушдур.

Бешинчи чанишинлије исә мәркәзи Африкијә олмагла Әлчәзаир, Мәракеш,Тунис, Сомали, һәбәшистан дахил иди.

Хилафәтин идарәчилик системиндә чанишинләр мәркәзи апарата бири дикәринә дахил олмадан табе идиләр. Бурада чанишинләрин ишләри "Диван"лар васитәсилә ики бөлмәдә идарә олунурду: "Әсл" вә "Фәр". "Әсл" бөлмәсинә чанишинлије аид фәрманлар, лазыми мәктублар дахил иди. Фәрманларын вә мәктубларын көндәрилмәси мүүјәнләширилдикдән сонра аидијәти үзрә көндәрилди. Бу бөлмәдә веркиләр тә'јин едиләрәк чанишин вә һакимин сәрәнчамына һәвалә едилирди.

"Фәр" бөлмәсиндә веркиләрин йығылма мүддәти, инзибати вә малијә ишчиләринин нәзарәти кестәрилди.

Хәлифә әл Метәдидин (788- 902) һакимијәти дәврүндә мәркәзи диван апараты илә чанишинләрин апараты бирләшәрәк диван әдар ады илә фәалијәт кестәрилди. Бу идарә дахилиндә үч бөлмә варды: Диван әлмәшриг -шәрғә мөхсус дәфтәрхана. Диван әлмәгриб - Гәрбә мөхсус дәфтәрхана вә Диван әлсавад - Бабилистан мөхсус дәфтәрхана мөвчуд иди. Чанишинлијин башында Әмир дурурду. Әмирин Фәалијәти һәрби губернатор вәзирәсини хатырладырды. Әмир чанишинларын мүтләг һакими вә ејни заманда гошун башчысы һесаб олунурду. Чанишин јахын көмәкчиси амил адланырды. Амиллијин апаратында јаранан чәза дәстәләри веркиләрин топланмасы ишино вахташыры нәзарәт едирди. Мәһкәмә ишләри исә дин һадимләри олан газиләрә тапшырылмышды. газиләр сонсуз һүгуга малик идиләр. Онлар чанишин гаршысында чавабәһдиләр. бурада гол, әл, гулаг кәсмәк, бојун вурмаг кими чәзалар тәтбиғ олунурду. Чанишинлијин почт рәисинә кәшфијат ишләри һәвалә олунмушду. онлар чанишинликдә баш верән бүтүн һадисәләри өзләринин кизли мә'мурлары васитәсилә изләмәли, билмәли, топламалы вә ајда бир дөфә чанишинә мә'лумат вермәли идиләр.

Амилләр кениш дәвләт апаратына башчылыг етмәклә јаншы хилафәтин мүхтәлиф әјаләт вә вилајәтләриндә торпагларын идарә олунмасы ишләринә мә'сул идиләр. Эразидә мүлкләрдән әлдә олунан кәлирләри хәзинәјә онлар һәвалә едирди. Ән мүһбит торпаглар, бағлар бу апаратын ихтијарына верилмишди. Бә'зән бағлардан әлдә едилән мәһсул чинс шәклиндә Багдад хәлифәсинин мәтбәхинә көндәрилди.

Сәвафи - мүхтәлиф әјаләтләрдә вә вилајәтләрдә хәлифә аиләсинә мөхсус олан торпаглары вә әмлакы мүдафиә едән дәвләт мә'мурларына дејилирди.

Полис - башында рәис дурмагла чанишин тәрәфиндән тә'јин едилирди. Полис идарәсинин ихтијарында гошун дәстәләри вә горугчулар вар иди;

Хәлифә Метәмидин (780 - 792) һакимијәти дәврүндән башлајараг Шәрғ вилајәтини иллик хәлифәдән ичәрәјә көтүрүрдү.

Ибн әл Әсирин вердији мә'лумата кәрә 809-чу илдә хәлифә Әмин дәврүндә (809 -813) Азәрбајчандан вә Ермәнистандан хилафәтин хәзинәсинә ахан кәлирин мигдары 1200000 гызыл динара бәрәбәр олмушдур.

•909 - чу илдә Азәрбајҗан вә Ермәнистан чанишини Јусиф ибн Әбусач Дивадә хәлифә әл Мүгтәдирдән (908 - 922) бу әлкәләрин иллик 120000 ди-нар һәчминдә олан веркисинин топланмасыны ичарә етмишдир. Бу, Х әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда тичарәт вә тәсәррүфатын сон дәрәчә тәнәззүлү вә әһәмәткеш әһалинин дөзүлмәз вәзијјәтини кәсиәрән инкарәдилмәз факт иди.

Беш миңә јахын фактики сиккә материаллары үзәриндә апарылан тәдгигат ишләринин нәтичәси кәстәрмишдир ки, 752-чи илдән 864-чү илә гәдәр олан мүддәтдә Азәрбајҗана вә Ермәнистана ашағыда гејд олуна-н һаким вә чанишинләр һөкмранлыг етмишләр. Буну да гәјд етмәк лазымдыр ки, һәмин һаким вә чанишинләр, 3-4 нүн адларыны чыхмаг шәрти илә галан јет-миш нәфәринин ады индијә гәдәрки тарих әдәбијјатларында ишыгланмамыш вә тәдгиг олунамамышдыр. Бәлкә дә бу тәдгигин проблеминә гисмән мүвәф-фәг ола билмишик.

1. Аббасиләрин биринчи хәлифәси олан Әбул Аббас Әл Сәффаһ ибн Мәһәммәд (750-754) дөврүндә хәлифәнин вәлиәһди олан гардашы Әбу Чә-фәр Мәнсур Азәрбајҗана вә Ермәнистана чанишин тәјин олунар, һакимијјәти онун адындан Мәһәммәд ибн Сиул (750 -754) идарә едир.

2. Хәлифә Әбу Чәфәр Мәнсур ибн Мәһәммәд (754 -775) һакимијјәти дөврүндә:

- а) Јәзид ибн Усејд әс Салами (754)
- б) Әл һәсән ибн Гәһтәбә (754 - 758)
- в) Јәзид ибн әс Салами (759 - 768)
- г) Бәкир ибн Мәсләм (768 -770)
- д) Әл һәсән ибн Гәһтәбә (770 -774)
- е) Ваһид әл Аббаси (774 -775)

3. Хәлифә әл Мәһди әл Мәнсур (775 -785) һакимијјәти дөврүндә:

а) һарун әл Рәшид вәлиәһди - Азәрбајҗан, Ермәнистан вә Суријанын чанишини.

б) Јәзид ибн Усејд - чанишин мұавини. Азәрбајҗан вә Ермәнистан һа-рун тәрәфиндән буна һәвалә едилмишдир (770 -782)

в) Хазим ибн Хузәјм - чанишин мұавини. Азәрбајҗан вә Ермәнистан идарәси Хазимә һәвалә едилмишдир (783 -785)

г) Әл һәсән һарун тәрәфиндән Тәбриз һакими тә'јин олунар (783 -785)

д) Эрруһ - Арранын һакими (783 -785)

4. Хәлифә әл һади ибн Мәһди (785 -787) һакимијјәти дөврүндә вәли-әһд һарунун гардашы тәрәфиндән Азәрбајҗан, Ермәнистан вә Суријаја һа-ким тә'јин едилир.

а) Јәзид ибн Мәчиәт әл Шейбани - чанишин мұавини. Азәрбајҗан вә Ермәнистан она һәвалә олунар.

б) Хазим ибн Хузәјм - һарунабад (Тәбриз) һакими тә'јин едилир (785),

в) Јусиф ибн Абусач 786-чы илдә һарунабад (Тәбриз) һакими тә'јин олунар.

г) Ибраһим ибн Чәлил 787-чи илдә һарунабад һакими тә'јин олунар.

5. Хәлифә һарун әл Рәшид ибн Мәһди (789 -809) һакимијјәти дөврүндә хәлифәнин вәлиәһди әл Әмин заманында Азәрбајҗан, Ермәнистан вә Сурија чанишини вә ашағыда адлары гејд олуна-н әмирләр Азәрбајҗан вә Ермәнистаны идарә етмишләр:

а) Јәзид ибн Мәзјән әл Шейбани (787 - 794)

б) Әл Фәзл ибн Јәһја Бәрмәки (794 - 799)

в) Јәзид ибн Мәзјән әл Шейбани (799 - 803)

г) Хузәјм ибн Хазим (803 - 807)

д) Әјјуб ибн Салман (807 - 809)

Вилајәт вә шәһәр һакимләри:

1. Ричаһ - һарунабад (Тәбриз) һакими (784 - 788)

2. Убејдуллаһ ибн Мәһди - Арран вә Ермәнистан валиси (778 -791)

3. Әл Фәзл ибн Јәһја Бәрмәкил (791 - 794)

4. Јәзид ибн Мәзјән - Арран вә Ермәнистан валиси (794 -799)

5. Сәид ибн Салман - Ермәнистан һакими (794 - 799)

6. Әли ибн Иса - Ермәнистан һакими (799 - 780)

7. Әһмәд ибн Јәзид - Арран вә Ермәнистан валиси

8. Әсәд ибн Јәзид - Арран вә Ермәнистан валиси (800 - 802)

9. Бәшр ибн Хузәјм - Ермәнистан һакими (800 - 804)

10. Мәһәммәд ибн Јәзид - Арран вә Ермәнистан валиси (802 - 804)

11. Бәшр ибн Хузәјм - Арран һакими (803 - 807)

12. Сулејман ибн Асим - Арран һакими (807- 808)

13. һәсән ибн Халид - Ермәнистан һакими (804 - 805)

14. Исмајыл ибн Ибраһим - Ермәнистан һакими (805 - 806)

15. Наин ибн Бәшр - Ермәнистан һакими (806 - 807)

16. Давуд - Әчнан һакими.

Хәлифә әл Әмин Мәһәммәд ибн һарун әл Рәшид һакимијјәти дөврүндә:

1. Әсәд ибн Јәзид - Азәрбајҗан вә Ермәнистан чанишини (809 - 813)

2. Әл Аббас ибн Зуфар - Арран һакими (808 - 813)

3. Исһаг ибн Салман - Арран һакими(812 - 813)

4. Мәсрур - Әчнан һакими (812 - 815)

5. Әбдүл Мәлик ибн Ләгәф (811 - 812)

6. Јәһја ибн Зуфар - Ермәнистан һакими (808 - 809)

7. Абдуллаһ ибн Мәһәммәд - Ермәнистан һакими

8. Әһмәд ибн Јәзид - Ермәнистан һакими (809 - 813)

Хәлифә Абдуллаһ әл Мәмнун ибн әл Рәшид (812 - 838) һакимијјәти дөврүндә Әлирза вәлиәһд иди.

1. Иса әл Мәмнун ибн Абдуллаһ әл Кәблех - Азәрбајҗан чанишини.

2. Нәмид ибн Јәзид - Азәрбајҗан чанишини (827 - 832)

3. Таһир ибн Мәһәммәд - Арран һакими (813 - 814)

4. Зүлрәјасәтһејн Сулејман - Арран һакими (814 - 822)

5. Сәдагәт ибн Әли - Арран һакими (822 - 824)

6. Әһмәд - Арран һакими (824 - 825)

7. Әбдүләла ибн Әһмәд - Арран һакими (825 - 826)

8. Әбдүләла ибн Ибраһим ибн Јәһја - Арран һакими.

9. Ибраһим ибн Јәзид - Арран һакими (828 - 829)

10. Ибраһим ибн Гәтәбә - Арран һакими (829 - 830)

11. Әл Сәффар - Арран һакими (831 - 832)

12. Зүлрәјасәтһејн Сулајман - Әчнан һакими (832)

13. Ибраһим ибн Давуд - Арран һакими (832 - 833)

14. Әл аббас ибн Әбуләјјуб - Әчнан һакими (832)

15. Эл Аббас Јагуб - Эчнан хакими (832 - 835)
16. Һатәм - Ермәнстан хакими (818 - 819)
17. Әһмәд ибн әл Бейс ибн әл Әби - Ермәнстан хакими (820 - 823)
Хәлифә әбу Исһаг Мөһәммәд әл Мөтәсим ибн һарун әл Рәшид (833 - 843) хакимијәти дөврүндә:

1. Сәдәг әд Рәзаг ибн Әли- Азәрбајчан вә Ермәнстан хакими (833 - 839)

2. Эл Мөнһур - Чәнуби Азәрбајчан хакими (833)

3. Эл Мәмнуни Бәшр - Арран хакими

Әбулфәз Чәфәр әл Мүтәвәкки (847 - 871) хакимијәти дөврүндә:

1. Мөһәммәд ибн һатәм ибн һәрсәмә - Азәрбајчан вә Ермәнстан чәнишини (847 - 848)

2. Һәмдүјә ибн Әли ибн Фәзли Арран хакими (848 - 849).

3. Эл Мүттәиз ибн Мүтәвәккил - вәлиәһд, Азәрбајчан вә Ермәнстан хакими (848 - 849)

4. Әбу Сәид Мөһәммәд ибн Јусиф әл Рәввади - вәлиәһд адындан Азәрбајчаны вә Ермәнстаны идарә едирди (848)

5. Јусиф ибн Мөһәммәд Мүттәиз - Азәрбајчаны вә Ермәнстаны идарә едирди (849 - 850)

Чәдвөлдән көрүндүјү кими хәлифәнин валиси Азәрбајчана һәр заман чәнишин тә'јин едир, Сасаниләр дөврүндә дә белә олмушдур, чүнки Азәрбајчан чоғрафи нөгтеји нәзәрдән һәрби стратеги мөвгәјә малик иди. Сасаниләр бу торпағлар үчүн һәр заман Бизансла муһарибәләр апармышлар.

Беләликлә Азәрбајчан өз мүмбит торпағларыны вә түкәнмиз сәрвәтләрини сәрвәтләрини ишғалчылар вермәк зәрурәтиндә галырды.

Хәлифә әл Мүтәвәккил (847 - 862) дөврүндә хилафәтдә хакимијәт уғрунда дахили зиддијәтләр шиддәтләнерди, хәлифә дә бу зиддијәтләрин гурбаны олурду.

IX әсрин икинчи јарсындан башлајараг әјәләтләрдә хакимијәт уғрунда мүстәғиллик мејили артамағ башлајырды. Нәтичәдә хәлифәнин чәнишини олан әмирләр өзләрини мәркәзи хакимијәтдән асылы олмајан әмир кими апармағ башлајырлар. Хилафәт исә сijasи-игтисади чәһәтдән зәифләмәјә башлајыр. Беләликлә Орта Асија, Азәрбајчандә вә Күрчүстанда хилафәтдән асылы олмајан феодал дөвләтләр мејдана кәлир:

Чәнуби Азәрбајчандә Јусиф әбу Сач Дивданын башчылығы илә 862-чи илдә Сачиләр дөвләти, Ширвандә - Мәзијәт әл Шейбан нәслиндән олан һейсәм ибн Халидин башчылығы илә 861-чи илдә Ширваншаһлар дөвләти, Күрчүстанда - Чәфәриләр дөвләти, Дәрбәнддә - һашимиләр дөвләти, Хорасандә - 801-чи илдә Таһириләр дөвләти, 819-чу илдә Саманиләр дөвләти мејдана кәлир.

Азәрбајчан тарихшүнаслығында IX әср Азәрбајчан феодал дөвләт ады гејд олунан сүләләләр арасында, Сачиләрдән сонра Сәләлиләр (941) тәшәккүл тапмышдыр. 951-чи илдә тәшәккүл тапмыш Шәддадиләр дөвләти, 956-чы илдә Рәвадиләр дөвләти вә саир дөвләтләр гејд олунур.

Бу феодал дөвләтләр арасында ән узун өмүр сүрән Ширваншаһлар дөвләти олмушдур. Бу феодал дөвләт тарихин туфанларына синә көрәрәк чох заман мүстәғил, бә'зән јарымасылы, бә'зән исә асылы вәзијәт кәсб етсәләр дә, һәр һалда өз варлығыны 8 әср сахлаја билмишдир.

Мәрхәзләр:

1. Адам Метс (Мүсәлман ренессансы, рус дилинә тәрчүмә, Москва 1973 - чү ил, сәһ.71)

2. Әбүл Фәрәх Гуддама ("Китаб әл хәрәч вә Сина әл китабад") Парис әл јазмасы №5907 РЛ, сәһ.10.

3. Әбу Әли ибн Мөһәммәд ибн Мескүвеј "Тәчәрүб әл Үмәм, ГМС - Лондон 1913, IV чилд, сәһ 338.

4. "Китаб әл Вүзәрра" Лиден - Лондон 1904, сәһ.131.

5. "Ибн әл Әсир әл Камил әл тарих". Торенберг нәшри, Батава 1862 ил VII чилд, сәһ.77- 85

6. Санкт - Петербург Ермитаж музејиндә, Москва тарих музејиндә, Азәрбајчан Тарих музејиндә, Күрчүстан Тарих музејиндә сахланылмыш сиккә материаллары.

М.Н.ӘЛИЈЕВ

һүгүз елмләри һәмзәдәи

ПЕНСИЈА СЫҒОРТАСЫ БӘТ- ин КОНВЕНСИЈА ВӘ ТӨВСИЈӘЛӘРИНӘ

Азәрбајчан Республикасында пенсия сығортасынын инкишаф пресективләри бу сәһәдә бејнәлхалг тәрчүбәнин ејрәнилмәсинә мүһүм тәләбат јарадыр. Азәрбајчан Республикасы Конституциясынын бејнәлхалг һүгүгун норма вә принципләринин милли һүгүг системинин тәркиб һиссәси кими нәзәрдә тутдугундан, бу вәзифә даһа актуалдыр. Лакин практикада пенсия сығортасына аид олан бејнәлхалг принцип вә нормаларын тәтбиғи Азәрбајчан Республикасы тәрәфиндән БӘТ- ин бә'зи мувафиг конвенсиялары ратификасия олунмадығындан чәтинләшир.

Сивилизасия һәлә пенсия сығортасындан башга (јә'ни социал сығорта принципләри әсасында пенсия тә'минатындан) пенсияларын верилмә механизмини јаратмајыб.

Һәм милли, һәм дә бејнәлхалг ганунверчиликдә пенсия тә'минаты үчүн ашағыдакы әсаслар там дәғигликлә мөјјәнләшдирилмишдир: гоҗалыг (мөјјән јаш һәддинә чатма кими); әлиллик; аилә башчысыны итирмә. Бу пенсия тә'минатында мөһкәм үмүмдүнја тенденциясынын ичтимаи тәләбатлара ујунлуғуну тәсдиғ едир. Кәстәрдижимиз әсаслара көрә үч нөв пенсия тә'јин олунур: гоҗалыға, әлиллијә вә аилә башчысынын итирмәјә көрә (Республикамызын пенсия ганунверчилијиндә ејни заманда хидмәти илләрә көрә пенсиялар, һәм дә социал пенсия нөвләри дә нәзәрдә тутулур) Бејнәлхалг тәрчүбәнин кәстәрдији кими, пенсия јашынын мөјјән едилмәси илә, әмәјин хүсуси шөртләринә көрә күзәштли пенсия тә'јин едилмәси илә пенсия тә'минатынын сәвијәси вә с. илә бағлы олан бир чох актуал проблемләр мөјјән дәрәчәдә өз һәллини мөһз мөчбури пенсия сығортасы чәрчивәсиндә тапа биләр.

Гоҗалыға, әлиллијә, аилә башчысынын итирмәјә көрә мөчбури сығортаја аид олан мөсәләләр БӘТ-ин 1993-чү илдә гәбул едилән бир сыра хүсуси конвенсияларына өз ифадәсини тапмышдыр. (мәс: сәнајә вә тичарәт мүәссисәләриндә чалышан шөхсларин, азад пәшә саһибләринин, о чүмләдән

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республикасы
Китабханасы

өвдө гуллугчы кими ишлэрин шөхслэрин гочалыга көрө мөчбури сыгортасы хаггында 35№-ли Конвенсия; Көнд тэсэррүфатында ишлэжөн шөхслэрин гочалыга көрө мөчбури сыгортасы хаггында 36№-ли Конвенсия; аналожи конвенсиялар олан эллиллиж көрө мөчбури сыгорта (конвенсия №37) вэ айле башчысыны итирмөжө көрө мөчбури сыгорта (конвенсия № 30вэ №39) вэ с.

БЭТ-ин гејд олунан Конвенсияларында билаваситө пенсия сыгортасы илэ вэ онун малијелөшдирилмэси баглы олан мәсөлөлөр низама салыныр. Вөтөндашларын пенсия сыгортасы вөсаитлэрини јаранмасында иштираки милли ганунверичиликдө үмуми гајдалардан истиснанын вэ ја сыгорта олунанларын сыгорта хагларыны өдөмөкдөн азад олунмасынын нэзөрдө тутулмасына бахмајарага бу мүһүм идеја кими гебул едилер. Сыгорта фондларынын идарөчилији мәсөлөлөриндө мөчбури элементлөрдөн бири дө сыгорта олунанларын бу фондларын идарөчилијиндө иштираки мәсөлөсидир.

Сыгорта хаггында төклифлөр үмумилөшдирилмиш формада БЭТ-ин 43№ли "Эллилиж, гочалыга, айле башчысынын итирмөжө көрө сыгортанын үмуми принциплэри хаггында" Төвсијәсиндө верилер. 43№ли Төвсијә бөзи өлавө дөгиглөшдирилмөлөр мүөјөн едир вэ сыгорта олунанларын һүгүгларынын сахланмасы вэ бөрпасы хаггында мүддөалар нэзөрдө тутур. Бундан башга, о , өдөмөлөрин фасиләсиз һөјата кечирилмәсине јардым үчүн дөвлөтин малијә фөалијәти бази һалларда өзүндө сыгорта олунанларын мүөјөн катагориясынын кејринө өдөмөлэри һөјата кечирин ады сыгортачы функцијасынын ифадө етмөлидир. Бу үчүн сыгорта үчүн әсасларын сечилмәси вэ шөхслэрин даирәсинин мүөјөн едилмәси дөвлөтин итгисади имканлары нэзәрә алынмагла мүөјөнләшдирилмөлидир.

43№ли Төвсијә үгүн оларга, гочалыга көрө пенсия үчүн пенсия јашынын гочалар үчүн истираһәтин төмин едилмәси вэ әмәк базарында иш јерлэринин бошалдылмасы вәситәси кими 60 јашадөк ендирмәк имканы нэзөрдө тутулур. Ејни заманда һөмин төвсијәдө хүсусилә чөтин вэ гејри саглам иш шөраитиндө узун мүддөт ишлөмиш шөхслэрин дикөр пешөлөрдө ишлөжөн-шөхслөрдөн даһа тез пенсия алмаг һүгүгуна малик олмасына јол верилмәси нэзөрдө тутулур. Бу нормалар пенсия төминатынын базар мунасибөтлэринө кечдији бир шөраитдө мүһүм өһөмијәт кәсб едир вэ пенсия төминатынын зәрури дифференсијасынын нэзөрдө тутан мөшгуллуг проблемени илэ өлагәни мүөјөн едир. Белә бир нәтичәјө кәлмәк олар ки, пенсия системи бу әсаса көрө пенсиянын дифференсијалашдырылмасы идејасыны истисна етмир. Лакин көрүнүр ки, белә дифференсијасија сыгорта өдөмөлөринин дифференсијалашдырылмиш тарифинин мүөјөн едилмәси вәситәсилә һөјата кечирилмөлидир.

43№ли Төвсијәдө пенсия төминаты сөвијәси мүөјөн өдөн мүһүм амилләр ајдынлашдырылыр: ишчилэрин гоча јашларында мөһрумијәтлөрлө (еһтијачларла) гаршылашамалары үчүн пенсия әсас еһтијачлары өдөјө билчөк сөвијәдө олмалыдыр. Буна көрө дө мүөјөн сыгорта стажына малик олан бүтүн шөхсләр үчүн пенсия һөјат сөвијәси нэзәрә алынмагла мүөјөн едилмөлидир. Бундан башга, һөмин төвсијәдө гејд олунур ки, сыгорта олунун шөхсләрә онларын актив дөврү әрзиндөки итгисади вәзијәтлэринө үгүн олан пенсия верилмөлидир.

Беләликлә, пенсиячыларын пенсия төминаты сөвијәси 3 әсас амиллә мүөјөнләшдирилмөлидир: әсас еһтијачлары өдөмәк үчүн кифајәт гәдәр олмасы; јашајыш (һөјат) сөвијәсинин нэзәрә алынмасы; инсанын әсас әмәк фөалијәти дөврүндөки итгисади вәзијәтине үгүн олмасы. Ејни мүддөалар эллилијә вэ айле башчысыны итирмөжө көрө пенсиялар үчүн дө нэзәрдө тутулур.

Гочалыга, эллилијә вэ айле башчысыны итирмөжө көрө мөчбури сыгорта мәсөлөлэринө һәср олунмуш БЭТ Конвенсияларынын әсас мүддөалары сон онилликләр әрзиндө дикөр конвенсия вэ төвсијәләрдө өз инкишафыны тапмышдыр.

Илк нөвбәдө кәлирин төмин едилмәси хаггында 1994-чү ил 67№-ли төвсијәјө дигәт јетирәк. Бу төвсијәдө һәм дө мөчбури социал сыгорта мәсөлөлэри өз әксини тапыр. Әсасән төвсијәдө рөһбәр принципләр кими ашағадакы мүддөалар нэзәрдө тутулуб:

- әмәк габилијәтсизлији сәбәбиндән вэ ја айле башчысыны итирмөжө көрө вэ ја хаггы өдөнилән иш әлдө етмәк габилијәтинин олмамасы илэ өлагәдәр оларга итирилмиш кәлир мөблөгинин бәрпа едилмәси јолу илэ јохсылугу арадан галдырмаг;

-кәлирин төмин едилмәси мүмкүн гәдәр мөчбури социал сыгорта әсасында төшкил олунмалыдыр вэ бунун вәситәсилә мүөјөн олунмуш төләблөрлә төмин едилмиш шөхсләр төрөфиндән сыгорта фондларына өдөнилмиш өдөмөлөр нэзәрә алынмагла ганунла мүөјөн олунмуш һалларда вэ мөблөгдө өдөнилән муавинат алмаг һүгүгуну төмин етмәк.

Сон оларга гејд едәк ки, БЭТ-ин конвенсия вэ төвсијәләриндө анализ вэ үмумиләшдириә әсасында истәнилән итгисади шөраитдө тәтбиј едилмәк үчүн үгүн олан пенсия сыгортасынын әсас мүддөалары мүөјөн олунмушдур. Буна көрө дө белә бир бејнәлхалг төчрүбәнин өјрәнилмәси вэ нэзәрә алынмасы өлкәдө пенсия сыгортасынын мувәффәгијәтли инкишафы үчүн чоһ өһөмијәтлидир.

Азәрбајжан Республикасынын 1992-чы ил пенсия ганунунверичилијиндө әкс олунмуш идејаларын маһијәти садөдир.Муздла ишлөжөн һәр бир вөтәндаш онун вө ишөкөтүрәнин ирадәсиндән асылы олмајарага мөчбури (пенсия) сыгорта олунмалыдыр, јәни бу систем мөчбуридир. Мувафиг сыгорта хагларынын өдөнилмә шөртлэри вэ нормалары пенсия төминатынын норма вэ шөртлэри кими ганунла мүөјөнләшдирилер.Пенсиянын сөвијәси сыгорта ставкасы вэ сыгорта өдөмөлөринин һесаблиндыгы әмәк хаггынын мөблөги илэ сых баглыдыр. Мөчбури пенсия сыгортасынын вәсаитлэри тохунулмаздыр. Онлардан һеч бир һалда сыгорта олунанларын айләсинин пенсия төминатындан башга, дикөр мөгсөдләр үчүн истифадө олуна билмәз.

Белә системи чоһ вахт јенидән бөлүшдүрүчү вэ ја бөлүшдүрүчү систем адландырылар. О мүхтәлиф рекионларда, саһәләрдө, мүссисәләрдө ишлөжөн бүтүн сыгорта олунанларын вэ сыгорта етдирәнлэрин һәмрәјлијинә өсасланыр. Ән башлычасы исә, нәсиллэрин һәмрәјлијинә (јәни даһа кәч нәсил өз һесабына гочалары сахлајлар) өсасланыр.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, бу ганун сыгорта ганундур. Белә сыгорта системлэри бүтүн инкишаф етмиш Гәрби Авропа өлкөлөриндө, АБШ, Канада

вə башга дөвлəтлəрдə һеч бир истиснасыз мүвəффəгижəтлə фəалијəт кəс-тəрирлəр.

ӘДƏЛƏТ ВƏЛИЈЕВ

Азəрбајчан Дөвлəт Мəдəнијəт вə Инчəсəнəт Университети

АЗƏРБАЈЧАН МИЛЛИ ТЕАТР ПРОСЕСИНИН ЧАГДАШ ТƏШКИЛАТЛАНМА ПРОБЛЕМЛƏРИ ТЕАТРШУНАСЛЫҒЫН АКТУАЛ ПРОБЛЕМИ КИМИ

Азəрбајчан милли театршунаслыгынын тəдғигат объектi олан милли театр просеси, онун тарихи кəклəri, инкишаф мəрхələлəri, бу инкишаф просесиндə мұəјјəнлэшэрək формалашан милли театр поетикасы вə онун сeһнə тəчəссүмү мəсələлəri сон заманлар кифајəт гəдэр кениш вə дəрин формада арашдырылыб.

Елми- нəзəri бахымдан чох фајдалы арашдырмаларда милли мəдəнијəт вə инчəсəнəтимизин үзвi тəркиб һиссəси олан театр сənəтинин чағдаш проблем вə вəзифələri дə мұфəссəl тəдғиг олунуб. Бу арашдырмаларда мұстəғил Азəрбајчанын јени тарихи дөврдə мəдəнијəт гуручулуғу мəсələлəri дə əксини тапыб.

Бир сыра елми арашдырмаларда јени дөврдə мəдəнијəт гуручулуғунун там јени базар игдисадијаты шəраитиндə апарылмасы, јени ганун вə ганунаујунлуғларын нəзэрə алынмасы хүсүсилə вургулануы. Тəбии олараг, театршунаслығ елмимиз өз арашдырма предметинин кениш елми- нəзəri спектрини мұəјјəнлэшдирмəклə мəшғул олуб, чүнки марксистленинчи естетиканын сəрт идеоложи чəрчивəсиндөн чыхыб јени дүшүңнə параметрлəрини тəјјин етмəк театршунаслыгымызын тəхирəсалынмаз вəзифəsi иди. Гејд етмəк лəзымдыр ки, заман- мəкан сənəти олан театр јарадычылыгынын фундамента елми əсасларыны гојан, естетик параметрлəрини мұəјјəнлэшдирən, бəди- јарадычы проблемлəринин һəл етмə јолларыны кəстэрən театршунаслыгымыз бу күн театр сənəтинин даһа конкрет, мұəјјəн мə'надə лəкал, амма милли театр просесинин инкишафына күчлү тəкəн вєрə билəчək проблем вə мəсələлэрлə мəшғул олмасы үчүн мүнбит зəмин јарадыб.

Азəрбајчан милли театр просесинин чағдаш проблемлəri сырасында милли театрымызын јени тарихи шəртлэрə ујун тəшкилатланмасы мəсələси єјни заманда елми- нəзəri вə практики əһмийəтə маликдир.

Проблемин актуаллыгы илк нөвбədə милли мəдəнијəтимизин бир əсрлик театр тəчрүбəсини үмумилэшдирəндөн сонра XXI əср мəдəнијəтимизин инкишаф истигамəтлəрини тəјјин етмəкдəдир.

Милли мəдəнијəтимизин ən фəал вə социал- ичтимаи бахымдан ən тə'сирли сənəт тə'сисаты олан театр өз фəалијəтиндə бир нечə сənəт нөвүнү бирлэшдирдијиндөн, онун јени тəшкилатланма проблемлəринин арашдырылмасы єјни заманда онун синтетиклијини тə'мин едən бүтүн сənəт үнсүрлəринин бу мұставидə тəдғигаты демəкдир. Хүсүсилə гејд етмəк лəзымдыр ки, мұстəгиллик дөврүнə гəдэм басан Азəрбајчан мəдəнијəти вə онун институционал объектлəринин јени идеоложи вə игтисади кəрчəклијə ујунлашдырылмасы проблемини республикамызда кəдөн сијаси- ичтимаи,

сијаси- игтисади просеслəрин мəзмун чəрчивəсиндə мұəјјəнлэшдирилмəsi бу мə'рузəмин актуаллыгыны тəсдиглəјən амиллəрдən бири сајылмалыдыр.

ӘДƏЛƏТ ВƏЛИЈЕВ

Азəрбајчан Дөвлəт Мəдəнијəт вə Инчəсəнəт Университети

ТЕАТР ПРОСЕСИНИН ЧАГДАШ ТƏШКИЛАТЛАНМАСЫНЫН ОБЪЕКТИВ ФАКТОРЛАРЫ

Мə'рузəмиздə театр просесинин чағдаш тəшкилатланмасында объектив факторлары арашдырмағ нијəтиндəјик.

Объектив факторлар : структурлашма социал тəминат, менечмент (ударчелик) вə маркетинг (базарланма) проблемлəri.

Мə'рузəмизин башлыча мəгсəди милли театр просесинин проблемлəрини систем халына кəтирэрək онлары актуаллашдырмағ мəсələси олдуғундан һэр конкрет проблемин мұфəссəl арашдырылмасындан ваз кəчмəли олурғ. Əминик ки, сонрақы тəдғигатларда һэр конкрет мəсələ айрыча вə даһа дəриндөн тəһлил олуначағ, чүнки милли театр просесинин инкишафыны тə'мин едən һэр һансы үнсүр театршунаслығ елмимизин марағ даирəсиндə мұһум елми мəсələ кими дəјэрлэндирилчəк.

Ајрыча үнсүр кими кəтүрдүјүмүз «структур» мəсələсини дə мəһз бу аспектдэн тəһлил едчəјик, һэрчəнд анлајырығ ки, «структурлашма» проблеми тəшкилатманын ən мұһум вə мүрəккəб проблемлəринин башында дуран мəсələлəрдən биридир.

Мə'лум олдуғу кими, республикамызда театр просесини актуаллашдыран структур əски системдэн мирас галмышдыр вə өз заманында бу вə ја дикер эффективлијилə функцијасыны јеринə јетирирди.

Јени дөврə ујун олан театр структуру ашағыдакы шəртлэрə чаваб вермəлидир: структур системли олмалы вə элементлəri арасында əлагəлэр чанлы вə мұтəһэррик олмалыдыр. Структур шəффаф олмалыдыр вə јаранмыш бүтүн проблемлəri оператив мұдахилəјə ачығ олмалыдыр. Структурун инзибати гуруму чағдаш елми əсаслар үзəриндə бəрғаран олмалы вə өзүнүн мəгсəd вə вəзифələринə јад олан һэр һансы функцијалардан азад олмалыдыр. Инфраструктур кими мөвчуд олан структур макроструктурла чанлы əлагəлэр гурмалы вə үмуми просеслəрдə мəһсүлдар иштиракыны тə'мин етмəлидир.

Ајдын мəсələдир ки, бу үмуми кəстəричилəрин конкрет кəрчəклəндирилмəsi əтрафлы мұзакирə, мұбаһисə вə сынағлардан сонра мумкүн олачағ, одур ки, мəгсədимиз бу кəстəричилəri елми вə ичтимаи дөвријəјə дахил етмəкдир.

Милли театр просесинин чағдаш тəшкилатланмасынын ən актуал мəсələлəриндэн бири сајылан менечмент (ударчелик) вə маркетинг (базарланма) тəчрүбəsi дə, јухарыда гејд етдијимиз кими əски системин тələблəриндэн ирəли кəлир. Јени дөврүн шəрт вə тələблəринə ујун олан менечмент вə маркетинг үсүлларыны сечмəк о гəдэр дə бөјүк проблем дејил, чүнки истəнилən технолојиялара јијələnməк бу күн јалныз мұəјјəн заман тələб едир. Ајдын мəсələдир ки, сечилən һэр һансы менечмент вə маркетинг тех-

нолокијасы мөвчуд дуруммузун көстөрчиләринә ујун олмалы вә үзви шәкилдә театр просесимизә дахил олунамалыдыр.

Бурада хусусилә гәјд етмәк истәдјимиз мәгамлар вар ки, маркетинг вә менечмент технолокијалары сечиләндә онлар нәзәрә алынараг сәмәрә вә ишкүзарлыг ме'јарлары кими истифаде олунсун.

Менечмент (идарәчилик) системи һәр һансы сүн'и, гејри- елми вә төчрүбәдән кечмәмиш мүддалары әсасланмамалы, бу системин башлыча ме'јарлары пешәкарлыг вә еффеktivлик олдугундан башга дәјәрләндирмә ме'јарлары истифаде олунамалы, милли театр просесинин тәшкилатланмасынын илк мәрһәләсиндә менечментин башлыча мәгсәди ислаһатларын мүмкүн гәдәр оператив вә кејфијәтли кечирилмәси кими мүәјәнләшдирилмәли, сонраки мәрһәләләрдә структурун инкишафы вә интеграција өнә чыхмалыдыр.

Маркетинг (базарланма) системи јухарыда көстәрдјимиз театр системинин идеоложи (һүгуги) вә игтисади әсасларынын контекстиндә фәалијәт көстәрмәлидир. Бу мүддәә һеч дә маркетингин тәшәббүс вә мүстәгиллијини мөһдүтлашдырмыр, әксинә тәгдим олунаран параметрләр төканверичи вә истигамәлләндиричи функцијаларыны јеринә јетирәрәк маркетингин угурлу нәтичәләрини тәмин етмәлидир.

Менечмент вә маркетингин мә'лум олан технолокијаларыны һәјата кечирмәк проблеминин әсасында пешәкар вә сәриштәли кадрлар мәсәләси дурур ки, нөвбәти бөлмәләрдә она хусуси диггәт јетирәчәки.

Сосиал тәминат аспекти даһа кениш, јәни ичтимаи сосиал тәминат системи ичиндә бүтүн ваһид сәчијәләрә малик олдугундан милли театр просесинин чагдаш тәшкилатланма контекстиндә спесифик јанашма тәләб едир. Бу јанашма милли театрын јени шәбәкәсинин дифференциаллашдырылмыш сәчијәләрилә бағлыдыр.

И.е.д., проф. А.ГАФАРОВ; и.е.н. Б.ХӘЛИЛОВ; Ш.Г.МУРТУЗАЈЕВА

ТӘБИӘТ ВӘ ЧӘМИЈӘТ

Тәбиәтин бәјүк фәлсәфи маһијәти вардыр. О инсан экәсындан вә башга һеч бир чанлы варлыгдан асылы олмајан, өз-өзүнү тәнзим едән әбәди вә сонсуз мөвчуд олан объектив варлыгдыр.Тәбиәт әввәләрдә, инсансыз да мөвчуд олмушдур вә инсансызда да јашаја биләр, инсанлар исә тәбиәтсиз јашаја билмәз.Она көрә ки, тәбиәт инсана һәр шеј-гида, су, кејим, енержи, минерал сәрвәтләр, тикинти материаллары, сағламлыг, истираһәт вә с. верир.Инсан чәмијәтинин варлыгы тәбии еһтијатларындан вә тәбиәтин вәзијәтіндән асылыдыр.

Инсанлар јарандыгы илк күндән тәбиәтлә үз-үзә дајанмыш, тәбиәтин не'мәтләриндән истифаде етмиш, сирләри гаршысында баш әјмишдир. (6)

Лакин, елми -техники тәрәггинин сүр 'әтлә инкишафы нәтичәсиндә инсанларла тәбиәт арасында кәскин зидијәтләр јаранмышдыр.Бу зидијәтләр атмосферин, торпагы вә сујун чиркләнмәси илә әлағәдардыр. Бу јазыда Республиканын әразисиндә, онун ири шәһәрләриндә вә әсасән Бақы шәһәри вә онун әтрафында тәбиәтин (атмосферин, торпагын вә сујун) чиркләнмәси

вә онун инсанлар үчүн, чәмијәт үчүн глобал проблемә чеврилмәсиндән бәһс едиләчәкдир.

Тәбиәтсөвәр мәрһум Академик һ.Әлијев демишдир. «Гафгаз дүнјанын зәнкин тәбиәт музейидир. Онун бир парчасы олан Азәрбајҗан мисилсиз кәзәлликләр дјярыдыр. Ил боју зирвәси гарлы дағлар көнүл ачан сәрин јәјлағлар, зәнкин вә надир овалығлар, тәқраролунмәз кәзәллигә малик көлләр, суварма вә енержи әһәмијәтли чајлар, мин бир дәрддин дәрманы олан лағлар Азәрбајҗаны бүтүн дүнјаја танытмышдыр. Онун көзәл тәбиәти, иглими, торпагы, битки өртүју, һејванлар әләми сон дәрәчә мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир.Тәкәә ону демәк кифајәтдир ки, јер үзүндәки 11 иглим нөвүнүн 9-у Азәрбајҗанда вардыр»¹.

Атмосферин тәркиб һиссәсинин физики вә кимјәви дәјишмәләрә мәрүз галмасы инсанларын сағламлыгына, иш габилијәтинә, өмүр узунлуғуна мәһфи тә'сир едә биләр. Бәс, инсан организмин үчүн јарарлы, јәни тәмиз һава нечә олмалыдыр? Бейнәлхалг нормаја көрә јарарлы һавада 78% азот, 20, 9% оксикен, 0, 93% аргон, 0, 03% карбон газы, 0,14% гидрокен, неон, һелиум, озон вә с. олмалыдыр.Тәәсүфләр олсун ки, һава бу чүр тәбии гатлыгында галмыр, бир чох чиркләнмә мәнбәләри васитәсилә корланыр, инсан вә дикөр чанлылар үчүн јарарсыз һала дүшүр.

Атмосферин чичәкләнмәсинин әсәс мәнбәји автомобиль нәглијәты (30-40%), истилик електрик стансијалары (20-25%), сәнаједә технолоки просесләрдә (15-20%) тәшкил едир. Мүтәхәсисләр һесабламышлар ки, ади бир автомобиль күндә 150 км јол кедәрсә, орта һесабла һавадан 435 кг оксикен алыр.Әвәзиндә исә атмосфера 325 кг карбон газы, 53 кг дәм газы, 93 кг карбоһидрокенләр вә 27 кг азот оксидләри вә с. верир.

Автомобилләр тәбиәтдәки јашыллыгын азалмасында да мүгәссирдиләр Белә ки, асфалт јоллар вә дајаначағлар һесабына нә гәдәр саһәләр оксикен истеһсалындан мөһрум олулар.(2)Вә јахуд, бир реактив тәјярә учан заман санијјәдә 700 кг һава удур.Мүтәхәсисләр мүәјәнләшдирмишләр ки, бир инсан орта һесабла бир күндә 1 кг, гида 2 -3 кг су вә 25 кг һава гәбул едир.

Мә'лум олдугу кими, гида вә судан инсанлар тәмизлијинә, кејфијәтинә вә зевгүнә көрә истифаде едирлир, һаваны исә олдугу кими истифаде етмәјә мөчбурдулар.(6)

Дикөр төрәфдән, инсанлар әрзагсыз вә сусуз хејли мүддәт гала билдји һалда һавасыз 2-3 дәгигә јашаја билирләр.(2)

Бақы шәһәриндә атмосферин индики вәзијәтинә вә онун чиркәнмә вәзијәтинә бахаг.

¹ АТМОСФЕР-Јер үзәриндә јашајан чанлылары үчүн һәјат мәнбәјидир. Атмосфер иглими идарә едән , тәнзимләјән әсәс аמידир. Атмосфер гаты олмасадји Јер сәтһиндә температур мүсбәт 200 дәрәчәјә чатарды ки, бу да һәјатын там мәһви дәмәкдир. һазырда исә һаванын температуру Јер сәтһи бојунча мүсбәт 14 дәрәчә тәшкил едир Атмосфер Күнш шуәсынын истилијини Јер сәтһинә бурахдыгдан сонра кери гајытмаға гојмур. Булул, јагыш, гар, күләк- атмосферин фәалијәтинин мәһсулудур. О рүтүбәти Јер үзәриндә пәлајан јекәнә васитәдир. Атмосфер олмасадји сәс далғалары јәјылмазды вә һеч кәс ешитмәзди, там сакитлик оларды. Инсан һәјаты үчүн өн вачиб олан оксикен дә атмосферин мәһсулудур.

3189 Сон илләрин статистик мә'lуматына әсәсән Бақы шәһәриндә ирилә- хәйрәдәли 398761 автомобил вардыр. Бир сутка әрзиндә бир автомобил, дејәк 276№-ли автобус Шыхов чимәрлији- Микрарајон маршруту илә 150 км. һәр- рәкәт едәрәс атмосфердән 65, 250 тон оксикен алыр, әвәзиндә исә атмо- сферә 48, 750 тон карбон газы, 7, 950 тон дәм газы, 13, 950 тон карбидрок- енләр, 4550 тон азот оксидләри верир. Бу рәгәмләри автомобилләрин сајы- на вурсаг; көрәри ки, тәкчә автомобилләрин һәрәкәти Бақы әһалисинин сағламлығына нә дегәр зијан вурур.Әввәлләр автомобилләрин азлығындан әзијәт чәкән Бақы әһалиси инди чоһлуғдан әзијәт чәкирләр.Дөвләт алыб кәтирдји автобус вә дикәр нәглијат нөвләри азымыш кими, бә'зи пуллу иш- базлар чоһлу «Газел» вә башга маркалы автобуслар алыб верирләр арен- дәја вә (пул газанырлар) кәлир әлдә едирләр.Нәтичәдә Бақы әһалиси чирли, зәһәрли газлардан әзијәт чәкир.

2. Торпаг. Тәбиәтин бизә бәхш етдији ән гижмәтли сәрвәтләрдән бири дә торпагдыр. Көзләримиз гаршысында чох әһәмијәтли торпагларда јәнә- јени гәсәбәләр, кәндләр салыныр, фабрик, заводлар тикилир, сәнәјә- ләри сур'әтлә инкишаф етдирилир; нәтичәдә әтраф мүнһүгә атылан мүхтә- лиф туллантаылар һесабына әвәзсиз олан торпаг корланыр. Бир аңлыға 20- 30 ил әввәли хатырлајанда јә'гин едирсән ки, мин һектарларла торпаг башга мөгсәдләрәистифадә олунмуш, әкинә јарарлығыны итирмишдир.Инди елә бир дөврә кәлиб чыхмышыг ки, әкин үчүн јарарлы бир гарыш белә торпаг дөврүјәдән чыхарылмамалы, һәмин саһәләрдә сәнәјә объектләринин тикин- тисинә јол верилмәмәлидир. Ахы торпагы нә јаратмаг, нә истеһсал, нә дә идхал етмәк мүмкүндүр.Мәһв олмуш торпағы исә бәрпа етмәјә исә 100 ил- ләр лазымдыр.Республикамызын үмуми торпаг саһәсинин 35-40 фаизи еро- зија просесинә мә'руз галмышдыр. Белә ки, әкин саһәләринин 33, 7 фаизи, јәј отлағларынын 68 фаизи, бичәнәкләрин 15фаизи, бағларын 16фаизи, зүмлүкләрин 23 фаизи мөшләрин 23 физи ерозијаја уғрамышдыр.100-дән артыг јашајыш мәнтәгәсиндә екзокен просесләр - сүрүшмәләр, учунлар, сел кими тәбиәт һадисәләри торпаг саһәләринә зијан вурумуш вә вурур.

Чох тәссүфләр олсун ки, тәкчә Абшерон јармадасында, Бақы шәһәри әтрафында 680 һектардан чох әһәһәни тутан 80 зибилхана вардыр. Сөсүз ки, зибилханалара дашынан туллантаыларын бир һиссәси јакшы тәссарфатчы үчүн дикәр хаммал ола биләр. Дүнјанын инкишаф етмиш өлкәләриндә, мә- сәлән тәкрар истеһсал саһәсиндә Исвечрәдә, Јапонияда, Алманијада тул- лантаысыз технолокијалар тәтбиғ едилир.һәлә 19-чу әсрдә Алманијада мәи- шәт сулары заводда тәмизләнерди вә јүксәк кејфијәтли күбрә истеһсал олу- нурду, тәмиз су исә заводлара верилирди.

Республикамызда иәкчә суварманын агротехники гәјдаларына дүзкүн әмәл едилмәдијинә көрә аран рајонларында 130 мин һектардан артыг торпаг саһәси шоранлашмаја мә'руз галыб. Бу вә ја дикәр сәбәбдән Абшерон рај- онунда 10 мин һектар торпаг саһәси тә'чили бәрпа едилмәлидир.

3. Су. Франсыз алими вә јазычысы Антуан де Сент Екзүпери демиш- дир: "Су, сәнин нә тамын, нә рәнкин, нә дә ијин вардыр. Лакин, чох ләззәтли- сән, сәни тәсвир етмәк мүмкүн дејилдир. Сән нәинки һәјәт үчүн лазымсан, сән өзүн һәјәтсан". (3)

Су планетимиздә ән бол нә'мәтләрдән биридир. Лакин бу сујун 3 фаи- зи мүасир булағ, чај, көл, грунт суларыдыр ки, инсанлар јалныз бунлардан

истифадә едә билирләр. Демәли, бүтүн инсанлары истифадә етдикләри тәмиз су планетин үмуми су еһтијатынын 0, 07 фаизини тәшкил едир. Инса- нын нанкорлуғунун дәрәчәсинә бах ки, бизә, јәни инсанлара дүшән су пајыны да корлајыр.

Планетимизин мүхтәлиф чај, көл вә дәниз сулары радиоактив маддә- ләрлә, завод вә фабрикләрин чиркли сулары илә, дәнизләрдә истеһсал едилән вә дәниз нәглијаты илә дашынан нефт галығлары илә, торпага вер- илан күбрәләрлә вә дикәр зәһәрли маддәләрлә, бөјүк шәһәрләрин мәишәт сулары илә чиркләндирилтр, онун тәмиз кејфијәти итирилир, зәнкин чанлы аләм мәһв едилир, чиркаб мәнбәјинә, чансыз, "өлү" сулара чеврилир. Су еһтијатларындан сәһбәт дүшәндә адамын көзүнүн гаршысына Хәзәр дәнизи кәлир.

Һ.Әлијев чәнәблары дејир: "Әлбәттә Хәзәрин вәзијәти чох ачыначағ- лыдыр. Дәниз исә чиркләнмәкдә, өз гижмәтини, милли сәрвәтләрин итирмәк- дәдир. Хәзәр нәинки сәрвәтини, һәтта рәнкин, тәбилијини дә итирир. Дә- низин чиркләнмәсиндә Бақы вә Сумгајыт шәһәрләринин дә пајы чоһдур. Бу ики шәһәр мүасисәләр и күн әрзиндә дәнизә 781 мин кубметр мүәјјән кимјә- ви тәркибли сулар ахыдыр.

Диггәт јетирин, Бақы бухтасында нефт мәһсулларынын вә фенолуи мигдары нәзәрдә тутулан сәвијәсини мувафиг олараг 18 вә 33, Шыхов вә Сәнкәчалда 5 вә 8, Сумгајыт саһилиндә исә 9 вә 11 дәфә кечмиш вә бу са- һәләр чансыз зонаја чеврилмишдир". (5)

Күр вә Араз чајларынын чиркләнмәси давам едир. һәр күн Күр чајына 50 мин м³ јакын су ахыдылыр. Бунун әсәс мәнбәләри Минкәчевир, Јевлах, Зәрдаб, Әли Бајрамлы, Сәлјан, Нефтчала вә Күрбоју шәһәрләрин мүасисә- ләридир.

Јухарыда јазыланлары нәзәрә алараг республиканын бүтүн әразиси, онун ири шәһәр вә рајонларында, әсәсән Бақы вә Сумгајыт шәһәрләриндә:

Атмосферә (дәрәчәсиндән асылы олараг) зәһәрли газлар бурахан, чајлара, көлләрә, дәнизә чиркли, зәһәрли, радиоактив маддәләр ахыдан, торпағы корлајан, шорланмасына, ерозијаја уграмасына сәбәб олан бүтүн завод, фабрик, мүасисә, тәшкилат, бүтүн нөв Нәглијат назирликләри вә де- пертаментләри, айры-айры нәглијат саһибләри, чәрәк сөхләри, кабабхана- лар, чајханалар, бир сөзлә тәбиәти бу вә ја дикәр формада корлајанларын тәбиәти муһафизә веркисинә мөлб олунмалары тәклиф едилир.

Әдәбијат:

1. Ј. Әлијев - "Һәјачан тәбили". Бақы. 1985.
2. П. Пашајев. - "Тәбиәтин сиррләри" Кәнчлик, 1983- чү ил. Кәнчлик, 1983- чү ил.
3. Ә. А. Әскәров. - Әтраф мүнһитин горунмасы вә тәбии сәрвәтләрдән исти- фадә. Бақы. 1989.
4. Х. Н. һәсәнов. - Тәбиәт вә һикмәт. "Елм" нәшријаты, 1981-чи ил.
5. Тәбиәт: һәллизи көзләјән проблемләр. Журнал. Азәрбајчан Халғ Тәсәрруфаты. №5 1988.

**АЗЕРБАЙЖАНЫН ШИРИН СУ ҺӨВЗЭЛЕРИНДЕ ЈАНҮЗЭН ХӨРЧӨНКЛӨРИН
(АМФИПОДА) СУЈУН ШӨФФАФЛЫҒЫНА МҮНАСИБӘТИ**
УОТ 574. 5(28)

Амфиподларын һөјатында мүнүм рол ојнајан екологи факторлардан бири дө сујун шөффафлығыдыр. Јанүзән хөрчөнклөрин су һөвзэлөриндө јайылмасы вө мигдарча инкишафы бу фактордан билаваситө асылдыр.

Су һөвзэлөриндө шөффафлығынын дөјишмөси һөмин һөвзэлөрин саһил зоналарынын төдричөн ашынмасы, лөпөлөрин тәсири нөтичөсиндө сујун буланмасы, һәмчинин фауна вө флорасынын инкишафы илә өлагөдардыр.

Төдигат нөтичөсиндө мөләүм олмушдур ки, Азербайжанын ахар вө дургун су һөвзэлөриндө күләјин тәсири нөтичөсиндө сујун буланмасы онун шөффафлығынын азалмасына сөбөб олмушдур. Дургун су һөвзэлөриндө шөффафлығын азалмасынын башлыча сөбөблөрдөн бири дө чајларла һөмин һөвзөјө кәтирилөн асылган, минерал вө үзүв мөддөлөрин мигдарынын артмасыдыр.

Дургун су һөвзэлөринин шөффафлығынын азалмасына тәсир кестөрән ән мүнүм амиллөрдөн бири дө саһил зоналарын дағылмасы, фито вө зоопланктон организмлөрин кур инкишаф етмөсидир. Бөзән күчлү дашғынлар заманы су һөвзэлөринин саһил зонасынын күчлү дағылмасы учгунларын әмөлө көлмөсинә сөбөб олур.

Јаз фәслиндө су һөвзэлөринә чохла дашғын суларын төкүлмөси нөтичөсиндө кәтирилөн асылганларын һөсабына суда һәлл олмуш мөддөлөрин мигдары артыр. Бу да су һөвзэлөринин саһил зонасында шөффафлығын 0,8 м-ә, ачыг зонасында исе 1,2 м-ә гөдөр азалмасына сөбөб олур.

Азербайжанда төдигат ишләри апардығымыз су һөвзэлөриндө сујун шөффафлығы сыфырдан (булағларда), 11м (Минкөчевир су анбарында, Көјкөлдө) арасында дөјишмишдир.

1990-чы илдә һачыгабул көлүндө сујун шөффафлығы 0,4-2,1 м, Нахалыхчалада исе 0,1-0,8 м арасында дөјишмишдир. Сујун шөффафлығынын фәсилләр үзрө мугәјисөси кестөрик ки, јай вө пәјыз фәсиллөриндөн фөргли олараг, гыш вө јазда сујун шөффафлығы даһа јүксөк олур. Адөтөн сујун максимал шөффафлығы һөвзэлөрин ачыг зонасында, минимал шөффафлығы исе саһил зонасында гејд едилир. Нахалыхчала көлүндө күчлү күләјин тәсири нөтичөсиндө әмөлө көлөн далгалар сујун шөффафлығыны азалдараг 0,02 м-ә бәрәбөр олмушдур. Шөффафлығын бу чүр ашағы дүшмөси көлдө јашајан фитопланктонларын вө али су биткиләринин инкишафына өз тәсири кестөрик.

Һачыгабул, Нахалыхчала, Аркөл, Чандар көллөриндө амфиподларын (*G.lacustris*, *D.haemobaphes*, *P.robustoides*, *P.crassus*) максимал инкишафы 0,8 м шөффафлығыда мүшаһидө едилмишдир. Бу шөффафлығыда јанүзән хөрчөнклөрин мигдары 319 әдәд/м², биокүтләси исе 2,16 г/м² олмушдур. Онларын минимал инкишафы исе 0,4 м шөффафлығыда гејд едилмишдир, (сајы 18 әдәд/м², биокүтләси 0,25 г/м²).

Минкөчевир су анбарында сујун максимал шөффафлығы 1990-чы илдө һөвзөнин ашағы зонасында бөндин јахынлығында мүшаһидө едилмишдир. Бурада амфиподларын мигдары 20 әдәд/м² олмушдур, лакин һөвзөнин гүмлу саһил зонасында исе бу организмләрө раст көлинмөмишдир. Су анбарынын јухары вө орта зонасында сујун шөффафлығы 2-5 м арасында дөјишир. Бу шөффафлығыда јанүзән хөрчөнклөрин мигдары 40-120 әдәд/м² арасында дөјишир. Амфиподларын максимал инкишафы (205-248 әдәд/м²) әсәсөн һөвзөнин орта зонасында су биткиләринин арасында гејд едилмишдир.

Јанүзән хөрчөнклөрин максимал инкишафы әсәсөн Ханабәд көрфөзиндө гејд едилмишдир. Көрфөздө сујун шөффафлығы 1990-чы илдө 1,5-2,3 м арасында дөјишмишдир. Бу шөффафлығыда јанүзән хөрчөнклөрин мигдары 160-205 әдәд/м² олмушдур.

Амфиподларын (*D.haemobaphes*, *P.robustoides*) максимал инкишафы әсәсөн јай фәслиндө гејд едилмишдир. Бу фәсилдө организмлөрин мигдары 116 әдәд/м², биокүтләси исе 1,18 г/м² олмушдур. Лакин пәјыз фәслиндө төдричөн иглим шөраитинин дөјишмөси илә өлагөдар олараг сујун шөффафлығы азалмасыдыр. Бу фәсилдө јанүзән хөрчөнклөрин мигдары 15 әдәд/м², биокүтләси исе 0,32 г/м² олмушдур. Апарлын төдигат ишләри кестөрик ки, Минкөчевир су анбарында јанүзән хөрчөнклөрин јайылмасында сујун шөффафлығы мүнүм рол ојнајыр.

1990-чы илдө Кичик Гызылагач көрфөзинин сујунун шөффафлығы 0,08-0,65 м арасында дөјишмишдир. Сујун минимал шөффафлығы (0,08-0,25м) Гумбашы вө Виләш чајларынын көрфөзө төкүлдүјү јөрдө, максимал шөффафлығы исе көрфөзин ачыг зонасында гејд едилмишдир.

1990-чы илдө Варвара су анбарынын сујунун шөффафлығы 0,5-1,9м арасында дөјишмишдир. Сујун максимал шөффафлығы һөвзөнин ачыг зонасында мүшаһидө едилмишдир. Јанүзән хөрчөнклөрин (*D.haemobaphes*, *P.robustoides*) максимал инкишафы әсәсөн 0,6 м шөффафлығыда гејд едилмишдир. Бу шөффафлығыда јанүзән хөрчөнклөрин мигдары 119 әдәд/м², биокүтләси исе 1,14 г/м² олмушдур.

1992-чи илдө Марал көлүндө јанүзән хөрчөнклөрин максимал инкишафы көлүн саһил зонасында гејд едилмишдир. Бу зонада сујун шөффафлығы 1,5-4,6 м олмушдур. Бурада јанүзән хөрчөнклөрин мигдары 260 әдәд/м²-дөн артыг олмушдур.

1991 –чи илдө Агстафа су анбарында јанүзән хөрчөнклөрин максимал инкишафы 1,0- 1,5 м дөринликдө гејд едилмишдир. Бу су һөвзөсинин сујунун шөффафлығы 0,8-1,9 м арасында дөјишмишдир. Бу шөффафлығыда амфиподларын мигдары 218 әдәд/м², биокүтләси мсә 1,16 г/м² олмушдур. Јанүзән хөрчөнклөрин (*G.lacustris*, *D.haemobaphes*, *P.robustoides*, *P.sarsi*) минимал инкишафы исе әсәсөн 0,0-1,0 м дөринликдө сујун шөффафлығы 0,8м олмушдур.

1990-чы илдө јазда Күр чајынын дашмасы нөтичөсиндө Агстафа рајону Појлу стансијасынын јахынлығында јерләшөн көрпүнүн јанында сујун шөффафлығы сыфра дүшмөсинә бахмајараг, онун саһил зонасында јанүзән хөрчөнкләрө (*G.lacustris*, *D.haemobaphes*, *P.robustoides*) раст көлинин. Јаз фәслиндө Күр чајынын бу зонасында амфиподларын мигдары 39 әдәд/м², биокүтләси исе 0,40 г/м² олмушдур. Организмлөрин максимал инкишафы исе јай фәслиндө (105 әдәд/м², 1,13г/м²) гејд едилмишдир.

Алазан чајында сујун шөффафлығы чај дашгынлары заманы сыфра гәдәр дүшүр. Лакин, јај фәслиндә онун сујунун шөффафлығы артарак 0,75 м олур. Бу шөффафлыгыда јанүзән хәрчәнкләрин мигдары 73 әдәд/м², биокүтләси исә 0,85 г/м² олмушдур.

Јухарыда көстөриләнләри нәзәрә алараг, белә нәтичәә көлмәк олар ки, Азәрбајҗанын ширин су һөвзәләринин сујунун шөффафлығынын азалмасы, јанүзән хәрчәнкләрин инкишафына өз мәнфи тә'сирини көстөрив.

К.С.МИРЗӘЈЕВ

биолокија елмләри намизәди

С.И.ӘЛИЈЕВ

биолокија елмиләри намизәди

С.Ш.СҮЛЕЈМАНОВ

биолокија елмләри намизәди

УОТ 577.472(26)

ХӘЗӘР ДӘНИЗИНИН БӨЈҮК ГЫЗЫЛАҒАЧ КӨРФӘЗИНИН БЕНТИК ФАУНАСЫНЫН ЕКОЛОЖИ ХАРАКТЕРИСТИКАСЫ

Бөјүк Гызылағач көрфәзи Чәнуби Хәзәрин гәрб саһилдә јерләшән, балыгчылыг тәсәррүфаты үчүн хүсуси әһәмијјәт кәсб едән су һөвзәләриндән биридир. Бу көрфәз Чәнуби Хәзәрдә јашајан вәтәкә әһәмијјәтли балыгларын гидаланмасында бөјүк рол ојнајыр.

Апарылан тәдгигат заманы Бөјүк Гызылағач көрфәзиндә 7 систематик група аид олан 66 нөв тапылмышдыр ки, бунлардан 4 нөв бағырсағбошлуғлар, 4 нөв чоғгыллы гурдлар, 2 нөв азгыллы гурдлар, 2 нөв бығајағлы хәрчәнкләрә, 5 нөв мизидләрә, 6 нөв гүм хәрчәнкләринә, 8 нөв јанүзән хәрчәнкләрә, 3 нөв онајағлылар, 3 нөв һәшәрәтлар, 28- молјусклар, 1 нөв исә бриозојлар дахилдир. Тапылмыш бу организмләрден 44 нөвү көрфәзин фаунасы үчүн илк дөфә олараг гејд едилмишдир. Көрфәзин макробентосунда нөвләрин сајына көрә доминантлыг едән организмләр моллјусклардыр, онлар үмуми фаунанын 42,4%-ни, икинчи јери јанүзәнхәрчәнкләр (12,1%), сонраки јерләри исә гүм хәрчәнкләри (9,1%) вә мизидләр тутурлар. Тапылмыш бу организмләрден 13 нөвү азов-гара дәнизиндән көлмә нөвләрдыр. Бөјүк Гызылағач көрфәзинин макробентосунун нөв тәркиби илләр вә фәсилләр үзрә даими оларак дәјишилив. Белә ки, 1986-чы илдә көрфәздә 62 нөв тапылмышдыр ки, бунлардан 19 нөв гыш, 40 нөв јаз, 40 нөв јај, 36 нөв исә пәјыз фәсилләриндә раст көлинмишдир. 1986-чы ил илә мүгајисәдә 1987-чи илдә макробентос организмләрин сајы артарак 65 нөв олмушдур ки, бунлардан 28 нөв гыш, 53 нөв јаз, 52 нөв јај, 41 нөв исә пәјыз фәсилиндә раст көлинмишдир.

1988-чи илдә дикәр илләрдән фәргли оларак көрфәздә макробентик организмләрин сајы азалараг 59 нөв олмушдур. Максимал нөвләрин сајы (48-49 нөв) јаз-јај, минимал (27-38 нөв) исә пәјыз-гыш фәсилләриндә гејд едилмишдир. Макробентосун нөв тәркибинин әсасыны моллјусклар тәшкил едир, белә ки, гыш фәслиндә раст олунан үмуми нөвләрин-10 нөвү, јаз фәслинин-23 нөвү, јај фәслинин-20 нөвү, пәјыз фәслинин исә -18 нөвү онла-

рын пәјына дүшүр. Тапылмыш үмуми нөвләрин 36 нөвү евритерм, 19 нөвү стенотерм-истисевән, 11 нөвү исә стенотерм- сојугсевән һөјванлардыр.

Макробентик организмләрин мигдарча инкишафында 10 груп организм иштирак етмишдир. Онларын 1986-чы илдә орта иллик биокүтләси 162,52 г/м², сајы 1555әдәд/м², 1987-чи илдә 168,42г/м², сајы 1843 әдәд /м², 1988-чи илдә исә 146,42г/м², сајы 1213 әдәд/м² олмушдур.

1986-чи илдә макробентик организмләрин максимал инкишафы јај фәсилиндә (309,54г/м²) гејд едилмишдир. Сујун температурунун тәдричән сојумасы илә әлағәдәр оларак макробентос организмләрин биокүтләси пәјыз фәсилиндә 2 дөфә азалмышдыр. Гыш фәсилиндә исә организмләрин биокүтләси минимал һәддә чатарак 42,66г/м² олмушдур.

1987-чи илдә дә макробентик организмләрин максимал инкишафы јај фәсилиндә (271,93г/м²), минимал исә гыш фәсилиндә (106,35г/м²) олмушдур. Макробентик организмләрин биокүтләсинин формалашмасы әсасән 8 нөв бентик организмләрин иштирак илә олмушдур. Онлар арасында биокүтләчән үстүнлүк тәшкил едән организмләр моллјусклар олмушдур. 1986-чы илдә үмуми биокүтләнин 83,19%-и, 1987-чи илдә 84,58%-и, 1988-чи илдә исә 87,15%-и онларын пәјына дүшүр. Биокүтләчән икинчи јери исә хәрчәнкләр тутурлар. Онлар үмуми биокүтләнин 10,52-15,45%-ни тәшкил едирләр.

Дикәр илләрдә олдуғу кими 1988-чи илдә дә макробентик организмләрин максимал инкишафы јај фәслиндә гејд едилмишдир. Бу фәсилдә макробентик организмләрин биокүтләси 301,44г/м², сајы исә 997 әдәд/м² олмушдур. Јај фәслинин биокүтләсинин формалашмасынын әсасыны моллјусклар тәшкил етмишдир, белә ки, биокүтләнин 90%-и онларын пәјына дүшүр.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, Бөјүк Гызылағач көрфәзиндә Азов-Гара дәниздән көлмә организмләр Хәзәрин абрикен организмләрлә мүгајисәдә даһа јажшы инкишаф етмәси мүшаһидә едилер. Белә ки, үмуми биокүтләнин 71-77,76% Азов- Гара дәниздән көлмә организмләрин пәјына дүшүр. Көлмә организмләрин арасында биокүтләчән үстүнлүк тәшкил едән организмләр әбра, сәрастодерма, балјанус, јенкәч вә һереис олмушдур. (Чәдвәл. 1)

Чәдвәл 1. Бөјүк Гызылағач көрфәзинин бентик фаунасынын формалашмасында абрикен вә Азов-Гара дәнизиндән көлмә организмләрин ролу (Чәдвәл. 1)

	1986		1987		1988	
	г/м ²	%	г/м ²	%	г/м ²	%
Абрикен	46,01	28,29	37,92	22,52	32,56	22,24
Гурдлар	0,10	0,06	0,05	0,03	0,09	0,09
Моллјускалар	42,63	26,34	34,16	20,28	30,86	21,06
Хәрчәнкләр	3,01	1,85	3,61	2,14	1,51	1,03
вә саирә	0,07	0,04	0,10	0,06	0,10	0,07
Көлмә организмләр	116,61	71,71	130,5	77,48	113,86	77,76
Һереис	1,92	1,18	4,35	2,58	3,11	2,12
Сәрастодерма	81,40	50,06	90,59	53,79	82,65	56,45
Әбра	11,06	6,80	17,71	10,51	14,10	9,63
Балјанус	10,81	6,65	7,56	4,49	5,39	3,68
Јенкәч	11,42	7,02	10,03	5,96	8,50	5,81
вә саирә	0,12	0,07	0,26	0,15	0,11	0,07
Чәми	162,62	100	168,42	100	146,42	100

Бөжүк Гызылагач көрфөзүниң макробентосунда ажры-ажры групп бентик организмлэрин иллик мөһсулдарлығынын һесаблимағ үчүн Р/В әмсалындан истифаде едилмишир. Мүжөн едилмишир ки, бентик организмлэри иллик мөһсулдарлығы 285,09 мин.т олмушир, бунунда 95,7% моллжускларын пайына дүшүр.

Чәдвәл 2. Бөжүк Гызылагач көрфөзүниң макробентосунун мөһсулдарлығынын һесаблинамасы

Групп	Био-масса	Р/В-әмсалы	Мөһсулдарлығы		Һәр һектара дүшөн мөһсулдарлығы, мин.т
			г/м ²	кг/һек	
Полихет	3,13	6	18,78	187,8	9,48
Олигохет	0,11	6	0,66	6,6	0,33
Моллжусклар	135,12	4	540,5	5405,0	272,95
Кум	0,1	5	0,5	5,0	0,25
Амфипод	0,82	5	4,1	41,0	2,07
ЧӘМИ:	139,28	-	564,54	5645,4	285,09

Һәмчинин Р-В әмсалынын истифаде едерәк Бөжүк Гызылагач көрфөзүниң макробентосунун ажры-ажры групп бентик организмлэрин иллик мөһсулдарлығында һесаблинамшир.

Тәдгигат нәтижесиндә мә'лум олмушир ки, Бөжүк Гызылагач көрфөзүндә һәр ил истифаде едилмәмиш 285,09 мин т јем еһтијаты галыр. Бу јем еһтијатынын 95%-и моллжускларын пайына дүшүр. Она көрә дә Бөжүк Гызылагач көрфөзүндә балыг еһтијатынын артырмағ үчүн бир сыра әмәли тәклифләр верилмәсини мәгсәдә ујун һесаб едирик. Бунун үчүн илк нөвбәдә Халлы балыг јетиширмә тәсәррүфатынын фәалијәтини јажшылашдырмағ вә ејни заманда көрфөзүн һәр һектарына 500 әдәд олмағ шәрти илә вәтәкә әһмијәтли балыг көрпәләри (чәки, күтүм, чапағ, күлмә вә с.) бурахылмалыдыр.

ГӘНИЈЕВ ТЕЛМАН ХАНЫШ ОҒЛУ

У.Һачыбәјов адына Бақы Мусиги Академијасынын диссертанты

Ч.ЧАҺАНКИРОВ «ФИЗУЛИ» КАНТАТАСЫ

Азәрбајҗан мусигиси үчүн илк дәфә Фүзули поезијасыны кәшф едән У.Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсындан узунмүддәтли фасиләдән сонра хор мусигисинин устасы Ч.Чаһанкировун «Фузули» кантатасында шаирин поезијасы өзүнә јени һәјат тапыр. Чаһанкиров бу әсәрдә нәинки, «Лејли вә Мәчнун» операсы ән'әнәләринә, һабелә классик муғам сәнәтиндә фәтһ олунмуш «Фузули поезијасы»-ынын бүтүн инчәликләринә дәриндән нүфуз етмиш вә демократик тәбиәтли хор мусигисиндә Фүзули поезијасынын үмуми бәшәри мотивләрин әкс етдирә билмишир. Кантатанын III һиссәсиндә шаирин мөһтәшәм, әсәрләрин архасында бојланан сурәти фонунда онун фәлсәфи дүнјасы чанландырылыр.

Кантата 3 һиссәлидир. Бир нөв триптики хатырладыр. һәр һиссәдә Фүзули поезијасынын бир тәрәфи ишыландырылыр.

Биринчи һиссәдә Фүзулинин дидактик мөзмунлу «Сөз» гәзәли вә лирик «Неј кими» гәзәли истифаде олунмушир.

Икинчи һиссәдә ән популяр гәзәл «Мәни чандан усандырды» охунур. Бу гәзәл Фүзули поезијасынын мәғзи, маһијәти, бир нөв дөврүн «Манфестидир».

Үчүнчү һиссәдә јенә популяр гәзәлләр истифаде олунур.

Кантатанын бүтүн һиссәләриндә Фүзулинин образлары үмумиләшмиш ифадәсини тапыр, бу да кантата жанрынын хүсусијәтләрилә бағлыдыр. Лакин бундан фәрғли, У.Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсында Фүзулинин гәзәлләринин сәһнә ситуасијалары, һадисәләрин кедишаты илә бағлы оларағ, конкрет хүсусијәтләри ачылырды.

Кантатанын биринчи һиссәси оркестр кириши илә ачылыр. Кириш муғам монодијасыны хатырладыр. Бу импровизә «Раһаб» муғамынын импровизасијалары әсасында гурулур, санки гәдим дөврүн XVI әсрин мүһитини јарадыр. I һиссә һомофон-һармоник услубу хор эпизодларындан гурулур. Бу һиссәнин хор дәсти хәттинә монименталлығ да хасдыр.

Кантатанын II-чи һиссәси лирик мөзмун дашыјыр. Бу һиссәдә конкрет гәзәлин «мусиги эквиваленти» јарадылыр. Әруз вәзнинин һәзәч бәһринә ујун солист вә хорун диалог шәклиндә гурулан II-чи һиссә 5 бөлмәдән ибарәтдир. Шә'рин кулминасијасына ујун мусиги мәтниндә дә кулминасијалар верилрир. Мәсәлән: «Баяты-күрд» муғамынын интонасијалары үзәриндә верилән эпизод буна нүмунә ола биләр. Бахмајарағ ки, II һиссә муғамын сырф услубуна дәгиг ријәјәт етмир, бунунла бәлә мелодик инкишаф үсулларында муғам хас үсуллар көрүнүр. II һиссә һәм дә лирик тәснифи хатырладыр.

Кантатанын III һиссәси тәнтәнәли јекун характери дашыјыр. Әжәр әввәлки һиссәләр үчүн хор группларынын, солист вә хорун нөвбәләшмәси сәчијәви идисә, бу һиссәдә хор иштирак едир вә бурада опера жанрына хас олан монументал хор фрескаларына јахынлығ көрүнүр. һәтта бу һиссәсин сонунда полифоник форма, сөзсүз хор вокализми истифаде едилмишир.

Гәјд етдијимиз кими әввәлки һиссәләрдән фәрғли оларағ бурада бүтүн хор иштирак едир, вә бүтүн кантатанын ән монументал, ән әзмли характери өзүндә бирләшидир.

III һиссә форма е'тибари илә өзү мүрәккәб 3 һиссәли формаја (бөлүмә) бөлүнүр. Бундан башға бурада јекун «кода»-ныда хүсуси нәзәрә алмағ лазымдыр. Бу һиссәнин оркестр кириши илә вариант шәкилиндә «кода»-дакы ејни мелодија III һиссәнин рамкалы формасыны көстүрүр. Гәјд етмәк лазымдыр ки, биринчи бөлүм өзү-өзлүјүндә ики кичик бөлүм әмәлә кәтирир. «Аллегро»дан «меномессоја» гәдәр биринчи кичик бөлүм, «меномессо»-дан «модерато»-ја гәдәр икинчи кичик бөлүм.

Биринчи бөлүмдәки оркестр кириши «сисмол» тоналлығында бир нөв бу һиссәнин характерик пафосу һағында әввәлчәдән мә'лумат верир.

Оркестр киришинин бир нечә дәфә өз дахилиндә дәјишмәси, онун чәлбедичилији, елчүнүн көзләнилмәдән инкишаф просесиндә јалныз бир нечә дәфә дәјишмәси, муғам монодијасынын бир нечә дәфә бәстәкәра мөһсус фигурасијасы хүсусилә чәлбедичидир.

Хорун «F»-илә унисон башланғычы һәр дәфә пауза заманы ашағы регистрдә ақтавалы фигурасија хүсусилә фәрғләнир. Бу заман оркестр өз синкопалы сәсләнмәләри әсасында хүсуси бир тәзәд јарадыр.

Гейд етмәк лазымдыр ки, хорун иштиракы биринчи кичик бөлүм үчүн чох дигетә ләйгидир. Биринчи чүмленин ахырында хор унисон вә кварта сьчрајышы илә мелодик чыхыш едиб кәзләнилмәдән өз чыхышыны сахлајыр. Оркестрин ашагы регистрдә фигурасијалы сәсләнмәсиндән сонра хор јенидән, лакин бир пиллә јухары чыхыш едәрәк өз чыхышыны сахлајыр, даһа сонра һәмин чыхышлар хор вариант үслубна ујун кварта ашагы «глиссандо»-лу чыхыш илә сонә јетир. Көрүндүју кими башлангычда дөгиг сьчрајыш, даһа сонра биринчи кичик бөлүмүн ахырында «глиссандо»-лу сьчрајыш. Башлангыч үчүн «F» даһа сонра исә «pp» тәләб олунур.

ГАСАНОВА У.С.

НЕКОТОРЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

Как известно, в XIX веке русские языковеды приступили к изучению не только классических, западных и таких восточных языков, как арабский, персидский, китайский, турецкий, но и обратились к другим языкам Востока: афганскому, осетинскому, корейскому, манчжурскому. Проводятся параллели между восточными языками и языками Европы и Азии.

В области сравнительно-сопоставительного изучения русского и национальных языков проделана значительная работа. В частности, написан ряд монографий, статей, учебных пособий, посвящённых сравнительному изучению русского и конкретного тюркского языка, например, узбекского (А.М.Абражеев), татарского (З.Валиуллина), казахского (Н.Х.Демисинова), туркменского (М. Незиори), чувашского (Н.А.Резюков), киргизского (И.А.Васильев), башкирского (А.И.Шалашова) и другие.

Азербайджанский язык, его фонетический, грамматический строй и лексика в истории русской тюркологии получили удовлетворительное освещение в ряде работ. Назовем те из них, которые заслуживают особого упоминания: М.А. Казем-бек.- Общая грамматика турецко-татарского языка (Казань, 1840); Т. Макаров.- Татарская грамматика кавказского наречия (Тифлис, 1840); Л. Лазарев: 1) Турецко-татарско-русский словарь, с приложением краткой грамматики (М.1864); 2) Сравнительная хрестоматия турецкого языка наречий Османлы и Азербайджана с приложением тюркских разговоров и пословиц (М. 1866); Н.К. Дмитриев - « Основные формы синтаксической связи в простом предложении » - в коллективном труде «Синтаксис азербайджанского языка» (Баку, 1959).

Среди работ азербайджанских языковедов посвящённых сопоставительному исследованию русского языка с азербайджанским, можно указать коллективную монографию «Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языков» (Баку, 1954), монографию А.Махмудова, А.Гулиева, Р.Кербалаевой «Сравнительная типология русского и азербайджанского языка» (Баку, 1982), докторскую диссертацию А. Р. Махмудова «Основы

сопоставительной фонетики современного русского и азербайджанского языков» (Баку. 1969), кандидатскую диссертацию М.М. Мовсумзаде «Имя прилагательное в русском и азербайджанском языках» (Баку. 1957), С. Гусейновой «Местоимения в современном русском и азербайджанском языках» (Баку, 1962) и другие.

Из перечисленных работ можно выделить лишь вышеуказанную работу А.Р. Махмудова, М. М. Мовсумзаде и С. Гусейновой, так как неродственные языковые материалы не сравниваются, а сопоставляются и тем самым доказывают соответствие и несоответствие языков. В остальных же работах название и содержание не соответствуют друг другу, хотя суть содержания работ в сопоставительном аспекте один и тот же. Как верно указывает на эту проблему Э. М. Ахунзянов, что «сопоставительное изучение языков не ведет к созданию сравнительных грамматик: не может быть сравнительной грамматики русского и татарского языков, т. к. у них нет общего исходного материала, они разные по происхождению.»¹

Общеизвестно, что русский язык, как и другие индоевропейские языки, относится к флективным языкам, а азербайджанский, как и все прочие тюркские - к агглютинативному типу. Но между языками флективными и агглютинативными нельзя провести резкую грань. Верно отметил Олжас Сулейменов, что «индоевропейские языки в отличие от тюркских более фузивны. Более, потому что явление фузии наблюдается и в агглютинативных языках, в частности - в монгольских и в тюркских. Но в тюркских агглютинативность - правило, фузия - исключение, хоть и значительное. В индоевропейских наоборот».²

Приведём примеры явления флективности в азербайджанском языке: дәмир - дөмирчи, мәктәб - мәктәбин, баш - башчы, дөниз- дөниздә и др. В русском же языке есть случаи агглютинации, которые проявляются:

а) в префиксации, т.к. приставки в русском языке однозначны и являются общими для разных частей речи, например: сдать - сдача, вызвать - вызов, переписать - переписка и т.д.

б) в присоединении к глагольным формам возвратного аффикса -ся, например: умываться, двигаться, учиться и др.

Здесь следует заметить, что каждый аффикс может быть носителем одновременно нескольких значений. Сравним русское слово вода, в котором флексия -а выражает одновременно и И.п., и ед. ч., и ж.р.

Внутренняя флексия или чередования, имеющие грамматическое значение, широко используется в различных флективных языках. Ср. русское избегать (несов. в.) - избежать (сов. в.), где корневая морфема выступает в

¹ Э. М. Ахунзянов. Контрастная грамматика: Морфология русского и тюркского языков. (Изд-во Казанского ун-та) 1987 г. с. 98.

² О.Сулейменов. Аз и Я. Алма-Ата, 1989 г. с.529.

форме бег - беж, т.е. характеризуется чередованием согласных к - ж; ломит - разламывает - лом - лам, т.е. характеризуется чередованием гласных о - а.

Агглютинативный тип характеризуется наличием аффиксов как словообразовательного, так и словоизменительного характера, т.е.служазщих и для образования новых слов и для выражения отношений между словами, но при этом связь между морфемами (корнем и аффиксами) менее тесная, чем в языках флективного типа.

Свободное нетесное соединение морфем, характерное для агглютинативных языков, в языкознании принято называть агглютинацией, т.е. склеиванием. В результате того, что в агглютинативных языках каждый аффикс выражает какое-то одно значение, слова в этих языках могут состоять из корня и целой гирляндь аффиксов. Русское предложение « за тех, кто в море», состоящее из пяти слов, на азербайджанский переводится только двумя словами засчёт аффиксации - дөниз-дөки-лөр үчүн (дөниз - море, дө - в, ки - тех, лөр - показатель множественного числа, үчүн - за).

В языках тюркской системы категория числа существительных чрезвычайно своеобразна с точки зрения семантики «счётных» существительных и согласования. Вместе с тем, категория числа является одним из отчётливых субстантивирующих моментов; причастия, прилагательные и даже наречия, но говоря о числительных и местоимениях с аффиксом множественного числа, превращаются по значению в существительные, например в азербайджанском языке - көзэл - «красивый», гоча - «старый», но көзэллөр - «красавицы», гочалар - «старики», по связи с категорией числа перешли в разряд существительных, аглажан - «плачущий», но аглажанлар төөчүблө мөнө бахырдылар - букв. «плачущие смотрели на меня с удивлением» и др. Таким же субстантивирующим элементом является категория падежа и категория принадлежности лицу.

Различие между флексией флективных языков и аффиксом-прилепой в агглютинирующих языках обнаруживается в том, что флексия многообразна, так как является показателем нескольких значений, а аффикс-прилепа однозначна. Например, в русском доска-флексия-а имеет значение единственного числа, именительного падежа, женского рода. В отличие от флективных языков в агглютинативных языках слова состоят из ряда однозначных аффиксов (прилеп), присоединённых к корню. Например, азербайджанское слово ушагларымыза-имеет в своём составе три аффикса: лар - показатель множественного числа, ымыз - нашим, -а - показатель дательного падежа.

Таким образом, наши предварительные лингвистические исследования показывают, что грамматическое соответствие разносистемных языков до сих пор полностью не исследовано. История лингвистических учений и сравнительно-сопоставительные исследования учёных XIX века попытались доказать, что в структурном аспекте языки мира издревле имеют грамматические соответствия. Становится ясно, что в типологическом, генеалогиче-

ском, морфологическом и других классификациях языки мира имеют общие типы.

Подытожим сказанное словами Олжаса Сулейманова, что «сходство не только в корнях, но и в некоторых формах грамматики, не может быть результатом случайности; это есть родство языков, восходящих к одному общему источнику».¹

МӘСУДИ ДӨВРАН; КӘРИМОВ САМИР

АЗЭРБАЙҶАН ҺАГГЫНДА ДУШҮНЧӨЛӘРИМИЗ

(II мөгалә)

АзәрбајҶан тарихинин илк тәдҶигатчыларындан олан А.А.Бақыханов «Күлүстан-Ирәм» әсәриндә җазырды: «Әкәр өлкөнин гәбиләләр, кәндләрин биналары вә гәдим һасары кешиш бир сурәтдә тәдҶиг едиләрсә әһалинин мәншәјини тәјин етмәк мүмкүн олачагдыр». Тарихшүнаслыг бахымындан Бақыхановун сөзләриндә бөјүк бир һәгигәт вардыр. Халгын тарихинин арашдырылмасында этнографик хүсусијәтләр, адәт-ән-әнәләрин тәдҶиги вә дилдә галан гәдим лексик ваһидләрин өјрәнилмәси дикәр амилләрлә јанашы өн плана чәкилмәлидир. Јашы мин илләрлә өлчүлән гәдим лексик ваһидләрин тәдҶиги тарихшүнаслыгдакы зиддијәтли проблемләрин ишыгландырылмасында археолокијадан бир-ики аддым ирәли кедир. Чүнки дилин јаранма тарихи илк сәсләрин мејдана кәлмәсиндән башланыр. Дилдә илк дөфә төк һечалы сөзләр јараныр. Төкһечалы сөзләрдән чох һечалы сөзләрә доғру дил инкишаф јолу кечир. Буну биз талыш дилиндәки фактик материаллар аса-сында даһа габарыг көрүрүк. Талыш дилиндә бир сәс бир сөз билдирир. Мәсәлән: е-чијәләк, и-бир, ү-чүрүк гоз. Саит вә самитин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән ачыг һечалы сөзләрә талыш дилиндә даһа чох раст кәлирин. Мәсәлән: ду-ајран, ду-јалан, ду-ағ, су-шор, су-шор, ку-дағ, төпә, ку-бораны, лу-габыг, лу-даг зирвәсиндә хырда торпағ јери, чү-арх, чү-дешик, ту-гајмағ, ту-түпүрмәк вә с. Көрүндүјү кими бу төкһечалы сөзләр субут едир ки, талыш дили гәдим дилдир. Бу күнә кими фонетик вә грамматик мәхрәчини горујуб-сахлаја билмишдир. Чох марағлыдыр ки, АзәрбајҶан дилини билмәјән аналарымыз бешик башында лајлалары талыш дилиндә јох, азәрбајҶан дилиндә сөјләјирләр. Талыш дилинә АзәрбајҶан дилинин тәсири чох күчлү олмушдур. Буна бахмајарағ талыш дили өзүнүн гәдимлијини сахламыш вә өзүндә гәдим түрк сөзләрини дә јашадыр. Тарихән АзәрбајҶанда етник просесләр интенсив олмуш вә бураја мүхтәлиф вахтларда башга әразиләрдән етносларын ахыны баш вермишдир. АзәрбајҶан халгы етник просесләр нәтичәсиндә төшәккүл тапмышдыр. Тарихимиздә зиддијәтли вә мүбаһисәли проблемләрин мөвчудлуғуну нәзәрә аларағ, бәзи мөсәләләрә биз дә өз мүнәсибәтимизи билдирәк.

Мидијада, Атропатенада (Кичик Мидија) вә Албанија дөвләтиндә адлары чәкилән тајфалардан бири дә Ути тајфаларыдыр. Ути тајфалары һаггында илк мәлүматы јунан тарихчиси һеродот вермишдир. Әһәмәни импе-

¹ Олжас Сулейменов. Эссе, публицистика, стихи, поэмы. Аз и Я-Алма-Ата, 1989, с. 531.

ријасынын XIV сатраплығына утиләр, сагартиләр, саранглар, таманлар вә микиләр дахил идиләр. Мидијашунас төдгигатчы И.Элијев ути вә Мики тајфаларынын е.в. V эсрин I рүбүндә тарих сөһнәсинә чыхдығыны гејд едир. Дара Бисүтүн јазыларында ути вә мики тајфаларынын ады чәкилир. Јунан чоғрафијашунасы Страбон утиләри Хәзәр дәнизинин чәнуб-гәрбиндә Мидија дағларында (индики Талыш дағлары) јашадығларыны тәсвир едир. Онлар бу әразидә кадусиләр, каспиләр, келләр, легләр, амардлар (аматлар) вә с. тајфаларла бирликдә јашамышлар. һәмни тајфаларла бағлы этноојконимләр Лерик, Астара вә Ләнкәран рајонлары әразиләриндә индијәдәк галмағаддыр. Албанија девләтинин этник һәјатында ути тајфалары мүһүм рол ојнамышлар. Страбонун вердији мәлүматә кәрә Албан тајфа иттиғағына 26 тајфа дахил олмушдур. Бунлардан ән бөјүү исә утиләр иди. М.Маркварт, Н.Адонс, И.Элијев утиләрин Албанијаја Мидијадан кәлдикләрини гејд етмишләр. Ерамызын башланғычында утиләр шимала көчмүшләр. Тәкчә ути тајфалары дејил, ејни заманда кел вә лег тајфаларыда шимала миграција етмишләр, Мүасир удинләрин әчдадлары ути тајфалары олмушдур вә онлар өзләрини утиләр адландырыр. Удинләрин I Пјотра көндәрдикләри мәктубунда бу ајдын олур. Албанијаја утиләрин Мидијадан көчдүкләрини сүбүт едән дәлилләрдән бири дә Астара рајону әразисиндә Ути көндинин бу күнә кими мөвчлулуғудур. Ути кәнди Шиндан галасынын әтәјиндә јерләшир вә чәнубдан Сым, Мики кәндләри илә һәмсәрһәддир. Ути ороним кими талыш дилиндә кути/куди формасында әксини тапмышдыр. Ики компонентдән ибарәт олан Ути этнониминин талыш дилиндә мәнасы беләдир: ути-кути-ку-тәпа, јүксәклик, дағ мәнәсында икинчи компонент ти/ди - кәнд, шәһәр, гала мәнасыны верир. Ди компоненти талыш дилиндә див, диз сөзләринин ғысалмыш формасыдыр. Ути/уди этноними талыш дилиндә там мәнасы «дағ сакини» вә јахүд «дағ халғы» демәкдир. Елмдә һәмчинин кути тајфаларынын варисләри кими утиләрин адлары чәкилир. И.Элијев јазыр: «Ути этнонимин ку-ти-им этноними илә тутушдурулмасынын нәтичәләри чоҳдан ирәли сүрүлүшдүр. И.М.Дјаконнов бу јахынларда һәмнин фәрзијәни даһа бир аргументә мөһкәмләндирмишдир». Шумер-Аккад мәнбәләриндә кутиләр «дағ әждаһалары» ады алытында хатырланыр. Кути этноними илкин формасы талыш дилиндә кутив/кудив кими олмуш сонралар исә кути/куди шәклинә дүшүмүшдүр. И.Элијев уди этнониминин кути этнонимин рефлексі олмасы гәнаәтинә кәлир. Тиположи аспектдән талыш вә удин дилләри Ибер-Гағгаз дил аиләсинә, ән әввәл исә дағлы Гағгаз дил аиләсинә дахил олмушдур. В.Г.Гукәсјан јазыр ки, удин дили хусусән онун лексикасында ирандилли сөзләр чоҳдур. Гәдим иран топоформатлары олан ван вә кәлә удин дилиндәки топонимләрдә раст кәлинир. Мәсәлән: Аруан / Алван, Әмирван, Ораван, Вандал, Кәләбургу, Каланкајтук вә с. Каланкатјук Албан тарихчиси Муса Каланкајтуклунун анадан олдуғу кәнддир. Удин дилиндә Кала(н) – кајтук исә «бөјүк кәнд» демәкдир. Кәл, кәлә, кала иран дилләриндә «бөјүк, ири» мәнасында ишләнир Страбонун «Чоғрафија» әсәриндә Иран әјаләтләриндән Кәләперсида вә Кәләсуријанын ады чәкилир. Утиләр кадуси тајфаларыдыр. Кадуси тајфалары да Хәзәр дәнизинин чәнуб-гәрбиндә јашамышлар. Онлар һағында илк мәлүматы Ктеси вә Ксенофонт вермишләр. Елми әдәбијатда кадуси этнониминә катуш, катеш формаларында мүхтәлиф мәнбәләрдә раст кәлинир. Плини кадусиләри келләрлә ејниләшдирмиш вә ондан сонра јашамыш Клавди Пто-

лөмеј исә лег тајфалары олмасыны гејд едир. Буна сәбәб исә кадуси, лег вә кел тајфаларынын ејни дилдә данышмалары вә ејни әразиләрдә јашамаларыдыр. Ону да дөјөк ки, һәр үч этнонимдә бағлы этноојконимләрә Хәзәр дәнизинин чәнуб-гәрбиндә даһа чоҳ тәсадуф олунур. Кел тајфалары илә бағлы Килан (Келан), Ләнкәран рајонунун шимал һиссәсиндә Килјаноба, Астара рајонунда Килакон вә Јардымлы рајонунда Киллар ојконимләриндә галмышдыр. Легләрлә бағлы этноојконим Лик (Лерик) урбониминдә вә кадусиләрлә бағлы «голош» мөфуму талыш дилиндә өз әксини тапмышдыр. Кадуси тајфалары илә бағлы дикә мөлүматы чоғрафијашунас Страбон вермишдир. О, кадусиләрин ари тајфалары олмадығыны кестәрир. Кадуси этнониминин мәнасы төдгигатчылар тәрәфиндән ејни чүр һалландырылмыр. Бәзи төдгигатчылар кадусиләрин түрқдилли тајфалар олдуғуну јазырлар. Кадусиләр ари олмадығы кими ејни заманда түрк дилли дө олмайбылар. Талышларын әчдадлары кадусиләрдир. Иран тарихчиси Сејид Әһмәд Кәсрәви јазыр ки, кадусиләр мүасир талышларын јашадығлары јердә јашамышлар. Абдулла Фазили кадусиләри калышларын вә И.Элијев исә киләкләрин әчдадлары олмасы фикрини ирәли сүрүмүшләр. Ә.Фәрәзалинин «дағ оғузлары» кими гөләмә вермәк фикри көкүндән сәһвдир. Кадуси һәмни этнонимин јунан дилиндә јазылыш формасыдыр. Топоним талыш дилиндә куди формасында олмуш вә јунан мөәллифләри тәрәфиндән кудиус/кадус формасында јазыја алынмышдыр. Индијә кими кадуси этноними талыш дилиндә кадус/годус-голош кими изаһ олунурду. Мәнасы «мал-гара сахлајан» демәкдир. Ләкин кадуси этнонимин мәнасы кути, ути этноними кими «дағ халғы» вә ја «дағ сакини» демәкдир вә буна јунан дилиндә шәхс сонлуғу артырылмышдыр. Мисал оларағ јунан дилиндә јазылыш адлара баһа: Мәсәлән: Тугдами(ис) Анахарс(ис), Томир(ис) вә нәһәјәт кадус(с). Кадусиләрин «дағ халғы» вә ја «дағ сакини» адланмасы тәби иһалдыр. Елә јери кәлишкән гејд едәк ки, бүтүн дүнја дилләриндә с >> з, <<г сөсләри сөзүн ахырында чәмлик билдирир. Кадус этнониминдәки шәхс сонлуғу бу гәбилдәндир. һәмни тајфаларын јашадығлары јер чоғрафи бахымындан дағлыг әрази иди. Буну Страбонун вердији мәлүматда да көрүрүк. О, кадусиләрин «дағлыг өлкәдә» вә «дәниз кәнарында» јашајан вурушган халғ олдуғуну јазыр. Кадусиләр өз дөјүшкәнлији илә шөһрәт газанмышлар. Дөјүшүк онлар чидадан истифадә етмиш вә гошунларын сајына кәрә арианлардан азачыг кери галырдылар. Дағлардакы дөјүшләрдә онлара чатмағ гејри-мүмкүндүр. Әһәмәни империјасынын XI сатраплығына кадусиләр дахил идиләр вә бурада империјаја гаршы күчлү ұсјанлар баш вермишдир. Империја тәрәфиндән кадусиләрә гаршы ики дөфә һәрби јүрүш тәшкил едилмишдир. Фарс монархијасы кадусиләри өзүнә табе едә билмәмишдир. Атропатын һакимийәти дөврүндә кадусиләр онун мүттәғилгәри кими чыхыш едирдиләр. Дөјүшкәнлијинә кәрә кадусиләр өз мүтәғилликләрини горујуб сахлаја билмишләр. һәлә III минилликдә кути тајфалары өз чәсурлуғуна кәрә «дағ әждаһалары» адланмыш вә онлар бир әсрә јахын Месопотамијада ағалыг етмишләр. Онлар тарихдән бир дөфәлик силинмәмишләр. Утиләр кими кадусиләрдә кути тајфаларынын сонракы нәсилләридир. Кәләчәк дил фактлары буну бир даһа сүбүт едәчәкдир. Нечә ки, вахтилә Фердинанд де Сөссүр 20 јашында «Лоренкал» нәзәријәсини јаратмыш вә сүбүт етмишдир ки, һинд-Авропа дил аиләсиндә бир дил мөвчуд олмушдур. Сөссүр һәмни дили дөгигләшдирә билмәмишдир. О, дилдә һечә

жарадан бәхијә сәси вардыр. Ондан 50 ил сонра бу нәзәријә сүбут олунду. Бир-биринә гоһум дилләр улу дилдән јараныр. Мидија әразисиндәки гәришәффә тәкһечалы чоғрафи адларда буна мисал ола биләр. Етник һәјәтла-рында Мидија вә Атропатенанын иштирак етмиш тајфалардан бири дә мики тајфалардыр. Онлар һаггында илк мә’луматы Микетли һекәтәј вермишдир. Тарихин атасы һеродотун вердији мә’лумата көрә микеләр тарих сәһнәсинә б.е.ә. V әсрдә чыхмышлар. Әһәмәни империясынын XIV сатраплығына да-хил олан мик тајфалары Муған дүзәнлијиндә вә Хәзәрин чәнуб-гәрбиндә јашамышлар. Мики этноними илә бағлы Ләнкәран-Астара бөлкәсиндә Мики, Миколан вә Микбилә топонимләри галмышдыр. Һәмин топонимләр сүбут едир ки, мики тајфалары бу әразидә мәскунлашмышлар. Муған этнониминин өзү дә мики тајфаларынын ады илә бағлыдыр. Страбон Муған чоғрафи ады-ны «Чоғрафија» әсәриндә «Могон» кими көстәрмишдир. Күрчү мәнбәләриндә Муған Мувакан, ермәни мәнбәләриндә исә Мугон формасында галмыш-дыр. Мүасир талыш дилиндә Муған этноними Мыгон шәклиндәдир вә мә’насы «муғларын јашадығы јер» демәкдир. И.Әлијев Муған этнонимини моғ тајфалары илә дејил, мик тајфалары илә әлагәләндир. Тәбәри (IX әср), Јагут һәмәви (XII әср) кими әрәб мүүллифләри Муғаны Муқан кими јаз-мышлар. Муған этнониминдә «муғ» тајфа ады – он исә «өлкә» билдирир. Јәни муғ тајфаларыны јашадығы өлкә мә’насыны верир. А.Фазили јазыр: «Муған та гәдимләрдән ашағыдакы јерләрә һәмсәрһәд олмушдур. Шимал-да Ширван вә Аран, чәнубдан Учар, Үнкүт (һабелә Әрәш маһалы) шәргдән Талыш дағлары вә Хәзәр дәнизи, гәрбдән исә Дәрәэрт чајы вә Гарабағ ма-һалы. Апарылан археолоји тәдгигатлар нәтичәсиндә Муған әразисиндә 24 енеолит вә 8 тунч дөврүнә аид јашајыш мәскәни гејдә алынмыш вә онларда тәдгигат ишләри апарылмышдыр. Е.ә.IV-III минилликләрдә Муғанда инки-шаф етмиш әкинчилик вә малдарлыг мәдәнијәти јаранмышдыр. Сон тунч вә илк дәмир дөврүнә аид Талыш-Муған мәдәнијәти бурада тәшәккүл тапмыш-дыр. Бүтүн бунлар Муғанын һәлә гәдимләрдән интенсив јашајыш мәскәни олмасыны сүбут едир. Тәдгигатчыларын там реаллыгга гәбул еләмәдикләри тајфалар олан амазонкалар һаггында думанлы мә’луматлар дөврүмүзә кө-либ чатмышдыр. Онлар һаггында илк мә’луматы Страбон вә Плини вермиш-дир. Страбон амазонкалар барәсиндә јазыр: «Дејиләнләрә көрә Албанијадан јухарыдакы дағларда амазонкалар јашајыр. Помпеји јүрүшдә мүшәјәт едән вә албанларын өлкәсинә кәлән Феофан сөјләјир ки, скиф тајфалары олан һелләр, лелһәр вә албанлар арасында амазонкалар јашајыр.

Страбонун вердији мә’луматда тәдгигатчылар бир анлашылмазлыг олдуғуну гејд едирләр. Амазонкаларын јалңыз гадынлардан ибарәт олмасы-нын илк бахышда инандырычы олмадығынын шаһиди олурсан. Лакин ама-зонка этнонимин изаһы гаранлыг мәсәләгә бир ајдынлыг кәтирир. Керванија адлы јердә амазонкаларынын гоңшулуғунда гаргарлар јашајырдылар. Стра-бон амазонкаларын гәдим мәрәсимә көрә јаздакы ики хүсуси ајда гаргарлар-ла көрүшләрини көстәрир. Мифик үнсүрләрлә зәнкин олан һәмин мә’луматда тарихи мөгәмлар да вардыр. Груп һалында никаһ бүтүн халгларын һәјәтында баш вермишдир. һәтта әрәб мүүллифләри хүррәмиләрдә дә белә бир ох-шар адәтин олмасыны јазырлар. Ола билсин ки, амазонкалар өзләринин гәдим ән’әнәләрини сахламышлар. Онларын әсас мәшгулијәти һәрб сәнәти олмушдур. Әсас дөјүш силаһлары ох-јај, дөјүш балтасы вә јүнкүл галхан иди.

Низәни сәрбәст атмагдан өтрү ушаг вахтында амазонкаларын сағ дөшү јан-дырылырды. Бундан башга бағчылыг, әкинчилик вә мал-гара сахламагга мәшгул олурдулар вә бу ишләр онлар арасында икинчи дәрәчәли иш сајы-лырды. Кел, лег, албан вә гаргар тајфалары һаггында өтрафлы мә’лумат верән Страбонун амазонкалар барәсиндәки мә’луматы дүзкүн сајылмагы-дыр. һәгигәтдә амазонкалар мөвчуд олмуш вә онлар өз чәнкәврликләри илә бејүк шөһрәт газанмышлар. Аррианын вердији мә’лумата көрә Атропат мәшһур «Суз тәнтәнәси» заманы јүз атлы гыздан ибарәт дәстәни Македония-лы Искәндәрә бағышламышдыр. Шүбһәсиз ки, онлар амазонкалылар ол-мушлар. Ону да гејд едәк ки, амазонка һәмин тајфа адынын јунанча јазылыш формасыдыр. Талыш дилиндә этноним «һәмәжен» шәклиндә олуб вә јунан мүүллифләри буну амазонка кими јазыја алмышлар. Етнонимин мә’насы талыш дилиндә «гадынлардан ибарәт тајфа» демәкдир. Бурадан ајдын олур ки, Страбон онлар һаггында доғру мә’лумат вермишдир. Әввәлки мөгәлә-миздә бәһс етдијимиз «һәмәт» топоними дә һәмин ганунаујунлуға әсәсән «Амат» шәклинә дүшмүшдүр. Чүнки јунан дилиндә «һ» сәсини ифадә едән график ишарә јохдур. Бу бахымдан топоним дејишиклијә уграјараг јунан дилиндәки мәнбәләрдә амазонка кими әксини тапмышдыр. Албанијанын дағ зонасы олмасыны сүбут едән фактлардан бири дә Страбонун адыны чәкдији Керванија топонимидир. Керванија талыш дилиндә «дағлыг әрази » демәк-дир. Индијә кими буна охшар Лерик рајонун әразисиндә галмышдыр. Мәсә-лән: Кер, Керевеләди вә с. Гаргарлар дүзән әразиләриндә вә дәниз кәна-рындан мүхтәлиф тәсәррүфат сәһәләри үзрә ишләдикләринә көрә илдә бир дәрфә өз әввәлки јерләринә гәјтмышш вә ики аја гәдәр онлар амазонкалы-ларла јашајырдылар. Јери кәлмишкән дејәк ки, ибер-гағгаз тајфаларында индијә кими белә адәтләрә раст кәлинир. Хыналыгларын өзләриндә 70-чи илләрә кими гәдим бир адәт мөвчуд олмуш вә һәмин адәтдә амазонкалыла-рын һәјат тәрзи илә јахынлыг тәшкил едирди. Амазонкалылар кадуси тајфа-ларынын бир голудур Бә’зи тәдгигатчылар унутмасынлар ки, тарихин хүсусән гәдим вә орта әсрләр дөврүндә тајфа вә халглар бир-бири илә гајнајыб-гарышымыш, ассимилијасијаја мәр’уз галмышлар. Тәби бир һал кими һәмин процес бу күнә кими давам едир. Мүасир дөврдә фарс дилини көтүрсәк Иран әразисиндә етник тајфаларын ассимилијасијасына кәтириб чыхардыр вә чо-лу етник тајфаларын ана дилиндә мәктәбләрин олмамасы буна шәраит ја-радыр. Бүтүн бунлар бахмајараг чоғрафи адлар, етник адлар галыр. Кеч-миш мөгәләмиздә көстәрмишдик ки, белә һадисәләр мифә чеврилә билир. Елә бир дөвр келәчәк ки, һәким дилләр бу тајфа адларыны өзәрининки һә-саб едәчәкләр. Албан әлифбасы һаггында әлиминдә там дөгиг мә’луматлар јохдур. Тапылмыш албан јазыларынын охунмасы үзәриндә узун илләрди ки, сә’ј кестәриллир. Албан јазыларына охшар јазылар Астара рајонундакы Ути харабалыларында да тапылмышдыр. Формал ишәрләринә көрә албан ја-зыларындан фәргләнмир. Азәрбајжан ЕА-нын тарих институтунун архивиндә бу јазы нүмунәси тәдгигат объект кими сахланылыр.

Индијәдәк тарихшүнаслыгга массакетләр барәдә зиддијәтләи мүлаһи-зә вә фикирләр галмагдадыр вә онларын һарда јашамаларыны дөгиг үзә чыхармаға мане олур. Массакетләрин етник мәнсубијәти барәсиндәки мә’луматлар чашдырычыдыр. Әксәр тәдгигатчылар белә күман едирләр ки, массакетләр јалңыз түркдилли тајфалардыр вә онлар Асијанын, Газәхыста-

нын түрк халгларынын төшөкүлүндө мүнүм рол ојнамышлар. Массакетларин вөтөни Орта Асија сайылар. һөмин тајфаларла баглы эн чох Томирисин ады халландырылар. Г.Гөбүлајөв массакет этнониминин иран дилләри өөсөсында изаһ едилмөсөни гондарма фикир сайыр вө түркмөншөли этноним олмасы гөнаөтинө кәлир. Төдигатчы өөсөсыз олараг этнонимин мөнасыны түрк дилләри өөсөсында изаһ едир. Өзү дө бөлө бир гондарма фикир ирәли сүрүр ки, массакет түрк дилләриндө «баш саклар» анламаны верир. Массакетларин Орта Асијада јашадыглары елмдө төсдиг олунмуш фикир кими гөбул өлөмөк дүзкүн дејилдир. Онларын Азербәјчан өразиси ил баглылыгы даһа чөхдүр. Массакетларин чаричасы Томирисин Әһмәни чары II Кирлә е.ө. 530-чу илдөки дөјүшү Орта Асијада олмайыб вө һөмин јер индијөдөк Азербәјчан өразисиндө јаддашларда горуноур. Массакет, этнониминин талыш дилиндө изаһы мөгсөдөүјүн сайылмалыдыр. Этнонимин мөнасы талыш дилиндө беләдир: Биринчи компонент «ма» талыш дилиндө «ана» демөкдир вө икинчи компонент талыш дилиндөки «сөккө» сөзүнүн төһриф олунмуш формасыдыр. Илкин шөкилдө «масөккөти» адланан этноним сонралар јунанлар төрөфиндөн төһриф едилерөк массакет формасына салынмышдыр. Этнонимин там мөнасы «ананын башчылыг етдији, идарө етдији тајфа» демөкдир. Јери кәлмишкөн бир мөсөлөни дө гејд едөк ки, Томирис ананы башчылыгы илө өләгөдәр бу этноним јаранмышдыр. Е.ө. 530-чу илдө Томирисин II Кирлә дөјүшдүјү јер Азербәјчан өразисиндөдир вө һөмин јер Лөнкөран-Лерик шөссө јолунун 48-чи километрлијиндө јерләшир.

Талыш дилиндө «Кир кыштөј» адланан һөмин өрази Нода көндиндөдир. Азербәјчан дилиндө мөнасы «Кир өлдүрүлөн јер» демөкдир. Кир бурада Томирис төрөфиндөн өлдүрүлүб вө башы көсилерөк ганлы тулуға салынмышдыр. һөгигөтдө бурада дөјүшлөрин кетдијини «Хунуөһал» адланан оронимдө төсдиг едир. Оронимин мөнасы «хун» – ган, «һал» – даг, јөни «ганлы даг» демөкдир. Халгын јаддашындан онун тарихи илө баглы һадисөлөр бирдөфәлик силинмөмишдир. Чөграфиа адларда, өфсанөлөрдө вө дилдөки ифадөлөрдө галараг нөсилдөн-нөсилө өтүрүлүр. Азербәјчандә мусиги сөнөти чох гөдим тарихи көклөрө маликдир вө онун гөдимлијини төсдиг едөн фактлар вардыр. Гөбустандакы «Гавал дашы» гөдим мусигимизин тарихини узаг даш дөврүнө апарыр. Зөрб мусиги алөти кими истифадө едилөн «Гавал дашы» өһтимал ки, гөдим гөбустанлыларын мөрасим рөгслөринин мүшәјәт едилмөсиндө хүсөси өһәмијәт көсб етмишдир. Мөлум мөсөлөдир ки, илк инсанларын мөскөнлөри магаралар, каһалар олмушдур. Ади бир сөсин даглыг зонада өкс-сөда вермөсө гөдим инсанлары төөчүбөлөндириди. Онлар илк вахтларда она илаһи бир варлыг кими бахмышлар. Даглыг өразидө сөсин далгавари кедиши даһа күчлү олмушдур. Магараларда, каһаларда дејилөн сөслөр, өкс сөслөр бир һармоник сөсө чөврилмишдир. Сөсин бөлө далгавари ојанмасындан ибтидаи мусиги јаранмышдыр. Билдијимиз кими дүзөн јериндө, дөниз көнарында јашәјан инсанларын данышыг тону јүксөк өзүр. Бурада сөс јәјымы аз олур. Даглыг өразилөрдө јашәјан инсанлар сакит төрздө данышырлар. һәр бир сөс бурада һармония јарадыр. Ибтидаи мусигидө мөһз даглыг зонада јаранмышдыр. Шөргин гөдим мусиги жанрларындан олан муғам жанры индијөдөк өзүнүн спөсифик хүсөсијәтлөрини сахламалыдыр. Она төкчө мусиги саһөси бахмаг олмаз. Милли дүшүнчә формасы олан муғам халгын кечмишини, тарихинин әјры-әјры мөгамларыны өзүндө бир-

ләшдирир. һөмишө муғам халг ичөрисиндө јашадылыб вө онун халга баглылыгы даһа чох олмушдур. Бөзи төдигатчылар гејд едирлөр ки, муғамын тарихи Шумердөн башландыр. Бизим фикримизө көрө муғам мусиги вө елм саһөси кими Кичик Мидијада јаранмышдыр. Јалһыз сонралар Орта Асијада, һиндистана, Чинө, Әрөбистана вө Ирана јәјылмышдыр. Әрөбләр «муғамы» әрөб сөзү һөсаб едөрөк онун «јер, мөкан» анламаны вердијини билдириләр. Дикөрлөри исө муғамын «мөгам» мөнасыны ифадө етмөсөни гејд едиләр. Бундан истифадө едөрөк Азербәјчан мусиги системини әрөб-фарс мусиги системинин голу һөсб едөнлөр дө вардыр. Ө. Фәрзөли Муғамын етимологиасыны «маг охујаны» кими верир. Әслиндө муғам талыш сөзү олүб «ананын көдөри, анынын лајласы» демөкдир. Талыш дилиндө «моғам» шөкиндө олмуш вө сонралар фонетик дөјишкилијө уграјараг муғам формасына дүшүмүшдүр. «Мо» -ана, «гөм» - көдөр, гөм демөкдир вө бу сөзлөрин бирлөшмөсиндөн јараныб сирли-сөһрли муғам. Эн чох муғамларын анаја һөср едилмөсөи һөч дө төөсадүфи дејилдир. Муғамда гөм, кәдөр, налә, һүзән млтвиөлөри үстүнлүк төшкил едир. Кичик Мидијада төшөккүл тапмыш муғам а төшкөрөстлијин төсөри күчлү иди. Илк дөфә муғамы ифадө едөн а төшкөрөст кәһинлөри олан маглар олмушдур. Мидијалылар мусигидө бөјүк гөјмөт вермишлөр. Ејни замандә мидијалаларда ана мөгөддөс сайылмыш вө јаратдыглары дөвләти онлар «ана кәнди» адландырмышлар. һөрөдотун вердији мөлумата көрө Дејөк Мидија (Мади) дөвләтини көнд ичмаларынын бирлөшдирилмөсөи нөтичөсиндө јаратмышдыр. Дејөк антропониминин талыш дилиндө мөнасы «көнди асгагалы, бөјүјү» демөкдир вө бу онун титулу иди. Мүхтәлиф диллөрдө «ана» мөфһуму билдирөн сөзлөрдө охшарлыг вө доғмалыг вардыр. Мөсөлән талыш дилиндө ма, мо тај дилиндө ма, јөһүди дилиндө омо, фарс дилиндө мадөр, рус дилиндө мат, инкилис дилиндө маза, испан дилиндө мадре, манчур дилиндө амма, акад дилиндө имми, ассур дилиндө имма, бирма дилиндө ами, басг дилиндө ама, азербәјчан дилиндө ана, гыргыз дилиндө инеј, енеј вө с. Талыш дилинин гөдимлијини фарсларын бир мөсөлиндө дө әјдын шөкилдө көрүрүк. Онлар түрк дилини мүһарибө һүнөр дили, фарс дилини сарај, шөр дили вө талыш дилини исө ана дили адландырмышлар. һөмин мөсөл беләдир:

Зөбанө турки һүнөр әст

Зөбанө фарси шөкәр әст

Зөбанө талыши мадөр әст

Көрүндүјү кими талыш дилинин грамматик гөрүлүшү, фонетик төркиби вө бу дилдө горунаи этнонимлөрдө буну сүбута јетирир. Мүасир талышлар гөдим мидијалыларын јадикарьдыр. Азербәјчанын сүфрө мөдөнијәтиндөки гөдим ән'өнөлөр, спөсифик хүсөсијәтлөр әјры-әјры этнографик зоналарда дөврүмүзө кәлиб чатмышдыр. Төндир кабаы Азербәјчанын чох аз зоналарында галмышдыр. Гојунун дөрсини сојуб ичалатыны төмизлөјөндөн сонра дөрсиндө бүкүб очаг галајараг бүтөв һалда биширилир. Бу шимал рајонларымызда Губа, Гусарда вө Нахчыван бөлкөсиндө кениш јәјылыб Орта Асија түрклөриндө исө гыпчаг тајфларынын Гырхлар вө Муғлар адлы голунда буна даһа чох раст көлинир. Талыша көлдикдө исө торпагда јөх һөмин иш төкмиллөшәрәк кил төндирлөрдө баша чатдырылыр. Хүсөси этнографик өләмөтлөрө көрө халглар бир-бириндөн сөчилир. Өзбөк чапан кәјөндө бүтүн дүнјада

билірләр ки, бу өзбәкдир. Бир этнографик факта көрә милләти мә'лумдур. Кыргыз папагы – калпага көрә таныныр. һәр бир халгын кејими онун милли хүсусијәтләри илә бағлы јараныр. Кејим мәдәнијәтине көрә Азәрбајчан этнографик зоналар бөлүнүр. Мадди мәдәнијәтин тәдиги бахымындан кејимләр гижмәтли мәнбәләрдир. Талышлар арасында ики рәнkdә кејиме даһа чох раст кәлинир. Сары вә гырмызы рәнkdә кејимләр талышлар үчүн хүсуси символик әһәмијәт кәсб едир. Гырмызы рәнк шадлыг, севинч, сары рәнк исә талышларда «күнөш» рәмзи сајлыр. Гадынларын алынларында вә әлләриндә күнөш дамгаларыны вурулмасы атәшпәрәстлијин бир рәмзи кими гәйд етмәк лазымдур. Ислам дини индијә кими атәшпәрәстликлә бағыл адәт вә әһәнәлләри талышларын јаддашында силә билмәмишдир. Көләчәк мөгәләмиздә Азәрбајчанда мөвчуд олан рәвәјәтләрден бәһс олуначагдыр вә бу рәвәјәтләрин мәзмуну бир сыра мәсәләләрин өјрәнилмәсиндә хүсуси јер тутачагдыр.

ӘЛИГИСМӘТ ЛАЛАЈЕВ

Әмәкдар инчәсәнәт хадими, режиссор

Ч.МӘММӘДГУЛУЗАДӘНИН "ӨЛҮЛӘР" ПЈЕСИ ОРТА АСИЈАДА

Әсримизин илк илләриндән башлајараг кетдикчә кенишләнән вә мөһкәмләнән Азәрбајчан-орта Асија театр әләгәлләри халгларымызын мәдәни тәрәғгиндә, әгли вә мөһви јүксәтилишиндә чох бөјүк рол ојнамышдыр. Тәрәфләр бир-биринин драматуркија вә театр әләминә кениш јол тапмыш, бир-биринин театр мәдәнијәтинин тәрчүбәсиндән мәнфәәтләнмишләр. Гаршылыгы әләгә, гаршылыгы зәнкинләшмә бу халгларын мәдәнијәтләринин јахынлашмасына зәмин јаратмышдыр. Бу сәһәдә театр әләгәлләри, шүбһәсиз ки, бөјүк әһәмијәт кәсб етмишдир. Вахты илә Гогол театры хејирхәһ әмәлләр јајан кафедрәјә бәнзәтмишди. Халгларын бөјүк арзулары уғрунда мүбәризә апаран габагчыл театрлар бүтүн јарадычылығлары боју мәнз бу вәзи-фәни јеринә јетирмәјә сә'ј кәстәрмишләр. Азәрбајчан театрынын фәалијәти бу бахымдан өрнәк олмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, 1938-чи илдә Москвада Азәрбајчан инчәсәнәти онкүнлү заманы пајтахт мәтбуаты-гәзет вә журналлары бир сәслә белә бир кејилд фикир ифадә етмишдир ки, Азәрбајчан театры бир чох театрларын, о чүмлөдән орта Асија театрларынын јаранмасында вә тәшәккүлүндә чох бөјүк рол ојнамышдыр. Бу һәгигәти "Правда" гәзети белә ифадә етмишди: "Азәрбајчан инчәсәнәтинин өзүнәмәхсуслуғу, јалныз өзүнә бағланыб галмыр, дини вә милли мөһдудийәтләрден узагдыр. Мәнз бу али кејфијәтләр Орта Асија вә Загағфазия халглары инчәсәнәтинин инкишафына бөјүк тәкан вермишдир. Азәрбајчан халгынын инчәсәнәтинә мәхсус милли образлар, мөвзулар вә гәһрәманлар Азәрбајчанын һудудларындан чох-чох узағларда јахшы таныныр."¹

Бу әсәрләрден бири дә Ч.Мәммәдгулузадәнин "Өлүләр" әсәри иди. 1916-чы илин јайында Чәлил Мәммәдгулузадә танынмыш журналист, публисист, актјор Әлигулу Нәчәфовла (Гәмгусар) бирликдә Ашгабада кәлиб "Фирудини" мәктәбин бинасында "Өлүләр" пјесинин мөшгрләринә баш-

лајыр.Шејх Нәсруллаһ ролуну Әлигулу Гәмгусар ојнамалыјды.Лакин Ашгабада јашајан баһаи буржуасијасы "Молла Нәсрәддин" журналынын баһаи-ләји гаршы вердији јазы вә карикатураларын интиғамыны Мирзә Чәлилден алмағ үчүн шәһәр полисмәјестери Алексеевә рүшвәт вериб, ишә мане олу-лар. Буна бахмајараг "Өлүләр" әсәринин јайылмасы вә тәсир күчү "Молла Нәсрәддин" журналындан һеч дә кери галмырды.1916-чы илдә артыг Орта Асијанын бир сыра шәһәрләриндә театр һәвәскарлары дәрәсәи тәшкил едилмиш, Азәрбајчан пјесләри әсасында мүјән репертуар тәртиб едилмиш-ди.Тәбии ки, Орта Асијада јашајан зијалылар, Азәрбајчан театрынын тәсир вә кемәји илә дирчәлән театр һәвәскарлары Бақыда баш верән мәдәни һадисәләрлә таныш олурулар.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин "Өлүләр" әсәрләринин Бақыда тамашаја һазырландығындан хәбәр тутан Өзбәк зијалылары мөүллифә мөктуб јазыб, ону Дашкәндә дәвәт етмишдирләр. "Мәрдакан" имзalı мөүллифин "Иғбал" гәзетиндә чап олунмуш мөктубунда "Туран турәси" театр дәрәсәсинин "Молла Нәсрәддин" журналы нөфинә ојнамаға һазыр олдуғу билдирилди.¹

Ч.Мәммәдгулузадә Дашкәндә чатдыгда зијалылар тәрәфиндән бөјүк һөрмәтлә гаршыланыр. "Өлүләр"ин тәрчүмәсини Абдулла Әвлани өз өһдәсини кәтүрүр. һеч шүбһәсиз ки, Өзбәк театр труппасынын һәјатында олан ән мүһүм һадисәләрден бири мәнз Азәрбајчан јазычысы Ч.Мәммәдгулузадәнин "Өлүләр" пјесини тамашаја һазырланмасы иди. 1908-чи илдә јазылмыш бу пјес өз идеясына вә мөзмунуна керә узун мүддәт сәһнәјә гојулмағ һүгүгүндән мәһрум едилмишди. һәтта Бақынын өзүндә дә анчаг 1916-чы илдә тамашаја гојулмушду. Буна көрә дә бу әсәрин Дашкәндә мурәккәб бир дөврдә ојнанылмасы чох бөјүк бир һадисә иди. Шүбһә јох ки, бу, труппанын ирәлијә доғру чох чәсарәтли вә мүһүм аддымы олмагла, һәм дә әсәри тәрчүмә едиб сәһнәјә гојмағ үчүн һазырлајан Абдулла Әвланинин габагчыл дүнјәкөрүшә малик олмасыны сүбүт едирди.

1924-чи илдә Ашгабад театр коллективи Чарчода јашајан һачы Ширванлыја мөктуб јазыб Азәрбајчан Драм театры артистләринин гастролә кәлпәчәјини хәбәр верди. Әлбәттә, надан, авам чамаат арасында, алверчиләр мүһитиндә актјор дәрәсәсинин гаршыламағ асан дејилди. һачы Ширванлы Чарчодакы достлары Фәтәли Исмиханов, Мәчид Саралбыны, Әбдүл Халыгы, Иса Сабирини, Чәфәр һәјатини, еләчә дә габагчыл фикирләрлә јашајан башмагчы Әлини, дәрзи Мәммәдағаны вә башгаларыны чағыртыдырыб мөсләһәтләшир. һамы етираф едир ки, билетләрин сатылмасы иши чох чәтин олачагдыр. Чүнки шәһәрин мөтәбәр адамлары о чүмлөдән ријакар руһаниләр, варлы наданлар мөдәни тәдбирләрә гаршы чыхыр, театроја кедәнләри чамаат арасында биабыр едирдиләр. Буна бахмајараг һачы Ширванлы Әбдүл Халиг вә Чәфәр һәјати шәһәрин танынмыш тәширләрини әлә апараг билетләри сатмаға мүвәффәғ олулар. Биринчи олараг "Өлүләр" тамашасыны кәстәрирләр.Шәһәр клубунда кәстәрилән бу тамашада Шејх Нәсруллаһ ролуну Исмајыл һидәјәтзадә, кефли Искәндәр ролуну исә Мирзә Ага Әлијев ифа едир. Галан ролларда Чарчода јашајан габагчыл фикирли азәрбајчанлы зијалылар чыхыш едирләр. Ертәси күн мөктәбиләр вә јенијәтмәләр үчүн учуз гижмәтлә тамаша кәстәрилир. Икинчи тамашада сәна Чарчода бөјүк

¹ "Правда" гәзети, 15 сентјабр 1938-чи ил.

¹ Бах Азәрбајчан театр салнамәси, Бақы, 1975, сәһ.433.

һәҗачан вә төләш башланыр. Дүканларда, чајханаларда, өвлөрдә, күчөлөрдә, һәтта мәсчид һәјәтләриндә дә Шейх Нәсруллаһлардан, Молла Аббасын әхләгсызлыгларындан, Мәшәди Мәммәд 12 јашлы гыза өвлөнмәсиндән Әли Гаранын кичик балдызыны әлә кечирмәк үчүн өз арвадыны гыдыглајыб өлдүрмәсиндән, Ирандан кәләндән сонра Тахчада дәллаглы өләмиш лут һүсәјнин Хейранса адлы дул гадынла өвләндикдән сонра Молла һүсәјн олмасындан сөһбәт кәдир. Одур ки, башда һәмин Молла һүсәјн олмагла диндар гаракуруһчулар һачы Ширванлыја вә онун тәрәфдарларына гаршы муһабисәјә кирир, һәтта ачыг һүчума кечирләр.

Әлбәттә, "Өлүләр" пјесинин Чарчоа илк тамашалары, сәнәт аләминә дә тә'сир кәстәрир. Белә ки, Азәрбајҗан Драм театр артистләри бу Түркмән шәһәриндә азәрбајҗанлыларын театр труппасыны тәшкил етмәкдә јерли һәвәскарлара көмәк едилрләр. Лакин диндар таҗирләрин тәһрики илә Чарчоадакы дәлиганлылар театр һәвәскарларына мане олмага чалышырлар. Памбыг заводунун һәјәтиндә Әбдүррәһим бәј һагвердијевин "Ач һәрифләр" пјесинин тамашасы верилән ашхам диндарлар сәһнәни јандырмаға чәһд етдикләри заман чинајәт үстүндә јахаланырлар. Чарчонун муәллим вә зиялыларыннан һәсәнаға Әлизадә, Мәммәдбагыр Сәмијев, Јусиф Дадаш оғлу, Мүсәјиб Шаһбазов, Ибраһим һачымәммәдоғлу, шакирдләрдән һәчәр Әли гызы, Наибә Исмајыл гызы, Нәркиз Мейдијева, Мәрјәм Атакиши гызы, Сүләјман Чәлилоглу, һәсән Сәмәд оғлу вә башгалары о дөврдә коллективдә фәал сурәтдә чалышараг Азәрбајҗан драматургларынын әсәрләрини тамашаја гојдулар.

1920-чи илләрин икинчи јарысында Шушалы Сурхај Сүләјманов вә һүрријә Әлизадә Чарчоја кәлиб, бурадакы Нәриман Нәриманов адына мөк-тәбдә муәллимлик етмәјә башлајырлар. Онларын кәлиши Чарчо театр һәвәскарларынын ишини даһа да чанландырыр. Азәрбајҗан мөк-тәбиндә илк гадын муәллим олан һүрријә ханым гызлар хору тәшкил етмәкдә, гызлары сәһнәјә чыхармагда бөјүк фәдакарлыг кәстәрир. 1925-чи илдә Чарчоа илк дөфә олараг азәрбајҗанлы һәчәр Әли гызы сәһнәјә чыхыр. һәчәрин атасы Әли башмагчы иди: маариф вә мөдәнијәтә һәвәс кәстәрирди: ачыг фикирли иди. Буна көрә дә фанатикләр она "Кафир Әли" дөјирмишләр. "Өлүләр" тамашасында Назлы ролуну ојнајан бу чәсур гыз труппаја көндләрә кетдији заман басмачылар тәрәфиндән өлдүрүшдүр.

Д.Ж.А.АХМЕДОВ, Н.М.ГАДЖИЕВ

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

О КИБЕРНЕТИЧЕСКОМ МЕТОДЕ МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ САМОУПРАВЛЯЮЩИХСЯ СИСТЕМ

Имя американского ученого Норберта Винера (1895-1964) стало широко известно во всем мире после появления в 1948 году его книги «Кибернетика», сыгравшей очень большую роль в оформлении кибернетики как самостоятельной дисциплины, рассматривающей с единых позиций вопросы, ранее относившиеся и к математике, и к технике, и к биологии. В последующие годы Винер с энтузиазмом занимался пропагандой и популяризацией

идей кибернетики, в связи с чем многократно выступал с лекциями перед самой разнообразной аудиторией во многих странах мира. Винер выступил несколько книг и написал большое число статей, посвященных вопросу, связанным с кибернетикой. Однако, дело в том, что Винер является не только одним из создателей кибернетики, но и крупным ученым-математиком, автором ряда интересных работ по различным разделам этой науки.

В одной работе нами рассматривается одним из методов непосредственного научного познания, применяемый кибернетикой при изучении самоуправляющихся систем. Этот метод- моделирования. Следует заметить, что слова «модель», «метод модели» и «моделирование» в практической деятельности людей применяются с разным смыслом. Они иногда связываются с процессом макетирования при тех или иных потребностей человека (например, работ при специальном модельном изготовлении обуви, при создании новых фасонов одежды, которые осуществляют модельеры, и т.п.), и т.д. Хотя эти термины в большинстве случаев имеют общее содержание, единого значения их как научных понятий, имеющих строго определенный смысл, пока нет.

Кибернетике упорядочила значение этих понятий и придала им, как мы увидим далее, новое содержание и однозначный смысл. В ней стали применять их как гносеологическую категорию, характеризующую один из важнейших методов познания на моделях сложнейших явлений и процессов натуральных объектов, т.е. Оригиналлов.

В результате этого понятие «моделирование» стало фундаментальной кибернетической категорией. Возникает следующий вопрос: что же понимается в кибернетике под моделированием?

Под моделированием следует понимать определенный метод изучения на моделях процессов и явлений, имеющих одинаковую или разную с оригиналом физическую природу, но при условии, что они описываются с помощью дифференциальных уравнений или системы уравнений, тождественных тем, посредством которых описываются явления, происходящие в оригинале. В одном случае моделирование называется физическим, а в другом-математическим. Характерной чертой метода изучения на моделях является то, что на основании количественного сходства свойств модели со свойствами оригинала присущее модели свойства приписываются оригиналу.

Другими словами, этот метод характеризуется использованием умозаключения по аналогии. Для того чтобы заключения по аналогии не содержали ошибок, модель и оригинал по возможности должны иметь больше общих существенных свойств и с большим их разнообразием. Использование аналогии между двумя системами. Разными по природе, но имеющими общие количественные характеристики, для моделирования поведения одной системы по поведению другой опирается на выведенную еще И. Ньютоном так называемую теорему подобия. Эта теорема давала определенное

представление о понятиях подобия между двумя разными по природе динамическими системами и позволяла между двумя разными по рекомендованной Ньютоном формуле наличие подобия между ними. Но из-за слишком общего характера формула Ньютона не всегда дает возможность устанавливать аналогии между разными по природе системами. Особенно это касается аналогии между рядом процессов и явлений в живых и неживых системах. Это вызывало огромные затруднения при моделировании многих важных процессов и явлений, например биологических и психических процессов с помощью физических или математических аналогов. В результате к моменту возникновения и развития кибернетики было очень мало данных об аналогиях процессов и явлений в сложных динамических системах разной природы.

Создание аналогов (моделей) реальных систем (натуральных объектов) и проведение на них моделирования значительно облегчило анализирование процессов в оригинале и позволило изучать их действие при таких условиях, которые очень трудно или даже невозможно при экспериментировании над натуральным объектом, например над каким-либо животным или человеком и др. С помощью физических или математических аналогов стало возможным изучать функции живого организма, например процессы, связанные с взаимоотношением центра и периферии в физиологии первой деятельности, с возбуждением в них координационных коррекцией при различных условиях, с функционированием центральной системы при нормальных условиях и некоторых нарушениях, ряд процессов деятельности механизмов головного мозга и даже таких процессов, как ощущения, мышления и др.

В заключении, надо сказать однако общие методологического взгляды Винера - его стремление вскрыть тесную связь развития математики с развитием физики и техники, резкие возражения против весьма распространенного за рубежом противопоставления «чистой» математики математике прикладной, подчеркивание большой ценности коллективной работы при исследовании очень важных для развития наук вопросов, лежащих на стыке различных дисциплин, - бесспорно являются весьма прогрессивными.

Профессор ГАСАНОВ А.П.; ГАДЖИЕВ Н.М.; САДЫХОВ Ф.А.

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ОРГАНИЗАЦИИ УПРАВЛЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫМИ ФИРМАМИ

Курс на широкое использование в процессах управления компьютерной техники, применяемой для решения многих производственных, научных, коммерческих и других задач - одна из характерных особенностей развития частного предпринимательства в США. Если в недавнем прошлом ведущие компании США в год затрачивали на электронно-вычислительные

машины 4-5% капиталовложений, то в последние годы эта доля возросла и перевалила за 10%, а у отдельных крупных фирм она составила 12-15%.

Автоматизирование системы управления и информации созданы не только в отдельных фирмах, компаниях или банках. Организуются региональные, общенациональные и даже международные информационные и вычислительные системы, использующие значительный по мощности потенциал ЭВМ. Так, компания «Генерал электроник» создала международную информационную систему «Марк-III», которой пользуются свыше 5 тыс. организаций в 200 городах США, Западной Европы, Азии и Южной Америки.

Для современного этапа развития управления в США наиболее характерными являются исследования и практические поиски в области управленческой деятельности, создании гибких структур управления, конструирование таких организационных форм, которые учитывали бы принципы и методы системного подхода. Еще в 50-х годах наиболее распространенными структурами управления частными фирмами и деловыми организациями были те, которые строились на основе функционального и линейно - функционального принципов. Однако в дальнейшем отчетливо обнаружилось их недостатки. Так, в практической деятельности отдельных управленческих звеньев, основное значение предавалось выполнению лишь закрепленных за ними функций. Это во-первых.

Во-вторых, разделение управления по функциями практически приводило к тому, что все связи в структуре основывались во взаимоотношениях лишь по вертикальной иерархии, а согласование решения могли приниматься только на высшем уровне. В-третьих, многоступенчатость управления приводила к тому, что на различных уровнях управленческие функции имели различное конкретное содержание. В-четвертых, функциональных структура создавала в рамках фирмы замкнутые организации, породила стремление к их самосохранению независимо от интересов организации в целом, вызывала сопротивление переменам, конфликты между функционерами. И наконец, в-пятых, функциональная разобщенность в достижении общих целей организации.

Более типичной формой организации управления в промышленности и сельском хозяйстве является сочетание линейно-функциональной структуры с программно-целевой, т.е. специально приспособленной для решения поставленной задачи, способной создать надежное организационное обеспечение для поиска и реализации решения. При этом четко выражено стремление к созданию гибких организационных структур, легко приспособляющихся к специфике программы, способных постоянно совершенствоваться.

Впервые программно-целевые структуры применили в конце 50-х годов ведущие авиакосмические компании «Локхид», «Авко», «Хьюз Эйркрафт», TRB и другие для организации работ над крупными военными проектами. Через некоторое время такие структуры стали вводить и в некото-

рых других сферах деятельности, начиная с компании по производству пищевых продуктов и кончая консультативными фирмами, исследовательскими центрами и университетами.

Стремление обеспечить взаимодействие, интеграции всех видов деятельности, необходимых для достижения той или иной цели, лежит в основе создания комплексных органов по управлению разработкой конкретных программ, производству отдельных продуктов, по руководству объектами и подсистемами (проектное управление, управление нововведениями и др.)

Такие органы, наделенные всеми необходимыми полномочиями, призваны: повысить ответственность за конечный результат работ; обеспечить мобильный механизм для одновременного выполнения ряда программ; создать организационные условия, при которых интересы целого имеют приоритет перед частными функциональными задачами; разгрузить высшее руководство компаний от текущей работы по управлению производством и сбытом продукции; обеспечить гибкое оперативное реагирование на изменения внешних и внутренних условий.

В последнее время четко обозначено выделение функции перспективного планирования организационной структуры компании. Являясь частью общего планирования, данная функция охватывает выполнение следующих видов работ: 1) составление краткосрочных и долгосрочных организационных планов; 2) детализацию и расчленение разработанного плана посредством организационных схем, должностных инструкций и программ обучения; 3) внесение изменений в организационный план и пересмотр изменений, предложенных различными подразделениями компаний; 4) периодический пересмотр организационных планов для проведения в соответствие организационной структуры с объемом функций; 5) постоянное получение необходимой информации в целях планирования и улучшения организационной структуры. Стало быть, создан организационный механизм, который не регулярный, систематический основе осуществляет совершенствование форм и структур управления. Сама работа по изменению организационных форм - непрерывно действующая функция управления.

Западные экономисты и социологи проявляют особый интерес и к методологии системного анализа и управления. Количественные методы используются в интересах монополий при решении управленческих проблем. Вместо субъективных суждений и оценок применяются методы исследования операций, системного анализа, математического и машинного моделирования, программного планирования.

Особо следует выделить разработку и характер использования в научных центрах, военных ведомствах и крупных корпорациях США системного анализа, направленного на уяснение проблем, выявление будущих последствий сегодняшних действий, увязку сложного комплекса необходимых мероприятий с общими задачами. Системный анализ может быть охарактеризован как определенная процедура постановки задач в экономической,

военной, социальной и других областях, и разработки вариантов их решения, тщательного выяснения всех последствий предлагаемых решений, экономического оценки результатов с применением новейшей информационной и управленческой техники и моделей. Главным методологическим принципом анализа является оценка - количественное сравнение альтернативных вариантов решений, ведущих к достижению поставленной цели. Выбор наилучшего решения производится на основе научно обоснованных расчетов и последовательного сопоставления различных вариантов достижения целей с учетом всех плюсов и минусов.

Затраты на реализацию различных вариантов решений сопоставляются с эффектом, который может дать каждый из путей достижения целей. В США такие методы называют «стоимость-эффективность», «стоимость-полезность», «стоимость-выгодность». Важным считается выбор критерия, в соответствии с которым альтернативы располагают в порядке их предпочтительности. При этом сопоставляется относительная ценность альтернатив. С этой целью широко применяются «коэффициент относительной важности» и «коэффициент вклада».

Процесс установления при этом расчленяется на следующие научно-аналитические и организационные элементы: выявление и обоснование конечных целей и уже на этом основании - промежуточных целей и задач, которые решать на каждом данном этапе; выявление и сведение в единую систему частей решаемой задачи, выявление ее взаимосвязи с другими задачами и объектами, а также последствиями принимаемых решений; выявление и анализ альтернативных путей решения задачи в целом и ее отдельных элементов (подзадач), сравнение альтернатив с помощью соответствующих критериев и экспертных оценок, выбор оптимального решения; создание (или усовершенствование) структуры организации (призванной обеспечить выполнение принимаемой программы), чтобы она позволяла с наибольшим эффектом реализовать принимаемые решения; разработка и принятие конкретных планов финансирования и осуществления работ как долговременных, рассчитанных на весь срок, необходимый для реализации поставленных целей, так среднесрочных и краткосрочных.

Таковы некоторые основные тенденции в организации управления промышленными фирмами.

Литература:

1. Васильев Ю.П. Внутрифирменное управление в США. Современные фирмы и методы управления в промышленных корпорациях. М., 1970.
2. Критический анализ теории и практики менеджмента. Пер. с нем. М., 1976.
3. Многолет Н.И. США: промышленные концерны. Структура и производственные связи. М., 1976.

**КӘРБӘЛА МҮСИБӘТИ – ӘГИДӘ ВӘ ЕТИГАД ДӨНМӘЗЛИЈИНИН
НҮМУНӘСИ КИМИ**

«... Икиниздә дә Аллаһдан чәкинмәји дүня сизи ахтарса белә ону ахтармамагы, истәмәәји вәсијәт едирәм. Она аид бир шеји әлдә едә билмәдијиниз вә ја әлиниздәкини дә итирдийиниз заман һејфсләнмәјин. һәгигәти сәјләјин; Ахирәт әчри үчүн иш көрүн; залыма дүшмән олун; мәзлума јардым едін...». Һз. Әлинин вәфатындан әввәл Имам һәсән вә Имам һүсејнә вәсијәтләриндән.

Нәдәнсә бу мөвзуја даһа чоһ дини аспектдән јанашылып. Нәјә көрә Кәрбәла мүсибәти, һз. һүсејнин ады чәкиләндә даһа чоһ дин, мөһүмәт, мәрсиијә, бир сөзлә ифрат мөминлик јада дүшүр? Бәс нәјә көрә инсанлар һз. һүсејни бир етигад, әгидә, инам дашыјычысынын өлмәз гәһрәманы кими ону символлашдырмыр? Нәјә көрә сијасәтдә инсанлара һүсејн әгидәси, һүсејн сәбри, һүсејн дөнмәзлији өрнәк кәтирилмир. Аһы о өзү дә бир сијасәт ојунуна ојунчусу олуб. Аһы һз. һүсејн: «Әгидәмин мүгабилиндә ганымын төкүлмәсинә дә разыјам» дејирди. Әслиндә бу һадисә өзүндә һәм сијаси, һәм дини, һәм дә әхлаги кејфијәтләри бирләшдирди. Дини сијасәтдән вә ја әксинә сијасәти диндән нә гәдәр ајырмага чалышса да онлар бир-бирини мүтләг таммалајырлар. Кимдир һз. һүсејн? – Әлбәттә, Әһли-бейтдән олан һз. Әлинин оғлу. О тәкчә Әһли-бейтдән олдуғуна көрә јоһ, һәм дә бир әгидә, етигад әјилмәзлијинин һејкалини гурдуғуна көрә јаддашларда јашамалыдыр. Дәјанәт, дөнмәзлик, әгидә сафлыгыны горујуб сахлајан она әсрләрин бојундан палтар бичән бу инсанын гаршысында баш әјирәм. О инсан бөјүклүјүнүн, өлчү ваһидинин етигад олдуғуну сүбута јетирди.

Кәрбәла сәһрасы – О күн доған күнәш санки бир башга күнәш иди. Бу күнәш Кәрбәланы чәһәннәм олуна чевирмишди. Елә бил бир сынаг иди бу күнәш. О инсанын дәјанәтини, дөзүмүнү, һејфсини сынага чәкирди. Нәдәнсә чоһ сары иди. Бәлкә елә о күндән сонра инсан ганы ичиб ал гырмызы күнәшә чевриләчәкди?! Едамлар, ишкәнчәләр чоһалдыгча инсанлар сусацаглар. Инсанлар сусудгча да едамлар, ишкәнчәләр чоһалачагды. һәгигәгән дә Куфә әһли сусурду. Чүнки Језидин едам вә ишкәнчәләр артмышды. Мәккәдән бөјүк бир үмидлә Куфәә һүсејн бурда төләјә дүшдүјүнү билди. О, инди ја тәслим олуб Куфәә апарылмалы, ја да сусуз бир јердә мөһв олмалы иди. һз. һүсејн Аллаһдан өзүнә јалныз сәбд диләди. Бәс онун гаршысына чыхан ордуја ким башчылыг едирди – Өмәр бин Сәәд. Дүнјанын ишинә бир бах. Бир заманлар, атасынын угрунда вурушдуғу һәзрәбги Пејғәмбәрин нөвәсини инди онун оғлу өлдүрмәли иди. Лакин бу иш тәмәннасыз дејилди. Илләрлә көзләдији Реј валилији һз. һүсејнин кәсибул башынын мүгабилиндә онун олмалы иди. Тәзада бир бах! Бир тәрәфдән өз нәслинин шәрәфини горујан чарәсиз инсан, дикәр тәрәфдән өз етигадыны сатын алан алчаг инсан.

Он күн ичәрисиндә бир мөчүзә көзләјән һз. һүсејн вә онун 72 нәфәр тәрәфдарынын дәјанәтини од тутуб јанан сусуз сәһра да гыра билмәди. Фәрат чајы бу сәһранын јахынлыгындан кечсә дә Језидин әскәрләри бу сујун гаршысыны кәсмишләр. һз. һүсејн бу дејүшдән онсуз да мәғлуб чыхачагыны билди. Лакин ону горхудан өз чаны дејил, бабасынын нәслиндән олан бир

овуч инсанын гырылмасы иди. Онун үчүн удузмаг, узмаг јоһ иди. Доғру вә јалан, мәзлун вә залым, күчлү вә күчсүз вар иди. Елә әсас мәгсәди дә бир күчлүнүн күчүнә мүгавимәт көтәрә биләчәк башгаларынын да мөвчуд олдуғуну нүмајиш етдирмәјә чалышырды. Бәлкә дә тарихдә паралели олмајан бир һадисәдир Кәрбәла мүсибәти. Әслиндә мөчүзә көзләјән һз. һүсејн ән бөјүк мөчүзәни елә өзү јаратды. Она күч верән дүнәни көләчәк дүшүнчәләри иди. һз. Пејғәмбәр иди. Она күч верән дүнәни көләчәк дүшүнчәләри иди.

Сабаһ өлчәјини билән инсаны өлүм дүшүнчәләри горхутмады. О, гардашы һәсәнин нәсиһәтини дә јеринә јетирди. Гызы Фатимәнин гардашы оғлу Гасымла нихаһыны кәсди. О, бу күнү үчүн дә шүкр етди. О, үмид едирди ки, сабаһ Куфәдән шад хәбәр көләчәк вә бу тоју о Куфәдә кечиричәк. О инанырды. Чүнки сәбр едирди. Сәбр едән инам газаныр. Кәлән сабаһ һз. һүсејнин вә тәрәфдарларынын өлүмләри илә онларын өлмәзлијинә шәһадәт верди.

Һз. һүсејни өлнә бир чәнкаварин су диләјән додагларына аглајараг өз јашларыны ахытмасы мөчүзә дејилми?!
Еј һүсејн он үч әсрдән бәри инсанларын сәни јад едәрәк «Ләһәт Језидә» демәси мөчүзә дејилми?

Бу мүсибәтдән көтүрәчәјимиз чоһ шејләр вар. Бәлкә бу мүсибәт инсанлара бир ибрәт дәрсин иди. Аллаһ бу дәрәс үчүн ән көзәл бәндәсини сечди. Чәтинә дүшән инсан дәјанәтини онун етигады, әгидәси бир дә Ислама олан бағлылыгы сынмага гојмады. Бәлкә чәтинә дүшәндә бир-биримизә һүсејн дәјанәти, һүсејн әзми, һүсејн сәбри арзулајар?! Аллаһ бизи бу күнүн језидләриндән, мүавијәләриндән горуусун!

«Рәнкдән-рәнкә кирмәк, инамдан-инама кечмәк ахмагын өләмәтидир».
Һз. Әли

МҮГӘДДӘС ӘРДӘБИЛИНИН**«ШИӘ БАҒЧАСЫ» ӘСӘРИНДӘН БИР ПАРЧА.****«Суфизм вә онун чәрәјанлары»***Фарс дилиндән тәрчүмә едән:**Ләнкәран Дөвләт Университетинин**муәллими б/т. Сәфәр Ширинов.***Дөрдүнчү фиргә**

Дөрдүнчү фиргә «Вилајәтијә» адланыр.¹ Бу тәригәтин давамчылары дејирләр ки, бөндә елә ки, «Вилајәт»² дәрәчәсинә чатды Аллаһ-Тәала илә «Шәрик» олур! Беләликлә бүтүн сифати сүбутијә вә сәләбијә³ дә Танры илә бирдирләр?! Онлар дејирләр:

- «Вилајәт» сәвијәси Пејғәмбәрлик вә Рәсуллуғ сәвијәсиндән да «јүксөкдә» дурур? Онлардан сорушанда «Вилајәт» лик нәдир? Дејирләр: - Ев ешиксиз вә аимләсиз олмаг демәкдир?! Бу тәригәтин ардычыллары евлән-

¹ Әввәли 24-чү бурахылышда.

² Вилајәтијә- суфиликдә дөрдүнчү фиргәнин ады.

³ Вилајәт – суфилијә көрә мүгәддәс адам

⁴ Сифати сүбутијә вә сәләбијә – тәсдиг вә инкар едән сифәтләр

мсаџи харам бирилер. Онлар деирләр: - Биз өлүлери дирилтмәк вә онлара һәјат вермәјә гадирик. һәмнин төригәт ардычыллары бундан әләвә чохлу чафанк сөјләмәләр бәјан етмишләр. Биз ихтисар етдик ки, башыныз агрыма-сын.

Бешинчи фиргә

Бешинчи фиргә Мүшарикийә¹ адланыр. һәмнин фиргәнин давамчылары өзләрини «Әфзәлијә» дә адландырырлар. Диндарлар исә онлары «Мүшарикийә» һесап едирләр. Мүшарикийә төригәтинин ардычыллары пейғәм-бәрликлә шәрик олдуғларыны бәјан едирдәр. Онлар деирләр:

- Биз Пейғәмбәрин «Пейғәмбәрлик» рутбәсинә шәриик?! Лакин Танры бизи чох-чоҳ азиз тутдуғу үчүн «Дәвәти мә'мурийәтини»² бизә тапшырма-мышдыр. Биз истәсәк халгы «доғру јола дәвәт едә биләрик?! Экәр истәсәк етмәрик: вә Пейғәмбәрләрдән әләвә башга бир үстүн «Фәзиләтимиз»³ дә вардыр? Бу «үстүнлүк» одур ки, Мәләк Пейғәмбәрлә Танры арасында вәси-тәчидир! Бизим «өвлијаларымызла Танры арасында исә вәситә јохдур?! Биз Танры илә «бирбаша» әләгә јарада билирик?! Мәһз елә бу чәһәтә көрә дә Пейғәмбәрләрдән әфзәлик?!⁴

Вилатийә төригәтинин башчылары да бу чүрүк фикри тәсдигләир-ләр?! Бу ики фиргә күфр сөјләмәкдә һәр икиси ејнидир. Мүшарикийә фиргәси дә, Виләјәтијәјә фиргәсинин ардычыллары кими өзләрини өлүлери «дирилдә билән» «Имамлардан» һесап едирдиләр?! Онлар деирдиләр ки: биз «еһјәји әмваты»⁵ (јә'ни өлүлери дирилдәник)?! Лакин әвсиз-ешиксиз ол-мағ, јә'ни төрки дүнјалыгы суфилик үчүн әсас шәрт кими гәбул етирмиләр. Амма Пейғәмбәрләрлә «Шәрик» олмағ иддиасында олан кафирләрдән иди-ләр. Лә'нәт олсун онлара!

Алтынчы фиргә

Алтынчы фиргә Шүмрахијә⁶ адланыр. Бу төригәт ардычылларынын «мәзһәби» будур: - Елә ки, «сәһбәт гаим»⁷ олду (јә'ни Танры илә әләгә јаранды), «әмр бе мә'руф нәһј өз мүнкир»⁸ вә башга бу кими шәриәт мәсәлә-ләри батил олур?! Јә'ни бүтүн гадаған олунмуш ишләр вә шәр'и әмәлләри ичра етмәмәк «һалал» олур? Онлар деирләр: - Гадынлар, ушағлар бүтүн чәмијјәт вә биз күл вә рејһанлар кимијик?! Күлүн, рејһанын әтри дә һамыја һалалдыр, һамынын хошуна кәләндир?!»

Билмәк лазымдыр ки, бу төригәт саһибләринин әсл-нәсәби һәзрәти Әли әлөјһиссаләмнин әлөјһинә чыхан «Харичиләр»дән идиләр. Шүмрахијә Харичиләрдән олан бир тајфанын адыдыр. Она көрә дә һәмнин төригәтин ардычылларыны «Шүмрахијә» адландырырлар. Бу тајфа бахмајарағ ки ,

¹ Мүшарикийә – шәриклик, ортағлы

² Мәмуријјәт – ишләр, вәзифәләр

³ Фәзиләт – 1) дөјәр, гәдәр; 2) Мәзијјәт, ләјагәт; 3) һүнәр, билик, мә'рифәт; 4) ка-миллик, үстүнлүк

⁴ Әфзәл – 1) Даһа фәзиләтли; чоҳ фәзиләт саһиб

⁵ Еһјәји-әмват – өлүлери дирилдән

⁶ Харичиләрдән олан бир тајфанын ады

⁷ Гаим – 1) дајанан, ајағ үстә дуран 2) мөвчуд олан; 3) биринин јерини тутан; јери-нә кечән; 4) намаз ғылан вә с.

⁸ Әмр бе мә'руф нәһј өз мүнкир – Аллаһын буюрдуғу шәриәт әмәлләрини, шәр'и әмәлләри гәбул етмәк «Танрыны дананлары гәбул етмәмәк»

өзләрини һәр јердә әмәли сәләһ кими кәстәрирдиләр, һәгигәтдә фәсид вә халгы Ислам дининдән јәјындыран јолуну азмышлардан идиләр. һәмишә пусғуда идиләр ки, бир шәхси јолундан дөндәриб чүрүк әгидәләрини онун бейнинә јеритсинләр! Онлар кәзләјирләр ки, һәр һансы бир шәхси тәләјә са-лыб јолундан дөндәрсинләр. Лакин ачығ шәкилдә һеч кимин јанында өз етигадларыны бәјан етмирләр?! һарда көрсәләр ки, бир сәфәһ онларын вәдәләринә алданыб, һәдсиз дәрәчәдә онлара инаныр јаваш-јаваш өзләри-нин батил әгидәләрини тәблиғ етмәјә башлајырлар вә ону өзләри кими јо-лундан аздырырлар? Онун үзәринә миннәтләр гојурлар: Она деирләр:– Биз сәнә «доғру јол» кәстәрмишдик? Сәни «Ариф» вә «тәдгигатчы» етмишдик? Сәнин «доғру јол» кәстәрәнин вә «бәләдчин» биз олмушуг! Экәр өз «етигад-ларыны» әлә кечирдикләри шәхсә тәлгин едә билмирләрсә, онда онлар өз аздырдығлары мүридләри гаршысында јаланчы гејри-дүрүст «Намаз» ғы-лырлар! Еләләри вардыр ки, ахмағлары алдатмагдан етәри, халғ арасында өзләринә гаршы шүбһәләри јох етмәкдән етәри һәтта Мәккәјә «зијарәтә» кедирләр? Аздырдығларына әввәлчә Намаз, оручлуг вә башга дини еһкам-лара инандығларыны тәлгин едирләр?! Бу фиргәнин давамчылары һәр јер-дә, һәр мәғамда отуранда өз «Мә'чүзә»ләриндән сәһбәт едирләр?! Бу фир-гәнин әксәр ардычыллары дәрвиш хиргәләри вә јун палтарлар кејирләр?! Бахмајарағ ки, бантиндә, динсиз вә јолуну азмышлардандырлар, «Тәсәв-вүф»ү өз чүрүк әгидәләрини ерт-басдыр етмәкдән өтрү бир пәнәһ мөканы кими сечән төригәт ардычыллары да бу фиргәләрдән биринә гуллағ едир?! Онлар һәдсиз дәрәчәдә алдадан вә инсанлары јолундан аздыран олурлар? Белә төригәт ардычылларынын гәтли вачиб вә лазымдыр.

Једдинчи фиргә

Једдинчи фиргә «Мүбәһијә»¹ адланыр. Бу фиргәнин давамчылары да «Василијә» төригәт ардычыллары кими деирләр: «Арифә» һәр шејин вә әмәлин ичазәси верилмиш, ичрасы она һалалдыр?! Мәзһәбдә «Әмр бе мә'-руф вә нәһј өз мүнкәр»² әмәли батил сајылыр?! Халгын малыны оғурлајыб апармағ, јемәк (һансы үсулла олурса-олсун) һалал сајылыр. Бүтүн зинала-рын³ ичазәси онлара верилмиш, һәтта Ана, бачы, оғул вә гызларынын «вә-ти»⁴ олунмасы кими чиркин әмәлләрин дә?! Онлар деирләр «Шәкк» вә «Варлығ» һәр икиси јолун пәрдәсидир? Бу төригәт ардычыллары өзләрини суфи адландыран јолуну азмыш тајфалардандырлар. Онлар «Тәсәввүф» пәрдәси алтында кизләнирләр. Бу төригәт ардычыллары да ән пис тајфа-лардандырлар. Онлары да рәдд етмәк, лә'нәтләмәк вә һәтта гәтл етмәк ва-чибдир!

Сәккизинчи фиргә

Сәккизинчи фиргә «Мәләматијә»⁵ адланыр. Онлар пис вә јарамаз ишләри, күнаһ вә гадаған олунмуш әмәлләри ачығ-ашикар, чамаат гаршы-сында ичра едирләр?! Бу әмәлләри ичра едәркән чохлу мүбалиғәләрә јол

¹ Мүбәһијә – 1) изин верилмиш, мүмкүн ола билән; 2) шәриәтчә харам вә ја мөк-руһ олмајан әмәл

² Әмр бе мә'руф, нәһј өз мүнкәр

³ Зина – гејри гануни чинси әләгәдә олма

⁴ 1) тапдама, басма; 2) чинси әләгәдә олма

⁵ Мәләматијә – мөзәммәтлилик, ғынама, данлағ, гахынч

верирләр? Экәр шәраб тапа билмирдиләрсә нар сујуну вә јахуд она охшар рәнкли сулары шүшәләрә төкәрәк өзләринә чәлб едиб өз тәсир даирәсинә салсынлар. Бахмајараг ки, бүтүн Суфи тәригәтләрнин давамчылары әзаб-кешлијә инанырлар, хејир вә шәрин Танрынын иши олдуғуну да данмырлар. Лакин бу фиргәнин ардычылары күнаһ саһилләрини, итаәт вә ибадәт саһилләриндән һәрмәт вә шәрәфинин даһа чох олдуғуну мубалиғә едиб тәблиг едирдиләр? Чәмаат һәмнин тәригәт саһилләринин бәлә үсјанкарчасына күнаһ әмәлләр етдикләринә көрә чох мазәммәт едирдиләр. Бу тәригәтин ардычылары куја һәдсиз дәрәчәдә жүксәк мәгама чатмышды. Куја бу елә бир мөгәмдыр ки, һеч бир абид һәмнин мәгама чата билмәз? Бу тәригәтин ардычылары бүтүн суфи мазәһбләринин давамчылары арасында өзиздиләр?!
Бу тәригәтин ардычыларындан бә'зиләри (Чами вә бир чох башгалары кими) һәмнин дәрәчәјә жүксәләнләрдән сајылмышлар?! Шијәләр бу тәригәт ардычыларынын јаланчы мубалиғәли фикирләринә алданмасынлар!

Доггузунчу фиргә

Доггузунчу фиргә «һалијә»¹ адланыр. Бу тәригәтин ардычылары дејирләр әл чалмаг, рәгс етмәк, нә'рә чәкмәк ихтијары дејил, ихтијарсыз баш верән вәзијәтләрдиләр! Бу јаланчы бир мәчлисдир. Экәр баш верән вәзијәт вә һәрәкәтләр ихтијары баш вермирсә, онда ихтијарсыз ичра олуна һәрәкәтләр Шејтан тәрәфиндән верилр! Бәлә ки, һәдсизләрдә јазылмышдыр: - Бу тәригәтин давамчылары рәгс етмәји вә ешитмәји «һалал» адландырымышлар. Онлар дејирләр: «Биз биһуш оlanda Танры бизим јанымыза кәлир? Башымыза дизинә алыр, бизә сирләр дејир, биздә она сирр дејирик? Бојнумуза әл салмаг, нә'рә чәкмәк, севиниб, шадлыг етмәјимиз, Танрынын биздә «Тәчәлла» етмәсинә көрәдир? Танрынын Сифәтләри биз «Ону» ешидиб еһтизаза кәлән заман бизә заһир олуб көрүнүр? Ешитмәләр вәзијәтиндә Танрынын сифәтләрини биздә тапмаг олар?

Бу тәригәтин ардычыларынын «е'тигадларында гәрибә әчаиб әмәлләр чоһдур? Онлар дејирләр ки, шәһвәтин тәсириндән оғланларын вә шәһидләрин үзүнә бахмаг, өпәрәк, һәтта чинси әлагәдә олмаг савабдыр! Бу динсизләр, онларын үзләрини «Мәшәф»² адландырырлар! Бу тәригәтә инанан тајфаларын да гәһәти, рүсвајчы әмәлләри чоһдур! Бүтүн бунлары јазмаг чох вахт апарар вә бејнинизи јорар!

Онунчу фиргә

Онунчу фиргә «Мәһушијә»³ вә јахуд «һуријә» адланыр. Онлар дејирләр:

- Ешидилмәләр вә еһтизаза кәлиб биһуш олан јердә вә мәһәлдә «Беһишт һуриләри» бизә назил олуб вә биз онларла «јахынлыг» едирик, онлар бизимлә данышырлар, бизә «Гәјбдән» хәбәрләр верирләр? Бундан әләвә онлардан бизә «фејзләр» кәлир? Бу тәригәтин ардычылары бахмајараг ки, шәриәти вә дини инкар едән кафирдиләр «һәр биһушлуғ»дан сонра өзләринә «гүсл» верирләр? Јә'ни өзләрини гүсуллајырлар. Бү үсулла онлар

¹ һалијә – һал, вәзијәт, һаллар, вәзијәтләр

² Мәшәф – 1) Китаб 2) Чила 3) Мәчәллә

³ Мәһушијә – 1) Мәст, биһуш; 2) горхулу, дәһшәтли

сәфәһләри алдадырлар? Бу тәригәтин ардычылары да јаланчы, фасид¹ әгидәли вә мөл'ундурлар.²

Он биринчи фиргә

Он биринчи фиргә Тәвафоғијә³ адланыр. Бу тәригәтин ардычылары она көрә өзләрини бәлә адландырырлар ки куја онларын е'тигады бүтүн е'тигадлардан фәрглидир? Куја онлардан башга һеч кәс «Мә'рифәт» сирләринә «Вағиф»⁴ дејилләр! Онлардан башга Танрыны һеч ким танымыр. Онлардан башга һеч ким «Вәһдәт» сирринә «Вағиф» дејил!

Лакин Алимләр, Ислам Рәсулуна вә дининә, шәриәтин табе олан мә'рифәт вә һәғигәт саһилләри, һәзрәти Әли әлејһиссаләм «Шијә тәригәтин һәғигәт чарчылары, тәригәтин габагчылары һәмнин тәригәтин ардычыларыны «Тәвәғоғијә»⁵ адландырымышлар. Чүнки онлар баша дүшмүшләр ки, бу тәригәтин ардычылары Шәриәт һәкмләринә әмәл етмәји вә елм өјрәнмәји дајандырымышлар? Икинчиси она көрә ки, һәмнин тәригәтин ардычылары дејирләр:

- Әглин⁶ вә нәглин⁷ дәлили Саликин⁸ илк мәнзилдә дајанмағына сәбәб олуб? Чүнки өкәр бәлә оларса Танрыны дәлиллә танымаг олмаз, дәлилә она чатмаг олмаз. Беләликлә өкәр бир шәхс Танрыны көрәрсә вә таныјарса онун мә'рифәт сирләринә вағиф оларса, дини елмләрин сиррләрини кәсб едәрсә, Пири Камил⁹ хидмәтинә тәләсәрсә вә сә'ј едәрсә нә истәјәрсә ону әлдә едә биләр?!
Он икинчи фиргә

Он икинчи фиргә

Он икинчи фиргә «Тәслимијә»¹⁰ адланыр. Бу тәригәтин ардычылары дејирләр:

- Экәр бир шәхс «Тәслимә» чатмаса «Ирфанын»¹¹ али мәртәбәсинә чата билмәјәчәк?! Вә она «Ариф» демәк олмајачаг?! Онлар дејирләр:

- Тәслим ашағыдакылардан ибарәтдир.

1. Пири Камил нә дејәрсә вә тәләб едәрсә Мүрид мә'мунијәтлә гәбул етмәлидир?!

2. «Тәслим»ин әләмәти одур: - Экәр Пири Камил өз мүриди илә «Вәти»¹² етмәк фикринә дүшсә, мүрид бојун гачырмадан «Тәслим олмалы, разылығыны вермәлидир» ки, «Пир» өз әмәлини ичра етсин.

3. Пири Камилн ичазәси олмадан һеч бир иши ичра етмәмәлидир?!

¹ Фасид – 1) позуг, позулмуш, позгун 2) фәсадчы; фәсад төрәдән

² Мөл'ун- лә'нәтә кәлимиш, лә'нәтә дүчәр олмуш

³ Тәвафоғијә – гаршылыгы анлашма, һармонија, биргәблби

⁴ Вағиф – баша дүшмә, анлама

⁵ Тәвәғоғијә – дајанма, дајаныб галма, дүрма, арасыны кәсмә

⁶ Әгл – әгли, фикри, зәһни

⁷ Нәгли – рәвајәтә әсасланан, тәрчүмә едилән

⁸ Салик – 1) бир јол илә кедән, бир јолу тәғиб едән 2) Бир тәригәтә мәнсуб олан

⁹ Пири Камил – Суфиләрин башчысы, тәригәт башчысы, тәригәт баниси

¹⁰ Тәслимијә – 1) Тапшырма; тапшырылма 2) е'тираф етмә; табе олма

¹¹ Ирфан – Тәсәввүфдә Танрыны дәрк етмә

¹² Вәти – кишинин киши илә чинси әлагәси вә ја архадан әлагә

Бу төригәт давамчыларынын Муридләринә илк тапшырдыгы шеј ја бир зәнчир, ја да бир кәндир (рәсни)¹ бојундурдан асмагдыр?! һәмин Рәсни вә ја зәнчирә «тәслим» бојундургу вә ја кәндирин адландырырлар?!
Бу адәт «Василијә» «Гәләндәријә» төригәтинин ардычылларында да вардыр?! Онларын е'тигадларына көрә бу «сәвијә» чох јуксак мәртәбәдир?!
Билмәк лазымдыр ки, «Гәләндәријә»² төригәтинин ардычыллары бир нечә група ајрылып? һәмин төригәтин давамчыларынын әксәријәти аллаһсыз, динсиз, јолуну азымышлардандырлар? Бә'зи сәфәһләр белә шәхсләри «Дәрвиш» билирләр? Үмид едирәм ки, Иса Танрынын көмәклији илә белә шәхсләрин елми, билији дүнја көрүшү артачаг вә өз сәһфәләрини баша дүшәчәкләр!

Он үчүнчү фиргә

Он үчүнчү фиргә «Тәлгинијә» адланыр. Онлара «Нәзәријә» дә дејирләр. Бу төригәтин е'тигадына көрә елми китаблара бахмаг вә охумаг һарамдыр! «Тәсәввүф» елминдән бәһс едән китаблардан башга?! О да Пири Камилин гаршысында охумалыдыр?! Онлар дејирләр: - «Мә'рифәт» һамыја тәлгин едилмәсә нәтичәси һасил олмаз?! Онлар дини елмләри охумагы мүтләг һарам билирләр. Бу төригәт ардычыллары дејирләр:

- Јетмиш илдән артыг елмлә мөшғул олан вә китаблар мүталиә едән Алимләр нә өјрәнә билмишсә Пири Камил бир саат әрзиндә өз мүридини өјрәдә биләр?! Онлар дејирләр: - Ким ки, доғру јолу вә фикрин, рәвајәтин, дәлилин Танры дәржаһындан танымышса бу мүвәфәғијәт Пири Камилин «доғру јола» дә'вәт етмәси нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур?! Бу мүвәфәғијәти нә охумагла, нә дә елм өјрәнмәклә әлдә етмәк олмаз?! Бу төригәтин «Батини алимләри» дејирләр:

- Шәриәт әһлинин мөшғул олдуғу әмәлләр рәсми вә заһири елмдир?! Онлар «Батини» елмләрдән фајдаланмамышлар?! «Әсил елм» һәгигәтдә «Батини» елмдир?! һәр ким «Батини» елмдән хәбәрдардырса вә ја бәһрәләнмишсә онларын јанында «Ариф» «Камил» вә «тәдғигатчыдыр»?! һәрчәнд ки, бүтүн Суфи төригәт башчылары јухарыда гејд етдијимиз кими чохлу һәрзә сөзләр данышырлар, «Батини елм» идиасындадырлар, бу адларыны «Батини Суфилик» гојан төригәт ардычыллары «Исмаилијә» батини төригәтинин вә һәмин сиррләри олдуғу кими кәсб етмишләр?! Бу төригәт ардычылларынын е'тигады будур: - Имам Мөхлүг³ дејил?! «Вилајәт»⁴ рүтбәсини әлдә етмәк олдуғача чәтин баша кәлир?! Онларын әксәријәти Пејгәмбәрлији дә Танры тәрәфиндән јох, инсанын өзүн кәсб едә билмәси һагда чәфәнк сөзләр сөйләјирләр?!
Бу төригәтин ардычыллары башга Суфи төригәтинин ардычыллары кими Мүридләринә папаг вә хиргә⁵ верирләр?! Онлары «Гырх күн хәлвәтдә гадаган едирләр?! һәмин «Хәлвәт» отурмагы «Чиллә» адландарырлар.

Бу динимизин дүшмәнләри һәмин әмәлләри кушәнишин олмагла јеринә јетирмишләр?!
Он дөрдүнчү фиргә

Он дөрдүнчү фиргә «Камилијә»¹ адланыр. Үззәји² Мәһәммәди шәриәтинә инананлар Бәзәји Әһмәди милләтинин ардычыллары бу төригәт ардычылларыны «Кәһилијә»³ адландырырлар! Бу төригәтин давамчылары һәдсиз дәрәжәдә «Камиллилик» идиасындадырлар?! Кинајә илә сәфәһләрин вахташыры јадына салырлар ки, онлар «Пири Камил»дирләр?! һәгигәтән дә онлар наданлығыны дәрк етмәјиб өзләрини «Кәмал» адландырырлар?! һәгигәтдә исә онлар чаһилликдә камалдырлар! Бу төригәтин ардычыллары дејир: - Пири Камилдән тәләб етмәк олмаз?! һеч кәс онун әтәјиндән әлини үзә билмәз?!
Бу фиргә дә әксәр суфи тајфалары кими «охумаг» вә «рәгс» етмәји ибадәт адландырырлар?! Буну она көрә едирләр ки, «ахмаг» вә «сәфәһ»ләр онлара инаныб, әмәли сәләһ һесаб етсинләр? Онлара гаил олсунлар?! һәмин төригәтин ардычыллары «Ла илаһә илләллаһ»⁴ кәлмәсини һәмин шәхсләри алдадыб өз тәрәфләринә чәкмәкдән өтәри бир вәситә кими истифадә едирләр. Онлар «Зәрраганә»⁵ сөзләр данышырлар. Авам⁶ гәлбилләри заһири кәзәл сөзләрлә өзләринә чәлб едирләр. Гарынгугу, нәфсинә табе олан шәхсләри өз далларында апарырлар. Онларын гарынлары домајынча кизли кушәдән бајыра чыхмырлар. Әкәр онлары өзләри илә апармасалар, әлбәттә онларын кушәнишин олдуғлары евләрә түпүрәрләр?! Хсүусилә дә залым оланларын оланларын евләринә?! Бу фиргәләрдән еләләри вардыр ки, базарларда вә јахуд базар әһлинин дүканларында әјләшиб, базара кәләнләри өз ишләриндән вә базарлыг етмәкдән сахлајараг, диндар халгын вә үләмәларын гејбәтини гырып, һәсијәти тохунан сөзләр сөйләјирләр. Бичарә вә надан шәхсләри вәсвәсә⁷ едиб јолундан дөндөрирләр. Онлары диндар үләмәларла дүшмән едирләр. Бә'зи кеј вә динсизләрдән бир групу һәмин алданмышларынын вәситәклији нәтичәсиндә ашлар вә һалвалар једикләринә көрә јанылмышларын алдатмаг базарыны кенишләндирмәк үчүн чалышырлар. һара чатырлар онлары тә'рифләјирләр. О, јолуну азымышларын базарыны гызышдырырлар. Онларын адына мө'чүзәләр гошурлар. Вә ону «Кәрәмәт» адландырырлар?! Әввам вә сәдәләвә адамлардан чохлаы онларын јаланларына о гәдәр ујурлар ки, онлара јемәли хөрәкләр вә нимдаш палтарлар, пул, шеј версинләр дејә онларын гејри-реал вә батир мө'чүзәләрини халг арасында јајырлар?! Бә'зән белә дә олур ки, Танрыны танымаг вә дејанәтсизлигин үзүндән јаландан андлар ичәрәк, дејирләр ки, биз филан «Пири Камилин» мө'чүзә кәстәрмәк кәрәмәт вә бачарыгы өз кәзләримизлә көрмүшүк?!
1 Камилијә – камиллик, бүтүнлүк, нөгсансызлыг
2 Үззә – Исламијәтдән габаг әрәбләрин ситајиш етдији Бүтләрдән биринин ады
3 Кәһилијә – Тәһбәллилик; ағыр тәрпәнмәк, кејлилик
4 Ла илаһә илләллаһ – Аллаһдан башга Аллаһ жохдур;
5 Зәрраганә – икиүзлүклә, ријакарчасына, јаланла
6 Авам – сәдә, тез инанан, тез јолуну азан
7 вәсвәсә – шүбһәләндирмә, шүбһәләнмә

1 Рәсни - ип, кәндир.
2 Гәләндәријә-1)Дүнјадан әл чәкиб сәрсәри һәјәт кечирән адам,2) дәрбәдәр; дәрвиш
3 Мөхлүг – хәлг олуномуш; халг; јарадылмыш
4 Вилајәт – Мүгәддәс адам; шаһлыг, һөкмдарлыг вә с.
5 Хиргә – јундан һазырланмыш Суфи јапынчысы

Бу «Камилијә» төригәтинин ардычыллары адәтән өзләрини «Гаранлы дүңялы» вә ја «Гара күнлү» адландырырлар, ләкин онлар һамыдан да һа чоһ «Дүнҗәпәрәст» дирләр. Онларын сәнәти мәрк вә һиләкәрликдир. Онларын метод вә усулу сахтакарлыг, һиләкәрликдир. Мүхтәлиф «һәрәкәтләр» едирләр. Каһ нә'рә чәкирләр, каһ да халгын онлара јазыгы кәлсин дејә эәиф вә сәкит сәс чыхарырлар. Әкәр Гуран охујурларса өзләрини сәһһәтләринин гајгысына галмајан кими, Гураны дүзкүн охујурлар. Мөгсәдләри халгы алдатмагдыр! Шијә онларла сәһбәт етмәкдән вә көрүшмәкдән горунмалы, онлардан узаг гачмалыдыр! Онларын чүрүк вә јарамаз сөзләринә инанмама-лыдыр!

Он бешинчи фиргә

Он бешинчи фиргә «Илһамијә»¹ адланыр. Бу төригәтин ардычыллары елм өјрәнмәкдән үз дөндөрмишләр? Ахирәтә, һәшр күнүнә инанмырлар?! Өмүрләрини ше'р өјрәнмәјә, бәзлә² (јә'ни мезәли ше'рләр вә охумалар) тәрәннүмләр, нағмәләр, мүтрүфлүк³, мүғәннилијә, маһны охумаларына сәрф едирләр. Мә'налары динсизлијә кәтириб чыхаран ше'рләри чоһ өјрәнирләр. Онлар дејирләр:

- Өмүрүмүз мүддәтиндә нә гәдәр охусаг тө'лим алсаг мүталиә етсәк бир ан «Она» илһамланырыг?! Бу «Кәззаб»⁴ларын (јә'ни халгын оглуна, гызына «Ешг» е'лан едөнләр) ишләри һәрзә данышмаг, һәрзә кәзмәк, чан бәсләмәк, надүрүст әмәлләр етмәкдир. Јә'ни онлар Танрыны танымајан, Ону рәдд едән динсиздирләр. Онларын нөзәриндә һалал вә һарам ејнидир?! Мәчбуријәт вә зәрурәт гаршысында галыб өзләрини «исламчы» адландырырлар?!

Шијә белә төригәтләрдән вә онун ардычылларындан даима узаг гачмалыдыр.

Он алтынчы фиргә

Он алтынчы фиргә «Нуријә»⁵ адланыр. Бајмајараг ки, «Бөјән-үл-әдјән» китабынын мүәллифи дејир «Суфулик, әсасән ики фиргәдән – бири Нуријәдән, икинчи «һүлулијә»дән ибарәтдир. Шијә вә сүнни алимләриндән чоху демишдир:

- Ики фиргәдән бири «һүлулијә» вә икинчиси «Иттиһадиијә»дир. «Нуријә» һәмнин фиргәләрин бир голу вә јахуд шә'бәләриндәндир. һәр һалда онлар белә дејирләр:

- Ики «һичаб» вардыр: 1) «Нури» һичабы 2) «Нари» һичабы
«Нури» һичабы «китаб», «сөвг»⁶, «һәвәс» «ихтијар саһиби олма», «табе олма», «бири илә рәгабәт едән» «чуша кәлмә» (јә'ни өзүнү унутмаг дәрәчәсиндә «Илаһи» ешгә далма) «ешитмә», «вәзижәт» кими сифәтләрлә мәшгүлдур.

«Нари» һичабы Шейтаны фәалијәтдир (јә'ни фисги фучур¹, һәрислик, шәһвәт) вә бу кими гејри-инсани әмәлләрлә мәшгүлдурлар.

Онлар дејирләр:

- Киши риза², тәслим³, мүрагибә⁴ вәчд⁵ вә төвәккүл⁶ уғрунда чалышмалыдыр. Бајмајараг ки, бу да һичабданбар, ләкин сонда «достлуг пәрдәси» көрүнмәлидир. «Риза», «Тәслим», «мүрагибә», «төвәккүл»ун мә'налары тапылмамышдыр вә ону һәлә баша дүшмәмишләр. Даһа сонра дејирләр:

- Нә Танрынын рәһминә үмид етмәк нә дә онун ахирәтинин әзабындан горхмаг ләзим дејил?!

Бир дә дејирләр:

- Дүнҗәдә нә баш верирсә, онун нәтичәси «Нур» вә «Нар»дыр. Вә бу да Мәсүс⁷ мәзһәби илә ејниликдир. Чүнки онлар да «Ода» вә «ишыга» ситајыш едирләр.

Он једдинчи фиргә

Он једдинчи фиргә «Батинијә»⁸ дир. Бу төригәтин ардычыллары «Тәлгинијә» төригәтинин давамчылары кими «Батини елмин олдуғуну иддия едирләр. Онлар дәлиләри «Батини» елмин дашыычылары билирләр. Онлары «Мәчзуб» адландырырлар вә «һәбибијә», «Вилајәтијә» кими һәдсиз дәрәчәдә онлара мәһәббәт кәстәрирләр. Бу төригәт ардычыллары «ибадәтләрин» һәр биринин мә'насы вардыр, һәмнин мә'налары һәлә һеч ким баша дүшмүр «Батин» әһлиндән башга.

Онларын мәгаләләринин әксәријәти «Исмаилијә» төригәтинин «Батинијә» мәгаләләринә бәнзәјир. Јалныз фәрг ондадыр ки, онлар башчыларыны «Имам» адландырырлар «Батинијә» төригәтинин ардычыллары исе өз башчыларына «Пир» вә јахуд «Шејх» дејирләр. «Исмаилијә» төригәтинин «Батинијәләри» Әзүбәк, Өмәр вә Османы дүшмән сајырлар. «Батинијә» төригәтинин ардычылларыны исе һәмнин үч хәлифәјә еһтирамлары бејүкдүр вә онлары севириләр. Бу төригәтин ардычылларынын да чохлу чүрүк, инсанлыга јарашмајан һәрәкәт вә ганун-гајдалары чохдур. Бунларын һамысыны ачыб кәстәрмәк чохлу вахи апарар.

Он сәккизинчи фиргә

Он сәккизинчи фиргә «Чөвријә» адланыр. Онлар әкәр тапа билсәләр јалныз ипәкдән олан әлван зәрли, зәрбафталы либаслар кејинирләр. Мусиги, ички, бәзәнмиш-дүзәнмиш кәзәл-кејчәк кәзәлләр вә кишиләр бир јерә топлашырлар дөф, неј вә башга мусиги аләтләриндә чалыб-охујурлар вә бир-бирини динләјирләр. Јалан һекајәләр гурашдырыб данышырлар. Хүсусилә дә «Шаһнамә» адландырыдыглары Кәбрләрин⁹ һекајәләрини кениш шә-

¹ Фисги фучур – әхлагсызлыг мә'нави позгунлуг, позгунлуг

² Риза – 1) разылыг, мөмнунлуг 2) гане олма

³ Тәслим – 1) тапшырма, тапшырылма, табе олма

⁴ Мүрагибә – 1) мүшајәт етмә 2) Чалышмаг

⁵ Вәчд – Чуша кәлмә

⁶ Төвәккүл – ихтијар саһиби олма

⁷ Мә'сүс – Атәшпәрәстлик дини; Зәрдуштлүк

⁸ Батинијә – кизли ачыг олмајан, даһили ич

⁹ Кәбр – атәшпәрәстлик

¹ Илһамијә – бир шөјдән тәсирләниб јүксәк руһ чошгунлугу

² Бәзлә – инчә зарафат, һазырчаваблыг, мезәли сөз

³ Мүтрүф – артист, охујуб күлүб данышмаг

⁴ Кәззаб – јаланчы, бөһтанчы

⁵ Нуријә – 1) ајдынлыг, ишыглыг 2) парлаглыг 3) Шәрәф, билик, шан

⁶ Сөвг – һәвәс, сөвг

килдә тәблиг едирләр. Онлар, билмирләр ки, мө'тәбәр «Имамијә»¹ китабларыннан бә'зиләрində Имам һүма Мәһәмәд Тәгидән рәвајәт едәрк язмыш вә онун фикирләрини ачыб кәстәрмишләр. О чәнәб һәзрәти Рәсулу Әкрәмдән рәвајәт едәрәк бујурмушдур: «Әли ибни Әбуталиби јад етмәк «ибадәтдир». Ким ки, она мүнәфилик едәрәк «нифрәтлә» јад едәрсә, јалан гиссәләр вә атәшпәрәстлијә айд олан әфсанәләри динләјәрсә, о һәзрәтин агыллы фикирләрини ешидәнән сонра ону «Имам» һесаб етмәк гәрарына кәлирләрсә, кафәр вә мөл'ундур. Онларын әксәријәти өзләрини «Мәламијә»² адландырлар вә мүгәјјәдлийн³ тә'сириндән куја хәчәләт чәкирләр. Өзләри һагдә дејирләр: «Биз өзүмиз зүлм едирик».

Беләликлә, о һәзрәтдән бу јухарыда гејд етдијимиз әјәсинин тәфсири-ни сорушаркән о демишдур:

- Сиз билмирсинизи ки, Аллаһын Пејгәмбәри бујурмушдур:

«Өз мәчлисләриниздә Әли ибни Әбуталиби јад един. һәгигәтдир ки, ким Әли ибни Әбуталиби јад едир, санки Мәни јад едир. Ондан башгаларыны јад едәнләр иманы олмајан шәхсләрдир. Ахирәтдә онлары хар⁴ олмаг әзабы көзләјир.»

Ибни Бабује өзүнүн «Етигадат»⁵ китабында демишдур:

- һәзрәти Имам Чәфәри Садигдән «Гиссә»⁶ данышанлар барәсиндә сорушдулар

- Онлара гулаг асмаг һаллардырмы?

һәзрәт бујурду:- һалал дејил, һарамдыр. Вә сонра бујурду:

- һәр кәс һәр һансы бир натигә гулаг асса, гулаг асдыгы вә пәрәстиш етдији «натиг» Аллаһдан данышырса кәр дүз вә һагг данышырса, гулаг асан шәхс санки Аллаһа пәрәстиш едир. Әкәр «натиг» Иблисдән данышырса јәни чүрүк гејри-дүзкүн вә јалан данышырса гулаг асан санки Иблисә пәрәстиш едир.

Мәһәмәд Ибни Јәгуб Куләјни рәһмәтлик өзүнүн «Мүстәтаби Кафи»⁷ әсәриндә Имам Чәфәри Садигдән јухарыда гејд етдијимиз һәдисә охшар һәдис рәвајәт етмишдир. һәзрәт һәмнин һәдисдә бујурмушдур.

- Бу мәним јашадығым рузкар⁸да Шәриәт һөкүмү верәнләрин әксәријәти «Чәвријә» фиргәсиндән олдуғлары вә Аллаһын һөкүмләриндән кәнәра чыхдығлары үчүн Кафәр сајылырлар».

Амма бу тәригәтин ардычыллары шәраб ичмәјин, шаһидләрлә⁹ әл-ләмәјин, мусиги мәчлисләриндә кеф чәкмәјин һәдсиз дәрәчәдә русвајчы олдуғуну баша дүшәрәк, мәчбур олуб бу чүрүк адәтдән әл чәкиб, башга адәтләрә әл атырлар. Онларын мүғәнниләр «Шаһнамә» охумалары кими хасијәтләрдән әл чәкмәмишләр. Лакин мүғәнни охумалары «Шаһнамә» сөйләмәләринин фисги-фүчур олдуғуну бүтүн инсанлар билмәдикләри үчүн онлар

¹ Имамијә – Исламда он ики Имама инанан тәригәт

² Мәламијә – 1) тәһәлилик, сәрки 2) мөзәммәтлийлик, төһмәт

³ Мүгәјјәдлик – асылыгы, сәрбәст олмамаг

⁴ Хар – зәлил, рәзил

⁵ Етигадат – етигадлар, инамлар

⁶ Гиссә – һекәјә, һағыл

⁷ Мүстәтаби Кафи – кифәјәт гәдәр чох һөрмәтли

⁸ Рузкар – 1) заман, вахт 2) күләк, зәманә, дөвр вә с.

⁹ Шаһид – көзәл, кәјчәк оғлан вә гыз

бу чиркин һәрәкәтләрини давам етдирә билирдиләр. Бахмајараг ки, «Чәвријә» фиргәсинин ардычыллары башга суфи фиргәләрина нисбәтан даһа рија-кардылар, онлар өзләринә бәрәәт газандырмаг истәјирләр. Онлар дејирләр:

- Биз «Арифик» нә гәдәр фисги-фүчур вә чөврү-ситәм¹ едирик. Рија-ны² дәф етмәк үчүн едирик, башга мәгсәдимиз јохдур.

Онлар һәм өзләринә, һәм дә гејриләринә зүлм едирләр. Бахмајараг ки, әксәр Мәләматијә тәригәтинин ардычыллары онларын охумаларына тәрәддүдлә јанашырлар, јемәк вә пловларына көз дикмишләр. Бу тәригәтин ардычыллары әкәр әл тапа билсәләр, халгын вар-дөвләтини зүлм вә гәһрлә аларлар. Бәлкә дө өвләрини дә һәтта селә-суја версәләр белә үрәкләриндә рәһм олмаз. һарам јемәк вә бәјәниләммиш әмәлләрдән башга ишләрә мәшгул олмазлар. Онларын әксәријәти өзләрини Мәләматијә тәригәтинин ардычыллары һесаб едирләр. Әкәр онлардан бә'зиләри јахшылыглар едәрләрсә (әлбәттә ки, һеч дә Аллаһ хатиринә јох) онлардан һәр бирини чаһил-лијә јахынлашан, кејимә әсасланарлар ки, ја јун парчадан тикилмиш кејимдә олсунлар, ја да асудәчилик, сакиччилик үчүн кушәншинлији өзләринә пешә сечсинләр. Халгы алтдатмагдан, өтрү ја наданлар «Мүриди» олмаг үчүн охшар «Хиргә» кејмиш олсунлар, чүрүк, әсассыз, бош сөзләр данышынлар «Зәрраганә» данышараг, онлар кими һәрәкәт етсинләр.

Бу әбләһләр билмәмишләр ки, онларын кушәншинлији һәдисләрдә ачығландыгы кими јалныз агылсызлары вә ахмағлары «овламаг» үчүн сәр-фәли ола биләр.

Сәфәһлијин чоһлуғундан вә авам чамаат онлары алдаданлары «Дәрвиш» билирләр. Гәрибәдир һәгигәтән «Дәрвиш» олан Сәјид, алим, әмәли сәләһ, тәғвалы вә һәммишә гәмкин инсанлара зүлм, ситәм едирләр, дәрвиш адландырмырлар, һәмнин ады јолуну азымышлара верирләр. Онлар «Кәшф саһиби» «кәрәмәтли» «истәји гәбул олан адам» һесаб едирләр. Елә Пирләр вардыр ки, онларын өзләри дә куја дә'вәт гәбул едәндир?! Бу тәригәтин ардычыллары халгын малыны апармаг, һарам јемәјә елә һәрисдирләр ки, әкәр дохшла бачармасалар, ситәмлә, кобудлуғ, рүшвәт вә бәһанәләрлә, мүсәл-манлардан гејри мүсәлманлардан «чәримә» алырлар, оғурлуғ вә хәјәнәтлә онларын малыны, пулуну там едәмирләр. Әкәр һәмнин үсүлла пул вә мал әлдә едә билмирләрсә борч алыб сонра гәјтармырлар, өзләри хәрчләјирләр. Мәгсәдләри одур ки, һәмнин һарам јолла елдә едилмиш пулу вә малы јур-дсуз-мәкансыз дәрвишләрә хәрчләјирләр. Бу јолла куја ахирәт әзабындан өзләрини әһф еләтдирирләр?!

Мөлүмдур ки, бу тәригәтин ардычыллары саваба, Танрынын ахирәти-нә, чәза күнүнә инанмырлар, әкәр инансајдылар зүлм, ситәм, чөвр әмәлләр-лә мәшбул олмаздылар. Бу тәригәт ардычылларынын әксәријәтиндә белә сифәтләр вардыр. һәгигәтән һәмнин «Пирләр»лә бу «Мүридләр» бир-бири илә «Бүтпәрәст»лик мүнәсибәтиндәдирләр. Бу тәригәтин «Пирләри» алда-дан, мөкрли, рүшвәтхор, зүлмкар мүридләри сеvir вә арзулајырлар.

Ачыг-ашкар бәллидир ки, бу «Чәвријә» тәригәтинин ардычыллары фасид әгидәлидирләр. һамы баша дүшүшдүр ки, о јаланчы вә алдаданлар кафир, диндән безар оланлардырлар. Буна көрә дә һеч ким онлара е'тимад

¹ Чөврү-ситәм – зүлм, ситәм, чәфа, инчитмә

² Рија – икиүзлүлүк

көстөрмир. Сәбәб одур ки, «Чөвријә» төригәтинин ардычылларынын Танрыја етигады жохур. Одур ки, Сејидләр вә үләмалар онларын јанында зелил вә хардыр, о динсизләр вә алдаданлар исә онларын јанында һәдсиз дәрәчәдә етибар саһибидирләр?!¹

Бәли әкәр бир алим ја бир Сејид јолуну азараг «Тәсәввүфә» инаныб гаил оларса, јахүд талејин, дүнјанын кәрдиши вә мөкрин тәсири илә алдатдыгыны «Шафи» адландырыб она «ришхәнд» едәрсә ону өзизләјирләр.

Бу төригәт ардычыллары бир нечә шейдә «Мәләматијә» фиргәсиндән фәргли вә бир нечә шахәлидир:

1) Бири одур ки, «Мәләматијә» фиргәсинин ардычыллары халгын малыны апармагда чәкинмәји изһар едир.

Бу төригәтин ардычыллары огурулг етмәкдән, зүлм, ситәмлә, рија илә халгдан рүшвәт алмагдан горхмурулар. Әкәр бачарырларса бәһанәләрлә халгын ичинә кирир, евләр јыхырлар.

«Мәләматијә» төригәтинин ардычыллары чох ләјагәтсиз һәрәкәтләр едир вә хоша кәлмәз сөzlәр сөјләјирләр. Онлар дејирләр:

- Биз бу әмәлләри она кәрә едирик ки, чамаат бизи «Мәләмат»¹ етсинләр?! Даһа сонра онлар дејирләр. – Биз бу әмәлләри «Рија»ны дөф етмәк үчүн едирик?!²

«Мәләматијә» төригәтиндә башгалары Мүрид вә етигадчы вә јолуну азымыш тәрбијә олунмур.

«Чөвријә» төригәтинин әксәр ардычыллары јундан вә кечәдән кејим кејирләрсә, «кәшф» вә «кәрәмәт» идиисасында олан бир јолуну азымыш кими шиширдилмиш јаланчылар, башајаг сөzlәр дејерләр. «Мүтәвәссүл» олулар. «Мәләматијә» төригәтинин ардычыллары «Василијә» төригәтинин ардычыллары кими намаз, оруч вә башга дини әмәлләри тәрк едирләр? Елә вахтлар олур ки, онлардан бәзиләри ријакарлыг үзүндән ачыг-ашикар сахта зикрл дә мәшгул олурулар. Ибадәтләрдән јалныз дедијимиз әмәлләрлә кифәјәтләнирләр. «Чөвријә» төригәтинин ардычылларындан чохлаы вардыр ки, вачиб олан бәјәнилән дини әмәлләрлә мәшгул олурулар. һәтта чамаат намазларында иштирак едирләр. Бә'зән исә һәтта јолуну азымыш «Пирләр» кими шәриәтә вә динә инанмырулар. Ријакарлыг үзүндән мүхтәлиф ибадәт нөвләриндән истифадә едирләр ки, бу үсулла бәлкә өз адларыны бәднамлыгдан гуртарсынлар.

Он догузунчу фиргә

Он дөрдүнчү фиргә «Үшшагијә»² адланыр. Бу төригәтин ардычыллары өзләрнә «Ашиг» адландырырулар. Танрыны севмәји «Ешг» адландырырулар. Онлар билмирләр ки, «Ешг» димаги³ хәстәликләрдәндир. Бу төригәтин ардычыллары дејирләр ки, Танрыдан башга бир шейә мәнәббәт көстөрмәк вә ашиг олмаг Аллаһын мәрифәтиндән⁴ кери галмагдыр?! Белә фикир вә иддиаларла халгын оғлан вә гызлары илә ешгбазлыг едирләр. Онлар дејирләр:

- «Әлмәчаз гәнтарәтүл һәгигәтә» (јә'ни Мәчаз¹ һәгиги ешгә көрпүдүр). Онларын әксәријәти Танрынын Пејғәмбәри һаггында дәнәнтәсизликлә, аллаһдан горхмајараг ифтиралар сөјләјирдиләр?! Вә дејирләр: - Бу һәдсиздир вә Пејғәмбәр белә бујурмушдур ки, «Ноузубиллаһ мин залик»² (јәни бунларла биз Аллаһа сыгынырыг).

Бу фиргәнин ардычылларынын әксәријәти, халгын киши вә гадынларына ешг вә мәнәббәт е'лан етмәкдә, ифрата варырлар. Вә өзләрини мәнбур едәрәк дејирләр: «Ашигик»?!³

- Бу мәчаз Ешгдир?! Мәчаз Ешг Танрыја говушдурән вә һәгиги ешгә чатдырандыр?! Бу төригәтин ардычыллары Пејғәмбәрлә һәдсиз дәрәчәдә дүшмәндирләр. Онлар дејирләр:

- Пејғәмбәрләр халгын елчилијини мәнбурән Танырдан зәбт етмишләр?! Киши Пејғәмбәр вә онларын вәсиләринин фикир вә мүлаһизәләринә һүсн-рәғбәт көстөрмәсин?! Чүнки Танрыја говушмаг јолунда бејук сәдд Пејғәмбәр вә онларын вәсиләридирләр?! Онлар бу чүр тәфәккүрлә халга достлуг вә мәнәббәтләрини бәјән едирләр?! Сүнниләри көрәндә онлары мәдһ едирләр. Онларын јанында өзләрини ширин едирләр. Шијәләрин јанында оландә онлары алдатмаг мәнәсәди илә он дөрд мә'суму севдикләрини бәјән едирләр?! Онлар Пејғәмбәр вә онларын вәсиләри илә дүшмәнчиликләрини һәр кәсин јанында ашкарламырулар.

Бу кафир вә зәндигләрин чүрүк вә чиркин фикирләри чохдур, лакин биз бу барәдә сөзүмүзү гәт едирик ки, сизин бејинләринизи артыг зәһәрләмәјәк. Сизә әзијәт вермәјәк.

Ијирминчи фиргә

Ијирминчи фиргә «Чүлһуријә» адланыр. Бу төригәтин ардычыллары әксәр Суфи төригәтләринин мәнәзбә вә әгидәләрини бир-биринә гарышдырулар. Онлар дејирләр:

- һеч бир шейә рәдд етмәк, пис демәк лазым дејил?! Әксинә шамыны севмәк лазымдыр. Чүнки һәр кимдә вә һәр шейдә илаһи «һиссә»ләр вардыр?! Даһа сонра дејирләр:

- Кафир, Ислам, Ибраһим, Нәмруд, Муса, Тирон, Мәһәмәд, Әбу Чәһл, Әли Ибни Мүлчәм, һүсејн, Језид, залым, мәзлум, аси³, мүти⁴, мүлһид⁵ вә мүвәһһид⁶ - һамысы јахшыдыр?! һәр шейә јахшы билирләр?! Нәсраниләр кими шәриәтин нәчис сајдыгы ит, донуз вә саирә кими шейләри тәмиз билирләр?! һеч кими, һеч кимә намәһрәм билмирләр! Чәбр⁷, тәшбиһ⁸, тәчсим⁹, сурәт¹⁰, рәвијәт¹¹ вә вәһдәтдә¹² там мүбалигә вардыр. Даһа чох зикр едир-

¹ Мәчаз – мөдази ешг нөзәрдә тутулуру

² Ноузу биллаһ мин залик -

³ Аси - итаәт

⁴ Мүти – 1) итаәт едән, табе олан; 2) сакит, динч

⁵ Мүлһид – Аллаһа, динә инанмајан; динсиз

⁶ Мүвәһһид – 1) Монотеист; төкаллаһлылыг

⁷ Чәбр – 1) Зор; зор ишләтмә; 2) 3)јәкә адам 4) Ријазијат елмләриндән бири

⁸ Тәшбиһ – бәнзәтмә; тутушдурма; охшатма

⁹ Тәчсим – Чисим кими көрүнмә; көз өнүндә чанланма

¹⁰ Сурәт – Заһири көрүнүш; шәкил 2) үз, сифәт, бәниз

¹¹ Рәвијәт – фәалијәт үсулу; фикирләр

¹² Вәһдәт – Аллаһын бирлијинә инанмаг 2) Пантеизм

¹ Мәләмат – мөзәммәт, гынама, данлаг, гахынч

² Үшшагијә - ашиглик

³ Димаг – 1) бејин 2) бурун 3) дамаг 4) кеф, нә'шә

⁴ Мәрифәт-1)билик, елм 2)һүнәр, устадылыг, мөһарәт 3)танышлыг, достчасына әләгә

ләр ки, суфи мөзһәбләриндән ән әсасы ики мөзһәб олмушдур. Галанлары һәмин ики мөзһәбин голларыдыр. Мә'лум олан одур ки, суфи мөзһәбләринин голларынын мөзһәбләринин чоху мөһв олмуш, унутулмушдур. Бу күн мөвчуд олан әксәр Суфи тәригәтләри Чүмһуријәдәндирләр. Чүмһуријә¹ фиргәсинин давамчылары онларын һамысыны бирләшдириб бир мөзһәб етмишләр. Онлар да Танрыны севмәји «Ешг» адландырмышлар. Батини елмин иддиасында олмушлар. Дини елмләри «Заһири» елмләри адландырмышлар вә пәсләмишләр?! «Вәһдәти Вүчудә» гәил олдуғлары үчүн Фирон, Нәмруд, муздлу гатил Ибни Мүлчәм вә с. зүлмкар дүшмәнләри «Мүнафигләри» севирләр?! Бунун илаһи достлуг адландырарлар?! Бә'зи вахтлар, бә'зи пәсләри мөзәммәт едирдиләр куја үахшылыг, хејир үчүн онлара мөсләһәтләр верирләр. Һәмин вахт «мөсләһәтә» көрә өз етигадларынын зиддинә иш көрүрдүләр ки, сәфәһләри тора салсынлар. Өзләри исе халгын оглу, ғызы вә арвадлары иле ешгбазлыг едирдиләр. Вә дејирдиләр:

- Биз онларла ешгбазлыг етмирик, әксинә биз Аллаһа ешг бағламышыг?! Чүнки биз һәр шејә бахырыгса Танрыны көрүрүк?! Бә'зән дејирләр:

- Халгын ғызлары оғланлары иле «Ешгбазлыг» мөчәзи ешгдир?! Бу мөчәзи «Ешг» һәгиги «Ешгә» ол ачыр вә бизи әсил «мәтләбләримизә» чатдырыр.

Бу тәригәтин ардычыллары да «Чиллә»² отурурлар. Халгы да чилләә отурдурлар. Дәлилләри севирләр?! Онлары бөјүк «өвлија»лардан һесаб едирләр?! Мүғәннилији, мусиги дөф, неј вә башга мусиги әләтләринин һалал билирләр. Чох вахтлар өз мәчлисләриндә неј вә вә дөфи кәтирирләр. Онлар «Мәләмәтијә» тәригәтини ән жүксәк мәртәбә һесаб едирләр. Чиркин фәлијәтләрин ислаһы үчүн чох чалышышлар. «Кәшф»³ вә «Кәрәмәтә»⁴ малик олдуғларыны идди едирләр. Бир- бирләринә мөчүзәләр гошарга халгы тәчәссуләндириб јолундан аздырырлар?! Бу фиргәнин ардычылларынын әксәријәти мүтәариф либас вә папаглар кејәрмишләр. Мүридләри үчүн инкишаф хәтти тәјин етмишләр. Онлардан бә'зиләри дејирләр: - Мусиги вә мүғәннилији һарадан билirik. Лакин әрбә ујгун кәлмәчән, «ғына» ғына⁵ дејил. Бахмајараг ки, бу тәригәтин ардычылларынын гәбаһәтли ишләри һәдсиз дәрәчәдә чохдур, онларын һамысыны демәк вә јазмаг јоручу олдуғуну билиб, ардыны давам етдирмәјәчөјик.

¹ Чүмһуријә – халг, топлулуг, үмүмхалг

² Чиллә – Гырх күнлүк кушәнишинлик

³ Кәшф – 1) ачма, мейдана чыхартма 2) суфиләрдә – бир сиррин аллаһ тәрәфиндән билдиримләк

⁴ Кәрәмәт – 1) лүт, еһсан 2) әзизләмә, һөрмәт 3) харуғүләдә һал (дини) 4) бир пирин кәстәрдији мөчүзә

⁵ Ғына- Маһны охума, ханәндәлик.

АСТАРА РАЈОНУНДА БӘ'ЗИ ЧОҒРАФИ АДЛАРЫН ЕТИМОЛОКИЈАСЫ

Азәрбајҗан республикасынын чоғрафи адлары (топонимләри) лексик ваһидләр олуб, сон 40 илдә мүнтәзәм сурәтдә ејрәнлиләр Бу бахымдан Азәрбајҗанын дилбәр кушәләриндән бири олан Астара рајону әразисиндә јерләшән бир нечә топонимин мә'насы вә јаранмасы һағгында мүлаһизәләримизи билдирмәк истәрдик.

Сәнчәрәди. Бу кәнд Астара рајонундаки Артура јашајыш мөнтәгәсиндән гәрбдә, Ләнкәран овалығынын чәнубунда јерләшир. *Сәнчәрәди* топониминин мәншәји һағгында мүхтәлиф фикир вә мүлаһизәләр мөвчуддур. Бә'зиләри белә күман едир ки, *Сәнчәрәди* кәнди Иран шаһы Султан Сәнчәри адыны дашыјыр. (Сәнчәр + ә + ди). Бурада «ә» сәси мүрәккәб топонимләри бирләшдирән бағлајычы «ди» исе талыш дилиндә «кәнд», «јашајыш мәскәни» демәкдир. Профессор Мәс'уд Мәммәдовун фикринә көрә «ди» компоненти «диза», «дизә» сөзүндән јараныб, «гала», «шәһәр» мә'насыны билдирир.¹ Әслиндә талышлар бу јашајыш мөнтәгәсине Сәнчәди дејирләр. Она көрә дә кәндин адынын «санчы» вә «ди» сөзләриндән әмәлә кәлдијини вә «санчы кәнди»; «санчыланмышларын кәнди» мә'наларына кәлдијини күман едәнләр дә вардыр. «Санчә» компоненти исе – санчмаг, тикмәк, гурмаг демәкдир. Мүәллиф белә һесаб едир ки, *Санчәди* сөзү «тикилән кәнд, гала» анламыны верир.

Сәнчәрәди топоними нечә јаранмышдыр? Бизә елә кәлир ки, бу мүрәккәб топонимин изаһында анлашылмазлыг јаранмышдыр. Сөзүн көкүнү «санчи» («сачи») сөзү тәшкил едир. «Н» сәси сонралар әләвә олунмушдур. Әслиндә гәдим дөврләрдә кәндин ады «Сачиәди» олмушдур. Талыш дилиндә «ә» бирләшдиричи шәкилчиси бир чох охшар топонимләрин јаранмасында иштирак едир. Мәс.: *Вагәди* (ваг+ә+ди) – талыш дилиндә «гурд», «чанавар» демәкдир. *Тәрәди* (тор, тур+ ә +ди) – тор, тур – тајфа, гәбилә ады иле бағлыдыр.

Сачиәди топониминдә Сачи сөзү шәхс адыны билдирир. Бәс Сачи кимдир? Әбүл-с—сач Дивдад Ибн Јусиф-әд-Дивдаст IX әсрин сону вә X әсрин биринчи јарысынадәк давам едән Азәрбајҗан феодал дәвләтинин баниси вә јарадычысыдыр.² Әслән Орта Асијалы олан Әбүл-с-сач Сачиләр дәвләти кими гүдрәтли бир дәвләт јаратмыш вә сачиләр сүлаләсинин әсасыны гојмушдур.

Көркәмли топонимист алим Мәс'уд Мәммәдов Ути<<У/У+ди топониминин етимоложи анламыны вә мә'насыны ајдынлашдыраркән гејд едир ки, Ути пајтахт шәһәр ролуну ојнамыш вә онун әтрафында бир чох гәдим кәндләр мөвчуд олмушдур. *Алаша*, *Артура*, *Сәнчәрәди*, *Әрчиван*, *Бутәсәр* вә диҗәр јашајыш мөнтәгәләри Ути шәһәри дағылдыгдан сонра талышын танынмыш кәндләри олмушлар.

¹ М.А.Мамедов. Географические названия в смешанных ареалах. Ташкент, 1984 г.

² Азәрбајҗан Совет Энциклопедијасы. VIII килд, 1984

Куман етмәк олар ки, *Сәнчәрәди* кәнди Сачиләр сүләләсинин үзләриндән биринә мөхсүс олмуш вә «Сачиди» - јәни Сачи кәнди адланмышдыр. Узун әслрләр әрзиндә топоним мүәјјән дәјишиклијә уграмыш «Сачиәди», «Санчиәди» шәклинә дүшмүшдүр.

Буну да гејд етмәк марагылы оларды ки, Сачиләр сүләләси Афшин ләғәби дашымышдыр. Бабәк һәрәкатынын јатырылмасында хусуси хидмәтләри олмуш Аршин-Хидр-Ибн-Кавус да һәмин тајфадандыр.¹

Фикримизчә *Сәнчәрәди* кәндинин ән азы 1400-1500 ил јашы вардыр. *Сәнчәрәди* вә *Артуна* кәндләри арасындакы овалыгда јерләшән чохлу сәјда гәбир-курғанлар археологлар тәрәфиндән диггәтлә тәдгиг едилсә, кәндин тарихи даһа гәдимләрә кедиб чыха биләр.

Машхан. Бу кәнд Астара шәһәриндән 13-14 км шималда, Баки-Астара автомобил макистралыны үстүндә јерләшир. *Машхан* кәндинин әһалиси ики дилдә: азербәјчан (түрк) вә талыш дилләриндә данышырлар.

Зәрби Әләскәрөв *Машхан* этнонимини изаһ едәркән гејд едир ки, *Машхан* кәндинин адын онун өзү гәдәр гәдимдир.² Мүәллиф нөдәнсә бу гәдим кәндин адыны XVI әсрдә һәмин әразигә кәлиб јашајан Шейх Әһмәдин ады илә әлагәләндирир, бу да *Машхан* кәндинин гәдим јашајыш мөскәни олмасы һагында фикирләри алт-үст едир. һалбуки, *Машхан* Астара рајонунда ән гәдим јашајыш мөскәнләриндән биридир. Етнотопонимин дүзүкүн изаһ едилмәмәси *Машхан* сөзүнүн мәнз Азербәјчан дилиндә јазылмыш формасы илә бағлыдыр. Талышлар бу кәнди «*Махшон*» адландырырлар. Ерымызын VI-VII әслрләриндә Асија Сарматиясында (Волга вә Күр чајлары арасындакы әрази гәдим дөврләрдә белә адланмышдыр) бир сыра тајфалар – бакан, каспи, ширван, мах вә с. јашамышлар.³ Махлар түркдилли тајфалар олуб, диқәр тајфаларла бирликдә Азербәјчан әразисинә Азербәјчан әразисинә көчмүш, бир гисми (бөлкә дә һамысы) Ләнкәран овалыгынын дағәтәи һиссәсиндә мөскән салмышлар. Кәндин јерли әһалиси олан талышлар кәлмә әһалини – махлары «маыхсон» - махлылар, махлар адландырымышлар. Етнотопоним мин илләр боју мүәјјән дәјишикликлијә уграмыш, «маыхсон» - «машон» вә нәһајәт *Машхан* шәклинә дүшмүшдүр.

Профессор Мәс'уд Мәммәдов да «*Машхан*» топониминин «мах» этносу илә бағлылығы мөсәләсиндә бу сәтирләрин мүәллифи илә ејни фикирдә олдуғуну билдирмишир.

Ваго. Бу кәнд Астара шәһәриндән 20-21 км шималда, Баки-Астара автомобил макистралынын шәргиндә, Пенсәр кәндиндән гәрбдә јерләшир. *Ваго* этнониминин көкүндә «ваг» сөзү дурур. Ваг фарс вә гәдим талыш сөзү олуб, азербәјчан дилиндә гурд, чанавар демәкдир. *Ваго* кәндиндән 6-7 км чәнуб-гәрбдә *Вагәди* адланан јашајыш мөскәни вардыр. Инди дә талышларда «ваг» вә «нечи» сөзләри «чанавар» сөзүнүн синоними кими ишленир. *Ваго* этнотопоними дә «ваг» + «он» сөзләриндән әмәлә кәлмишир. «Ваг» - гурд, «он» - талыш дилиндә чәм шәкилчисидир. Етнонимин мәнәсы «гурдлар» демәкдир. Узун тарихи дөвр әрзиндә «*Вагон*» сөзүндәки «н» сәси дүшмүш вә топоним *Ваго* шәклинә дүшмүшдүр.

¹ С.Нәфиси. Азербәјчан гәһрәманы Бабәк Хүррәмидин. Баки, 1990

² «Сөз» журналы. 6-чы нөмрә, 1997

³ Т.Әһмәдов. «Азербәјчан топонимиясында әһалинүн әһалинүн». Сәһ. 20. Баки, 1991

Л.Н.Гумилев гејд едир ки, Хәзәрин чәнуб-гәрбиндә кадусиләр јашајан виләјәт «Гурдлар өлкәси» адланыр.¹ Әслән талыш олан бу тајфа өз икидилији вә шүчаәти илә шәһрәт газанмышды. Тәсадүфи дејилдир ки, дүнја шәһрәтли шаир олан Фирдовси «Шаһнамә» поемасында «Гурдбашлылар» һагында белә јазыр:

«Гачышда вар онларда ат сүр'әти,

Бизимкиндән артыг һүнәр, чүр'әти.

Дејирләр ки, онлардыр, гурдбашлылар,

Дејүшдә пәләнкдән белә башдылар»²

Иран шаһы Манучеһрин әфсанәви сәркәрдәси Самын дилиндән дејилән бу сөзләр кадусиләрин бир голу олан гурдбашлылар, гурдлар тајфасынын гәһрәмәнлығына аид едир. Бу гәдим талыш этносунун «гурдлар» тотемини гәбул етмәси, онларын гурд кими чевик, күчлү вә тәдбирли олмасына дөләләт едир. *Ваго* кәнди дә рајонумузун ән гәдим кәндләриндән биридир. Кәндин әразисиндә чохлу гәбир-курғанлар вә 3 гәдим гәбристан вардыр.

Археоложи газынтылар заманы кәнддә тапылмыш күмүш сиккәләрин тәдгиги мүәјјән етмишир ки, бу пуллар VIII әсрдә Тәбәристанда зәрб олунмушдур.³

Сәрәк. Бу јашајыш мәнтәгәси Ләнкәран овалыгынын чәнубунда *Әрчи-ван* кәндиндән 2-3 км гәрбдә јерләшир. Јерли талышлар өз кәндләрини Сәк адландырырлар. Сәк (сәк) гәбилә, тајфа адыдыр.

Сон заманлар топонимија илә мөшугл олан тәдгигатчыларын бә'зиләри саклары, о чүмлөдән скифләри түркдилли тајфалар һесаб едирләр. Белә тәдгигатчы алимләрә Г.Гејбуллајеве, М.Сейидову вә башгаларыны мисал көстөрмәк олар. Профессор Г.Гејбуллајев гејд едир ки, Авропа вә Рус тарихшүнаслыгында (о чүмлөдән Азербәјчан тарихшүнаслыгында) һаким нөгтеји-нәзәр будур ки, саклар ирандилли олмушлар.⁴ Әкәр биз бу нөгтеји-нәзәрлә разы дејилликсә, нәјә кәрә охучулары онларын нағыл характерли мүләһизәләри вә гондарма елми чызма-гаралары илә јораг?

Чәнәб профессор өзүнәмөхсүс тәдгигат үсулундан истифадә едәрәк сакларын, о чүмлөдән скифләрин ирандилли дејил, түркдилли тајфалар олдуғуну сүбүт етмәјә чалышыр. Өз гондарма фикрини әсасландырмағ үчүн һөрмәтли Г.Гејбуллајев гәдим Иран, јунан, ермәни вә диқәр мәнбәләрдә сәдаланан бир нечә сакын адыны мүхтәлиф варинатларла түрк дилинә јахынлашдырмағла наил олмушдур.⁵ Мөсәлән, алим гејд едир ки, ерамыздан әввәл 521-чи илә аид Бисүтун гајасындакы гәдим фарсча јазыда Иран шаһы Дараја гаршы үсјан галдырмыш сакларын башчысынын ады Скунха адланыр. һөрмәтли профессор фикрини дәринләширәрәк бөјүк инам һисси илә јазыр: «Әслиндә һәмин сакын ады Скунха јох, Ескинчәј олуб вә гәдим түрк дилләриндә «ағыллы, зөкалы» анламыны верир»⁵

¹ Л.Н.Гумилев. «Тысячелетие вокруг Каспия». Азерб.Гос. изд. Баку, 1991, стр. 63

² Фирдовси – «Шаһнамә» сәһ. 133, Баки, 1987

³ Исәг Ахундзадә. Азербәјчан инчиси. Баки, 1992, Сәһ. 139

⁴ Г.Гејбуллајев. Гәдим түркләр вә Ермәнистан. Азәрб. Девләт Нәшријаты. Баки, 1992

⁵ Г.Гејбуллајев. Гәдим түркләр вә Ермәнистан. Аз.Дөв.Нәш., Баки, 1992

Биз Гијасәддин Гејбуллајевин гәдим мәнбәләрдә ады чәкилән диқәр сак адларынын башына фонетикамызын имканы дахилиндә нөләр кәтирлидини садаламаг истәмирик.

Бизә белә кәлир ки, Гијасәддин муәллимин топонимијаја кәтирдији бу тәдигат үсулу елми чәһәтдән әсассыздыр. Мүасир талышларын 90%-дән чохунун ады түрк (азәрбәјчан адларыдыр. Мәсәлән. Чичәк, Јасәмән, Гәрән-фил, Горхмаз, Вәфадар, Икид вә с. Мәкәр бу гуру адлары дашыјанлары талышдилли јох, түркдилли адландырмаг мүмкүндүрмү? 150-200 ил бундан сонра һәр һансы тәдигатчы Гејбуллајевин методуна истинад етсә, асанлыг-ла сүбүт едә биләр ки, ССРИ адланан бир өлкәнин илк вә сон президенти Михаил Горбачов, аслиндә Микајыл Гурбановдур вә түркдиллидир. Профессор М.Сејидов да саклары (о саклары саг адландырыр) түркдилли этнос һесаб едир. Марһум профессор, «Јолут» дилиндәки бир нечә сөзүн тәркибиндә «ј» вә «с» сәсләринин әвәзләнмәси јолу илә сакларын түркдилли олмасыны сүбүт етмәјә чалышмышдыр.¹

Филолокија елмләри доктору, профессор Мәс'ум Мәммәдов сакларын мәншәји вә дили һаггында онларла мө'тәбәр мәрәзләрдән ситатлар кәтирмишдир. һөрмәтли профессор һеродот, Флавија, Арриан, Оранскиј, Григорјев, Грантовски В.А., Бартолд В.В., Никонов В.А. вә башга көркәмли алимләрин фикирләрини үмумиләшдирәрәк сак тајфасынын ирандилли этнос олдуғуну гејд етмишдир.²

Диқәр санбаллы елми мәнбәләрдә дә сакларын ирандилли гәбиләбирләшмәси олдуғу кәстәрилик. Академик Играр Әлијев вә Гашгај Гошгары гејд едилрләр ки. Саклар вә скифләр гәдим вә орта әсрләрин Иран дилләри аиләсинә дахил олан тајфалардыр. «В древности и средневековье иранская семья языков объединила древне и средне персидский, сакский или скифский, сарматский и др. языки. В настоящее время эта семья состоит из персидского таджикского, полито, курдского, татского, талышского и ряда других языков».³

Сакларын (о чүмлөдән скифләрин) ирандилли этнос олмалырыны сүбүт едән башга бир санбаллы мәнбәдән ситат кәтирәрәјик: «У скифов (сак) характерно широко применение курганного обряда при захоронениях»⁴ Тәкчә Астара рајонунун *Пенсәр, Ваго, Сијаку, Сәрәк, Шуву* вә диқәр јашајыш мән-төгәләриндә чохлу сәјдә гәбир-курганлар мөвчүддур. Бу маһал «Ләнкәрән» адланырды (М.Ә.Мәммәдов).

Биз шүбһә етмирик ки, һәмин гәбир-курганлар археологлар тәрәфиндән диғәтлә тәдиг едилсә, сак гәбиләсинә мәхсус олан күлли мигдарда мадди мөдәнијәт абидләри ашкар едиләрәкдир. Мәнбәләрдә гејд едилир ки, саклар бизим ерадан әввәл I миниллқдә вә бизим еранын илк әсрләриндә Орта Асијада, Түркүстанда, Газахыстан чәлләриндә вә Азәрбәјчанда јашамыш ирандилли гәбиләбирләшмәсидир.⁵ һәмин гәбиләнин бир һиссәси

¹ М.Сејидов. «Азәрбәјчан халгынын сој көкүнү дүшүнөркән», Бақы 1989

² М.Мәмәдов. «Лингвистический анализ географических названий в смешанных ареалах» Ташкент, 1984

³ «Толоши сада» гәзети, 8/IX-1992

⁴ У.Брайд, Д.Трам - «Археологический словарь», Москва, 1980

⁵ Азәрбәјчан Совет Энциклопедијасы. VII чилд, сәһ. 263 Бақы, 1984

исә б.е.ә. 1-чи мириллјин икинчи јарысында јаранмыш Әһәмәни фарс дөв-ләтинин Гафгаз сәһрәләриндән шималда јашајырды.

Дон, Днепр, Дунај чајларынын архасындакы кешиш дүзәнликләрдә, һәмчинин Крымда јашајан саклар скифләр адланмышлар. Чәнкәвәр сак тај-фалары парсларла, јунанларла, мидајалыларла, һунларла вурүшүмш вә јашадығлары әразини мұһафизә едә билмишләр. Гәрби Түркүстанда вә Ор-та Асијада јашајан мүасир түркдилли халғларын этногенезиндә вә мөдә-нијәтиндә саклар мұһум рол ојнамышлар.

Бизим еранын әввәлләриндә түркдилли тајфаларын (оғузларын, уј-гурларын, һунларын) тәзјиги нәтичәсиндә сакларын бир һиссәси һиндистана көчмүш, бир һиссәси көлмә тајфаларла гәјнајыб гәршымыш вә бир һиссәси дә өз сојкөкүнүн јашадығы әразижә Азәрбәјчана көчүмүшләр. Она көрә дә Ас-тара рајону әразисиндә ики јашајыш мәнтөгәсинин-*Сәрәк* вә *Секашан* кәнд-ләринин сакларын ады илә адланмасы һеч дә тәсадуғи дејилдир. һәмин кәндләрин әһалиси һеч вахт түрк (азәрбәјчан) дилиндә данышмамышлар.

Секашан этнониминин талыш варианты «Сәкижон»дыр. Бу мурәккәб топонимин тәркибиндә «сәк (сак)+и+жон компонентләри вардыр. Сәк (сак) тајфа адыны, «и» сәси бирләшдиричи шәкилчи, «жон», «жан» исә чәм шә-килчисидир. Демәли *Секашан* этноними саклар, саклылар демәкдир. «Сак» термининин етимолокијасы һаггында да мұхтәлиф фиикрләр мөвчүддур. Бә'зи мәнбәләрдә сак адоними «сә» - (гырмызы) вә «ох» - (ох) сәзбирләш-мәси киим изаһ олунур.

Профессор М.Сејидов белә бир мұлағизә ирәли сүрүр ки, саклар башларында дөрд гырмызы ох кәздиришләр.¹

Григорјевә көрә «сак» сөзү јени фарс дилиндә «ит» демәкдир.² А.И.Ван Виндакән дә «сак» сөзүнүн нахырын, сүрүнүн мұһафизәчиси олан «ит» анламына вердијини гејд едир.

Гәдим саклар вә скифләрин чох һиссәси отураг һөјәт тәрзи кечирмиш, өз һөјәт-бачаларыны вә мал гарасыны мұһафизә етмәк үчүн гурдбасан ит-ләр сахламышлар. Ит гәдим сакларын вә скифләрин садиг досту вә мұһафи-зәчиси иди. Тәсадуғи дејилдир ки, бә'зи мәнбәләрдә гејд едилдији кими сакларын дејүш бајрағында ит башынын шәкли чәкилмишиди. Фарс дилиндә елә индинин өзүндә дә «сәк» сөзү ит демәкдир. Гәдим саклар ит тотемини гәбул етмәклә, бу садиг вә вәфалы һөјванә миннәтдарлығларыны билдир-мишләр. Белә нәтичәјә көлмәк олар ки, Астара рајонунун топонимләринин ејрәнәилмәси Азәрбәјчан тарихи үчүн зәнкин материал верир. Бунларын тарихи-лингвистик тәһлилине бир даһа еһтијаж дујулур.

М.А.МАМЕДОВ, ДАНЗИЕВА К.

ОБ ОЙКОНИМЕ «ЯМ»

В языковедении наука топонимика, как часть ономастики, стоит как бы на стыке трёх наук: лингвистики, географии и истории. Она, служит важ-

¹ М.Сејидов. Азәрбәјчан халгынын сојкөкүнү дүшүнөркән. Бақы, 1989

² М.Мәмәдов - «Лингвистический анализ географических названий в смешанных ареалах», Ташкент, 1984

ным вспомогательным средством историкам, географам, археологам, этнографам. Для топонимиста необходимы знания областных говоров, а также знакомство с языками и диалектами тех народов, которые жили на данной или смежной территории. Такие сведения помогают избежать ошибок при объяснении смысла и происхождения географических названий.

Следует отметить, что давая разные имена разным объектам, человек приходит к необходимости дифференцировать разные классы объектов на фоне других, давая сходным классам объектов однотипные наименования. И в этом отношении большой интерес представляет ойконим «Ям», наиболее широко представленный на территории Узбекистана, Ирана, а также Азербайджана. В топонимическом словаре «О чём рассказывают географические названия» Суюн Караев отмечает: «Ём - кишлак, расположен в Зааминском районе. Ём или жом в монгольском языке означает «дорога». В последствии ём стал употребляться в значении «посыльный», «почталон» и место, где путники меняют лошадей, станция»². По свидетельству Б.Я.Владимирцева (1844-1931) в классическом монгольском литературном языке, в том числе в некоторых современных диалектах монгольского языка, слово ём встречается в форме: жам, зам, ям и обозначает «дорога» и в период монгольской империи означало «почтовая станция». Далее он утверждает, что слово ём возникло у монголов в XIII веке и широко распространилось на захваченной монголами территории, в особенности в Средней Азии³. Ойконим Жомбой отмечают, что жом или ём не имеет ничего общего со словом «станция, крепость». По утверждению Е.Койчубаева топоним Жомбой встречается как этноним в Гурьевской области Казахстана⁴. А в книге «Географик номлар маъноси» С. Караев пишет, что «одно из веток племени сарой назывался ём-ёмчи (жомчи)». И.А.Гусейнзаде считает ойконима сарай Апшеронского полуострова монгольским этнонимом⁵, хотя происхождение этого слова он считает персидским и оно было заимствовано как тюрко-, так и монголоязычными народами. В тюркских лексикографических памятниках слово сарай имеет два значения: «дворец» и «дом», а в древнемонгольском языке оно, по-видимому, имело лишь одно значение - «дворец». В ряде современных тюркских языков (азербайджанском, казахском, кумыкском, татарском, турецком, туркменском, узбекском, уйгурском) сарай в основном означает «дворец», «чертог»⁶, как и в персидском языке.

Некоторые косвенные аргументы показывают, что ойконим ям «ём» не восходит к монгольскому языку. В этом языке dzam означает «дорога», а не могло быть переосмыслено в иное понятие как «почтовая станция». И слово «dzam» не есть ям//ём или же ам//ям, где последнее является тюркско-го происхождения. Так, например, ям - дом > ямд или азерб. варианте - дам «дом» > дамда «дома». Тут нельзя не напомнить ещё о том, что монгольскому, киргизскому, казахскому языкам не свойственно йотированное в начале слова. И тем более некоторые авторы утверждают, что «монгольских элементов в лексике и грамматике киргизского языка безусловно значительно

больше, чем в узбекском, туркменском, каракалпакском и др. языках». Так, например, в тюркских наречиях слово «земля» представлено фонетическими вариантами - йер, йар, джер, чер, дьер, тьер, кир, кир. В германских языках им соответствуют грамматические варианты: дие йерде//йорд//йурт. В некоторых иранских языках джор означает «участок», «земля», кер - «камень». Причём, название земли «йер» некогда было международным словом, оно вошло в семитские, германские и тюркские языки. Все они начинали с одной точки, но в чистом виде, без наращения, сохраниться праформе удалось лишь в тюркских языках: йер - «земля».

Интересно, ещё тот факт, что на уйгурском языке ям означает «большой кувшин» и Жам - «чаша», «бокал», «кубок», «лоханка», «лохань»⁷. И не случайно, что русское слово «яма» в крат. этим. словаре даётся, что общеслав., но происхождение не установлено. Если этимологию этого слово рассмотрит ностратическим (так оно должно быть), то авторы примут достоверную решение. К числу таких слов также можно отнести русское «дом», где в тюркских языках бытует форма: азерб. дам, каз. там, узб. там, уйгур. там, отя. там (МК II. 146) и др.

Таким образом вышеуказанное не свидетельствует о всей полноте изученности вопроса о происхождении рассматриваемого географического названия. И тем более некоторые косвенные данные показывают, что утверждения указанных авторов сомнительными.

Тут необходимо учитывать ещё тот факт, что древнетюркское государство (оно простиралось от Сырдарьи до Маньжурии) во второй половине VI века уже стояло на достаточно высоком уровне развития. И естественно у древних тюрков существовали торговые, экономические отношения между государствами и областями, с необходимыми путями сообщений и дорожными станциями на этих путях, которые соответственно как-то именовались. Доказательством этому может служить слово - улаз в тюркских языках означает «вьючное животное, рабочий скот, тягло, тягловая сила, для возки телег и саней». Ю. Немет анализирует улаза как соединение «улаз» - «курьерская лошадь», «боевой конь»+ именной суфф.-а. Производное улаза боевой конь», производивший выше в перечне форм и значений рассматриваемой основы, восходит не к ула -, а к глаголу улак + именной словообр. афф.-а (8). В то время, как исторически множественное число в тюркских языках выражались также с помощью непродуктивных теперь аффиксов, -з, -т, и -к: гөз : глаза; ганат «крыло», гулак «ухо-уши». И не случайно Н.К. Дмитриев в «Грамматике башкирского языка», говоря о категории сказуемости, отличает, что в древности элемент- из // -з и др., признак множественности. Такие же показатели имеются и в этнотопонимах Азербайджана Үнүз // һүнүт, Чурат, Баят, Алпаят, Сак > Сөрөк и др.

Следует отметить, что У. Д. Номинханов этимологизирует название селения «Даханажа» - монг. Дагани жом дается в значении «дорога», «путь». Кроме того ойконим ям // ём видимо имеет связь и с рельефом. Так как в

тюркских языках, «ям» или *ямaф* означает «склон горы, откос, косогор». Например в азерб. языке встречаем:

јолда-јамағда да сурду чапарағ,

Ат јолда итирди налыны. кәлди. (10)

Ян, с некоторым изменением встречается в алт. групп. языков (Ян «склон горы»).

С. Караев верно отмечает, что лингвистическая характеристика топонима взаимосвязанно с географическим расположением т.е. топоним и объект дополняют друг друга. Дополнительно к этим фактам можно привести следующее: Ям(тюрк.јам) « почтовая станция» или « поселок с почтовой станцией», где проезжающие меняли лошадей. С.И. Ожегов отмечает, что «Ян» - в старину почтовая станция, где проезжающие меняли лошадей. И наконец *ямщик*-пишут Шанский и др., что «заимствовано из тюркского языка. В памятниках отмечается с XIV в. Тюркское *ямчы*- «почтальон» в русском языке переоформилось под влиянием слов на - *щик*. В основе тюркское *ямчы* (-чы суф. действ. лица) лежит слово Ям « почтовая станция на дороге» известное в древнерусском языке и диалектах (Ср. «Ямские улицы»). (12)

Литература .

1. Е. С. Кубрякова. Части речи в ономастическом освещении. М., 1978, с. 19
2. С. Караев . Географик номлар маъносини биласизмиг. Ташкент, 1970. с. 48
3. С. Караев. Географик номлар маъноси. Ташкент - 1978, с. 52.
- 4.3. Дусимов, X. Эгомв. Жой номларининг кискача изали лағати. Ташкент, 1977, с. 59.
- 5.А. Гусейнзаде. О трех этнопонимах Апшеронского полуострова. Журнал «Советская тюркология», №3, 1973, с. 40.
- 6.В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. СПб-1893. Т.1., часть I, с. 943.
7. Уйгурско-русский словарь. М., 1968. с. 779.
- 8.Н. М. Шанский и др. Краткий этимологический словарь рус. языка. М., 1971, с. 524.
- 9.Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974. с. 590
- 10.А.Н. Кононов. Грамматика современного тюркского языка. М.-Л., 1966. с.7.
- 11.Һүсейн Курдоғлу. Доғма дијарым. Бақы, 1973, с. 20.
- 12.С.И. Ожегов. Словарь русского языка. М., 1970. с. 899.

МИРЗОЕВА Н.Ш.

АЗИСУ

РОЛЬ СЛУЖБЫ БЫТА В ЖИЗНИ ЖЕНЩИНЫ

Служба быта призвана помочь женщине и мужчине совмещать профессиональные и семейно-бытовые функции, освободить семью от нетворческой, Механической и во многом отупляющей работы по обслуживанию членов семьи / стирка, уборка, и т.д. /, создать её членам условия для отдыха и личностного развития.

Проходит проверку практикой большое количество число новых бытовых экспериментов, направленных на развитие прогрессивных форм быта и рациональной помощи семье. Однако, все эти формы развития пока ещё недостаточны. В последние годы, наряду с государственными, возникают кооперативные службы быта, лучшие из которых пополняют систему обслуживания. Совершенствование служб быта, которое непосредственно связано с развитием научно-технического прогресса, постепенно превратит вековую мечту женщины о фактическом равенстве в действительность, поскольку позволит многие виды механического, малопродуктивного труда в семье передать государственным учреждениям быта, и там самым, преодолеть эффект «двойной» занятости женщины, сосредоточить их внимание силы на более возвышенной деятельности, в том числе на воспитание подрастающего поколения, на повышение квалификации и личностное развитие. Радикальное преобразование бытового обслуживания следует рассматривать как важнейшие меры, которые могут оказать большое влияние и на совершенствование межличностных отношений в семье, и на репродуктивные установки супругов, на их решение о числе детей и времени их появления на свет.

В сфере бытового обслуживания в Азербайджане постепенно складывается сравнительно развитая система, состоящая из таких элементов, как «семейная кооперация» всех членов семьи, «широкая родственная кооперация», «бытовая кооперация» жителей одного дома или жилого комплекса, «государственная служба быта», «кооперативная служба быта». Их гармоническое соотношение составляет важнейшую задачу сегодняшнего дня, задачу, которая далеко до своего решения.

М. Ш. МИРЗОЕВА

Научно-производственное объединение научно-исследовательский институт Гидротехники и Мелиорации (НПО АЗНИИГ и М)

РОЛЬ КОНДЕНСАЦИОННЫХ ВОД ПРИ ФОРМИРОВАНИЕ ДРЕНАЖНОГО ФОРМИРОВАНИЯ ДРЕНАЖНОГО СТОКА

(на примере Кура-Араксинской низменности)

В связи с развитием ирригационно-мелиоративного строительства возрастают требования к достоверности гидрогеологических прогнозов. Один из основных путей их повышения связан с необходимостью исследования ряда факторов, определяющих уровень геофильтрационной схематизации, установления роли элементов водно-солевого баланса при проектировании расхода дренажного стока и водозаборных сооружений. К числу таких факторов относят установление роли водяных паров (конденсационная вода) и совместное движение грунтовых и конденсационных вод в русло дренажных сооружений. В большинстве случаев при понижении уровня

грунтовых вод (УГВ) в зоне аэрации создают условия формирования низкого давления воздуха, соответственно увеличивая объём конденсационных вод. В результате возрастают мощность грунтовых вод, расход дренажа, что доказано результатами исследований, проведенных нами в условиях Кура-Араксинской низменности. Итоги экспериментов показали, что спустя 3-5 суток после формирования расхода дренажа, напоры в зоне водораздела практически не изменяются, а влажность почвогрунтов, определяющая объём конденсационных вод, стабилизируется достаточно быстро, причём при водонасыщенности осушенной части пласта объём несвязанных грунтов составляет 70-80%, а связанных 80-100% от общей проницаемости водонасосного горизонта. Изменение объёма конденсационной воды на поверхности кривой депрессии, связывается с массовым расходом воздушного потока. Объём воздушного потока увеличивается с увеличением коэффициента проницаемости пород, а также уменьшается с увеличением вязкости воздуха. Объём конденсационной воды возрастает с увеличением мощности зоны аэрации, объёмного веса и давления атмосферного воздуха.

Пониженное давление воздуха в зоне аэрации приводит к повышению УГВ, т.е. увеличению мощности грунтовых вод, которые определяют более высокие ёмкостные пласта по сравнению с ёмкостными характеристиками водовмещающих пород. Это вызывает возрастающее поступление конденсационных вод к дрене. Объём конденсационной воды составляет в дренажном стоке 22-36% от суточного и 16-18% от сезонного объёма.

MƏLEYKƏ ALI QIZI

*Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universitetinin müəllimi*

İFA MƏDƏNİYYƏTİ HAQQINDA

Professional teatr – tamaşa sənətinin tarixinə nəzər salarkən məlum olur ki, hər bir dövrün, hər bir mərhələnin öz səhnə həqiqətləri, öz danışiq mədəniyyəti, dili və bu dilin öz anlama olmuşdur. Elə buna görə də tamaşa sənətində vaxtaşırı bəzi problemlər meydana çıxmış, teatr ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif funksiyalar daşımış, müəyyən yaradıcılıq tələblərinə tabe olmuşdur.

Lakin bir həqiqət danılmazdır ki, tamaşa sənətinin əsas elementlərindən sayılan aktyor sənəti zamandan asılı olmayaraq bütün dövrlərdə pozulmaz, əzəli və əbədi bir qanuna xidmət etməli olmuşdur. Bu qanun həmişə hər bir aktyordan canlı, düşüncəli insan ruhunu yaratmaq üçün təbii, sadə, inandırıcı oyun tərzinə əsaslanan yüksək ifa mədəniyyəti tələb etmişdir.

«İfa mədəniyyəti» dedikdə səhnədə əsas fikrin ifadə üsulu olan danışiq mədəniyyəti və insan münasibətlərindən qaynaqlanan səhnə mədəniyyəti başa düşülür.

Qarşıya belə bir sual çıxır: Görəsən müasir mərhələdə aktyor səhnə obrazını yaradarkən hansı ifa mədəniyyətinə nail olmalıdır ki, bu gün onun sözünün dəyəri itməsin?

Heç şübhəsiz ki, parlaq görünüşü, yüksək yaradıcılıq fantaziyası ifa mədəniyyətində az rol oynamır. Ancaq buna baxmayaraq tamaşa sənətində aydın və gözəl danışiq aktyor üçün həmişə birinci, mən deyərdim, ən başlıca şərt hesab olunmalıdır. Bu gün aktyorun ifadəli danışığı ona görə vacibdir ki, o ifa etdiyi obraz vasitəsi ilə insan həyatının ruhunu tuta bilsin, personajın xarakterini açmaq üçün onun səsinin, səsinin tembrinin, melodiyasının tapmağa nail ola bilsin. Əlbəttə, səsin melodiyası haqqında danışmaq asandır, onu öyrənmək, öz danışiq tərzində ona ciddi əməl etmək isə olduqca çətin bir işdir.

L.F.Makarev qeyd edir ki, insanın səsi onun tərcümeyi – halıdır. Danışiq səsi – bu tikinti materialıdır. O hər hansı səhnədə fəaliyyətdən inşa olunur.

Dənçenkoya görə söz səhnədə əsas fikrin ifadə üsullarındandır, yaradıcılığın şahıdır. O bütün psixoloji və plastik tapşırıqların mənbəyi olmalıdır.

Bəli, personajın xarakterini, onun düşüncə tərzini, hiss və duyğularını dəqiq və parlaq şəkildə ifadə edə bilmək üçün obrazın şifahi danışığını, onun intonasiyasını düzgün təyin etmək olduqca vacibdir. Sözsüz ki, hər şey səhnədə intonasiyanın gücündən, səsin tembrindən, onun melodiyasından asılıdır. Lakin bir məqamı unutmamaq olmalıdır ki, aktyor səhnədə heç vaxt intonasiya haqqında düşünməməlidir. O ilk növbədə özünü təklif olunmuş vəziyyətdə hiss etməli, oynadığı obrazın iç dünyasına daxil olmağı bacarmalı, ətrafında baş verən hadisələrə, tərəf müqabilinə münasibətini aydınlaşdırmalı, hər bir personajın danışiq manerasını tapmağa nail olmalıdır.

Bu gün teatr həyatı üçün adi naturalistik oyun, təbii, sadə danışiq, personajın daxili və zahiri görünüşü, tipik məişət davranışı, bədii həqiqət axtarışı, canlı fərdiləşdirmə keyfiyyəti aktyor qarşısında böyük imkanlar yaratmışdır. Razılışmaq lazımdır ki, müasirləyə yad olan sənət öz ətrafındakı yeniliyi duya bilməz və yeni yaradıcılıq tələblərinə cavab verə bilməz.

Milli Azadlıq mübarizəsi – Xalq Hərəkatı Azərbaycanın teatr həyatı üçün çox mühüm rol oynadı. Azadlıq ideyasının siyasi üsulları yarandı və teatr aktyoru bu ideyanın daşıyıcısı və təbliğatçısına çevrildi. Şəxsiyyətlə cəmiyyətin ziddiyyətlərini, onun ideya mübarizəsini məntiqi mövqedən əsaslandırmaq işində Milli Dram Teatrının, onun yaradıcı kollektivinə danılmaz xidmətləri olmuşdur.

Respublikanın xalq artisti, Dövlət Mükafatı Lauerati Əliabbas Qədirovun xalq yazıçısı İ. Əfəndiyevin «Hökmdar və qızı» tamaşasında (quruluşçu rejissor M.Fərzəlibəyovdur) yaratdığı İbrahim xan obrazı cəmiyyətdə gedən milli azadlıq mübarizəsində heç də az rol oynamamışdır.

Tamaşada Ə. Qədirov İbrahim xanın xarakterinin dialektikasını tapmağa çalışmış və buna əsasən nail ola bildirmişdir. Əsərdə İbrahim xan bir tarixi şəxsiyyət kimi üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirmək üçün mübarizəyə atılır. Bu vaxt onun şəxsiyyəti ilə bağlı bir çox tarixi həqiqətlər üzə çıxır.

İbrahim xan kimdir? İbrahim xan Azərbaycanın taleyində bu və ya digər şəkildə rol oynamış tarixi şəxsiyyətlərdən biridir. Azərbaycanı bütöv görmək istəyi onun həyat əməlidir. Qədirov tamaşa boyu İbrahimin bu əməl uğrunda apardığı mübarizəsini canlı, əlvan boyalarla səhnədə canlandırmağa cəhd göstərmişdir. Məqsədinə çatmaq üçün xanlıqları birləşdirmək qərarına gələn İbrahim Naxçıvan, İravan, Gəncə xanları ilə məsləhətləşmələrə başlayır. Lakin mənam-nəməlik iddiası bu xanları bir araya gətirmək işində əngələ çevrilir. Xanlardan istədiyi cavabı ala bilməyən İbrahim daxilən əsəbiləşsə də səsinə qaldırmamağa, təmkinini pozmamağa çalışır. Bu səhnədə İbrahim xan özünü əsl ev sahibi kimi aparır.

Əliabbas Qədirov burda bir ifaçı kimi sözün qədrini bilir, onu qənaətlə işlədir. Gur səsi, effektiv danışığı ilə o müəllifin sözaltı mənalarnı böyük ustalıqla üzə çıxarmağa nail olur. Onun İbrahimi ətrafdakıları dinləməyi bacarsa da, özünü qəbul etdiyi hər hansı bir qərarda qəti və dönməz olduğunu bir daha təsdiq edir.

Xanlar rus Çarı Yekaterinaya hədiyyə göndərdiyinə görə onu töhmətləndirəndə Qədirovun İbrahimi özünü itirmir, danışığında azacıq da olsa pauzaya yol verməyərək çox böyük hazırcavablıqla belə söyləyir: «Gəlin ədalətlə düşünək. Biz iki nəhəng dövlətin tilsimindəyik. Neçə dəfə demişəm və deyirəm: Mən xanlıqları birləşdirib «Vahid Azərbaycan» yaratmaq istəyirəm. Bu işdə böyük dövlətlərin köməyinə ehtiyacımız var. Məncə, ancaq Rus dövləti bizə dost ola bilər». Qədirov bu sözləri elə qətiyyətlə söyləyir ki, sanki indicə hamı İbrahim xanla həmrəy olduğunu bir səsle bildirəcəkdir. Lakin Cavad xandan yanını əsəbi halda «Xam xəyaldır» cavabını alan Qarabağ xanı bir anlığa səsinin tonunu dəyişərək güllümsünür və hələ də istəyinə müsbət cavab alacağına ümidli şəkildə qonaqlarını istirahət etmək üçün qonşu otağa dəvət edir.

Əliabbas ustad aktyor kimi ifadəli danışıq, ona görə də o İbrahimin səsinin tembrini düzgün təyin edir, onun həyatının ruhunu asanlıqla tuta bilir. Aktyor İbrahimin hərəkətlərini eyni biçimdə təqdim edir. O rolun ifası zamanı zahirə pəntlyaya uymur, öz orjinal aktyor təbiətindən gen-bol istifadə etməyə nail olur. Buna görə də ən çətin məqamda belə aktyorun səsinin məlahəti itmir. O obrazın davranışını məntiqi qanunlarla əsaslandırmağa çalışarkən hiss olunur ki, Qədirovun İbrahim xanı çətin məqamda belə hiss və emosiyalarını cilovlamağı bacara bilir. Lakin xanlıq Azərbaycanı soxulmaq niyyətində olan rus qoşunlarının qarşısını almaq üçün ona İran şahı ilə birləşməyin vacib olduğunu təklif edəndə İbrahim xan dözmür, təminatını pozur, əsəbi şəkildə: «Rus padşahına tabe olmağı İran padşahına tabe olmaqdan üstün tuturam» – deyir.

Tamaşada Qədirov İbrahimi xanı təkə bir sərkərdə kimi deyil, həmçinin öz ailəsini, övladlarını sevən bir ata kimi də təqdim edə bilmişdir. O öz övladlarını azad, müstəqil bir dövlətin vətəndaşları kimi görmək istəsə də bu arzusunun neçə qurbanlar hesabına başa gələcəyini sanki qabaqcadan duyur. Lakin o bu yoldan çəkinmir və övladlarına da bunu tövsiyyə edir.

Məhz buna görə də İbrahim xan qızı Ağabəyim ağanın Fətəli xanla izdivacına nail olmaq istəyir. O Fətəli xanın rus qoşunlarının Azərbaycana daxil olmasına mane olacağını qabaqcadan duyur və bu izdivacla onu susdurmaq qərarına gəlir. İbrahim xan qərarını qızına söyləyərkən həyəcədən səsi titrəsə də, ondan müsbət cavab alacağına əmindir. Lakin qızının başqasını - bir tərəkəmə oğlunu sevdiyini eşidərkən o bir anlığa duruxur, bir qədər var-gəl etdikdən sonra qızından ədalətli qərar qəbul etməyi xahiş edir. O əgər baş tutarsa bu izdivacın xalqın taleyində nə qədər önəmli rol oynaya biləcəyine qızını inandırmağa çalışır. Lakin Ağabəyim ağanın ağıladığını görüb özü də kövrəlir və «vətən istəyi, vətən qeyrəti elə müqəddəs bir şeydir ki, o gərəkdir insanın ürəyində, qəlbində olsun. Mən sənə güc etmirəm» deyərək qızını tərk edir.

Atanın bu ağrısı qızı Ağabəyim ağanın içini litrədir: «Atam məni köməyə çağırır, mən ona kömək etməliyəm» deyərək öz taleyinə qərar verir.

Respublikanın xalq artisti Bəsti Cəfərova «Hökmdar və qızı» tamaşasında Ağabəyim ağa obrazını emosiya ilə ağıllı həmahəngində verməyə çalışmışdır. Burda onun danışığı emosional rənglərdən kənarında deyildir. Bəsti intonasiya haqqında düşünür. Aktrisa obrazı ifa edərkən özünü daxilən obrazda hiss etdiyinə görə yaratdığı personajın, obrazın fikrinin istiqamətini yalnız bir melodiya

- məntiqi melodiya üzərində kökləməyə nail olur. Onun danışığı obrazın daxili aləmi ilə xarici aləminin sintezindən qaynaqlanır. Ona görə də aktrisa personajın xarakterini açmaqda heç bir çətinlik çəkmir.

Bəsti Cəfərova Ağabəyim ağanın daxili sarsıntılarının onun göz yaşları ilə ifadə edir. O «əgər cənabınız Fətəli xana ürək qızdırmırdırsa, neyçün mənim məhəbbətimə onun izdivacına qurban verdiniz? – deyərək atasını ittiham edərkən, bu göz yaşları sanki bir selə dönür. Aktrisa bu yaşları nakam qalmış ilk məhəbbətinə görə deyil, vətəni üçün bir şey edə bilmədiyinə görə axıdır. Aktrisanın ciddi, lakin ciddi olduğu qədər də səmimi, təbii oyun tərzini tamaşaçı qəlbinə rıqqətə gətirir.

Ağabəyim ağa ağıllı, düşüncəli, cəsarətli Azəri qızıdır. O atasını «Gələcək nəsillər sizi lənətlə yad edəcəklər» deyərək ittiham edərkən biz Ağabəyim ağanı haqları tapdalanmış yəqənkar bir qadın kimi görürük. Hiss olunur ki, Bəsti Cəfərova sanki canı, qanı, hadisələrlə bağlı emosiyası ilə oynadığı obrazın xarakterik cizgilərini açmaqda, onun ağrı və əzablarının zahirə portretini yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Bacısı Səltənətbəyim rühunu yad etmək məqsədi ilə onun məzarı üstünə gələn Ağabəyim ağa dərdəndə üzölmüşdür. Atasının buraxmış olduğu səhvlərdən onun necə əzab çəkdiyinin burda bir daha şahidi olur. Atasını Fətəli xanın siyasi bəyənmədiyini, fars təsirindən azərilərin türküülükdən çıxmaq düşüklərini e'tiraf edəndə Ağabəyim ağanın olub-qalan arzuları daşa deyib çilik-çilik olur. O «əgər cənabınız Fətəli xana ürək qızdırmırdırsa, neyçün mənim məhəbbətimə onun izdivacına qurban verdiniz? – sualına təkidlə cavab istəyir.

Atasından sualına «Siyaset elə mürəkkəb, çirkin işdir ki, hər dəfə – yüz dəfə sömrəni dəyişən küleyə bənzəyir» cavabını alandan sonra sakitləşir və taleyi ilə barışmış kimi kor-peşiman halda səhnədən çıxır.

Tamaşada maraqlı və yaddaqaalan obrazlardan biri də Vano obrazıdır. Vano vaxtı ilə Pənah xanın icazəsi ilə Qarabağ torpağında məskunlaşdırılmış erməni icmasının nümayəndələrindəndir. Tayfasının mə'nəvi-əxlaqı keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirən Vano yaltaqlıq, ikiüzlülüyü-riyakarlıq ilə Qarabağ xanı İbrahim xanın inam və e'tibarını qazana bilmişdir. Vano İbrahim xanın ona xoş münasibətindən olduqca məmnundur. Buna baxmayaraq o İbrahim xana sadiq olduğunu hər dəfə sübut etməyə bir məqam axtarır. Nəhayət ki, həsrətlə gözlənen bu məqam artıq gəlib çatmışdır. Qarabağ xanı İbrahim xan onu saraya dəvət etmişdir. Vano sevincindən yerə-göyə sığır. Buna görə də saraya daxil olarkən göz yaşları axıdır. Ağılaşmanın səbəbini soruşan xana «sevindimdir, vallağı» – deyərək əlayağa düşür. İbrahimin atası Pənah xanın yaxşı olduğundan - ermənilərə torpaq, ev verməsindən ağız dolusu söhbət açır.

Respublikanın xalq artisti Səyavuş Aslanın təbii və inandırıcı cizgilərlə tamaşaçıya təqdim etdiyi Vano obrazı «Hökmdar və qızı» tamaşasının müvəffəqiyyətli həllində çox böyük rol oynamışdır. Səyavuşun Vanosu çox hiyləgər, lakin hiyləgər olduğu qədər də qorxaqdır. İbrahim xandan Sisyaynovun gizli planlarını öyrənmək təklifini alanda onu vahimə basır «Birdən yolda pusuqda duran qızılbaşlar məni soyundurdular gördülər ki, müsəlman deyiləm, onda olsun?» deyərək xanı bu işdən vaz keçməyə təhrik etmək istəyir. Lakin bir qədər düşündükdən sonra İbrahim xanın e'tibarını itirməmək naminə bu işə razılıq verir.

Növbəti səhnədə bəstə Vanonu başqa bir vəziyyətdə görürük. Burda Səyavuş əsir düşmüş Vanonun həyəcanını əlvan boyalarla təsvir etməyə çalışmışdır. Vano bu saat rus zabitanın ayağına da düşməyə hazırdır ki, onu bir daha kötləməsinlər. O dili dolaşa-dolaşa təmiz Qarabağ ermənilərinin ləhcəsində «qəldim ki,

urusdara xidmat edim» deyə, əməliyyatın gizli mətləblərini açıqlamağa başlayır. Erməni satqınlığına adət etmiş rus zabiti bu «yaxşılığın» əvəzində onu ələ salmağa başlayır. O erməni diğalarının «böyük Ermənistan» yaratmaq xülyasını məsxərəyə qoyanda Vano dərindən ah çəkir, «biz ermənilər, tarix sarıdan mayusix»-deyə tayfasına havadarlıq edir.

Rus zabitinin (Elxan Ağahüseynoğlu) «aparın onu yaxşıca...» sözünü ağzında yarımçıq kəsən Vano sanki bir daha döyüləcəyindən qorxaraq büzüür. Böyük təlaşla «yenə də?» - deyə soruşur. Səyavuşun bu qəribə görkəmi tamaşaçıların güclü reaksiyasına - gülüşünə səbəb olur. Rus zabiti fikrini tamamlamaq üçün «...yedirin!» əmrini verən kimi Vano sevincle bərkdən «bu başqa məsələ!» deyərək üzlülüyündən qalır. Aktyor Vanonun son sözünün sözləti mə'nasına ifasında sanki belə açıqlama verir. Yə'ni «mə'nə bu yaxşılığın əvəzini verməni borcunuzdur» - deyir. Göründüyü kimi Səyavuşun Vanosu cilddən-cildə düşməyi, hər bir vəziyyətdən məharətlə çıxmağı bacarır.

«Məlik» rütbəsini alandan sonra Səyavuş Vanonu bütünlüklə dəyişdirmişdir. Biz səhnədə yerləşdi, duruşu, danışığı, səsinin tembrini, ətrafdakılara münasibəti ilə seçilən, sanki qalib əsgər tə'siri bağışlayan başqa yeni bir Vano surətini görürük. Onun arvadı ilə olan söhbəti daha maraqlıdır. Səyavuş «axçı bilirmən keşidən kəşirsən... Xalqımızın mənafeyi naminə nə lazımsa ver getsin!» deyərək Vano obrazının təmsalında erməni daşnaklarının hansı mə'nəvi-əxlaq keyfiyyətlərə malik olduqlarını bir daha diqqətə çəkir.

Əməkdar incəsənət xadimi M.Fərzəlibəyovun rejissorluğu ilə ərsəyə gətirilən İ.Əfəndiyevin «Hökmdar və qız» tamaşası və bu tamaşada böyük ustalık məharəti nümayiş etdirən müqtədir aktyorlarımızın hər birinin bənzərsiz oyun tərzini millitratırımız və səhnə mədəniyyətinin inkişafında yeni aktyor nəslinin yetişməsində bir örnək sayıla bilər.

ЧƏФƏРОВА МИРВАРИ ГАСЫМ ГЫЗЫ

ЧƏМИЈЈƏТ НƏЈАТЫНДА ЧОХМИНЛИ АЗƏРБАЈЧАН МҮƏЛЛИМЛƏРИНИН РОЛУ

Халг тәһсил ишчиләри кәнч нәслин тәлими вә тәрбијәсиндә апарычы јер тутмушдур. Фасиләсиз тәһсил системинин бүтүн вәсиләләриндә мұәллим әсас симадыр. Президент һейдәр Әлијев чәнаблары Азәрбајчан мұәллимләринин XI гурултајына кәндәрдији тәррик мөктубунда јазыр: "Азәрбајчан мұәллимләринин чәмијјәтимизин һагғында ојнадыгы рол мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Мұәллимлик халгымызын ән чох һөрмәт етдији, ән чох әзиз тутдугу јер пешәдир. Тәсадуфи дејил ки, чәмијјәтимизин ән ләјлиги нүмајәндәләри сәнәтиндән, ишиндән асылы олмајараг мұәллим адландырылыр. Тарихимизин бүтүн мәрһәләләриндә бу ада мәнәббәтлә јанашылмыш вә онун дашыјычыларына хүсуси еһтирам бәсләнмиш, диғгәт кәстәрилмишдир."¹

Мұәллимләр инди Азәрбајчан зијалыларынын ән чох сәјлы дестәләриндән биридир.Белә ки, тәкчә үмүмтәһсил мөктәбләриндә онларын сәјы

1985/86-чы тәдрис илиндәки 124 мин нәфәрдән¹ артыб1990/91 -чи тәдрис илиндә 133 мин, 1994/95-чи дәрс илиндә156 мин,² 1998/99-чу дәрс илиндә 162 мин нәфәр тәшкил етмиш³, јахүд 30,6 фаиздән чох артмышдыр. Белә бир факт да бөјүк мараг доғурур ки, дүнјанын инкишаф етмиш өлкәләриндә һәр мұәллимә тәхминән 20-30 нәфәр шакирд дүшдүју һалда, бизим өлкәимиздә һәр мұәллимә 10 нәфәр шакирд дүшүр.⁴ Бу да күнүмүзүн реаллығыдыр ки, дүнјанын һеч бир јериндә мұәллимә Азәрбајчандакы гәдәр аз "әмәк һаггы" вә бә'зән фасиләләрлә верилир.

Үмумијјәтлә, 1998/99-чу дәрс илиндә Тәһсил Назирлијинин 7135 тәһсил мүссәсәсиндә 242551 нәфәр мұәллим вә тәрбијечи чалышырды. Бунлардан 25 мин нәфәри мөктәбәгәдәр тәрбијә мүссәсәләриндә, 183676 нәфәри үмүмтәһсил мөктәбләриндә, 9689 нәфәри пешә литсәләриндә, 5356 нәфәри орта ихтисас мөктәбләриндә, 18828 нәфәри али мөктәбләрдә фәалијјәт кәстәрирди. Бу мөктәбләрдә 2 милјона јахын кәнчә елмләрин әсасларыны өјрәдирдиләр.

Һазырда мұәллимин гаршысында јени тәләбләр гојлулур, нәзәрә алыныр ки, сон илләрдә о өзүнүн әввәлкі нүфузуну вә гијмәтини итирмиш, онун ичтимаи һәјәтдакы ролу азалмышдыр. Мұәллимләрин бир чоху зијалы өлчүләринә чаваб вермир. Буна кәрә дә республика мигјасында мұәллимин нүфузуну артырмаг, мадди вәзијјәтини кәклү сурәтдә јахшылашдырмаг үчүн тә'сирли тәдбирләр кәрүлүр. Мұәллимин социал мүдафиәсинә елә шәраит јарадылмасы нәзәрдә тутулур ки, социал-игтисади инкишафдә өз әмәјинин мұһүм ролуну дүзкүн гијмәтләндирә билсин, өзүнүн мүстәгил дөвләтдәки ролуну ади рәсми гуллуғчу кими дејил, илк нөвбәдә, ичтимаи халг, маарифчи, зијалы кими дәрк етсин. һәр бир ушағын тәлеји үчүн халг гаршысында мөс'улијјәт дашыдығыны һисс етсин.

Гејд етмәлијик ки, XX әсрин 80-чи илләринин икинчи јарысы-90-чы илләрдәки чәтин шәраитдә мұәллимләрин бөјүк сә'јилә ушагларын тәһсилдән кәнарда галмасына имкан верилмәмиш, һәтта кәрүлүмш тәдбирләр нәтичәсиндә мөктәбә чөлб олунанларын сәјы хејли артмышдыр. Белә ки, 1985/86-чы тәдрис илиндә 4525 үмүмтәһсил мөктәбиндә 1462 мин шакирд тәһсил алырдыса, 1990/91-чи тәдрис илиндә онларын сәјы мұвафиг сурәтдә 4534 вә 1409 мин нәфәр тәшкил етмишдисә,⁶ 1997/98-чи тәдрис илиндә 4519 вә 1612 мин нәфәр олмушду.⁷

Тәһсилин мадди базасыны јахшылашдырмаг үчүн кәрүнүмш тәдбирләр нәтичәсиндә тәкчә 1994-97-чи илләрдә 4200 јерлик 19 мөктәб тикилиб истифадәјә верилиб (бунлардан 8-и Нахчыван МР-нын пәјына дүшүр). Ермәни тәчавүзү илә әлағәдәр 616 үмүмтәһсил мөктәби, 234 мөктәбәгәдәр тәр-

¹ Народное хозяйство/Азербайджанской ССР в 1988 г. Стат. ежегодник. Баку, 1990, с.112.

² Азербайджанын статистик кәстәричиләри 1996. Баку, 1997, с. 63.

³ Азербайджан мұәллимләри гурултајынын материаллары.- Азәрбајчан мұәллими, 1 октябр 1998-чи ил.

⁴ Јенә орада.

⁵ Јенә орада.

⁶ 1990-чы илдә Азәрбајчан рәгәмләрдә.Гыса статистик мөчмүә. Баку 1991,с.24.

⁷ Мисир Мәрданов. Мүстәгиллик вә тәһсил ислаһаты.- Азәрбајчан мұәллими,30 июл 1998-чи ил.

¹ һейдәр Әлијев. Азәрбајчан мұәллимләри гурултајына. - Азәрбајчан мұәллими, 1 октябр, 1998-чи ил.

бије мүүссисәси ишғал зонасында галмыш, 100минә јахын шакирд, 12 миндән чох педагожи ишчи гачгын вәзијјәтинә дүшмүшдүр. Мәчбури кәчкүн олан шакирдләри тәһсилә чәлб етмәк вә гачгын мүүллимләрин проблемләрини һәлл етмәк үчүн Тәһсил Назирлијјиндә мәчбури кәчкүнләрә иш апрән даими комиссија јарадылмышдыр. Мәчбури кәчкүнләрин мүүвөгәти мәскунлашдығы рајон вә шәһәрләрдә 83 минә јахын шакирди әһатә едән 697 үмумтәһсил мәктаби тәшкил едилмишдир. 1994-чү илдән индијә гәдәр ишсиз мәчбури кәчкүн 3мин педагожи ишчијә орта әмәк һаггы мәблөгиндә ајлыг мұавинәт верилмиш, 900 нәфәр гачгын кәнч пулли али мәктәпләрдә тәһсил һаггындан азад едилмишдир. Гачгын ушаглары үчүн 1600 јерлик 33 ушаг тәрбијә мүүсситсәләри ачылмышды.¹

Ишләдијим 238 сажы мәктәбдә сон он илдә хејли дәјишикликләр олушдур. Әкәр 1988-чи илдә 80 нәфәр али тәһсилли мүүллим 950 нәфәр шакирдә дәрс дејирдисә, 1998-чи илдә онларын сажы ујун олараг 196-ја вә 2031-ә чатмышды. Мәктәбин мүүллим коллективни, директору Афина Әлијева, тәлим-тәрбијә ишләри үзрә директор мұавинләри Күлзар Бәјрамова вә Алмаз Әскәрова шакирдләрин тәлим-тәрбијәсинин јүксәлмәсинә вә дәрс кәјфијјәтинин, низам-интизамын јахшылашдырылмасына даим гајгы кәстәриләр.²

Өлкәнин тәсәррүфат сәһәләринин орта пиллә кадрлары илә тәмин олунамасында орта ихтисас мәктәпләри вә онларда чалышан мүүллимләр ордусу мұһүм рол ойнајыр. һазырда республикамызда мөвчуд 72 дөвләт, 4 өзәл (гејри дөвләт) орта ихтисас тәһсили мәктәбиндә ишләјән 9 минәдәк мүүллим 200-дән чох ихтисас үзрә 34 миндән артыг тәләбәјә дәрс дејир.³

Бу тәһсил пилләси тәһсил системинин ихтисаслы мұтәхәссисләр һазырлајан мұһүм вәсиләсидир. Техникком-коллечләр чәмијәти орта ихтисас вәсиләсиндән олан мұтәхәссисләрдә тәмин олунамасында мұһүм јер тутур. Мүүллимләр коллективләринин күндәлик кәржин әмәји илә милли игтисадијјат, маариф, сәһијјә вә мөдәнијјәтин бүтүн сәһәләри үчүн ихтисаслы мұтәхәссисләр вә сәриштәли сәнәткарлар бурада јетишидириләр. Тәкчә1986-1996-чы илләрдә 1270 мин нәфәр ортаүмуми вә ихтисасләтәһсил алмышдыр.⁴ Бу мәзунларын мүүјән һиссәси орта ихтисас тәһсилли мүүллим кадрлары, бахча тәрбијәчиси вә башгалары иди.

Профессор-мүүллим һејјәтинин әсас күтләси али тәһсил системиндә чалышыр.Онлар бурада 81 истигамәт вә 270-дән чох ихтисас үзрә мұтәхәссисләр һазырлајырлар.28 дөвләт, 17 өзәл али тәһсил мүүссисәсинин 130-а гәдәр факултәсиндә 100миндән чох тәләбә тәһсил алырды ки, онларын да тәлим-тәрбијәси илә 650-дәк кафедрда чалышан 11мин нәфәрдән чох профессор-мүүллим мәшгул олур.⁵

Али мәктәб гурулушунда дәјишикликләр едилмиш, тәдричлә икипилләли, үчпилләли тәһсил системинә кечирилир. Биринчи пилләни битирән

бакалавр дәрәчәси алыр вә үмуми али тәһсили баша вурур. Али тәһсилин икинчи дәјишидирилмиш пилләсинә - биринчи пиллә мәзунларын ән истәдәдлы, үмүдверән вә мөһүд һиссәси мұсабигә јолу илә гәбул олунур. һәмин мұсабигәдә өввәлләр бакалавр дәрәчәси алмыш мәзунлар да иштирак едә билирләр. Бу пилләни баша вуранлар макистр дәрәчәси вә али мәктәбин биринчи пилләсиндә - бакалавр пилләсиндә фәалијјәт кәстәрмәк һүгүгу газаныр. Макистрларын ән истәдәдлылары имтаһан јолу илә сечилиб үчүнчү пилләјә - аспирантураја сахланылур вә с. Умумијјәтлә 1986-1998-чи илләрдә али мәктәпләри 230 мин нәфәрдән чох битирмишдир.¹

Азәрбајчан Республикасы Тәһсил консепсијасыны јараданларын өзләри дә мүүллимләр, елм вә тәһсил ишчиләридир.1998-чи ил мартын 21-дә президентин хусуси сәрәнчамы илә өлкәдә тәһсил ислаһатыны һејјәтә кечирән комиссија јарадылмышдыр ки, онун үзвләри дә тәһсил вә елм системләриндә чалышанлардан ибарәтдир. Ишчи груп гыса мүддәтдә республикада тәһсилин реал вәзијјәти илә таныш олмуш, дүнјада вә кечмиш совет мәкәһиндакы өлкәләрдә тәһсил системи, орада апарылмыш ислаһатларла јахындан таныш олмуш, Дүнја Банкынын Бақыдакы нумәјәндәси, тәһсил сәһәсиндә тәчрүбәси олан експертләрә, харици өлкәләрин Бақыдакы сәфирликләрини, тәһсил сәһәсиндәки нумәјәндәләри, харици өлкә ширкәтләринин бурадакы тәмсилчиләри илә чох сажы кәрүшләр кечирмишдир. Бу дөвләт ислаһат комиссијасынын ислаһат програмыны һазырлајыб баша чатдырылмасына имкан верилмишдир.²

1992-чи илдән башлајараг республикамызын али мәктәпләринин илк дәфә олараг гәбулун тестлә кечирилмәсинә, 1993-чү илдән бакалавр, 1997-чи илдән исә макистр һазырлығына башланылмышдыр. һазырда 21 дөвләт, 3 гејри-дөвләт али тәһсил мүүссисиндә 3518 нәфәр макистрә јүксәк ихтисаслы профессор-мүүллим һејјәти дәрс дејир.³ Лакин бу кадрларын һазырланмасы вә јерләширилмәсиндә һәм сәриштәсизлик, тәчрүбәсизлик, һәмдә гајгысызлыг өзүнү ашкар кәстәриләр. Гысамүддәтли тәчрүбә али мәктәбин профессор-мүүллим һејјәтинин бу ишә һәлә һазыр олмадыгларыны сүбүт едир.

Республика тәһсил назирни Мисир Мәрданов бунула бағлы Азәрбајчан мүүллимләринин гурултајындакы мәрүзәсиндә демишдир ки, педагожи али вә орта ихтисас тәһсили мүүссисәләринә дахил оланлардан бир чоху мүүллимлик пәшәсинә мәнәви-психоложи чәһәттән һазыр олмур. Икинчиси, педагожи али вә орта ихтисас мүүссисәләриндә тәһсилин мәзунунун төкмилләширилмәсинә лагејд мұнасибәт бәсләнир. Башга сөзлә, биз һәмин мүүссисәләрдә тәләбәләрә фәнн үзрә елмләрин нәзәри әсасларыны даһа дәриндән өјрәдирик, лакин онларын педагожи усталыгла бағлы вәрдишләрә ијәләнмәсинә, јаш физиолокијасы вә психолокијасыны дәриндән мәннимсәмәләринә, педагожи тәчрүбә тәдбирләринин кенишләндирилмәсинә аз фикир веририк. Бу мәнада педагожи тәһсил мүүссисәләримиздә чидди ислаһатлар апарылмасы, тәдрис планы илә програмларынын гејд етдијим исти-

¹ Јенә орада.

² 238 сажы Бақы мәктәбинин чари архиви.

³ Азәрбајчан мүүллими, 1 октјбр 1998-чи ил.

⁴ 1990-чы илдә Азәрбајчан рөгәмләрдә, с.27: Азәрбајчанын статистик кәстәричиләри 1998. Бақы, 1999, с.63.

⁵ Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлијинин чари архиви.

¹ Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлијинин чари архиви.

² Јенә орада.

³ Јенә орада.

гамәтләре уҗунлашдырылмасы ән вачиб мәсәләләрдән бири кими мејдана чыхыр.¹

Доғрудур, сон илләрдә али мәктәбләрин профессор-мүәллим коллективләри тәрәфиндән бу сәһәдә хејли ишләр көрүлмүшдур: ибтидаи синифләр үчүн "Әлифба", "Оху" китаблары, јухары синифләрдә "Тәбиәтшүнәслыҗ", "Ријәзијат", "Әдәбијат", "Азәрбајҗан тарихи" вә дикәр бир нечә фәнн үзрә дәрсликләр јениләшдирилмиш, онларда милли тәрбијәси тә'сир имканлары артырылмышдыр. Үмүмтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајҗан дилиндә тә'лим аланлар үчүн 33 адда, хусуси мәктәбләр үчүн 7 адда, аз сәјли халғларын дилиндә 16 адда дәрслик вә дәрс вәсаити мезмунча тәкмилләшдирилмиш, јенидән јазылмыш вә ја тәрчүмә едилмишдир.²

Сон беш-алты ил әрзиндә пешә-ихтисас тәһсиле сәһәсиндә јени програмлар вә гуманитар профилли хејли дәрслик һазырланмыш, чоһпилләли али тәһсил системинә уҗун оларағ миндән артығ програм јениләшдирилмиш, ән зәрури фәннләр үзрә 100-ә јахын дәрслик, дәрс вәсаити чағ едилмишдир. Лакин бунлар дөврүн тәләбини там едәмир.³ Бир сыра өзәл тәһсил мүәссисәләри рәһбәрләрини тәһсилеи кејфијәти дејил, коммерсија мәсәләләри марағландырар. Дикәр тәрәфдән, доғрудан да мүәллим ады дүнјада ән јүксәк аддырса, онда нә үчүн онларын күзәрәныны јахшылашдырылмасына, күндәлик етијачларынын һеч олмаса минимум өлчүдә едәнилмәсинә дөвләт имканлар ахтарыб тапмыр!

Бүтүн бу дејиләнләрдән көрүндүјү үзрә, Азәрбајҗанын тәһсил системи бөјүк ислаһатлар астанасындадыр. Чохминли мүәллимләр ордусу исә бу ислаһатларын апарычы гүввәси, чәмијәтәмизин, кечид дөврүнүн чоһ бөјүк интеллектуал гүдрәтидир. Бу сыхынтылы күнләримиздә мүәллимин кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә, јарадычылығ сәһәсиндә көрдүјү ишләри миғјасынын һәдди-һүдуду јохдур. Она һеч олмаса јахын гоншуларымыздакы кими мүнасибәт бәсләниләрсә һеч шүбһәсиз тәһсилдә, мүәллимин фәәлијәтиндә олан тәбиәи әјинтиләрин хејли гисминин гаршысы алынар. Биз зијәлылар һәмишә әсәссыз мәркәзләшдирмәјә гаршы мүбаризә апармышығ. Тест системинин орта тәһсил системинә дә шамил едилмәси тәһсилеи әсәс ағырлығыны өз чининдә дашыјан мүәллимләр инәмсызлығын нәтичәси олуб, илк тестин ләззәтини көрәнләрин өлиндә мәркәзләшдирилмәси чәтин ки, үмүмтәһсил системиндә сағлам мүһит јарада, тәдрисин кејфијәтини јүксәлдә.

МИРЗӘЈЕВА С.Т.

*Минкәчөвир Политеһник Институту,
«Ичтимаи елмләр» кафедрасынын өмәкдашы*

ШАҺ ИСМАЈЫЛ ХӘТАИ ВӘ АЗӘРБАЈҖАН ДИЛИ

Шаһ Исмајыл 38 иллик ғыса ,лакин зәнкин вә мә'налы һәјәтынын 24 илини Сәфәви– Азәрбајҗан дөвләтинин истиғлалијәти уғрунда мүбәзирәдә кечирмишдир. О, Азәрбајҗан халғынын тарихиндә мүһүн ишләр көрмүш

шәхсијәтләрдән биридир. Азәрбајҗаны бирләшдириб ваһид бир дөвләт гурмуш, ана дилиндә јаранан әдәбијәтин тәрәғгисиндә чалышмыш, кезәл әсәрләр јазарағ Азәрбајҗан ше'ринин инкишафында бөјүк хидмәт көстәрмишдир.

XVI әсрин әввәлләриндә Сәфәвиләр һакимиијәти дөврүндә Азәрбајҗан мәдәнијәти вә дили чанланмаға башлады. Азәрбајҗан дилинә јүксәк марағын ојанмасы вә бу дилин рәсми дөвләт дили е'лан едилмәси Шаһ Исмајылын вәтәнә-халға олан бөјүк хидмәтләриндән биридир.

Азәрбајҗан дөвләтинин зәифләдији бир заманда сијәси фәәлијәтә башлајан Хәтәи ағыллы бир һөкмдар кими Азәрбајҗан дилини дөвләт дили сәвијәсинә галдырмыш вә өлкәнин бачарығлы алим, шаир вә рәссамларыны сарај әтрафында топламышдыр. О, бачарығлы бир дөвләт һакими кими көһнә ән'әнәләрә гаршы чыхарағ дөвләт вә сарајда Азәрбајҗан дилинин һәјәти әһәмијәтини даһа гәтијәтлә көстәрди. Белә ки, сарајда ше'р мәчлисләри дүзәлдилер вә Азәрбајҗан дилиндә ше'рләр јазырдылар. һәмчинин сарајда данышығ дили азәрбајҗанча, дөвләтләрарасы рәсми јазышмалар Азәрбајҗан вә фарс дилләриндә вә диванхана истилаһларынын чоһлу Азәрбајҗан дилиндә иди.

Мәшһур рус алими, Шәргшүнас В.В.Бартолд белә јазырды: "...Хәнәданын тәшәккүл етдији јердә Азәрбајҗан әһалиси һәлә о заман түркчә данышырды вә түркчә, нәтичәдә Сәфәвиләр дөвләтиндә сарај вә орду дили оларағ галды".

Апарылан тәдғигатлардан мә'лум олмушдур ки,Шаһ Исмајыл вә онун оғлу Шаһ Тәһмасиб дә харичи дөвләтләрә олан јазышмаларыны Азәрбајҗан дилиндә апармышлар.

Шаһ Исмајылын оғлу Шаһ Тәһмасибин Азәрбајҗан дилиндә бир мәктубу вардыр. Бу мәктуб рәсми чаваб мәктубудур вә Османлы һөкмдары Гануни Султан Сүләманын оғлу икинчи Султан Сәлимә јазмышдыр .һәмни мәктубун мезмунундан ајдын олур ки, Султан Сүләманын сағлығында Вәлиәдлик үстүндә ики гардаш арасында чоһ чидди ихтилаф баш вермиш, нәтичәдә гануни мүһарибәләрә јол ачылмышдыр.

Сәфәвиләрин пајтахты Тәбриздән Гәзвинә, орадан да Исфәһана көчүрүлдүјү заманда белә Азәрбајҗан дилинин чоһ јајылмыш олдуғуну Авропа сәјјаһлары да гејд едирләр.

һәлә XVII әсрдә Азәрбајҗана вә Ирана сәјјаһәтә көлән Франсыз сәјјаһы Шарден Азәрбајҗан дилинин Гәзвиндә, Әһһәрдә, Гәрби Иранда һаким дил олдуғуну гејд едирди.

Шарден јазырды ки, Азәрбајҗан дили орду вә сарајын дилидир. Бурада бөјүкләрин јашадығы өвләрдә истәр гадынлар, истәрсә дә кишиләр Азәрбајҗан дилиндә данышырдылар.

Бурадан ајдын олур ки,франсыз сәјјаһынын тәсдиғ етдији кими Сәфәви шаһларынын Исфәһандакы сарајларында Азәрбајҗан дили һаким дили иди. Биринчи Шаһ Аббас авропалы сәјјаһ илә азәрбајҗанча данышыр, сөһбәтләри азәрбајҗанча баша дүшмәјән вәзиринә тәрчүмә едирмиш.

Азәрбајҗан әдәбијәти тарихиндә лирик ше'рин устады сәјялан корифеј шаиримиз Физули анадилли ше'римизин јарадычысы олан Шаһ Исмајыла бөјүк һөрмәт бәсләмишдир.Бу мүнасибәтлә шаир јарадычылығынын кәнчлик мејвәси олан "Бәнкү-Бадә"әсрини она итһаф етмишдир.

¹ Азәрбајҗан Республикасы Тәһсил Назирлијинин чари архиви.

² Јенә орада.

³ Јенә орада.

Фзули "Башәт ин Мәдһ Шаһ Исмајыл" адлы мәдһијәсиндә көстәрир ки, Шаһ Хәтаијә јалныз гүдрәтли бир һөкүмдар кими еһтирам бәсләмир. Ана Азәрбајчан дилиндә рәвач вердијинә вә бу дилдә көзәл ше"рләрин мүәллифи олдуғуна көрә бағлы олмушдур.

Фзули, Шаһ Исмајыла бәсләдији һүсни-рәғбәт үзүндән онун бир сыра Азәрбајчан дилиндә јаздығы ше'рләринә нәзирәләр јазмышдыр: Мәсәлән:

Ја илаһи, сән мәни бу ешги-чанан ејләмә!

Ешгилә шадәм, дәхи дәрдимә дәрман ејләмә! –

гәзәли Фзулинин ашағыдакы гәзәли илә јахындан сәсләшир.

Ја рәб, бәлаји-ешг гыл ашина мәни!

Бир дәм бәлаји-ешгидән етмә чуда мәни!

ХҮҮ әсрдә бир сыра Азәрбајчан ше'ринә Хәтаи өз сарајында һимајә-дарлыг едирди.

Шаһ Исмајылын сарајына јахын олан шаирләр дә азәрбајчанча көзәл ше'рләр јазырдылар.

Шаһ Исмајыл сарајында јашајан Гази Зәнчани адлы бир Азәрбајчан шаири өз ағлы, истә'дад вә бачарығы илә шөһрәт тапмышдыр.

О, мәснәвиләринин бириндә Хәтаинин тарихини нәзмә чәкмишдыр.

Шаһ Исмајыл мүасири олан Гурбан тәхәллүслү устад Азәрбајчан ашыг поезијасында көркәмли јер тутур. Гурбани ше'рләриндә өз дөврүнүн реал һадисәләрини мәнәрәтлә тәсвир етмиш олдуғу һадисәсыны Шаһ Исмајылла јазыб көндәрмишдыр.

Хәтаинин Азәрбајчан дилиндә диваны «Дәһнамә» поемасы, «Нәсиһәт-намә» әсәри вә гошмалар мөчмуәси варды.

Гыш кетди, јјенә баһар кәлди,

Күл битди вә паләзар кәлди-

дејән шаир поеманы көзәл бир тәбиәт тәсвири илә башлајыр.

Хәтаи дили халг дилинә чох јахындыр. О, ше'рләриндә ағыр тәркиб вә мәчазларын јеринә чохлу халг дилиндә ишләнән сөзләр дахил етмишдыр. Мәсәлән, хүлмәт сачлы, хәстә булбул, ганлы јаш, јыхылыыш көнлүм, бағ һүсинли, күлкүн јанағлы, аһу көзлү, дил еви, һилал гашлы, ширин ләбли вә башга кими садә, асан анлашыланхалг дили тәркибләри онун ше'р дилинин көзәллијини артыран башлыча хүсусијәтләрдир.

Бу дилдә Нәсими дөзүмү, Фзули кәдәри, Сәмәд шөврәти, Бәхтијар үнваны вар. Бу дили биз анамыз сүдүндә, Вәтәнимизин һавасында, сујунда, чөрәјиндә дүјүшүр.

Күрүмүз, Аразымыз ајнасында көрмүшүк. Она көрә биздә Хәтаи кими Азәрбајчан дилимизи горумалы вә севмәлијик.

Ч.СӘТТАРОВА

МӘДӘНИЈӘТ ВӘ ДӨВЛӘТ АРАСЫНДА МҮНАСИБӘТЛӘРИН БӘ'ЗИ ХҮСУСИЈӘТЛӘРИНӘ ДАИР

Мәдәнијәт анлајышы кениш мөфһум олдуғу үчүн чәмијјәтин вә инсанын һәјатында мүһүм амин кими бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу мә'нада мәдәнијәт вә дәвләт арасында мүнәсибәтләрин өјрәнәлмәси културолокија елминин актуал проблемләри сырасына дахил ола биләр. Културолокија -

мәдәнијәт һаггында елмдирсә, мәдәнијәт дә чәмијјәтин инкишаф гануна-уғунлуғларында мәдәни һәјатын, ејнилә инсанын һәјатдакы етик, мәдәни инкишаф сәвијјәсини мөјјәнләшдирән мејар - анлајышдыр. А.Шүкүров културолокија һаггында јазыр ки, үмумијјәтлә, културолокија фәннинә көрә һәр бир мадди, практик, елми вә с. фәалијјәт мәдәнијәтдән кәнарда гејри мүмкүндүр. Әслинә галанда инсанын һәјатынын өзү дә мәдәнијәтсиз гејри - мүмкүндүр.¹ Бу фикри давам етдирерәк гејд етмәк истәрдим ки, бир гурулуш кими чәмијјәтин, инсанларын исә чәмијјәтдәки функцијаларыны мөјјән ганунауғунлуғларла тәнзимләјән дәвләти мәдәнијәтсиз, мәдәнијәти дә дәвләтсиз тәсәввүр етмәк гејри мүмкүндүр.

Мәдәнијәт мөфһуму мүчөррәд - абстракт анлајыш кими чәмијјәтдә вә инсанлар арасында бир мәналы гаршыланмыр. Бә'зиләри мәдәнијәти һәјатын мә'нәви дәрәпләри, етик-әхлаги норма, бә'зиләри әдәбијјәт вә инчә-сәнәтин һәјатда инсанлара тә'сиринин тәзәһүрү кими, бә'зиләри дә чәмијјәтдә ганунларын алилијинин, инсан вә дәвләт мүнәсибәтләринин гаршылыгы јүксәк инкишафында көрүр. Мәдәнијәтин тарихи процесдә чәмијјәтә вә инсан һәјатына күчлү сираәт етмәси, јәни инсаны вә чәмијјәти мәдәнијәтсиз тәсәввүр етмәк гејри мүмкүн олдуғу үчүн бу анлајышын мүхтәлиф елмләр тәрәфиндән өјрәнәлмәси формалашыб ортаја чыхмышдыр. Ејни бир анлајыш-мәдәнијәтә инсанларын мүхтәлиф мүнәсибәтләри онун ајры-ајры призмалардан өјрәнәлмәсини тә'мин етмишдир. Бу мә'нада архолокијанын, этнографиянын, тарих, әдәбијјәт, фәлсәфә, инчәсәнәт, дин, социјолокијанын вә башга елмләрин мәдәнијәт мәсәләләрини өјрәнмәси ону бир систем шәкилиндә формалашдырмышдыр. А.Шүкүров һаглы оларағ јазыр ки, мәдәнијәт фөвгәләдә дәрәчәдә зәнкин, рәнкарәнк, һәр шеји әһәтә едән олдуғча мүрәккәб вә чохсәвијјәли системдир. Мәдәнијәт үмүбәшәри вә милли мәдәнијәтләрә, еләчә дә мадди вә мә'нәви мәдәнијәтләрә бөлүнүр.

Чәмијјәтин вә инсанын һәјатында мәдәнијәт чохфунксијалы систем кими өзүнү көстәрир.² Гејд етмәк истәрдим ки, бүтүн елмләрин, чәмијјәтин вә дәвләтин әсас јарадычысы - инсандыр. Инсанын һәјатдакы инкишаф сәвијјәси, мөвгеји, онун јаратдығы һәр һәнсы бир гурулушун, форманын әсас кестәричиси-мејарыдыр. Она көрә дә бәшәријјәтин инкишафында мүхтәлиф инкишаф сәвијјәсини кечмиш чәмијјәтләр, дәвләтләр мөвчуддур. Инсанларын һуманист мөвгејиндән асылы оларағ онларын гурдуғу дәвләт һуманист, милләти идејасына јолухмуш инсанларын јаратдығы чәмијјәт милләтчи, бәшәри идејалара, јүксәк етик вә әхлаги нормалара идарә олуан инсанларын јаратдығы дәвләт исә бәшәри дәвләт олачағдыр. Она көрә дә фикримчә чох-функсијалы мәдәнијәт системиндә ән башлыча аминли - инсанын, даһа кениш мә'нада чәмијјәтин дурдуғу хүсуси оларағ гејд олунамалыдыр. Р.Бенедикт бу хүсусда јазыр ки, мәдәнијәт тәфәкүрлә фәалијјәтин мустигилә бәнзәр чох вә ја аз уғунлашдырылмыш системидир.³ Мәдәнијәт - донмуш формаларын мөчмүју дејил, ики гануна табе јә'ни, ики императив - јашамағ зәрурәти вә јүксәк әхлаги инсан олан һәјати активлиқдир. Бурадан тәләб олуур: "һәјат мәдәни олмалыдыр, мәдәнијәт исә һәјати..." - дејән Р. Мертон

¹ Шүкүров А. Културолокија. Бақы. Елм 1998 с 5.

² Јенә орада.

³ R. Benedict. Patters of Culture. Boston-New York, 1934, p.46.

сонрадан көстөрү ки, мөдөнүијетсиз һөјәт чөһәләт, зулмәтдирсә, һөјәти ол-мајан мөдөнүијәт исә византизмдир.¹ К.В.Соколов мөдөнүијәти өјрөнәркөн гејд едир ки, мөдөнүијәтин фундаменти чөмијәтин мадди һөјәтидыр, мадди мөдөнүијәти јарадан мадди истехсалатдыр. Мөдөнүијәтин әсәс мәркәзи вә фокус нөгтәси чөмијәтин мө'нәви һөјәтидыр, мө'нәви һөјәтын јарадычысы олан мө'нәви истехсалатдыр.²

Мөдөнүијәт вә чөмијәт анлајышларыны тәһлил едән гәрб алимләр-риндән Тејлор, Боас, Малиновскинин мөдөнүијәт адландырдығы анлајышы Конт, Спенсер, Вебер вә Дјуркејм чөмијәт адландырмышлар. һәмин бу анлајышлар сон илләрдә алимләр арасында мөхтәлиф мубәһисәләр доғур-мушдур. Буна бахмајараг мөдөнүијәт чөмијәтин һөјәтынын ајрылмаз тәркиб һиссәсидир. Чөмијәтин идарә олунмасында исә әсәс функциялар дөвләтин үзәринә дүшүр. һәм дөвләтин, һәм дө чөмијәтин јарадычысы вә идарә едә-ни ки ми шөхсијәт феномени әсәс амил ки ми өјрәнәлимли вә онун мөдө-нијәтдә функционал әһәмијәти ортаја чыхарылмалыдыр. Бу мө'нада дөвләт гурумунда вә инсан чөмијәтиндә шөхсијәт проблеми хүсуси олараг тәдгиг олунмалыдыр. Гыса олараг гејд едим ки, чөмијәтин мөдәни јүксәлишиндә дөвләтин нә гәдәр бөјүк ролу варса, инсанын да јүксәк мө'нәви дөјәрләринин формалашмасында шөхсијәт феноменинин о гәдәр бөјүк әһәмијәти вардыр. Она көрә дө дөвләт вә мөдөнүијәт анлајышларыны бир-бирини тамамлајан ики гаршылыгы мөфһум ки ми өјрәнмәк даһа мөгсәдәујүндүр. Фикирләри-мизи конкрет мисаллар үзәриндә турмаг үчүн республикамызын дөвләтинин мөхтәлиф илләрдә мөдөнүијәтә мүнәсибәтинә диггәт јетирәк.

Азәрбајчан илк мустәгиллик әлдә етдикдән сонра М.Ә.Рәсулзаде вә башга дөвләт рәһбәрлијинин тәшәббүсү илк республикада илк мөдөнүијәт институтлары јарадылды. һәмин институтларын јаратдығы вә гурдуғу чөмиј-јәтин јүксәк инкишафы үчүн мөхтәлиф сөвијәли тәшәббүсләр көстөрилди. Бу илләрдә мөдөнүијәт институтлары һәм јүксәк етик нормалара чаваб верән көнч нәслин јетишдирилмәси, һәм мөхтәлиф сосиоложи базаларын јарадыл-масы, һәм дө дөвләт гурулушунун формалашдырылмасы истигамәтләриндә апарылмышдыр. Республика јени итгисади формасијаны јарадаркөн илк мө-дөнүијәт институтларынын јарадылмасына чох чидди диггәт јетирмишди.

Кечмиш совет дөврүндә Азәрбајчанда мөдөнүијәт институтларынын јарадылмасы үмум совет мөканында, мәркәзләшдирилмиш шөкилдә һәлл едитлдији үчүн ејни структурлар бүтүн республикаларә шамил едилмишди. Белә зәминдә мүсбәт һалларла јанашы мүөјән мәнфи чөһәтләрдә дө гар-шылашылмышдыр. Белә ки, ајры-ајры халгларын өзәл милли мөдәни на-лијәтләринин јарадылыб инкишаф етдирилмәси диггәтдән кәнәрда галмыш-дыр. Бөјүк халгларын әсрләрдә јашатдығы милли мөдөнүијәт бөјүк хөләл-ләр кәлмәсә дө азлыгда галмыш халгларын милли мөдөнүијәтләри демәк олар ки, бир чох һалларда итирилмишди. Бунун јериндә исә онларә рус мөдәни наилијәтләри шамил едилмишди. Белә халглар сырасына шимал рәјонларында азлыгда јашајан Чукчаларын вә бу гәбилдән олан халгларын мөдәни инкишафыны көстәрә биләрик. Бунун әсәс сәбәби исә һәмин халг-

лары милли дөвләт гурумларынын олмамасы илә бағлы олмушдур. Бүтөвлүкдә РСФСР-ә дахил олан белә мөдөнүијәтләрин чохунун кәлкәдә галмасы тәсадуғу характер дашымырды. Тәчрүбә вә елми мубәһидәләр көстөрү ки, милли мөдөнүијәтин инкишафында дөвләт гурумунун вакиблји әсәс вә апарычы шөртләрдән бириди. Дөвләт бир структур гурум ки ми милли наилијәтләрин, мөдәни институтларын ортаја чыхарылмасы үчүн бир васитәди-гарантдыр. Буна көрә дө мөдөнүијәтин формалашмасы вә инки-шафында дөвләтин бөјүк әһәмијәти шүбһәсизди. Дөвләтин гурушунда, онун дүзүкн фәалијәтиндә рәһбәрин - шөхсијәтин дө бөјүк ролу данылмаз-дыр. Мисал үчүн Азәрбајчан республикасынын рәһбәрлијиндә 1969-2000-чи илләр әрзиндә мөвчуд олмуш дөвләт рәһбәрлиринин фәалијәтинә вә мөдә-нијәтин инкишафына гыса да олса диггәт јетирәк. 1969-1981-чи илләр әр-зиндә Азәрбајчана рәһбәрлик едән чәнәб һ.Әлијевин милли мөдөнүијәтин, мадди һөјәтын, сосиал базанын вә с. саһәләрин инкишафындагы ролуну тәһлил етсәк мөдөнүијәтин бүтүн саһәләринин јүксәлишиндә рәһбәр-шөхсијәтин бөјүк ролу олдуғунун шаһиди оларыг. Мөдөнүијәтин, елмин, ин-санларын чөмијәтдәки функционал ролунун әһәмијәтинин, шуурун вә с мө-дәни институтларын инкишафы, шөхсијәтин мөдөнүијәтин вә дөвләтин инки-шафында ролунун маһијәтини көзәл шөкилдә бирузә верир. 1983-1993-чү илләрдә республиканын рәһбәрлијинә мөхтәлиф адамларын кәлмәси нәти-чәсиндә чөмијәтин тәдричән керилмәји, мөдөнүијәтин нисбәтән ифласа уграмасыны вә дөвләтин мөдөнүијәтә мүнәсибәтиндәки криз һаллара раст кәлмәк олурду. Бунун сәбәби иди ки, дөвләти идарә едән бә'зи шөхсләр ону јүксәк мөдәни сөвијәдә һөјәтә кечирә билмирдиләр. Дөвләтин идарә олун-масы јүксәк етик нормалара чаваб верән вә јүксәк мөнәвијәтә, мөдөнүијәтә малик шөхс тәрәфиндән һөјәтә кечирилсә иди јәгин ки, әввәлки наилијәтләр даһа да инкишаф етдириләрди. 1993-чү илдән сонра рәһбәрлијә гәјәтмыш чәнәб һ.Әлијев јәнә дө өз јүксәк етик, әхлаги, мөдөнүијәти, шууру, идарәчи-лик бачарығы илә дөвләти идарә етмәјә башламышдыр.

Мөдөнүијәт вә дөвләт арасында мүнәсибәтләрин бә'зи хүсусијәтлә-ринин тәһлилиндән белә гәнәәтә кәлмәк олар ки, һәр ики анлајышын ән јүк-сәк инкишафында фокуслашмыш шөхсијәтин чөмијәтин тәрәгисиндә ролу өзөзолунмаздыр. Мөдөнүијәт чөмијәтин, инсан һөјәтынын, дөвләтин ајрыл-маз тәркиб һиссәси ки ми јүксәк инкишафын тә'минатчысыдыр. Шөхсин, фәр-дин формалашмасында, ејни заманда дөвләтчилик ән'әнәләринин инкишаф етдирилмәсиндә мөдөнүијәт институтларынын чох бөјүк әһәмијәти вар.

ӘЛИГУЛУ ГАРДАШОВ

Азәрбајчан Елмләр акадәмијасынын диссертанты, журналист

ЛӘНКӘРАН УЈЕЗДИНДӘ ЕРМӘНИ ТӘЧАВУЗУ

М.Ә.Рәсулзадәнин јаздығы ки ми «Аләми-Исламда тәшәккүл едән илк Чүмһуријәт» Азәрбајчан Халг Чүмһуријәтинин јаранмасындан 81 ил кечир. Бу кечән ил әрзиндә Үзәриндә Бө'һузи гара бә'зәндә ағ лөкәләр һидурмагла бөјүк бир тарихи унутмушуг. Әсрләрдә Азәрбајчан әразисиндә јаранан милли дөвләтләрин ишгал едиб Торпагларын да пәјлаја-пәјлаја бизи сәрһәдләрә ајырыблар, Азәрбајчан тарихинин ачылмајан гатларындан тозу силиб һәги-

¹ R. Merton. Civilization and Culture. "Sociology and social Research", 1936, vol. 21, p.112.

² Э.В.Соколов. Культура и личность. Наука. Л., 1972.с.39.

гәти бир даһа габага гоҗар. Азербайҗан халг Чүмһуријәтин тарихи вә о сәлләдән чүмһуријәт уғрунда азербайҗанын чәнуб торпагларында кәдән мүбаризәси белә сәһифәләриндәндир, Азербайҗан Халг Чүмһуријәти 1918-чи ил мај ајынын 28-дә е'лан олунсада чәнуб бөлкәсиндә бөјүк мүбаризәләрдән сонра нәһајәт 1919-чу илин август ајынын 10-да өз һүрларыны бәрпа едә билди, Бақыда өз планларыны һәјата кечирә билмәјән ермәниләр дәниз јолу илә Муғана үз тутуб һәр вәһлә гануни Азербайҗан һөкүмәтинин бу јерләрдә танынмасына имкан вермәмишләр, Там бир үч ај әрзиндә онлары мүхтәлиф бирләшмәләр вә силаһлы дәстәләри, јерли әчнәби вә дикәр кәлмә гејри милли гүввәләрлә бирләшиб мүәјјән групплар јаратмагга халга зүлүм етмиш, онлары һәр чүр мәнрумијәтләрә дүчәр етмишләр. Бақыда, Гарабагда, Зәнкиланда, Шамаһыда динч әһалијә гаршы төрәтдикләри вәһшиликләри ермәниләр Ләнкәранда вә Муғанда да төрәтмиш, бүтөв кәндләри јандырмагга, гәтл-гарәтлә, намуса тәчавүз етмәклә ән чиркин ишләрә әл атыблар.

Ермәни вә дикәр әчнәби силаһлы бирләшмәләрә гаршы садә халг даим мүбаризә апармыш вә халг чүмһуријәтинин е'лан олунмасы үчүн өз чанындан кечибләр. Лакин мүхтәлиф өлкәләрин марағлары Хәзәрин чәнуб Лиман шәһәри олан Ләнкәранда үст-үстә дүшдүјүндән чүмһуријәт уғрунда чох бөјүк чәтинликләрә үзләшмишдир. Ермәниләрин-Русларын, Хахолларын, Иранлыларын, Кубан Казакларынын, Малаканларын һәмин илләрдә бирләшмиш силаһлы дәстәләри Азербайҗанын чәнуб торпагларында халг мүбаризәләрини боғмаг кәндләри кәнч чүмһуријәтин габагында бөјүк јаратмышдыр.

1918-20-чи илләрдә билаваситә индики Масаллы рајонунун әразисиндә баш верән бәзи һадисәләри хатырламаг истәјирәм. Ләнкәранда Хәзәрдә олан "Милјутин" хәмисинин силаһ јүкү илә әлә кечирилмәси хәбәрини ешидән Мирчавад Талышински бир нечә нәфәр атлыны Әркивандән кәндәри. Лакин онлара силаһ верилмир вә Мирчавад бәј мөзәммәт едилир. һәмин атлылар кечә илә анбара һүчүм едиб силаһ әлдә едирләр. Јерли әһалинин бу чүр силаһланмаја мејли она кәрә күчлү олур ки, гејри-милли силаһлы бирләшмәләр онлара арамсыз һүчүмлар етмишләр. Мәсәлән, ермәни силаһлы дәстәләринин зүлүмүндән чана дојан јерли нүмајәндә һеј"әтинин үзләри Бақыда дөвләт мүфәттиши Әбдүләли бәј Әмирчанлы төрәфиндән гәбул едилир. Нүмајәндә бу јерләрдә мүсәлманларын Аветисовун вә Илиашевичин дәстәләриндән көрдүкләри әзијәтләри, зүлүм вә тәһгирләри дөвләт мүфәттишинә хәбәр вермишдир. О чүмләдән Хырмандалы, Күрдәбазлы, Гәдирли, Гарғалыг, һүсәјн һачылы, һәсәнли Әлишанлы, Хыл вә Једдиојмаг кәндләри јандырылмыш, әкин јерләри дә мүсәлманларын әлиндән алынмышдыр. Бу һадисәләрдә билаваситә тәшкилатчылыг едән, о чүмләдән 1918-чи ил март фәчмәсини Бақыда төрәдән гаты чинајәткар дашнак Степан Лалајев 1918-чи ил декабрын 9-да Ләнкәрандан кәлмиш кәмидә 7 нәфәр силаһлы ермәниләр илә бирликдә һәбс едиләрәк Инкилтәрә команданлыгына апарылыр.

1918-чи илин декабр ајынын ахырларында јерли нүмајәндә һеј"әти Бақыја кәдиб Инкилис гошунун команданы Кенерал Томсона бөлкәдәки вәзијәт барәдә шикәјәт едирләр. һәмин мұрачмәтдә дејилир:

...Ујезд мүсәлманларына Азербайҗан һөкүмәтини гәбул етдириб Азербайҗан парламанына нүмајәндә сечмәк һүгүг верәсиниз:

1919-чу ил январын 19-да бөлкәдәки вәзијәтдән мә"лумат вермәклә белә бир мұрачмәт рәис Вүкәләјәдә тәгдим олунур.

1919-чу илин январ ајында бөлкәдә вәзијәт даһа да агыр олур. Әз-башыналыг артыр, гагаг гулдур дөвраны һөкм сүрүр. Бир мә"луматда дејилир: Кечән һәфтә хахоллар Чахырлы кәндинә һүчүм едиб. Јусиф бәји Мәшәди Шаһпәләнки сојуб, Нәсрәддин Шаһбаз оглунун 60 гојунуну апарыблар. Бу әһвалаты Әркиван комисары Нейпаридзәјә 5 Гызылағач мүсәлман болшевикләриндән орда галмағларыны тә"јин едибләр. Әркиван маһаланын комиссары Нейпаридзә күрчү олдуғуна кәрә хахоллар вә малаганлар ону мүсәлман төрәфдары һесаб едиб иттиһам етмишләр. Декабр ајынын 20-дә кечә вахты 10 нәфәр әскәр забит илә Гала базарына кәлиб комисары орада көмәјиб Әркиван кәндинә кәдибләр. Комиссар Нейпаридзә Гуламаһли Гәдир оглунун евиндә тој мәчлисиндә иштирак едирмиш. Комисар олдуғу евә әскәрләр кәлиб әһатәјә алмыш вә түфәнк атмаға башламышлар. Кечә гаранлыгында түфәнк сәсини ешидән чамәат арвад, ушаг ваһимәјә дүшүб кәнддән гачарә дүзән вә хәндәкләрдә кечәни сәһәр етмишләр. Комиссар Нейпаридзә бир чүр онлардан хилас олмуш вә Ләнкарана гачмышдыр.

Ермәни әскәрләринин бу чүр вәһши һәрәкәтләринә аид чохлу тарихи фактлар вар. Дикәр хәбәрләрдә дејилир ки, декабрын 22-дә кечә саат 9-да Гала базарын мұһәфиз әскәрләри Једдиојмаг кәндин сакини Молла Искәндәри гәтлә јетирибләр. Рус мүсәлман даваасы оларкән о мәрһуму күллә атмагда иттиһам етмишләр.

1919-чу ил февралын 7-нә олан бир мәлуматда дејилир:

«Муғански һөкүмәтинин әмри илә јүздән артыг кәнд јаныб, хараба галыб, әһалиси дидәркин олубдур. О чүмләдән ашағыдакы адлары чәкилән Гәдирли, Халлычанлы, Көчөкли, Әрәбли, һәсәнли, Молла һәсәнли, Гарғалыг, Шәһријар, Дәлләкли, Еминли, Мөммәдханлы, Ағатәнәли, Хырмандалы, Тохулачаг, Кәрбәләји Абдуллаһ Тәкләси, Ләнкаран кәндләриндән мүсәлман әһалисинин әкин јерләрини әлләриндән алыб хахоллара верибләр. Бу кәндләрин әһалиси јерсиз, јурдсуз, гапыларда авара, сәркәрдан галыблар. Ләнкәран ујездинин мүсәлманларынын һалы күнбөкүн пәсләшир. Хахолларын етдији зүлүм вә ситәм мүсәлман кәндләриндә шиддәтләнир, онлар һәр кечә гулдур дәстәси кими мүсәлман кәндләрини дағыдыб гарәт етмәклә кифәјәт-ләнмәјиб бичәрә кәнд гадынларынын исмәтинә тәчавүз едирләр.

Мәсәлән мартын 7-дә һовели кәндиндә рус евләринин гошулуғунда јашајар Мөчид Әждәр оглунун евинә кириб гызыл әшјаларыны вә јанында олан пулларыны алдыгдан сонра өзүнү дә күллә илә өлдүрмүшдүр. Мәрһум чәми бир һәфтә имиш ки евләнибмиш. Мәрһумун өз арвадына вә онун гардашы арвадына гаршы һәр чүр әдәбсиз һәрәкәтләр едиб онлары рәһмсиз-чәсинә тәһгир етмишләр. 1918-20-чи илләрдә ермәниләрин болшевик ады алтында вә дикәр сијаси адлар алтында Ләнкәран ујездиндә төрәтдикләри вәһшиликләри бу күн јаддаш тарихимиздән силсәк һәлә нечә фажиәләрә рәст кәлә биләрик. Тарих өзү бир мөктәбдир. Ондан јахшы дәрәс аланлар исә һеч вахт мәғлүб олмурлар.

ДИЛ ЕЛМИН АЧАРЫДЫР

Биз билирик ки, дил чөмијјәтлә бағлыдыр. Инсан чөмијјәтиндә елә бир фәалијәт сәһәси тапылмаз ки, орада дилдән истифадә олунмасын. Дил олмасайды, биз өз фикримизи башгасына дејә билмәздик. Дил елмин ачарыдыр, әдаләтин вә әглин аләтидир.

Һәјәти, бәшәр чөмијјәтини, шүбһәсиз, дил олмадан тәсәввүр етмәк гәјри мүмкүндүр. Бу нөгтеји нәзәрден инкилис дилинин мүасир һәјәт үчүн нә гәдәр вачиб олмасыны кәнчләрин жүксәк мütәхәссис кими јетишмәсиндә онун нә гәдәр вачиб олмасыны дәрк етмәлијик. Инкилис дили истәр Республикамызда, истәрсә дә дүня миграсында елми әләгәләр үчүн бөјүк еһәмијјәт кәсб етмишдир. Совет дөврүндән фәргли олараг, вәтәнимизин зијәлылары, иш адамлары, өз фикирләрини елми күрсүләрдә мәнз Инкилис дилиндә шәрһ едилрләр. Бу дилин көмәји илә онларын ишләри өлкәмиздән чох-чох узағларда танылыр. Белә демәк јеринә дүшәрди ки, зәнкин Инкилис дилини билмәјән кәнчләримиз мүасир һәјәтдә елмин һеч бир сәһәсиндә мүвәффәгијәт газана билмәзләр. Өз һәјәтыны елмә, кәркин ахтарышлары, сәнәтә һәср етмәјә гадир олан һәр бир кәс лап кичик јашларындан Инкилис дилини мүкәмәл вә дәриндән өјрәнмәлидир. Буна кәрә дә илк нөвбәдә дилин бүтүн мүрәккәб сәһәләрини тәдгиг етмәк вә үмуми дилчилик елминин елементар курсуна јијәләнмәк лазымдыр. Бу елм мүрәккәб вә чохәһәтлидир. Белә ки, дилин сәс тәркибини өјрәнмәк үчүн -фонетика; лүгәт тәркибини өјрәнмәк үчүн -семантика; сөзләрин дәјишмәси вә онларын чүмлөдә бирләшмәси гәјдаларыны өјрәнмәк үчүн грамматика; үслубијјәт; фразеолокија вә с., елм сәһәләринә истинад етмәк лазымдыр.

Дилин өјрәнилмәси методикасынын база елмләри педагогика, психолокија вә дилчиликдир. Мәнз бүтүн бунлара кәрә дә мүасир Инкилис дилини өјрәнәнләрә педагогика, психолокија илә јанашы дилчилик елми илә дә јанхандан таныш олмалары төвсијјә едилди.

В.С. ӘЈЈУБОВ

И.е.н., досент, кафедра мүдир
Минкәчевир Политехник Институту

ИНКИШАФ ЕТМИШ ӨЛКӘЛӘРИН
ВЕРКИ СИСТЕМИ НАГГЫНДА

Мүстәгил Азәрбајҗан дөвләтиндә базар итгисади системинин формалашмасы вә кәләчәк инкишафы бу системә адекват верки системинин формалашмасыны тәләб едир. Азәрбајҗанда формалашмыш верки системинин маһијәтини там анламаг үчүн инкишаф етмиш өлкәләрин тәчрүбәсини арашдырмаг олдугча вачиб бир мәсәләдир. Чүнки инкишаф етмиш өлкәләрин верки системиндә олан мүсбәт истигамәтләри мүәјјәнләшдириб Азәрбајҗан верки системинә тәтбиги фикримизчә мәгсәдујун оларды. Бунунла әләгәдар олараг бир сыра инкишаф етмиш өлкәләрин верки системләринин өјрәнилмәси мараг доғурур.

Тәһлил вә арашдырмалар кестәрир ки, инкишаф етмиш өлкәләрдә дөвләт бүдчәсинин кәлир һиссәсинин формалашмасында әјры-әјры веркиләрин хүсуси чөкиси ашағыдакы кимидир:

- шөхси кәлирдән верки	- 40 фаиз
- фирмаларын мәнфәәтиндән верки	- 10 фаиз
- социал веркиләр	- 30 фаиз
- әләвә дөјәр веркиси	- 10 фаиз
- көмрүк рүсумлары	- 5 фаиз
- дикәр веркиләр	- 5 фаиз
Чөми:	- 100 фаиз

Инкишаф етмиш өлкәләрин верки системләринин хүсусијјәтләриндән бири дә мәркәзи вә дикәр сәвијјәли бүдчәләрин кәлирләрин арасында дегиг сәрһәддин мүәјјән едилмәсидир. Инкилтәрә, Франса, Италија кими унитар дөвләтләрдә бүдчәнин ики сәвијјәти мөвчуддур: мәркәзи вә јерли. АБШ, Русија, Алманија, Канада кими федератив дөвләтләрдә исә бүдчә үч сәвијәлидир: федерал, әрази вә јерли.

АБШ: бурада верки системи ашағыдакы кимидир, јәни федерал бүдчәјә дахил олан федерал веркиләр; штатларын бүдчәсинә дахил олан штат веркиләри; јерли һакимијјәт органларынын бүдчәләринә дахил олан јерли веркиләр.

Америка верки системинин харектерик чөһәти ондан ибарәтдир ки, бәзи нөв веркиләр, о чүмләдән кәлир веркиси әјры- әјрымаллар үзрә аксизләр, һәдијјә вә мираслардан верки социал сығорта фондларына әјрымалар паралел олараг һәм федерал һакимијјәт, һәм штатларын, һәм дә јерли һакимијјәт органлары тәрәфидән тутулур. Беләликлә, әһали кестәрилән веркиләр үзрә үч нөв верки едәјир. Верки ганунверичилијјәндә кәлирләр үч нөвә әрылыр: «үмуми кәлир», «тәмиз кәлир» вә « веркијјә чөлб олунан кәлир». «Үмуми кәлир» истәнилән мәнбәәдән дахил олан үмуми мәбләғидир. «Тәмиз кәлир» хәрчләр чыхылдыгдан сонра галан кәлирдир. «Веркијјә чөлб олунан кәлир чыхылдыгдан сонра галан кәлирдир.

АБШ- федерал кәлир веркисинин минимум мәбләғи 15 фаиз, максимум мәбләғи 28 фаиздир. 29750 доллара гәдәр олан кәлирдән 15 фаиз, 171090 доллардан јухары исә 28 фаиздир. 29750 доллара гәдәр олан кәлирдән 15 фаиз, 171090 доллардан јухары исә 28 фаиз тәшкил едир. 29750 доллардан 171090 доллара гәдәр олан мөғләгдән мүвағиг чөдвәл асасында 15-28 фаиз арасында кәлир веркиси тутулур. Гејд етмәк лазымдыр ки, АБШ-да федерал кәлир веркиси 1970 -чы илләрин ахырларында 70 фаиз олмуш вә һал-һазыра гәдәр 28 фаизә гәдәр ендирилмишдир.

Коорпорасијаларын иллик мәнфәәтиндән федерал кәлир (биздә һүғуги шәхсләрин мәнфәәтиндән веркијјә ошар бир веркидир) минимум 15 фаиз, максимум 34 фаиздир. Коорпорасијаларын 25000 доллар мәнфәәтиндән 15 фаиз, 25000-дән 100000 доллар арасында олан мәбләгдән чөдвәл үзрә 15 фаиз - 34 фаиз, 100000 доллардан јухары олан мәнфәәтдән 34 фаиз верки тутулур.

АБШ-да коорпорасијаларын мәнфәәтиндән федерал веркинин дәрәчәси 01 июл 1987-чы ил тарихиндән 46 фаиздән 40фаизә, 01 июл 1998-чи ил тарихдән 34 фаизә ендирилмишдир.

Абш-да верки өдәјичисинин ил әрзиндә алдыгы һәдјижәләрин дәјәри ил әрзиндә алдыгы һәдјижәләрин дәјәри 10000 доллардан јуксак оларса, о бу барәдә хүсуси верки декларасијасы тәгдим етмәлидир. Мирасларын дәјәри 600000 доллардан чох оларса, мираслардан верки үзрә хүсуси верки декларасијасыны долдурмалыдыр. һәдјижәләрин дәјәри 10000 доллардан, мирасларын дәјәри 600000 доллардан јухары олдугда, бу јухары мөбләгин 18 фаизи һәчминдә верки тутулур. Әкәр һәдјижә вә мирасларын дәјәри 2,5 милјон доллардан јухары оларса, бу һалда 50 фаиз һәчминдә верки тутулур.

10000 доллардан 2,5 милјон доллар арасында олан һәдјижә вә мирасларын дәјәриндән (мирасларын дәјәри 600000 доллары кечерсә) мұвафиг чөдвөл әсасында 18 фаиздән 50 фаизә гәдәр верки тутулур.

Штат веркиләри үзрә:

Сатышдан верки. АБШ-ын әјры-әјры штатлары үзрә 3-7, 5 фаиз һәчминдә сатышдан верки тутулур.

Кәлир веркиси. Штатлар үзрә кәлир веркиси 3-11 фаиз тәшкил едир. Веркитутма объекти бә'зи штатлар үзрә анчаг штатын әразисиндә өлдә олунмуш кәлирләрдән, бә'зи штатлар үзрә анчаг һәммин штатын әразисиндә јашајан вәтәндашларын кәлирләридир. Елә штатлар да вардыр ки, һәр ики шәрт нәзәрә алыныр.

Штатлар коорпарасијаларын мәнфәәтиндән, һәдјижә вә мираслардан, әмлакын дәјәриндән дә верки тутурлар.

Јерли веркиләр

Јерли сатышдан гејри- сатышын үмуми дәјәриндән 3-4 фаиз һәчминдә тутулур.

Јерли кәлир веркиси-минимум 2-4 фаиз, максимум 10-12 фаиз тутулур.

Аксиз веркиләри-сигарет, алкохоллу ичкиләр, бензин, автомобилләр вә саир 15 фаиз - 50 фаиз һәчминдә маларын сатыш дәјәриндән һесабланыр.

АБШ-да веркиләрин өдәнилмәсинә нәзарәти Малијә Назирлијинин тәркибинә дахил олан Дахили Кәлирләр хидмәти һәјата кечирир.

Русија: Мүәссисә вә тәшкилатларын мәнфәәтиндән верки-максимум 35 фаиз, әләвә дәјәр веркиси 20 фаиз, јејинти мәнсуллары вә ушаг үчүн маллар 10 фаиз.

Әмлак веркиси һүгуги шәхсләр үчүн - 0,5 фаиз.

Физики шәхсләр үчүн - 0,1 фаиз.

Физики шәхсләрин кәлириндән верки 12-13 фаиз арасында.

Русијада веркиләрин өдәнилмәсинә нәзарәти Веркиләр вә Јығымлар Назирлији һәјата кечирир.

Франса: Әләвә дәјәр веркисинин Франсада орта сәвијәси 14-20 фаиз арасындадыр.

5,5 фаиз илкин зәури тәләбат малларына.

7 фаиз мө'дәни-мөйшәт тә'јинатлы маллара.

18,6 фаиз - бүтүн мал, иш, хидмәтөләрә нормал дәрәчә.

33,3 фаиз - машин, алкохол, түтүн мө'мулатларына вә зәнкинлик әшјалары.

Франсада кәлир веркиси кәлирдән асылы олараг 0-дан 56,8 фаиз сәвијәсиндәдир.

Франсада веркиләрә нәзарәти Баш Верки Идарәси һәјата кечирир.

Бөјүк Британија: Тәтбиғ олунан веркиләрин дәрәчәләри:

Әһалидән кәлир веркиси - 20 фаиз.

Коорпарасијаларын кәлириндән верки - 33 фаиз.

Әләвә дәјәр - 15 фаиз.

Үмумијәтлә, инкишаф етмиш өлкәләрдә верки системиндә тәтбиғ олунан веркиләри вә онларын дәрәчәләрини Азәрбајжан илә мұғәјсәли формада ашагыдакы кими јекунлашдырмағ олар.

№		Азәрбајжан	Аме-рика	Русија	Франса	Бөјүк Британија	Алма-нија	Јапо-нија
1	Физики шәхсләр дән кәлир веркиси	12-13%	15-28%-и Федерал 3-11%-и штатлар 2-12%-и јерли	12-35%	0-56%	20%	19-53%	10-50%
2	Һүгуги шәхсләр ин мән-фәәтин дән верки	30%	15-34%	35%	34%	33%	30%	33,48 %
3	Әләвә дәјәр веркиси	20%	-	20% 10%- јејинти вә ушаг-лар үчүн маллар	14-20%	15%	14%	-

АЛИЕВ У.С.

БМА

ПЕЙЗАЖНАЯ ЛИРИКА В БАЛЕТЕ «ТРОПОЮ ГРОМА» К.КАРАЕВА

Балет «Тропую грома»- одно из ярких творений в истории мировой музыкальной культуры XX века. Хотя балет далеко не последнее творение К.Кареева, именно он явился сочинением, завершившим долголетние идейно-художественные искания композитора. Многостороннему выявлению в музыке такого активного пульса, каким наполнена наша действительность, способствуют смелость. Новаторство музыкальной драматургии, композиционно-стилевых приёмов, грандиозность оркестровки (расширенный, почти четвертной состав оркестра).

Вся партитура балета «Тропую грома» исключительно многогранна по своей выразительности.¹ Порой музыка даёт тонкий подтекст, уясняющий содержание балета лучше всяких слов. Речь идет не столько о психологии и характерах действующих лиц, сколько о драматических ситуациях, мизансценах живописного или поэтически-иносказательного плана («Дерев-

¹ В качестве анализа берётся вторая редакция балета.

ня», «Вельд»), то есть о крепких сюжетных спайках там, где традиции приписывают лишь краткие невыразительные передышки между танцами (и это говорит о преемственных связях с традициями балетов С.Прокофьева). Драматургическим центром этого своеобразного приёма психологической лейтобразности, углубляющей «сквозное» действие трагедии, служат образы природы.

Поэзией природы проникнуты многие страницы партитуры балета. Отмечая в предыдущих разделах работах склонность композитора к картинному воплощению образов, следует подчеркнуть индивидуальную особенность его творческого метода - в картинах природы Караев объективизирует свой внутренний мир. Это объясняет уклон караевской пейзажной лирики от иллюстративно-изобразительного начала к эмоционально-выразительному. Так, в балете «Тропою грома» окружающий пейзаж является своеобразной метафорой внутреннего мира главных героев, где в полной мере раскрываются их мысли, чувства и поступки.

Картины природы присутствуют на протяжении почти всего балета. Отдельные картины Караев приурочивает к определённому времени суток. Так символическое значение получает само понятие «ночь», как переломный момента в судьбе героев: первая встреча, апофеоз любви, гибель героев.¹

Одним из основных драматургических лейтобразных центров балета является тема вельды, которая впервые появляется во Вступлении к I действию, в музыке слиты воедино пейзажная звукопись и настроение. Если говорить об общем психологическом звучании данной картины, то это поэтическое восприятие жизни, утверждение дорогих, близких сердцу образов родины.²

Основу темы вельды составляет мягко волнистая оstinатная мелодия с ладово-характерным для негритянской музыки трихордовым «сцеплением». Именно из этого исходного тематического «зерна», методом интеграции интонационного материала (звенья мелодии, при гибкой подмене опорных тонов, непринужденно, как бы импровизационно вытекают одно из другого), достигается образование новых мотивно-интонационных связей, следовательно вытекающих из мелодий элементы исходной формулы, «краснатычающих» её. Варьирование трихордовых попевок, с типично караевским многократным повторением, фиксирующее внимание слушателей к отдельным оборотам, обилие мелизматических элементов и наличие нисходящих к опорным звукам терцовых форшлагов, и, наконец, скачок на м. 9, после которого словно легким дуновением ветра пронесится *glissando* - всё

¹ Аналогичский приём символического сопоставления «полдня» как переломного момента в судьбе стрельцов использован М. Мусоргским в опере «Хованщина». См.: Э.Фрид «Прошедшее, настоящее и будущее «Хованщины» М. Мусоргского». Л., с. 300.

² Вследствие этого, не случайно интонационная связь темы вельды с музыкой «Шествия», воплощающего единение народов Африки.

это вносит элемент живого дыхания, возникает почти объёмный образ пробуждающейся природы. При этом оstinатная основа остаётся практически неизменной, подобно каркасу, не дающая расшататься окончательно ни ладово-функциональной логике, ни «размыванию» самого контура вельды.

Однако «вельд» не связан всегда с одной и той же поэтической идеей или представлениями. «Красной нитью» проходила сквозь весь балет, являясь каждый раз при различном освещении и выражая различные настроения. Лейтобраз вельды создаёт как живописную, так и эмоциональную атмосферу, в которой разыгрываются последующие действия балета.

Тема вельды ещё дважды служит основным материалом самостоятельных номеров - Вступление к третьей картине II действия и сцены «Опять вельд» (конец первой картины III действия), а также является одним из компонентов многосоставного тематизма в «Финальной сцене» (третья картина I действия) и в сцене «Сари одна» (вторая картина II действия). С этой последовательностью связан и характер трансформации лейтобраза вельды - от светлой лирики с последующим лирико-драматическим оттенением до трагического «сгущения».

Одним из основных средств динамизации данного лейтобраза служит принцип вариантного развития как самой темы в целом, так и её кратких мелодических оборотов. Так если во Вступлении к третьей картине II действия Караев «вычленяет» из темы стонущую нисходящую мелодическую попевку (ход на ум. 4), которая преобразуется в самостоятельный оstinатный пласт, насыщая музыкальную ткань номера глубоким драматизмом, ощущением нависшей тревоги, в сцене «Опять вельд» данный лейтмотив благодаря разрушению ритмо-информационной формулы оstinато, в которую всё с большой настойчивостью внедряются напряжённые хроматические интонации, последующие тяжёлые аккордовые параллелизмы «вельдовского» оstinато (один как основной из которых звучит в обращении), выявляется носитель трагического.

Порой Караев использует данный принцип (динамизация лейтобраза вельды путём интонационных преобразований) в сценах, никак не связанных с пейзажной лирикой. Это связано прежде всего с конкретным сюжетным замыслом балета. Так в сцене «Сари одна» проведение струнными взволнованных фигураций, основанных на пентатонных элементах лейтмотива вельды, благодаря метроритмическим (чёткий размерный ритм сменяет пунктирный с синкопированным началом) и мелодическим (расширение диапазона оstinато с постепенным повышением в тесситуре при повторных проведениях) изменениям, вносящим ощущение свободы, какого-то внутреннего раскрепощения в музыку танца, выявляет новый смысловой акцент данной сцены - желание Сари вырваться из сковывающего её условностями дома в бескрайние просторы вельды.

Сцена «Опять вельд» замыкает череду «вельдовской» лейтобразности. Не случайно само название данной сцены «Опять вельд» - сцены гибели

главных героев, даёт тонкий смысловой подтекст: вельд, ставший местом зарождения любви, становится местом их гибели.

Кульминация – момент гибели героев – запечатлена в удивительной по своей выразительности теме трагической любви. Тема эта накладывается на тревожное, проводимое практически в неизбежности (19 тактов подряд), точно замыкающее роковой круг, оstinato нового варианта темы вельда, причём верхние голоса (скрипки, альты и медные) ведут оstinato в нисходящем движении, а нижние голоса (виолончели, контрабаса и деревянные духовые) в восходящем. Но в остром диссонансе двух оstinатных мелодических пластов, с одной стороны и темы трагической любви (у валторн и тромбонов) с другой, нет ощущения «отречённости» лейтмотива вельда от образа главных героев. Уже само наложение темы любви на «вельдовское» оstinato неразрывно подчёркивает связь пейзажной и любовной лирики. Но Караев идёт дальше. Он наделяет хроматически усложнённое оstinato тональностью C-dur, тональностью, которая у Караева часто ассоциируется со светлой, чисто любовной лирикой,¹ тогда как собственно теме любви проводит в e-moll.

«Умиротворение» тональностей происходит в конце кульминационного эпизода. Семь раз, словно задыхаясь от боли, проводится жалобно-стонущая интонация нисходящей секунды), (с - h), наложенная на постепенно нисходящий фон оstinato. Слияние всех голосов в общий просветлённый тонический септаккорд C-dur вносит образно-эмоциональное обобщение – вельд, в свои нежные объятия принимает и эту, очередную жертву людской ненависти.

Подытоживая вышесказанное, можно утверждать, что пейзажная лирика многогранно представлена (по своему образно-эмоциональному содержанию) в балете «Тропою грома», является художественно значительным приёмом, призванным усилить развитие музыкально-драматического действия.

АХМЕДОВ ДЖ. А., ГАДЖИЕВ Н. М.

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

РОЛЬ ФИЛОСОФИИ В РАЗВИТИИ МАТЕМАТИКИ

Естественные науки и математика, как и все другие науки, имеют длительную историю своего развития.

Анализируя пройденный естествознанием путь, мы видим, что между естествознанием и философией всегда существовала связь и взаимозависимость, однако только в XIX и особенно в XX веке стало реально вырисовываться объективная тенденция взаимосвязи и взаимозависимости естествознания и социальной философии.

Наука создаёт люди, и поэтому объективная тенденция в развитии естествознания должна была найти своё отражение в деятельности учёных.

Союз философов и естествоиспытателей превратился в основную форму взаимосвязи философии и естественных наук.

Математика – наука о математических структурах (множествах, между элементами которых определены некоторые отношения). Чистая математика имеет своим объектом пространственные формы и количественные отношения действительного мира.

На первых этапах развития математика, возникающая в глубокой древности под влиянием запросов практики, имела своим предметом простейшие виды чисел и геометрических фигур.

Это положение сохранилось до XVII века. С этого времени и вплоть до второй половины XIX века математика развивалась преимущественно как математический анализ, который и был открыт в XVII веке.

Открытие неевклидовых геометрий и создание теории множеств привели к перестройке всего здания математики и созданию совершенно новых её отраслей.

Важное значение приобрела в современной математике математическая логика. Методы математики широко используются в точном естествознании.

Применение её в биологии и общественных науках до последнего времени носило случайный характер.

Создание (под непосредственным влиянием практики) таких отраслей, как линейное программирование, теория игр, теория информации и появления электронных математических машин, открывают здесь совершенно новые перспективы.

Философические вопросы математики всегда являлись ареной борьбы с материализмом и идеализмом. Особенно важное значение имеют философические вопросы, возникшие в XX веке в связи с проблемами оснований математики.

Распространённый термин «математические знания» хорошо отражает один из наиболее характерных аспектов научно-технической революции – проникновение математических методов в самые различные отрасли науки и широчайшее использование ЭВМ. Однако, математика развивается не только вширь, но и вглубь. Следует отметить, что вопросы связи философии с научным познанием являются важнейшими вопросами связи познания с жизнью. Важным аспектом этой связи является соотношение философии и математики. Если философия является мировоззренческим, методологическим обоснованием математики, то, в свою очередь, математика является одним из условий обоснования теоретического мышления.

¹ В тональности C-dur написаны Адажио Айши и Бахрама (балет «Семь красавиц»), I действие), лобочная партия (тема любви) из симфонической поэмы «Лейли и Меджнун» и т.д.

О ПОНЯТИИ МНОЖЕСТВА

В современной математике понятие множества считается одним из основных. Так или иначе с него начинается изложение традиционных математических дисциплин и построение новых математических теорий, возникающих по мере того, как расширяется сфера применений математики.

Универсальность этого понятия в том, что под него можно подвести любую совокупность предметов. Здесь годится всё:

Марки, числа, люди, точки, векторы, звёзды, коровы, функции, ... Даже сами множества могут объединяться во множества: например, математики говорят про множество фигур на плоскости, про множество тел в пространстве, но каждую фигуру, каждое тело они мыслят как множество точек.

Что же такое множество?

Что это за термин, в котором, как в ящике фокусника, скрываются и марки, и числа, и звёзды?

Как в математике определяется это понятие?

Если честно - то никак. Здесь мы не можем употребить столь привычный для математиков способ определения через род и видовое отличие. Согласно такому способу всякое новое понятие вводится как разновидность некоторого более общего, определенного ранее понятия (скажем, параллелограмм есть разновидность четырехугольника; прямоугольник есть разновидность параллелограмма и т. п.). Но для понятия "множество" не известно ничего более общего по отношению к нему.

Словом "множество" мы постоянно пользуемся и в обыденной жизни, заменяя им слово: "совокупность", "объединение", "собрание", "класс", "семейство", "коллекция", "ансамбль" и т. д.

Понятие множества принадлежит к числу тех основных понятий современной математики, которые не поддаются по крайней мере на сегодняшний день логическому определению, сведению к более простым понятиям. Можно только разъяснить смысл этого понятия на ряде примеров.

Понятие множества нельзя определить через другие, более простые понятия. Оно является в этом смысле одним из первичных понятий науки.

Множество считается заданным, если известны те элементы, из которых он состоит. Плодотворность теорико-множественной концепции в том, что она породила весьма богатый и мощный арсенал широких понятий и универсальных методов. От того теория множеств и служит прочным фундаментом математизации разнообразнейших наук: экономики, биологии, лингвистики...

Приведем общеизвестную поговорку: всякая селедка - рыба, но не всякая рыба - селедка.

Ясно, что в этой поговорке речь идет о двух множествах - множестве рыб вообще и множестве селедок в частности.

Поскольку всякая селедка - рыба, множество селедок включено во множество рыб.

Но не всякая рыба - селедка. Иными словами, во множестве рыб существует хотя бы один элемент, не принадлежащий множеству селедок, ну, скажем, лещ или щука.

В подобных случаях говорят не просто о включении, а о строгом включении.

Точно так же множество пешек строго включено во множество шахматных фигур, множество простых чисел - во множество натуральных чисел, множество квадратов - во множество прямоугольников.

Некоторое множество, строго включенное в другое, называется его истинным, или собственным, подмножеством.

Итак, множество селедок есть истинное подмножество множества рыб, множество простых чисел - истинное подмножество натурального ряда и т. д.

АМАЛИЈА ПӘНӘНОВА*Азәрбајҹан Республїкасынын Халғ артисти***БӨҮК СӘННӘЈ АПАРАН ЈОЛ**

Индики Азәрбајҹан Дөвләт Мәдәнијәт вә Инчәсәнәт Университетинин актјорлуг факултәсинин 1-чи курсунда охудугум заман танымшы режиссор Тофиг Казымовун рәһбәрлик етдији IV курс тәләбәләри ғыш сессиясы заманы көстөрмәли олачағлары Шекспирин "Ромео вә Чулијетта" тамашасында Чулијетта ролуну ојнамағы мөндән хашиш етдиләр. Доғрусун һәм севиндим, һәм дә горхдум. Она көрә севиндим ки, биз II курс тәләбәләри һәлә ајры-ајры етүдләр һазырламагла мөшгул идик. IV курс исә Шекспир кими даһи бир драматургун ики кәнчин фачиәли мәнһәббәти һағында долғун бир әсәрин имтаһан тамашасы кими ојнајачағдыр. Мән Чулијетта ролунда чыхыш едәчәкдим. Белә душүндүм ки, бу һәм мөним бачарығымы ашкарлајачағ, һәм дә һөрмәтими артырачағдыр. Горхдум она көрә ки, әввала мөним сәнәт муәллимим көркәмли режиссор Адил Искәндәрөв бу ишә бахачағ, мүнасибәти нечә олачағ. Ахы о бизә өјрәдирди ки, сәнәт диггәт, гајғы, ма'сулијәт, чалышганлығ тәләб едир; Тәләскәнлији, архајынчылығи севмир. Бир дә ки, сәнәт аләминдә дә пилләләри бир - бир галхмағ лазымдыр, јохса јыхылыб гол-ганадыны сындырарсан. Буну да хатырладырды ки, јени тикилмәјә башлајан һәр һансы бир бинанын өзүлү мөһкәм олмаса, онун отағларыны нечә мөһкәм едирсән ет, нечә јарашығ верирсән вер хејри јохдур, учуб дағылачағ. Сәнәт тикинтисинин дә бунәврәси, өзүлү мөһкәм олмалыдыр. Бунун үчүн исте'дадла јанашы зәһмәтсөврлик вә чалышганлығ да әсас шәртдир.

Севимли сәнәт муәллимим тез - тез тәқрарларды ки, әсил сәнәткар олмағ үчүн јалныз исте'дад өз-өзлүјүндә һәлә һеч бир шеј дејил. Исте'дад үстә көл зәһмәт бир дә зәһмәт, чалышганлығ, дөзүм вә сәбр. О вахтлар мән

бу сөзләрин маһијәтинә о гәдәр вармасам да сәнәти сөвдијимдән јорулмаг билмирдим. Вә инди бу гәнаәтдәјәм ки, мүүллимим һағлы имиш - сәнәт тәнбәлләри бағышламыр. Хүсусән дә театр сәнәти.

Исте дәд тәнбәлләри хошламаз. Низами Кәнчөвинин:

Чох ити зәһинлә јатан олдулар.

Ахырда сахсы габ сатан олдулар - сөзләри илә Адил мүүллим төләбәләри утандырды.

Һәтта бир күн һөрмәтли мүүллимимиз сөһбәтарасы деди ки, "Гадам, һәр һалда сән чалыш, чалышмасан исте дадын гуру ағача дөнәр". Сонра о сөзүнә давам едиб деди: Бир күн мөшүр ки, охитрачы Едиссонун достларындан бири ону инандырмаға чалышыр, о бу гәдәр чох ихтиралар үчүн даһијанә исте дадына борчлудур. Едиссон достунун бу тәрифинә чаваб олараг демийди: "Јахшы ихтираларын анчаг бир фаизи илһам вә исте дада бағлыдыр, галан 99 фаизи исә зәһмәтә гатлашыр, тәр төкмәјин саһәсиндөдир."

Устад сәнәткар өзүнәмәхсус јумшаг тәрәдә күлүмсәр вә дејәрди: Зәһмәтин өзү дә кәрәк сәмәрәли, мәгсәдли, лазымлы ола. Јохса бош јерә мәнасыз шәхилдә зәһмәт чәкмәк ән азы садәләвһлүкдур.

Һөрмәтли мүүллим буну да дејәрди ки, сән актјорсан, һамбал дејилсән, јахуд палтар асылганы да дејилсән ки, һәрә өз палтарыны сәндән асын, јахуд өз јүкүнү сәнә јүкләсин. Тәсәввур ет ки, тамашада һәр кәс өз ишини көрүр. Драматург әсәр јазыр, режиссор ону тамашаја гојур, рәссам бәдиһи тәртибатыны һазырлајыр, бәстәкар мусигисини бәстәләјир. Бәс актјор? Ахы о да јарадычы олмалыдыр, өз фикри вә дүшүнчәси илә тамашада иштирак едиб тамашачыја нә исә демәлидир. Јохса, тәкрар едирәм, һамбал кими башгаларынын јүкүнү дашыјан актјор ән јумшаг тәрәдә десәм мүгәвваја бәнзәјир.

Горху, тәрәддүд вә севинч ичәрисиндә бир нечә дәфә IV курсун һазырладығы "Ромео вә Чулијетта" нын мөшгләриндә иштирак етдим. Бирдән дахилимдәки горху һисси санки һәм гүвәтләнди, һәм дә башга чаларларла мөһкәмләнди. Баша дүшүм ки, мән бу һәрәкәтимлә, һәм дә мәнә бөјүк үмид, гајы вә төләбкарлыгга јанашы, сәнәтин сиррләрини ејрәнмәк јолунда мәнә һәјан, көмәкчи олан бир адамы - мүүллимими, устадымы алдадырам. Дахилимдә хәчәләт гарышыр бир нараһатлыг дүјүм. Сәһәри һәр шеји Адил мүүллимә дедим. О әввәл тутулан кими олду. Сонра мәни башдан ајаға, ајагдан баша хејли сүзүб мәналы бахышларыны үзүмдә чәмләшдирди. Ани сүкутдан сонра - Гадам, Чулијетта сәнә чох јарашыр. Амма еһтијатлы ол, бирдән - бирә ағыр јүк алтына кирмә, өзүнү јохла, сына сонра, ... дејиб сусду.

Имтаһан тамашасы мүүвәфғәјигәтлә кечди. IV курс режиссорлуг факултәси төләбәлиринин һәр бири јүксәк гижәтә лијиг көрүлдү. Мән икинчи курс төләбәси олдуғум үчүн гижәт лазым дејилди. Лакин курсун рәһбәри Тофиг Казымов мәни јанына чағырыб сорғу - суала тутмаға башлады. Мүүллимим кимди? һансы гадын актрисанын ролуну бәјәнисән? һәкүмә Гурбановаја бәнзәмәк истәрдинми? Јахуд башга, һансы актрисаны даһа чох бәјәнисән? Әтајә Әлијева илә танышсанмы? ... дәрнәкдә тамашаларда чыхыш етмисәнми вә с.

Курс рәһбәрим Адил Искәндәровун адыны һөрмәт вә мәнәббәтлә чәқдим, о чүр бөјүк бир сәнәткарын төләбәси олмагла фәхр етдијими билдирдим. Актрисалар барәдә суалларына исә чаваб вердим ки, бүтүн актри-

саларымыза һөрмәт едирәм. Онларын һәр биринин өз јери, өз хидмәти вар. Мәним адым Амалијадыр. Амалија да олачағам. һәр кимә бәнзәмәк, һеч кими тәғлид етмәк истәмәирәм.

Көрүнүр чавабларым устад режиссор Тофиг Казымовун хошуна кәлмиши. Папиросу ики бөлүб узун мүштүјүнә кечирә - кечирә: - "Бөјүк сәһнәдә иштирак етмәк истәрдинми? Мән - әлбәттә - дедим. "Сәнә бир әсәр кәндәрәчәјәм. Охујарсан сонра сөһбәт едөрәк" - деди. Сәһәри Тофиг Казымовун төләбәлериндән бири әсәри мәнә верди. Илјас Әфәндијевин "Бөј чичәји" (сонралар ады дејишиди. "Сән һәмишә мәннимләсән" олду.) пјеси иди. Әсәри бир нәфәсә, һәјачанла охудум: Мәнә чох күчлү тәсир кестәрди. Сәһәри әсәри икинчи дәфә, нечә дејәрләр сојуг башла, тәмкинлә, дүшүнә - дүшүнә охудум. Наркилә образынын һәјаты, үрәк чырпынтылары, дахили сарсынтылары, һәјачанлары мәнә даһа күчлү тәсир кестәрди: үчүнчү дәфә јенә әсәри охудум: әлимдән јерә гојмаг истәмәирдим. Ертәси күн Тофиг мүүллимә миннәтдарлыгга јүкләниш разылыгымы билдирдим. О, бир нәфәсә һәјачанла бир нечә суалы бирләшдирән суалла мәнә мүрачиәт етди. Әсәр хошуна кәлдими? Неји бөјәндин, неји бәјәнмәдин, үмуми тәәссуратын нечәдир? Наркиләнин характериндәки әсас чәһәтләр нәдән ибарәтдир? Сән Наркиләнин кәләчәјини нечә дүшүнүрсән? вә с. Доғрудур бу суаллар чаваб вермәкдә четинлик чәкирдим. Әсәр чох хошума кәлди - дедим. Наркиләнин тәнһалығы, ата нәвазиндән мөһрүм олмасы, екеј атасынын әзәзиллији, анасынын характерчү эифлији үзүндән, икинчи еринин тәсир илә гызына сојуг мүнәсибәт бәсләмәси үрәјини ағрытды - вә утана - утана: - Наркиләнин бөјүк мәнәббәти - сөзләрин өләвә етдим. Тофиг Казымов разылыг өләмәти олараг күлүмсүндү. Сабаһ театра кәл, дејиб кетди.

Кечәни сәһәрә гәдәр јатмадым. Севинчимдән јерә көјә сығмырдым. Хәјалымдан нәләр кечмирди? Нәһәјәт ки, бөјүк арзума чатмаг үзрә идим. Ону да дејим ки, һәјатда чох утанчаг олдуғумдан өзүмү ифадә етмәјә чох четинлик чәкирдим. Урәјимдә чулгаланан һиссләри, тәбиәтими бүрүјән дүјуларымы ифадә етмәк үчүн, "сәнәтдә мән дә варам, мәни дә таныјын" фикрини тәсдигләтмәк үчүн. Онын мәнәббәтини газанмаг үчүн мән актриса, өзү дә, јахшы актриса олмалыјам.

Сәһәри театрда роллар бөлүндү. Наркиләни мән, һәсәнзәдә ролуну исә ики актјор Азәрбајҗан республикасынын халг артистләри Әли Зејналов вә Мөвсүм Сән'ани мөшг етмәјә башладыг. Јухарыда гејд етдим ки, чох утанчаг идим. Үстәлик доғма дилимдә сәлис данышмадығымдан мәтни кеч гаврајырдым. Лакин һиссләр, вәзијәтләр, төләб олунан ситуасијалар мәнә чох ајдын иди. Әсәри дә дәриндән дүјүрдүм. Лакин ифадә етмәјә четинлик чәкмәсәм дә, садәчә утанырдым. Мәни әһәтә едән бөјүк сәнәткарларла чижин - чижинә чалышмаг... О күнә кими јалныз төләбәләрлә рол үзәриндә ишләјирдим, бир дә мүүллимләримлә, инди исә ... Әмрүмдә һеч кимә демәдијим сөзләри: ифадә етмәлијдим. һалдан - һала дүшүрдүм. Тофиг Казымов мөшгләри чох бөјүк сөбрләр апарды. О мәнә инанырды вә нәјә гадир олдуғуму Чулијетта ролуну ојнајаркән сезмишиди.

"Сән һәмишә мәннимләсән" ин мөшгләри һәм һәјачанлы, һәм сәмими, һәм чидди, һәм дә шөвлә давам едирди. Ики ај әрзиндәки мөшгләримиздә мән режиссора илаһи бир гүввә кими бахырдым. Инсанда нә гәдәр сәбр, дөзүм, өз мәгсәдинә чатмаг үчүн ирадә вә чалышмаг һәвәси олармыш, һәни.

Мөн Наркиланин һәм дахилиндән, һәм харичән јахшы көрүрдүм, ду-
урдүм, лакин илк вахтарда мәшгүлдә образын сөннә шәрһиндә чәтинлик
чәкирдим. Мәнә елә көлирди ки, гурулушчу режиссор да мәним гөлбимдәки-
ләри там айдынлыгы илә көрә билмир, һиссләрими чәрчивәжә салмага чалы-
шыр. Элбәттә, образын режиссор јозуму, онун иш үслубу чох әһәмијәтли вә
мәһәли иди.

Мән дујур вә һисс едирдим ки, Наркилә дахилән чох зиддијәтли,
мүрәккәб бир образдыр: күчлү психоложи дујум тәләб едир.

Үмумијәтлә көркәмли драматург Илјас Әфәндијевин бөјүк усталыгла
јаздыгы, драматик гурулушу, бәдии кейјәјәти илә сечилән "Сән һәмишә мән-
нимләсән" пјесиндәки һадисәләр чох тәбии, һәјачанлы ахарда инкишаф
едир. Наркилә бир сәнһәдә нечә дәфә һалдан - һала дүшүр, каһ севинир,
каһ һирсләнир, каһ кимәсә нифрәтини билдирир.

"Сән һәмишә мәнимләсән" тамашасы кәстәриликдән сонра респуб-
лика мәтбуаты ону јүксәк гүмәтләндирди.² О вахт чап олуан, демәк олар ки,
бүтүн гәзет вә журналларда чыхан рәсәнзија вә мәгаләләрдә әсәр вә тамаша
һаггында мүсбәт фикирләр сөјләнди. Көркәмли театршүнас алим, сәнәт-
шүнаслыг доктору, профессор Чәфәр Чәфәров "Коммунист" гәзетиндә вә
әсәрләринин 2-чи чилдлиндә чап етдирдији "Тәклик фачиәди" адлы мәга-
ләсиндә јазмышдыр: И. Әфәндијев јарадычылыг әмәјини режиссор Т. Казы-
мов, рәссам Елчин, бәстәкар Ф. Әмиров, театрдин актюрлары илк нөвбәдә
Ә. Зейналов вә Амәлија Пәнаһова зәнкинләшдирмиш, дөјәрли бир пјеси чази-
бәли сәнһә әсәринә чевирмишләр.³

ӘДӘБИЈАТ

1. Адил Искәндәрөв шәхсән бу сәтирләрин мүәллифинә демиишдир.
2. Бах. "Азәрбајчан кәнчләри" гәзети, 25 нојабр 1964 ил; "Әдәбијат вә
инчәсәнәт" гәзети, 19 декабр 1964 ил.
3. Чәфәр Чәфәров. Әсәрләри. 2 чилддә. 1-чи чилд, 1968, сәһ. 338-339.

ЗЕЙНАЛОВА ДИЛБӘР

ДӨВЛӘТ ВӘ ВӘТӘНДАШ ЧӘМИЈӘТИ

Вәтәндаш чәмијәти һаггында тарихи идеја һәлә Гәдим Јунаныстан вә
Ромада мејдана кәлмишдир. һәмин идеја сонралар орта әсләрдә Гәрби
Авропанын бир чох философ-мүтәфәккирләри тәрәфиндән јарадычылыгла
инкишаф етдирилмишдир.

Илк башлангычда фәлсәфи консепсија кими јаранан вәтәндаш чә-
мијәти идејасы тәдричән сијаси вә һүғуги, фикрин, әләчә дә азадлыг һәрәка-
тынын мәркәзи проблемриндән биринә чаврилмишдир. Вәтәндаш чәмијәти-
нин јаранмасы мүәјән чәмијәтин габагчал вә мүтәрәғги вә мүтәрәғги гүввә-
ләринин узунмүддәтли мүбаризәсиндә илдә әдилмиш мөгсәдјәнлү дејишик-
ләрин нүмунәсидир.

Вәтәндаш чәмијәти өз маһијәтинә көрә, неч дәвләти структура малик
олмајан чәмијәтдир. Дәвләтин һәр һансы бир формада иштирак әтмәдији
вәтәндаш чәмијәти ичтимаи һәјатын өзүнү тәшкил едән вә өзүнү тәшкил
едән вә өзүнү тәнзимләјән гүдрәтли сферасына чеврилир.

Вәтәндаш чәмијәти социал-тәшкилати структур олуб, принцип е"ти-
бары илә сијаси структурлардан кәнарда тәшәккүл тапыр, лакин бу структур-
лары әһәтә, әдир, чүнки онлар вәтәндаш чәмијәтинин бир һиссәсини тәшкил
едир. Вәтәндаш чәмијәтинин социал-сијаси сферасына ичтимаи-сијаси тәш-
килатлар вә һәрәкатлар, ичтимаи өзүнүидарә органлары, гејри-дәвләт тәш-
килатлары вә с. дахилдир. Бу социал-сијаси сферада дәвләтин өзүнәмәхсус
јери вардыр.

Дәвләт синифли чәмијәтин илк тәшкилаты олса да, онун сонунчу вә
јекәнә сијаси-тәшкилати олмамышдыр. Объектив чәһәтдән тәшәккүл тап-
мыш инсан мүнәсибәтләри һәјәта материјанын јени һәрәкәт формаларыны
кәтирмишдир. Дәвләтлә јанашы онун дахилиндә мүәјән группаларын, тәбәғә-
ләрин вә с. бирликләрин мәнәфејини әкс етдирән диқәр гејри-дәвләт тә"си-
сәтлары да јараныр. Лакин һәр бир өлкәнин ичтимаи-сијаси һәјатында јенә
дә дәвләт мәркәзи јери тутур. Бу, ашагыдакы бир сыра шәртләрлә баглан-
дыр.

Әввәлән, дәвләт мүхтәлиф социал групплар, тәбәғәләр вә синифләр
арасында зиддијәтли мәнәфеләри илә фәјдәсыз мүбаризәнин алтернативи
гисминдә чыхыш едир. Икинчиси, дәвләт тәшкилати форма, инсанлары
биркә јашајын үчүн бирләшдирән иттифаг кими бахмаг олар. Үчүнчүсү, дәв-
ләтин мејдана кәлмәсини шәртләндирән бир сыра амилләр ичәрисиндә чә-
мијәтин социал-синфи тәбәғәләшмәси мүһүм јер тутур. Дәрдүнчүсү, дәвләт
һәр һансы мүтәшәккил вә мүәјән социал груп вә тәбәғәләрин мәнәфеләрини
тәмсил едән инсанларын сијаси фәалијәтинин илк нәтичәси олмушдур. Бе-
шинчиси, дәвләт сијаси системи вә вәтәндаш чәмијәтини ваһид тамда бир-
ләшдирән мүһүм интегрәсија едичи амилдир. Дәвләт вәтәндаш чәмијәтиндә
өз социал мәншәјинин күчү илә үмуми ишләрин гајгысыны өз үзәринә
көтүрүр. Елми фикир узун мүддәт чәмијәти вә дәвләти, үмумијәтлә фәрг-
ләндирмәмишдир. Јалныз буржуа дөвүр башландыгдан сонра алимләр /илк
әввәлләр јалныз теоложи чәһәтдән /сијаси дәвләти вә чәмијәти, вәтәндаш
чәмијәтинин вә һүғуги дәвләти фәргләндирмәјә, онларын гаршылыгы фә-
лијәтинин бә"зи аспектләрини нәзәрдән кечирмәјә башламышлар.

Чәмијәт дәвләтдән чох-чох әввәл мејдана кәлмиш вә узун мүддәт он-
суз кечинмишдир. Дәвләтин мејдана кәлмәси илә онун чәмијәтлә гаршы-
лыгы фәалијәтиндә мүрәккәб вә зиддијәтли тарих башланыр.

Ичтимаи организмин ваһид тәркиб һиссәси олмагла, вәтәндаш чә-
мијәти вә дәвләт арасында һәдд гојулмасы тәбии ганунаујун бир просес
олмуш, бир тәрәфдән социал-игтисади вә мәһәнәи сфераны, диқәр тәрәфдән
исә сијаси һәјатын тәрәғгиси илә характеризә олунмушдур.¹

Вәтәндаш чәмијәти өзү никишаф едән, өзүнү идарә едән системдир.
Мүхтәлиф тәшкилатларда бирләшән, өз араларында мүхтәлиф мүнәсибәт-
ләр мүәјәнләшдирән фәрдләр бунунла јанашы, сијаси һакимијәт гүввәси
кими дәвләтин мүдахиләси олмадан чәмијәтин аһәнкдар вә мөгсәдјәнлү
инкишафыны тә"мин едирләр. Вәтәндаш чәмијәти дәвләтдән асылы олмајан
өзүнүинкишафын дахили мәнбәләринә маликдир. Бундан савајы о, мәнз бу-
нун сәјәсиндә дәвләтин һакимијәт фәалијәтини мөһдудлашдыра биләр.

¹ Теория государства и права. Под. Ред. В.М.Корельского и В.Д.Перевалова. М., 1997, с.90.

Ветэндаш чэмијјәти һүгуги чэмијјәтә доғру јолда дәвләтлә бирликдә ирәлиләјир. Һүгуги дәвләти ветэндаш чэмијјәтинин инкишафынын нәтичәси вә онун даһа да тәкмилләшмәси шәрти һесаб етмәк олар.

Белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, ветэндаш чэмијјәти сијаси системин илк әсасыдыр, дәвләт онунла шәртләнир вә мүнәјән едилир. Өз нөвбәсиндә сијаси тәһсисат олмағ етибары илә дәвләт ветэндаш чэмијјәтинин варлығы вә фәалијјәти үчүн шәраит јарадыр.

Нәһәјәт, ветэндаш чэмијјәтинин инкишафы дәвләтин демократиклији үчүн имканлар ачыр. Беләликлә, ветэндаш чэмијјәти бәшәр сивилизасијасынын мүнәјәр сәвијјәсиндә дәвләтин мәчбуредичи гүввәси алтында олмајан инкишаф етмиш игтисади, сәсиал, сијаси, мәдәни вә һүгуги мүнәсибәтләрин мәчмусудур.

Инкишаф етмиш ветэндаш чэмијјәти олмадығда дәвләт һакимијјәти, тоталитар авторитар характер алыр. Јалныз ветэндаш чэмијјәти сәјәсиндә дәвләт һакимијјәти инсан азадлығыларынын кешијиндә дурур.

ЗЕЈНАЛОВА ДИЛБӘР

*Азәрбајҗан Дәвләт Дилләр Институти,
Фәлсәфә кафедрасынын әмәкдашы*

ВЕТЭНДАШ ЧЭМИЈЈӘТИНИН ТӘШӘККҮЛҮ ВӘ ИНКИШАФЫ

«Ветэндаш чэмијјәти» категоријасы тарихән бәшәријјәтин инкишафынын хусуси кәсијиндән ибарәтдир. Бу категорија бүтүн дөврләрдә габагчыл фикирли мүнәфәккирләр тәрәфиндән ағылын, азадлығын, раһатлығын вә әдаләтин һөкманлығы етдији идеал чэмијјәт гурулушу моделинин ән јахшысы кими сәчијјәләндирилмишдир. Ветэндаш чэмијјәтинин формалашмасы һәммишә бу вә ја дикәр дәрәчәдә дәвләтин тәкмилләшдирилмәси, һүгугун вә ганунун ролунун артмасы проблемләри илә әләгәләндирилмишдир.

Мәсәлән, антик дөврдә Платонун ејдос (дәвләт идејасы) нәзәријјәси буна объективчәсинә хидмәт етмишдир. Аристотелин дәвләтин ветэндашлар мәчмусунун мүстәғил мөвчудлуғу үчүн кифәјәт етдији ветэндаш чэмијјәтиндән савајы бир шәј олмамасы һаггындакы мүнәһизәсинә дә диггәт јетирмәк лазымдыр.

Инсанларын һүгугча бәрәбәрлијини әсасландыран Сисерон јазырды: «...ганун ветэндаш чэмијјәтини бағлајан һәлгә, һүгуг исә ганунла мүнәјән едилән вә һамы үчүн ејни оландыр»¹.

Ичтимаи мүнәсибәтләрин ардычыл инкишафы алимләрин ветэндаш чэмијјәти һаггында көрүшләрини габагчадан мүнәјән етди вә трансформасијалашдырды. XVI-XVII әсрләрин астанасында Н.Макиавеллинин, һ.Гротсинин, Т.Һоббсын, Ч.Локкун, Ш.Монтескјенин, Ч.Ч.Руссонун вә башгаларынын әсәрләриндә дәвләт гуручулуғу формаларынын бүтүн дејил, јалныз тәби – һүгуги вә мүнәһизәли принципләрә әсасланан мүнәһизәли формаларынын ветэндаш чэмијјәтинә ујунлуғу мотивләшдирилди.

Ветэндаш чэмијјәти дајағларынын фәлсәфи сәчијјәсинә И.Кантда да тәсадуф едилди.

Ветэндаш чэмијјәти һаггында тәсәввүрләрин формалашмасына ону шәхси мәнәфәјин фәалијјәт сферасы кими мүнәјән едән һекел мүнәһизә рол ојнамышдыр. «Ветэндаш чэмијјәтиндә һәрә өзү үчүн бир мәғсәддир, бүтүн галанлар исә онун үчүн һеч нәдир. Лакин башгалары илә гаршылығы мүнәсибәт олмадан, о, өз мәғсәдләрини һамысына наил ола билмәз»¹.

Тарихи мәнәһизәләрин вә хатырладылан мүнәһизәләрин тәһлили кәстәрир ки, ветэндаш чэмијјәтинин тәшәккүлү просеси мүнәһизә вә зидијјәтдир.

Ветэндаш чэмијјәтинин тәшәккүлү игтисади вә һүгуги мүнәсибәтләрин инкишаф дәрәчәсиндән, фәрдләрин игтисади вә һүгуги мүнәсибәтләриндән, һабелә шәхси азадлығыларынын реаллығындан дәвләт һакимијјәт структурларына ичтимаи нәзәрәт механизминин фәалијјәтиндән асылыдыр.

Ветэндаш чэмијјәтинин мүнәһизә аслајышы онда мүнәһизә әләмәтләр комплексинин олдуғуну кәстәрир.

Беләликлә, ветэндаш чэмијјәти дедикдә, конкрет инсанә јөнәлән, һүгуги әнәнәләрә вә ганунлара, үмүһуманист идеаллара һөрмәт атмосфери јарадан, јарадычылығ вә сәһибкарлығы фәалијјәти азадлығыны тәһмин едән, инсан вә ветэндаш һүгугларынын әлverişлијинә вә реализәсинә наил олмағ имканы јарадан, дәвләт фәалијјәтинә мәнәһизәли вә нәзәрәт механизминин ишләниб һазырланмасы илә мәнәһизәли азад демократик һүгуги чэмијјәт баша дүшүлүр.

XX әсрин реаллығы Азәрбајҗанын ветэндаш чэмијјәтидир. Лакин һәмин чэмијјәтин бир чох чәһәтләри вә кәјфијјәтләри һәлә формалашма мәрһәләсиндәдир. Бу просес һазырда ичтимаи-сијаси структурларын гејри-сәбитлији, сивилизасијалы базар мүнәсибәтләринә чыхышын ләнклији, мүнәһизәли чәһәтләрин кениш сәсиал тәбәғәсинин олмамасы, шәхсијјәтин һүгуги мүнәһизәли механизминин ашағы сәвијјәдә олмасы илә үзләшир.

Лакин бәзи чатышмазлығлара вә мүнәһизәли кәһәтләрә, һабелә мүнәһизәли нөв катаклизмләрә бахмајарағ, Азәрбајҗанда ветэндаш чэмијјәтинин формалашмасы өз кәчмишинин позитив тәчрүбәсини сахламағла, дүнја тәчрүбәси әсасында ирәлиләшир.

Азәрбајҗан Республикасынын мүнәһизәли ветэндаш чэмијјәтинин структурунун онун һәјәт фәалијјәтин сферасына ујун оларағ ашағыдакы әсас системдә тәсәввүр етмәк олар. Бу, (сөзүн мәнәһизәли мәнәһизәсиндә) сәсиал, игтисади, сијаси, мәдәни – мәнәһизәли вә информасија системләриндән ибарәтдир.

Сәсиал систем. Сәсиал систем инсанларын объектив сүрәтдә формалашан бирликләринин мәчмусуну әһәтә едилди.

Игтисади систем. Игтисади систем инсанларын мүнәһизәли мүнәсибәтләрини, мәчму мәнәһизәли истәһсалы, бөлкүсү, мүнәһизәли вә истәһлакы просесиндә реализә етдикләри игтисади мүнәсибәтләрин мәчмусундан ибарәтдир.

Сијаси систем. Сијаси систем өзүнүтәнзиметмә үнсүрләринин (тәшкилатлары) тамлығы – дәвләт, сијаси партијалар, ичтимаи-сијаси һәрәкәтләр, бирликләр вә онларын арасындакы мүнәсибәтләр тәшкил едилди.

¹ Цицерон. Диалогы. М., 1966. С.24

¹ Гегель Г.В. Сочинения. М. Л., 1994. Т. 1., с.31

Мәдени-мә'нәви систем. Мәдени-мә'нәви систем инсанлар, онларын бирликләри, дөвләтлә бүтөвлүкдә чәмијјәт арасында мәдени-мә'нәви не'мәтләр вә материаллашдырылмыш институтлар, мүәссисәләр (тәһсил, елм, мәдәнијјәт, дин) илә әләгәдәр олан мүнәсибәтләрдән јараныр.

Инофрмасија системи... Информасија системи инсанларын бир-бири илә биләваситә вә күтләви информасија вәситәләринин көмәји илә үнәсијјәти нәтичәсиндә тәшәккүл тапыр.

Вәтәндаш чәмијјәтинин структурунун характеристикасы просесиндә ашағыдакы һаллары нәзәрә алмағ зәуридир.

Әввәлән, ифадә едилән тәһсифат тәдрис мәгсәдләри үчүн гәбул едилмишдир вә о, шәрти характер дашыыр.

Икинчиси, нисби мүстәгил һадисәләр кими социал, игтисади вә дикәр системләрин өрәнилмәсиндә башга структур һадисәләрини (идејалары, нормалары, ән'әнәләри) гижмәтләндирмәмәк олмаз.

Үчүнчүсү, чәмијјәтин структур амилләрини вә онун һәјәти фәалијјәт просесини гәјдәјә салан һүгүгун вә онун үмүмһуманист тәбиәтинин хидмәтини дә көрмәк лазымдыр.¹

Јухарыда көркәмли мүтәфәкирларин тә'лимләриндән кәтирилән мисаллар вә дикәр тәһлилләр көстәрди ки, вәтәндаш чәмијјәтинин гурулмасы нәсилләр үчүн јарадылан дөјәрли бир мирасдыр.

МИРЗОЕВА С.Ф.

ПРАВО НА ЖИЗНЬ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Если сопоставить все ценности, признаваемые человечеством на всем протяжении его исторического развития, то, безусловно, одной из главных, если не самой главной ценностью должна быть признана жизнь человека, индивидуума. Соответственно этому, право на жизнь является одним из тех аспектов, которые довольно рано попадают в сферу внимания и интересов людей. Если глубоко вникнуть в первичные обстоятельства становления и развития права - как сферы общественного сознания и непосредственной практики - то становится понятным, что оно обязано своим появлением именно необходимости защиты людей друг от друга в мире, перенасыщенном противоречивыми интересами и потребностями людей. И в первую очередь в защите нуждалась сама жизнь человека, постоянно подвергаемая угрозам и насилию. Становление различных социальных институтов, в первую очередь государства, не в последнюю очередь обусловлено также и возможностью этих институтов регулировать жизнедеятельность людей, снижая риск и угрозу их гибели. Между тем вся история развития человечества представляет собой широкую панораму всяческого насилия и покушений как на жизнь отдельного человека, так и на целые народы.

На исходе второго тысячелетия впервые сложились объективные условия для реального предотвращения различных форм покушений на жизнь

за счет унификации международного права и законодательства отдельных государств по данному вопросу, исходя из современных демократических и гуманистических принципов. Нет сомнения, что путь этот не легкий и длительный, что сегодняшние многочисленные конфликты и войны не только противоречат, но и являются прямым вызовом утвержденному международным сообществом всеобщему принципу права на жизнь. Не секрет, что в этих столкновениях первыми и основными жертвами являются простые люди, а гражданское население в гораздо большей степени, чем военные подвержены угрозе гибели. Кроме того, несмотря на твердую решимость международного права изжить позорную для человечества XX-го века практику вынесения смертных приговоров и их исполнение, законодательство ряда, в том числе и западных демократических, государств все еще допускает возможность этой крайней меры наказания. Отметим, в этой связи, прогрессивную поправку, отменяющую часть Ш-ю статьи 27 "Право на жизнь" Конституции Азербайджанской Республики ("Смертная казнь впредь до ее полной отмены может устанавливаться законом в качестве исключительной меры наказания только за особо тяжкие преступления против государства, против жизни и здоровья человека". См. Конституция Азербайджанской Республики. Б., 1997, с. 16).

В сложившихся условиях единственно приемлемым путем является необходимость признания и дальнейшего углубленного и проработанного отражения в законодательстве положения, согласно которому право на жизнь является первым и основным правом человека в структуре его естественных и неотъемлемых прав. Определенная необходимая работа в этом направлении уже проведена: если раньше это право никак не декларировалось даже в самых прогрессивных законодательных кодексах, то теперь оно как правило является одним из фундаментальных принципов, признаваемых и особо выделяемых в текстах конституций различных стран (в многочисленных Конституциях СССР это право отдельно не оговаривалось, теперь же все постсоветские республики включили это положение в тексты своих Основных Законов). Однако это необходимое изменение выглядит сегодня уже недостаточным. Подобно тому, как реформационный процесс конституционного развития шел по пути снижения абсолютизации функций государства, повышения роли гражданского общества и усиления прерогатив прав и свобод человека, дальнейший процесс реформации в современных условиях должен основываться на практике выведения основ законодательства из общего принципа права человека на жизнь. Такое требование, кроме всего прочего, оправдано и современным перманентным расширением правового и юридического поля, самой социальной сферы, затрагивающих право человека на жизнь. Это, во-первых, ускорение темпов научно-технической революции и становление информационного общества, непосредственно ставящие право на жизнь в зависимость от современного развития медицины, биологических исследований на геном и органическом уровнях, во-

¹ Теория государства и права. Под ред. В.М.Корельского и В.Д.Перевалова. М., 1997. с. 93

вторых, резкая эскалация проблем глобальной и социальной экологии, ставшая под знак вопроса выживаемость человечества, в-третьих, состояние мировой политической системы, которая, несмотря на все различия отдельных государств, необходимо стремится к унификации политико-правовых основ современных государств, и, как представляется, на этом пути всеобщий и абсолютный принцип права человека на жизнь может стать основой подобной унификации.

Между тем теоретические разработки права на жизнь как в Азербайджане, так и в других постсоветских республиках крайне скудны, что требует новых подходов к этой проблеме. В большинстве конституций постсоветских стран это право дано отдельной статьей, мало или незначительно связанной со всем корпусом Основного Закона. Кроме того, закономерности развития общества в переходный период требуют обычно пересмотра всего массива законодательства, исходя из духа и буквы новой Конституции. Таким образом, Основной Закон определяет и направляет процесс законотворчества в уголовном, уголовно-процессуальном, административном, трудовом, исправительно-трудовом, экологическом и др. праве. В Конституции Азербайджанской Республики система прав человека, прямо или косвенно связанная с его правом на жизнь дана в Главе Ш Второго Раздела. Это: собственно, ст. 27-"Право на жизнь", ст. 31-"Право на безопасное проживание", ст.38-"Право на социальное обеспечение", ст.39-"Право жить в здоровой окружающей среде", ст.41-"Право на охрану здоровья" и отчасти ст.68-"Право требовать возмещения ущерба". Как нам представляется, право на жизнь должно быть зафиксировано в самом начале раздела "Основные права, свободы и обязанности" в качестве принципа легальности всех остальных статей данного раздела. Кроме того, включение права на жизнь в Преамбулу Конституции также оправдано логически и законодательно. В этом случае изменения носили бы следующий характер: "...желая обеспечить благополучие и право на жизнь всех и каждого, утвердить справедливость, свободу и безопасность... (см. Конституция Азербайджанской Республики, с. 4).

Естественной основой законотворческого процесса должны стать международно-правовое и конституционное закрепление права на жизнь, в первую очередь международно-правовые акты о праве человека на жизнь.

Н. ЗУЛЬФУГАРОВА

СТАНОВЛЕНИЕ И СОЦИО-ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ ФЕМИНИЗМА

Последнее время в связи с интенсивным развитием гендерных исследований большой интерес к себе вызывает феминизм, история его развития и социально-политические и философские идеи, развитые в его контексте. Феминизм, как социально-политическое движение в защиту прав и освобожде-

ние женщин, возникло в эпоху буржуазных революций в ряде западных стран.

Французская революция, провозгласившая лозунги свободы и равенства всех людей независимо от их происхождения, породила первоначальные ростки активности женщины, до тех пор лишенной возможности выражать свои интересы и чаяния в общественно-политической и социально-экономической сферах. Принятая в 1789 году "Декларация прав человека и гражданина" по своей сути закрепляла положение, согласно которому женщина не допускалась к политике и власти, замыкаясь исключительно на семейных отношениях. В этой связи характерно, что когда француженка Олимпия де Гуж в 1792 году написала и стала распространять собственную "Декларацию прав женщины и гражданки", то это натолкнулось не только на непонимание общественности, но и было отвергнуто большинством вождей французской революции. Действительно, в то время требования предоставить женщинам гражданские и избирательные права и возможность наравне с мужчинами занимать государственные посты, вызывали активное неприятие и сопротивление общества, усматривающего в этих требованиях покушение на установившийся порядок и нравственные ценности. Схожая реакция была и английской общественности на публикацию книги Мери Уоллстонкрафт "О подчинении женщин", изданной в 1792 году, а также немецкой на книгу одного из первых мужчин-феминистов Теодора Гиппеля "Об улучшении гражданского положения женщин", увидевшей свет в том же году. Для современных людей западной культуры такое настроение общества кажется невероятным, однако и гораздо позже Гегель высказывал не менее реакционные мысли, приравнивая женщину чуть ли не к "семейному животному", лишенному праву публичного, самостоятельного положения в общественной жизни. Несмотря на завоевания западной философской и социологической мыслью высот либеральной демократии и автономии личности, формулирование принципов правового государства и гражданского общества, обещающее патриархальное мировоззрение и культура силы препятствовали восприятию и адекватной реакции на женскую активность. Лишь только отдельные мыслители, такие как Дж. Милль, представители утопического социализма (Фурье, Сен-Симон, Оуэн) не только понимали, но и активно пропагандировали идею всеобщего гендерного равноправия, как это можно назвать сегодня, используя современные термины и понятия. Но для общества в целом и даже для основной массы самих женщин того времени эти идеи были чуждыми и лишенными практической целесообразности, так как женщина была полностью поглощена семейной жизнью и не представляла себе жизни без поддержки отца или мужа. Не случайно, что зародившиеся в конце XIX века в Англии движение суфражисток - ратующих за предоставление женщинам равных с мужчинами избирательных прав - не только не пользовалось поддержкой рядовых женщин, но и рассматривалось ими как аморальное общественное явление. Лишь только перед началом Первой

мировой войны движение суфражисток добилось признания посредством учреждения в ряде европейских стран права женщин на голосование. Характерно, что сразу после такого решения движение суфражисток, как и общее мировое женское движение, резко пошло на убыль и только во второй половине XX-го века феминизм вновь заявил о себе во весь голос. Причем, в отличие от раннего феминизма, представители новой волны движения за освобождения женщин оставили заметный след не только в общественной жизни, но и в теоретических, методологических и философских разработках своего времени, отмечая ограниченность исторического сознания, обращенного исключительно к ценностям патриархата. В этой связи была проделана огромная работа восстановления "подлинной" истории развития человеческого общества, у истоков которого стоял матриархат, а не патриархальные социальные отношения.

С учетом разнообразия политических доктрин, господствующих в то время, феминистическое движение само разделилось на несколько направлений, среди которых выделяются либерально-реформистское, социалистическое, радикальное и консервативное (см. Философия. М., 1996, с. 388 - 407). Если первое из них видело решение проблемы на пути постепенной реформы экономической и правовой системы, то второе, усматривая причину гендерного неравенства в капитализме, вместе с тем отстаивали специфику женской проблемы по сравнению с классовыми и остальными социальными проблемами. Особая позиция радикального феминизма заключалась в декларации невозможности преодоления в современных условиях патриархальных ценностей общества, а потому в формулировании идеи создания сепаратной женской культуры и даже общества, запретного для мужчин. Соревнование (а точнее борьба) антагонистических полов и их культур только и может, по мнению этого крыла феминизма, принести освобождение женщинам, готовым ради этой цели отказаться от своей главной природной функции - материнства. В противовес этой радикальной позиции, представители консервативного течения всячески превозносят именно семейные и материнские функции женщины, пугая их превращениями современного "дикого" рынка, превращающего женщину в закабаленное существо.

Распространение феминистических идей по миру в каждом отдельном случае приобретало свою расовую, национальную, конфессиональную и иную специфику. При этом в зависимости от конкретной атмосферы то или иное направление феминизма выходит на первый план, заслоняя собой все остальные; сегодня множество робких попыток освобождения женщины в странах с традиционно патриархальным устройством, реализуется без привлечения этого "скомпрометировавшего" себя термина, являющегося синонимом "западной аморальности". Вместе с тем, следует отметить, что, на наш взгляд, данное социально-политическое движение является одной из всеобщих форм общественного развития и в той или иной форме обязательно зарождается и развивается в любых политических усло-

виях, в каждом отдельном государстве. Другое дело, что часть стран уже прошло этот путь, в то время как многие еще даже не встали на него. Поэтому нам представляется крайне важным исследовать историю и теоретические воззрения феминизма, как в плане его достижений, так и заблуждений и ошибок, преодоленных в рамках гендерных исследований. Представляется также, что в современном Азербайджане, где в условиях независимости женское движение приобрело невиданный ранее размах, история и теория феминизма являются вполне актуальной темой.

ДЖАФАРОВ Г.Д., АЛЕКПЕРОВА Д.А.

Аз. Респуб. МО ЦВКГ

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА МЕТАЛЛОЗАГРЯЗНИТЕЛЕЙ РАБОЧИХ ПЛОЩАДЕЙ НГДУ «ГУМ АДАСЬ» И «БИНАГАДЫНЕФТЬ»

Микроэлементный состав Азербайджанской нефти из различных месторождений исследован многими авторами (1-4), согласно которым микроэлементный состав, в основном, представлен семейством группы железа, по (4) нейтрон-активационным анализом дополняется Zn, Cu, Ag лантаноидами и некоторыми другими до 10^{-5} - 10^{-6} процентов по массе.

Благодаря большим комплексобразующим способностям металлов, входящим в состав нефтей, возможен непрерывный обмен микроэлементами между нефтью и окружающей средой, что приводит в процессе нефтедобычи, переработки и использованию конечных продуктов нефтепереработки в быту и производстве, к загрязнению окружающей среды, а через последнюю отражается на санитарно-гигиенических условиях и приводит к профессиональным и общим болезням. В свете выше сказанного определение микроэлементного состава почвы, ее миграции, через которую посредством растительности, продуктов животноводства возможен обмен микроэлементами, приобретает особое значение.

Определение микроэлементного состава проб почвы было проведено на выбранных под условными номерами произвольно-визуальной разной степени загрязненных нефтью образцах из двух площадей: НГДУ «Бинагадынефть» и «Гум адасы».

Естественно, что разные площади по удаленности друг от друга предполагают и разные загрязненности различными микроэлементами.

Для проведения коррективного анализа образцы предварительно были отмыты от нефти бензолом до полного ее удаления. Средняя степень загрязненности образцов нефтью приводится в таблице № 1.

Таблица № 1.

Средняя степень загрязненности образцов нефтью в процентах по массе									
Гум адысы									
№1	№2	№3	№4	№5	№5	№6	№7	№8	№10
13,15	31,59	17,02	39,12	24,01	24,01	24,85	32,18	28,93	25,63
Бинаягамы									
№11	№12	№13	№14	№15	№16	№17			
28,03	24,88	23,2	20,23	19,85	23,82	10,99			

Далее образцы сушили при 105°C до постоянной массы, после чего подвергались рентгеноспектральному и спектральным видам анализа.

Предварительно рентгеноспектральным методом были определены основные породообразующие элементы: Na, Mg, Al, Si, P, S, K, Ca, Ti, Mn, Fe. Определение макросостава предполагает предварительное ознакомление с кларками микроэлементов и последующую корреляцию загрязненности микроэлементами.

Вопросам рентгеноспектрального анализа породообразующих элементов посвящена работа (6), где достаточно подробно рассмотрены физические процессы, происходящие при возбуждении аналитических линий в длинноволновой области спектра тормозным рентгеновским спектром, а также количественные соотношения между содержаниями определяемых элементов и интенсивностями их аналитических линий.

В данном случае применен метод калибровки (7), суть которого сводится к тому, что искомые содержания компонентов аналитической пробы рассматриваются как решения уравнений связи вида:

$$F(C, I) = 0$$

где C - вектор концентраций в пробах известного состава (эталоны почв),

I - вектор измеряемых в ходе анализа интенсивностей проб известного состава.

$F(C, I)$ - неизвестный вид функциональной зависимости, параметры которой определяются на пробах известного состава. Путем проведения многофакторного дисперсионного анализа были оптимизированы следующие условия рентгеноспектрального анализа породообразующих элементов: температура сплавления с флюсом $\text{Li}_2\text{B}_4\text{O}_7$ 1250°C , дробление пробы до $0,074$ мм, изготовление проб для проведения анализа методом двухслойной таблетки под давлением 40 т/см². Сплавление, дробление и прессование проводилось на аппаратах пробоподготовки фирмы «HERZOG», ФРГ. Анализ проводился на многоканальном рентгеноспектральном спектрометре СРМ-18 (СССР), сочленном с компьютером типа IBM. Рабочие параметры анализа: рентгеновская трубка типа БХВ-13, напряжение и ток соответственно 25 кV, 70 мА, время экспозиции - 100 сек.

Структурная схема используемых флуоресцентных рентгеноспектральных спектрометров со сканирующим каналом типа VRA-2 и жестко фиксированными каналами типа СРМ-18 приведена на рис.1.

Рентгеновская трубка (РТ) мощностью до 3 кВт, питаемая от высоковольтного источника напряжения (ВИП) до 50 кV, обеспечивающая стабили-

зацию по току и напряжению с точностью не хуже $\pm 0,01\%$, возбуждает в камере образцов (КО) анализируемые химические элементы, характеристические флуоресцентные линии которых разлагаются в спектр с помощью соответствующих кристалл-анализаторов (КА), затем блоком детектирования (БД) преобразуются в электрические импульсы, усиливаются до необходимой высоты усилителем широкополосным (УШ), отсекаются шумы от полезного сигнала амплитудным дивергенциальным анализатором (АДО) и с помощью пересчетного устройства (АЦПУ), либо в аналоговой форме на интенсиметр (ИН), либо через узел связи с ЭВМ (УС ЭВМ).

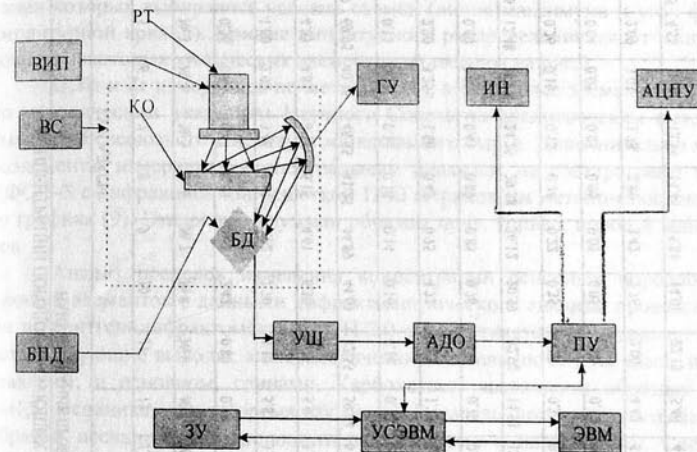

Рис. 1. ЗУ - загрузочное устройство для подачи проб в камеру образцов, ВС - вакуумная система, ГУ - гониометрическое устройство.

В таблице №2 приводятся аналитические характеристики калибровочных кривых: среднеквадратическая ошибка определения отдельных элементов.

Таблица №2.

Na	Mg	Al	Si	P	S
$0.14 \cdot 10^{-1}$	$1.92 \cdot 10^{-2}$	$1.05 \cdot 10^{-2}$	$2.39 \cdot 10^{-2}$	$5.62 \cdot 10^{-4}$	$3.15 \cdot 10^{-2}$
K	Ca	Ti	Mn	Fe	
$2.81 \cdot 10^{-2}$	$1.01 \cdot 10^{-2}$	$2.13 \cdot 10^{-3}$	$5.51 \cdot 10^{-4}$	$1.05 \cdot 10^{-2}$	

В таблице №3 даны определенные концентрации породообразующих элементов. Следует отметить, что потери при прокаливании (ппп), характеризующие летучие компоненты (CO_2 , F, Cl, гумус и т.д.) определены при 950°C , а Fe - общий пересчитан на Fe_2O_3 . Результаты анализа пересчитаны на образцы, просушенные при 105°C .

Микроэлементный состав загрязненных нефтью образцов почв (таблица №4) определяется рентгеноспектральным и спектральным методами. Рентгеноспектральный анализ проводился на универсальном сканирующем спектрометре VRA-2 (ГДР). Используемые режимы и параметры в зависимости от определяемых элементов были следующими: W - и Cr-антиматоды, напряжения и ток на трубах на каждой соответственно 40 kv, 40 ma, время экспозиции - 100 сек. Для корректного выбора фона предварительно снимались кривые амплитудного распределения высот импульсов химических элементов на кристаллах - анализаторах LiF₀₀₂ и LiF₁₁₀, на основании которых выбирались условия съемки (линия максимума и угол фона амплитудной кривой). Кривые амплитудного распределения высот импульсов для некоторых химических элементов приведены на рис.2.

U, Th и Zr измерялись по методике (8), а остальные элементы согласно методическим указаниям Научного Совета по аналитическим методам бывшего Всесоюзного Института минерального сырья. Дополнительно микроэлементы измерялись и спектральным анализом на спектрографе типа ДФС-8-3 с дифракционной решеткой 1200 штрихов/мм методом постоянного графика (9). Эталоном служили образцы почв, горных пород и минералов.

Анализ пределов изменения концентраций основных породообразующих элементов с данными дифрактометрического анализа, проведенными на рентгенодифрактометре ДРОН-2.0 с Cu-антиматодом, позволяет сделать следующие выводы: минералогические составы почв Гум адасы представлены, в основном, глинами. Карбонатами частично в образцах под No1,3 песчаниками; в то время как почвы Бинагады представлены главным образом песчаниками и дополнительно глинами и карбонатами. Следует отметить наличие в обоих площадях малое количество гипса.

Согласно (10) в кларках таких почв содержание определяемых нами микроэлементов находится в следующих пределах: по Fe на уровне $n10^{-1} \pm 3.8$, Ni- $n \cdot 10^{-3} \pm n \cdot 10^{-4}$, Cr- $n \cdot 10^{-2} \pm n \cdot 10^{-4}$, V- $n \cdot 10^{-2} \pm n \cdot 10^{-3}$, Co- $n \cdot 10^{-3} \pm n \cdot 10^{-4}$, Zn- $n \cdot 10^{-3}$, а по Sr- $n \cdot 10^{-2}$ и т.д.

Согласно (4) в большинстве проанализированных нефтей Азербайджана содержится, в основном, Fe, Ni, Cr, V, Co, Zn, Sb, Se, J, Br, причем содержание железа достигает иногда порядка до 0,74 %, а содержание Cr и Ni не превышает $n \cdot 10^{-2}$ массовых процентов, в количествах $n \cdot 10^{-3}$ массовых процентов встречались Ba, V, Co, $n \cdot 10^{-4}$ масс % - Zn и V, а содержания остальных элементов не поднимаются выше $n \cdot 10^{-5} \pm n \cdot 10^{-7}$ масс. %. Указанные данные относятся к микроэлементному составу смолистоасфальтовых веществ (САВ) нефтей Азербайджана, но именно микроэлементный состав САВ является преобладающим по массовым процентам в общем составе нефтей Азербайджана. Единичных случаи проявления (Ta, Ce и др.) элементов были отмечены в некоторых нефтях Азербайджана, причем по (1) для

КОНЦЕНТРАЦИИ ПОРОДОБРАЗУЮЩИХ ЭЛЕМЕНТОВ
НАИМЕНОВАНИЕ ПРОБ

№	ОК-СИДЫ	ГУМ АДАСЫ										БИНАГАДЫ						
		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
1		№1	№2	№3	№4	№5	№6	№7	№8	№9	№10	№11	№12	№13	№14	№15	№16	№17
2		0.69	0.68	0.56	0.84	0.43	0.89	0.62	2.42	0.80	0.58	1.48	0.84	0.68	0.65	2.12	0.55	0.46
3	№6O	1.15	2.43	1.60	2.98	3.46	2.84	2.92	2.70	3.17	5.87	3.40	2.47	1.47	1.49	2.30	4.01	3.02
4	Al ₂ O ₃	4.59	5.84	4.83	4.85	4.16	6.15	4.61	6.20	3.76	5.95	5.17	6.07	4.78	4.18	6.66	8.64	7.05
5	SiO ₂	73.53	48.79	69.95	40.15	48.55	41.25	44.89	44.63	32.55	59.44	61.63	61.44	75.76	74.25	74.29	57.60	70.62
6	P ₂ O ₅	0.06	0.11	0.11	0.12	0.11	0.16	0.14	0.16	0.14	0.12	0.21	0.17	0.12	0.10	0.14	0.25	0.16
7	SO ₃	1.05	0.90	2.20	3.25	1.80	0.45	0.75	4.32	0.62	1.79	2.10	0.42	0.22	0.21	0.71	3.71	0.20
8	K ₂ O	0.43	0.60	0.60	0.63	0.41	0.89	0.85	0.76	0.76	0.79	0.84	0.81	0.98	0.48	0.86	1.24	0.95
9	CaO	11.31	22.96	12.48	28.10	24.25	29.58	26.12	20.59	32.90	14.91	12.84	18.29	7.88	11.25	8.89	11.65	9.18
10	TO ₂	0.15	0.22	0.26	0.19	0.15	0.24	0.22	0.35	0.20	0.35	0.75	0.27	0.34	0.22	0.40	0.75	0.47
11	MnO	0.04	0.06	0.04	0.05	0.05	0.05	0.05	0.05	0.05	0.12	0.21	0.14	0.06	0.05	0.06	0.11	0.06
12	Fe ₂ O ₃	1.63	5.85	2.09	3.03	3.78	2.89	3.42	2.76	2.00	4.42	5.74	4.15	3.25	2.41	3.83	7.45	4.05
13	глин.	5.11	12.25	4.55	16.18	12.84	14.45	15.84	14.01	22.15	5.46	4.92	5.30	4.58	5.24	3.14	4.15	3.15
14	г	99.94	99.78	99.27	100.37	99.99	99.84	100.4	99.05	99.10	99.80	99.29	100.37	100.12	100.53	99.40	99.57	99.37

ТАБЛИЦА 3.

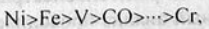
СОДЕРЖАНИЕ МИКРОЭЛЕМЕНТОВ В ПОЧАВАХ НЕФТЕДОБЫВАЮЩИХ ПЛОЩАДЕЙ В МАССОВЫХ %

№ п/п	Pb	Cr	Ga	Ni	Ba	Mo	V	Zr	Cu	Yb	Zn	Sc	Co	Sr	Sn
1	0.0029	0.0045	0.0011	0.0041	0.0018	0.00022	0.0012	0.0031	0.0041	0.00010	0.0041	0.00085	0.0055	0.24	0.00041
2	0.0044	0.0035	0.00088	0.0038	0.0021	0.00025	0.0018	0.0041	0.0051	0.00024	0.0039	0.0011	0.0061	0.23	0.00035
3	0.0035	0.0050	0.00054	0.00054	0.0027	0.0024	0.00011	0.0052	0.0048	0.00015	0.0037	0.0016	0.0041	0.43	0.00063
4	0.0018	0.0029	0.0010	0.0037	0.019	0.0088	0.0009	0.029	0.0055	0.00021	0.0034	0.00805	0.0020	0.43	0.0044
5	0.0023	0.0042	0.0012	0.0029	0.020	0.00017	0.0014	0.034	0.0047	0.00018	0.0031	0.00098	0.0031	0.37	0.00037
6	0.0029	0.0088	0.0015	0.0017	0.0018	0.00042	0.018	0.023	0.065	0.00025	0.0028	0.0011	0.0059	0.0017	0.00029
7	0.0015	0.0012	0.0014	0.0045	0.036	0.00025	0.017	0.022	0.0059	0.00019	0.0054	0.0011	0.0028	0.15	0.00063
8	0.0032	0.0088	0.00042	0.0025	0.021	0.00008	0.0012	0.014	0.0048	0.00011	0.0029	0.00088	0.0078	0.63	0.00054
10	0.0021	0.0074	0.0012	0.0012	0.021	0.00039	0.019	0.029	0.0071	0.00029	0.0027	0.00085	0.0087	0.18	0.0047
11	0.0009	0.0065	0.0012	0.010	0.032	0.00032	0.015	0.031	0.0045	0.00022	0.0049	0.00099	0.0099	0.10	0.00033
12	0.0035	0.0025	0.0010	0.010	0.020	0.00032	0.021	0.035	0.0044	0.00021	0.042	0.00074	0.0074	0.08	0.00039
13	0.0025	0.0031	0.0014	0.0084	0.015	0.00041	0.025	0.028	0.0045	0.00041	0.0074	0.0015	0.0029	0.07	0.00061
14	0.0041	0.0028	0.0008	0.0092	0.028	0.00045	0.031	0.025	0.0032	0.00041	0.0071	0.00078	0.0038	0.03	0.00064
15	0.0044	0.0020	0.0009	0.0064	0.014	0.00005	0.011	0.013	0.0065	0.000072	0.0079	0.00029	0.0021	0.05	0.00010
16	0.0035	0.0024	0.0015	0.011	0.035	0.00025	0.017	0.016	0.0041	0.00028	0.025	0.0018	0.0040	0.06	0.00033
17	0.0039	0.0042	0.0021	0.0074	0.024	0.00041	0.018	0.017	0.0055	0.00026	0.0035	0.00077	0.0038	0.04	0.00057

НОМЕРЫ ПРОС

ЭЛЕМЕНТ в 10 ⁻⁴	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
U	4	3	4	3	1	3	1	6	8	4	2	3	2	3	2	3	3	3
Th	2	1	3	2	1	3	1	3	2	2	2	3	2	3	2	2	2	1

ряда морских нефтей идет уменьшение концентрационного ряда в следующем порядке:

иногда чередующихся местами для разных месторождений.

Естественно предположить, что и загрязнение окружающей среды, в том числе и почвы может происходить только, видимо, за счет вышеуказанных элементов.

Рассматривая данные таблицы №4 можно сделать следующие выводы: резкий выброс Sr на Гум адасы, аномальные проявления Zr и др. Бинагадах что позволяет судить о том, что в результате добычи, переработки и производства нефти и нефтепродуктов происходит загрязнение указанных площадей, ухудшающих санитарно-гигиенические условия для нормальной человеческой деятельности способствующих ухудшению здоровья людей.

Литература:

1. Зулфугарлы Д.И., Бабаев Ф.Р., Флегонтова Е.И. Микроэлементы нефтей месторождений банки Дарвина, Артем-море Гюрганы-море // Уч. Записки Азерб. Гос. Ун-та, 1970, No 4. С. 44-47.
2. Зулфугарлы Д.И., Бабаев Ф.Р. Элементы семейства железа нефтей морских месторождений Азербайджана // Уч. Записки Азерб. Гос. Ун-та, 1971. No 1. С. 79-83.
3. Пуанова С.А. Микроэлементы нефтей, их использование при геохимических исследованиях и изучении процессов миграции. М., Недра 1974 с. 216.
4. Самедова Ф.И., Бабаев Ф.Р. Высокомолекулярные гетероатомные соединения нефтей Азербайджана. Баку. 1992. С. 136.
5. Мир-бабаев Ф.Р. Экологические аспекты нефтехимии // Азербайджанское нефтяное хозяйство. 1992. No 4. С. 60-61.
6. Афонин В.П., Гуничева Т.Н. Рентгеноспектральный флуоресцентный анализ горных пород и минералов. Новосибирск. Наука, 1977, С. 251.
7. Юсифов Ю.Г. Рентгенофлуоресцентный анализ многокомпонентных проб. III Респ. Конф. «Физико-химический анализ и неорганическое материаловедение». С. 202-204.
8. Адамчук И.П. и др. Рентгенофлуоресцентный анализ порошковых горных пород. Определение тория, урана, циркония и гафния. ЖАХТ, XXXII, вып. 2, 1977. С. 321-326.
9. Орлов А.Г. Методы расчета в количественном спектральном анализе. Л. Недра, 1977, с. 251.
10. Русанов А.К. Основы количественного спектрального анализа руд и минералов. М. Недра, 1978, с. 400.

С.ГАСАНОВА

Бакинский Государственный Университет им. М.Э.Расулзаде

УДК 576.851.51.095

МЕТОДЫ ВЫДЕЛЕНИЯ АКТИНОМИЦЕТОВ ИЗ ПОЧВЫ

В статье, впервые в республике даны результаты применений различных методов для выявления редких и новых видов актиномицет, таких как *Micromonospora*, *Actinomadura*, *Streptosporangium* и др. Установлено, что представители различных видов проявляют различную чувствительность.

Для определения максимального количества и выявления групп, родов и видов актиномицетов применяют самые разнообразные методы. В исследованиях некоторых почв Азербайджана по выявлению активных штаммов, продуцентов стимуляторов роста традиционные методы не позволяют выявить новые и редкие роды. И, не случайно, впервые в республи-

ке, мы применяли комплексные методы, позволяющие исследовать актиномицеты почв.

С этой целью мы использовали комплексные методы исследования почвенных образцов, ими являются следующие ;

Метод предварительной обработки почвы заключается в инкубации образца почвы с карбонатом кальция во влажных условиях. Известно, что ионы кальция играют значительную роль в дифференциации актиномицетов: они влияют на их способность образовывать воздушный мицелий , на инициацию прорастания спор. Увеличение количества выделенных культур при обработке почвы карбонатом кальция может быть связано с повышением числа проросших или инициированных к прорастанию спор в популяции. Обработка образцов почвы карбонатом кальция способствует увеличению количества культур всех выделяемых родов, в том числе и редких актиномицетов /1.2.3/.

Добавление в среду селекционных агентов подавляет рост сопутствующих микроорганизмов. Селекционные агенты применяют с целью выявления необходимых групп родов актиномицетов, имеющих определенное значение /3.4.5/.

Вообще, микроорганизмы, в том числе и актиномицеты, чувствительны к ионизирующему излучению и ультрафиолетовые лучи являются универсальными мутагенными агентами.

Различные виды актиномицетов отличаются по чувствительности к термической обработке и ультрафиолетовому облучению. Отмечается заметное уменьшение числа выросших (после обработки суспензий) культур. Летальный эффект повышается с увеличением времени термической обработки и облучения. Культуры редких родов различаются между собой по устойчивости к этим факторам /6/.

ОБЪЕКТЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Для выделения актиномицетов использовали взятую из серо-бурой почвы Апшерона не менее 8-10 образцов из различных участков почвенного покрова с глубины 10-20 см.

Применялись следующие методы выделения актиномицетов из почвы;

- Обогащение почвы карбонатом кальция во влажных условиях.
- Термическая обработка почвенной суспензии.
- Воздействие ультрафиолета на почвенную навеску.
- Добавление в питательную среду селективных агентов.

Образцы почв растирали в ступке, просеивали через сито, тщательно перемешивали. Перед посевом отбирали пробу весом 10 грамм и вносили в 100 мл дистиллированной воды, суспензию встряхивали в течение 5 минут на качалке, отстаивали 1-2 минуты и готовили разведение 10^3 и 10^4 . Посев производили на поверхность питательного агара (органическая и минеральная среда Гаузе).

Предварительную обработку почвы CaCO_3 проводили по следующей методике. 1 грамм образца почвы смешивали в соотношении 10:1 с порошкообразным CaCO_3 и помешали тонким слоем в крышку чашки Петри. На дно чашки Петри помещали 7-10 листов бумаги, пропитанной стерильной дистиллированной водой.

Инкубировали в термостате при 28°C в течение 7-9 суток, после чего делали разведение 10^5 и 10^6 .

В качестве селективных агентов использовали аминокликозидные (стрептомицин) и антрациклиновые антибиотики (полимиксин, рубомицин, циклогексимид). Антибиотики вносили в концентрации 50 мкг/мл. Для приготовления селективных сред с антибиотиками, сначала разводили антибиотики в стерильной дистиллированной воде (антрациклиновые в водно-спиртовом растворе) и затем вносили в среду, охлажденную до 45°C - 50°C , на которую затем засевали почвенные суспензии; контролем служил посев почвенных образцов на ту же среду без антибиотиков. Чашки, засеянные почвенной суспензией инкубировали в течение двух недель при температуре 28°C .

Для проведения термической обработки почвенной навески взятую почвенную массу (10-15 г) прогревали при 100°C в течение 20-30 минут. Затем готовили разведение 10^3 и 10^4 и производили посев на поверхность агаризованной питательной среды.

Чашки, засеянные почвенной суспензией инкубировали в течение 2х-3х недель при температуре 28°C .

Для проведения метода предварительного облучения ультрафиолетом почвенную навеску суспендировали в воде и готовили разведение 10^3 и 10^4 . Почвенную суспензию наносили на поверхность питательного агара в чашки Петри и облучали ультрафиолетом с помощью бактерицидной лампы на расстоянии 20 см от источника излучения. Продолжительность экспозиции составлял 1 мин. Для контроля часть чашек не облучали.

Все проведенные опыты были поставлены в 3-4х кратной повторности. Количество актиномицетов и в одном грамме почвы определяли по числу выросших колоний актиномицет при высеве на твердые питательные среды.

Все данные, полученные в эксперименте обрабатывались вариационно-статистическим методом /7/.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЯ.

Результаты, полученные в эксперименте приведены в таблице 1.

Из данных видно, что при различных методах выделения актиномицетов рода Actinomycetales проявляются неодинаково. Так, род Streptomyces в условиях обогащения карбонатом кальция является самыми распространенным в 1 г абсолютно сухой почвы насчитывается 1189 тыс.. Метод термической обработки, естественно, является селекционным методом, с помощью которого выделяем не "вездесущие" стрептомицеты, а формы, при-

способленные к высокой температуре. В наших опытах после термической обработки насчитывается 208 тыс. в 1г абс.сухой почвы стрептомицет.

По литературным данным, ультрафиолетовые лучи являются излюбленным методом выявления мутантов микроорганизмов. В определенных дозах являются мутагенными агентами, способствующими отбору определенных микроорганизмов в среде.

В последние годы в поиски актиномицетов-антагонистов используют различные селективные агенты, способствующие сохранению лишь определенных групп и родов актиномицетов. С этой целью, мы в качестве селективных агентов использовали аминокликозидные (стрептомицин) и антрациклиновые антибиотики (полимиксин, рубомицин, циклогексимид), и из данных таблицы наглядно видно, что селективные агенты являются лучшими средствами для отбора определенных групп актиномицетов. В наших опытах из рода Streptomyces сохраняются лишь 43 тыс. в 1 г абсолютно сухой почвы. Впоследствии, детальное исследование покажет, какие виды актиномицет приспособились к селективным агентам. Для сравнения экспериментальных данных с контролем пользовались питательной средой без выше указанных добавок или источников, задерживающих рост основной массы Streptomyces. В 1 г абс. сухой почвы контрольного варианта насчитывается 320 тысяч клеток актиномицетов.

Так, целью наших исследований является выяснение роли отдельных методов в выявлении новых и редких родов актиномицетов. В частности, микромоноспор. Из таблицы видно, что вышеуказанные селективные методы являются наиболее благоприятными для выделения представителей этого рода.

Таблица 1. Количество выделенных актиномицетов из серо-бурой почвы Апшерона при различных методах.

РОДЫ	Обогащение CaCO_3	Термич- обработка	Воздействие УФ-ом	Селектив- ные агенты	Конт- роль
Streptomyces	1189	208	105	43	320
Micromonospora	135	44	16	12	115
Actinomadura	12	-	2	2	20
Streptosporangium	16	-	-	-	6
Actinoplanes	24	8	19	-	11
Нокардиоподобные организмы	117	5	6	10	64
Всего	1493	265	148	67	536

Метод обогащения способствует выявлению кроме представителей рода Streptomyces и другие роды (135тыс/г Micromonospora, 12 тыс./г Actinomadura, 16 тыс./г Streptosporangium, 24 тыс./г Actinoplanes, 117 тыс./г нокардиоподобные организмы). Термическая обработка способствует сохранению лишь отдельных родов, и по-видимому, представителей с терморезистентными спорами. Из рода Micromonospora тепловая обработка приводит к сохранению 44тыс. актиномицет в 1г абсолютно сухой почвы. Представители

рода *Actinomadura* u *Streptosporangium* не встречаются. Сохраняются *Actinoplanes* (8 тыс./г) и нокардиоподобных микроорганизмов (5 тыс./г). Из данных таблицы видно, что тепловая обработка является наилучшим методом отбора нетрадиционных представителей порядка *Actinomycetales*.

Использование УФ-ых лучей как селективного агента дает интересные результаты. Так как представители *Micromonospora* менее чувствительны к УФ-лучам чем представители рода *Actinomadura* u *Streptosporangium*. Также представители рода *Actinoplanes* являются менее чувствительными к УФ-лучам чем нокардиоподобные организмы.

Последние годы селективные агенты (различные антибиотики и яды) широко применяются в для выявления редких родов актиномицетов. Из данных таблицы видно, что антибиотики в разном соотношении оказывают подавляющее влияние на развитие актиномицет – представителей порядка *Actinomycetales*. В частности, *Micromonospora*, *Actinomadura* вызывают при наличии селективных агентов в питательной среде. Нами еще не установлено, именно какие виды этих групп актиномицет сохранились при наличии селективных агентов. В дальнейшем нам предстоит выявить именно какие виды сохранились в среде под влиянием селективных агентов. Если сравнивать результаты исследования контрольной пробы и различных методов, можно сделать вывод, что для выявления новых и редких родов и видов актиномицет следует использовать все четыре метода, либо с помощью одного из них.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Nonomura H., Hayakawa M. – New method for selective isolation of soil actinomycetes // *Biol/ Actinomycetes* 88 : Proc. 7th Int. Symp. Biol. Act-s – Tokyo – 1988 – P.288-293.
2. Кириллова И.П., Агре Н.С., Калакуцкий Л.В. – Прорастание спор *Thermoactinomyces vulgaris*; значение состава среды, роль Mg^{2+} u Ca^{2+} // *Микробиология*, 1975, Т.44, №5, с.1034-1040.
3. Natsume M., Yasui K., Maruma S. – Calcium ion as a regulator of aerial mycelium formation in actinomycetes // *Abstracts 7th Int.Symp. on Biology of Actinomycetes*, Tokyo, 1988, P.107.
4. Терехова Л.П., Глатенко О.А., Алферова И.В., Преображенская Т.П. – Использование селективных сред для выделения актиномицетов // В кн.: “Поиск продуцентов антибиотиков среди актиномицетов редких родов” – Алма-Ата – “Гылым” – 1990 – С.5-13.
5. Лаврова Н.В. – Выделение продуцентов новых антибиотиков на селективных средах. Автореф.дисс...канд.биол.наук.М., 1973, 24с.
6. Williams S.T. – *Actinomycetes // Methods in microbiology*, London, 1971, V.4, P.295-334.
7. Лакин Г.Ф. - Биометрия - Изд-во “Высшая школа” - 1990 – С.85-145.

SUMMARY

Have been studied the adaptation some methods for isolation actinomycetes in soil. It was shown that members of actinomycetes differs from methods and these methods influences to representative all genera revealed (*Micromonospora*, *Actinomadura*, *Streptosporangium* e.c.)

АБАСОВА ЕЛМИРА

ЕКОЛОЖИ ПРОБЛЕМЛЭРИН ҺАЛЛИНДЭ ЕКОЛОЖИ БИЛИК ВЭ МЭДЭНИЈЈЭТИН ФОРМАЛАШМАСЫНЫН РОЛУ

Сон илләр фәрди вә ичтимаи шүүр даһа чох еколожи биликләрә јијә-ләймјә вә бу сәһәдә зәнкин дунјакөрүшә малик олмағы үстүн тутур. Белә мүтәрәғги еколожи тәсәвүрләрин мөһкәмләмәси мүсбәт һал кими гижмәт-ләндирилә биләр. Мүасир еколожи бөһран бөшәр тарихиндә биринчи вә ја ахырынчы дејил, тарих сүбүт етмишдир ки, мүхтәлиф мәрһәләләрдә еколожи мөдәнијјәт чәмийјәтә вә ја тәбиәтә мәддәләр мүбәдиләси просесиндә мейдана чыхан бөһран мөгамларына низамламаға көмәк етмишдир. Мүасир шәраитдә еколожи мөдәнијјәт проблеминин вачиблији онун бир консепсија кими тәдгиг едилиб арашдырылмасы тәхирәсалынмаз мәсәләләрдән бири-дир. Бу чөһәтдән проблемин өјрәнилмәсиндә атылан һәр бир адым, кәстәрилән сәј чәһди мүсбәтдир. Еколожи мөдәнијјәтин маһийјәтини баша дүшмәк үчүн әсас үч аспекти мөнтиги ардычылыгыны изләмәк ләзымдыр.

1) Еколожи шәраит; 2) еколожи давраныш; 3) еколожи шүүр. Мүасир дөвр истәһсалын, елм вә техниканын ичтимаи вә фәрди шүүрун еколокијя-лашмасы, сијасиләшмәси илә сәмијјәләнир. Еколожи мөдәнијјәт инсан-тәбиәт мүнәсибәтләринин мөјәжн норма вә ганунлар чәрчивәсиндә мүмкүн олдуғуну дәрк етмәкдир. Еколожи мөдәнијјәт чәмийјәтин топламыш олдуғу еколожи билик, тибби-социал-фәлсәфи консепсијаләр вә еколожи әхлағын мәчмусундан ибарәтдир. Еколожи мөдәнијјәт ләјиһәләшдирилән игтисади үсулларын еколожи прогнотлашдырылмасы вә инсан сағламлығына хидмәт етмәсини вачиб шәрт кими гаршыја гојур В.И.Вернадскинин дедији кими – «һәјәт вә бүтүн чанлы организмләр биосферин ајрылмаз, ганунауғун һиссә-сидир». Бу ганунауғунлуғу ғырмак олмаз. Мүасир дөврдә инсан-тәбиәт-чәмийјәт мүнәсибәтләри чох мүрәкәб шәкил алмышдыр. Мәшһур философ Нитшенин «бөшәријјәтин мөһвинин башланғычы» адландырдығы, мүәјјән мәнәдә чатдығымыз «сәнәјә һалы» мисалларын мүдафиә рефлексини ишә салыб шүүрун хүсуси формасы адландырылан еколожи шүүр формалашды-рыр. Бу просес Јер үзүндә һәјәти ғорумағ үчүн дүнја миғјасында глобал еколожи сијасәт јүрүдүлмәсини тәләб едир.

Азәрбајҗан Республикасында еколожи шүүр вә мөдәнијјәтин форма-лашмасы игтисади керилик империја сијасәти, Ермәнистанла архасындә дуран гүввәләрин тәчавүзү вә с. көрә ләнкисә дә глобал еколожи фәлакәт тәһлүкәси биздән милл дөвләт гуручулуғу ишләрини еколожи мөдәнијјәтин зәрури ганунларына уғунлашдырмағы тәләб едир. Дөвләт әһәмийјәтли бүтүн мәсәләләрин глобал еколожи контекстдә гурулмасынын бөјүк нәзәри-практики әһәмийјәти вардыр. Мүасир чағда Азәрбајҗанын еколокијясынын

тэнзимләнмәсіндә бир сыра мһүм проблемләр мөвчудур. Бу проблемләр ин хахтында арадан галдырылмасындан өтрү илкин шөртләр вардыр; илк нөвбәдә республикада эколожи вәзирјәтини елми бахышдан арашдырмаг, тәбиәтин мһафизәси вә тәбии еһтијатлардан сәмәрәли истифадә проблемләрини тәдгиг етмәк, кениш планда информәсија топламаг вә јаймаг вачиб мәсәләләрдәндир. Тәле Азәрбајчана фусункар тәбиәти бәхш етмишдир. Бу тәбиәтин горунмасы вә инсанларын сағламлығына хидмәти бир чох чәһәтдән эколожи биликләрдән асылыдыр. Инсан эколожисы инсан-тәбиәт-чәмијјәт мһнасибәтләриндә тәбиәтин инсана тәсирләринин методоложи чәһәтләрини өрәнир. Глобал эколожи стратегијанын һазырланмасында эколожи мәдәнијјәт феноменинин ролунун мөјјән едилмәси, онун јарадычы имканларынын вә инкишаф структурунун өрәнилмәси ән вачиб мәсәләләрдән биридир. Эколожи мәдәнијјәт нәзәријәси һәлә өзүнүн формалашма мәрһәләсиндә олмасындан асылы олмајараг онун инкишафы вә кениш миғјасда тәтбиги тәхирәсалынмаз бир проблем кими даим дигәт мәркәзиндә олмалы вә үмуми зијалы күтләнин дигәтини чәлб етмәлидир. Бу бахымдан јалныз игтисади чәһәтдән еһтеһсалын эколожиялашмасы кифәјәт дејил, эколожи биликләр системи мәнтигли шәкилдә тәхирә салынмадан инкишаф етдирилмәлидир. Эколожи мәдәнијјәтин бәргәрәр олунмасы јүксәк сивилизәсијалы чәмијјәтин формалашмасы демәкдир.

Тәбиәтә әхлаги мһнасибәт чәмијјәт һадисәләриндән кәнар тәрбијәләндирилә билмәз. Буна кәрә дә эколожи биликләр ин тәбиги системли шәкилдә кетмәлидир. Мүасир дөврдә тәбиәтдән игтисад иһтиһпләрә истифадә еһтијачынын артмасы инсандан бүтүн шүүрлу өмрү боју чох вачиб эколожи тәрбијә мәсәләләрини һәлл етмәји тәләб едир. Инсанда гәнаәтчилик вә шәхси мәс'улијјәт һиссинин артмасы тәбиәтә әхлаги мһнасибәти гүввәтләндирән кејфијјәтләрдир. Тәбиәтә әхлаги мһнасибәт ондан истифадә илә дүз мһтәнасибдир.

Вернадски јазмышдыр: «Елми фикир вә инсан зәкасынын тәсирилә биосфер јени вәзирјәтә ноосферә кечир». Тәбии ера дејишдијинә кәрә тәбиәт алимләри инсанларын јени әхлаги мһнасибәтләринин тәзаһәр объекти кими марағландырыр. Каинатдакы һәјат үтлүг гејри-мөјјәнлик үзәриндә гурулмушдур. һәјатын мәһнасыны дәрк етмәк чәһди мәдәнијјәтидир. Эколожи мәдәнијјәт инсанын тәбиәтлә конкрет гаршылыгы мһнасибәтини гурмаг үчүн һәјата кечирдији мөјјән програмдыр. Эколожи мәдәнијјәт проблеминин һәлл олунмасы бир чох сәбәбләр үзүндән әсәсли реал һәтигәтдир. Онун һәллини чәтинләшдирән ән мһүм сәбәб кими эколожи савадсызлығын мөвчудлуғу фәкт кими гаршымызда дурур. Артыг ана тәбиәт фәрјад гопарыб һәјәчан тәбили чалдыгы бир дөврдә эколожи савадсызлығын ләғви вачиб бир мәсәлә олдуғундан онун һәллине али вә ја орта мәктәб тәһсил иһтиһлиндә башламағ артыг кечикмиш һалдыр. Эколожи тәрбијә, онун мәдәнијјәтинин формалашмасына лап еркән, инсан әтраф мһнити дујуб анладыгы вахтдан башламағ даһа дүзүн оларды. Чох севиндиричи бир һал оларды ки, шәһәримин күчә вә проспектләриндә харичи сигарет вә дикәр тичарәт характерли малларын нөһәнк һәчмли шәкилләринин рекламы әвәзинә ана тәбиәтин фүсункар көзәлликләрини әкс етдирән чазибәдар мәнзәрәләр вә тобллар асылсын. Бу истәр- истәмәз һәр бир инсанда, хүсусән мәдәни шүүру формалашмаға башлајан кәнч нәслин һәр бир нүмәјәндәсиндә тәбиәтә әлбәттә ки,

марағ мејли ојадар вә бүтүн бунлар мүсбәт һал кими онун шүүрунда тәбиәтә гаршы инчә дујгулар ојадыб мәһәббәтин формалашмасында лагејид һал кими гала билмәз. Дүнјаја кәлән мисал һәјатда мөјјән эколожи шөраитә дүшүр вә тәбиәтә мһнасибәтилә мөјјән эколожи мәдәнијјәт типини мәнимсәјир. Тәбиәт-чәмијјәт системинин оптимал формасынын јаранмасы үчүн дөғи низамланан инсан фәалијјәти системи ишләниб һазырланмалыдыр. Буну эколожи шүүрун јеринә јетирдији низамлајычы функция- сон нәтичәдә эколожи мәдәнијјәтин формалашмасынын һәјата кечирилмәси тәләб едир. Эколожи нөгтеји-нәзәрдән бахдыгда мәдәнијјәт чәмијјәт мөвчудлуғунун тәбии мһнитинин мһафизә олунмасында газанылан наилијјәтләрин сәвијјәси вә гуруму кими, мәдәнијјәтшүнаслыг бахымындан исә мһнитин мһафизәсинә јөнәлдилиш инсан фәалијјәтинин өзүнмәһәксү сферасы кими тәсвир олунур. Глобал- эколожи миғјасда фикир јүрүдән инсан али мәгсәдә јөнәлмиш олур. О, тәбиәтлә-чәмијјәтин гаршылыгы әлағәсиндә ноосферин мејдана кәлмәсини шөртләндирәчәкдир. Инсан тәбиәтин вәһдәти, тәбиәт-чәмијјәт системинин гаршылыгы мһнасибәти проблеми инсанын дүнјада өз јерини мөјјән етмәси, инсанын дүнјаја мһнасибәтинин там моделинин ишләниб һазырланмасы илә әлағәдар олан спесифик дүнјәкөрүшү формасында бәшәријјәтин мәдәни өзүнүмөјјәнәтмәси бүтүн тарих боју мөвчуд олмушдур. Мүасир глобал эколожиянын фәлсәфи проблемләринин тәдгигинин мһүм истиғамәти кими эколожи мәдәнијјәт бу проблемни өз васитәләрилә тәһлил едир.

Тәбиәт- чәмијјәт системиндә јаранан бәһранын һәлл олунма истиғамәти кими эколожи мәдәнијјәтин гәрарлашмасындан данышылдыгда онун кениш миғјасда формалашмасына үстүнлүк верилмәлидир. Сон иһләрин тәдгигатлары кестәрир ки, әтраф мһнитин кәскинлашмәси вә эколожи тәблигатын мөјјән дәрәчәдә формалашмасынын тәсири нәтичәсиндә чәмијјәтин эколожи проблемләри дәрк етмәси сәјәсиндә мһүм дејишкликләр баш вермишдир. Әһәмијјәтли дөнүш думанлы тәсәввүрләрин билијә чеврилмәси, әсас проблемләрин ајдын мәнзәрәсинин јаранмасы илә характеризә олунур. «Әтраф мһнитүн мһафизәси» вә с. ифадәләр күтләви сүрәтдә истифадә олунан сөзләрә чеврилмишдир. Бунунла белә һәлә дә эколожи мәдәнијјәтдә системлилик ән'әнәси чатышмыр, эколожия күндәлик һәјата зәиф әлағәләндирилмишдир. Јалныз мүасир елми биликләр ин бәшәријјәтлә тәбиәт арасында таразлығын сахланмасында шәхси иштирак һисси мһнитин вәзирјәти үчүн мәс'уллијјәтин дәрк олунмасы илә синтези эколожи тәблиғата лазыми инандырычылык хүсусијјәти верә биләр глобал эколожи дөјәрләр шәхсијјәт дөјәрләрилә әлағәләндирилә биләр. Эколожи мәдәнијјәтинин гәрарлашмасы просесиндә мәдәни ән'әнәви мәдәнијјәтинин гаршылыгы әлағәси етнос вә эколожи мәдәнијјәт мәсәләләринин тәһлили мһүм јер тутур. Бәшәр чәмијјәтинин тарихи сүбут едир ки, етнос вә әтраф мһнит һәмишә бир-бири илә бағлы олан етно-эколожи системи тәшкил етмишләр. Чәмијјәтин тәбиәтә тәсир вәситәләри нә гәдәр кениш вә гүввәтләндирсә, эколожи мәдәнијјәтин формалашмасы о гәдәр зәрури олур. Буна кәрә дә эколожи мәдәнијјәтин гәрарлашмасы бәшәр тарихинин мүасир инкишаф мәрһәләсинин мһүм ганунау-ғунлуғу кими чыхыш едир. Буна мұвафиг оларағ тәбиәт, инсан вә чәмијјәт үчүн мән'әнәви чәһәтдән анлашылан, јени әһәмијјәт кәсб едән эколожи мәдәнијјәт гәрарлашмалыдыр. Бүтүн елм сәһәләриндә олдуғу кими эколожи ас-

ГАЗИ БҮРҖАНӘДДИН ШЕ'РИНДӘ ХАЛГ ДЕЈИМЛӘРИ

Орта әсрләр ше'индә фолклор өрнәкләриндән истифадеә, бу нүмүнәләрдән јарадычы бәһрәләнемәјә, демәк олар ки, бүтүн классикләрин әсәрләриндә тәсадуф едиллир. Һәр бир шаир бү өрнәкләрдән бәһрәләнемләә јанашы, онлара өз исләрини гојуб кетмиш, халг инчиләриндән мәгсәд вә гајәләринә ујун истифадеә етмишләр.

Јаратдыгы ше'р нүмүнәләриндә халг дејимләринә мүрачиәт едән, онлары поетик сөзүн гүдрәти илә чанландыран, онлара јени һөјәт верән сәнәткарлардан бири де Гази Бүрһанәддин олмушдур.

Дүнја дејән кишијә бир вәјәдур,

Јемәк-ичмәк бу чана бир дајәдур

Дүнја бир кечүтдур, кәлән кечәр,

Илла сәрвәр јикидә сәрмајәдур.

Шаир бу ше'р парчасында халг дилиндә ишләдилән «дүнја бир пәнчәрәдир, һәр кәлән бахар, кедәр» дејимини әсас тутараг поетик ше'р нүмүнәси јаратмагла өз фикрини охучуја чатдырыр. Фолклоршүнәс-алим М.Тәһмасиб јазырды: «Дүнја әдәбијјаты тарихиндә елә бир шәхсијјәт тапмаг олмаз ки, дилиндә јазыб-јаратдыгы догма халгынын шифаһи сөз сәнәти илә бағлы олмасын. Бу бағлылыг бә'зән күчлү, бә'зән дә зәиф олур, бә'зиләри бу зәнкин хәзинәдән анчаг тә'сирләнир, фајдаланыр, бә'зиләри исә һәм дә тә'сир едир, һәтта чох ајдын исләр гојуб кедирләр». (М.Тәһмасиб. Нәсиме вә халг поезијасы. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 1973, 11 август).

Һөкмдар шаирин јаратдыгы ше'рләрдә халгын мүбаризә әзмини әкс етдирән фикирләр бә'зән ше'рин алт гатларында олса да, поезијанын әса-сыны тәшкил едән лирик гәзәлләрин гидаландыгы мөһәббәт дастанларындакы ешг, вәфа, сәдагәт кими сифәтләр диванын әса-сыны тәшкил едир. Лирик ашигин сәвкисиндә Дәдә Горгуд өрәнләринин сәдагәти, Короғлу дәлиләринин чәнкәвәрлик әзми дујулдуғу һалда, севилән мә'шүгәнин симасында Ләјли, Әсли, Мәрјәм, Күләндам кими чеври-чәфа чәкән, «нара дөндү көнүл фәрағындан», «фәрағу чөвр одыдур ки, әзаб едәр көнүмә» дејән вәфалы ашигләрин образыны көрүрүк.

Гази Бүрһанәддин јарадычылыгындан бәһс едән алим Ә.Сәфәрли јазыр: «Гази Бүрһанәддинин гәһрәмәнлыг шәргиләри әски епос-дастан ән'әнәләримиздәки баһадырлыг нәғмәләримиздән, о чүмләдән дә Дәдә Горгуд бојларындан күч алыр» (Г.Бүрһанәддин. Диван. Бақы 1988, с. 11).

Өрәнләр өз јолунда әр төк көрәк,

Мејданда әркәк киши нәр төк көрәк,

Јахшы-јаман, гаты-јумшаг олса хош,

Сәрвәрәм дејән киши әркәк көрәк.

Гази јарадычылыгында кениш шәкилдә чанлы халг ифадәләринә раст кәлирик. Шаир бу ифадәлрдән истифадеә етмәклә ше'р дилини даһа чанлы вә охунағлы етмиш, тәмиз түркчә илә кәзәл диван јаратмышдыр. Шаир бир тәрәфдән ше'рләриндә әрәб-фарс тәркибләриндән истифадеә едирдисә, дикәр тәрәфдән шифаһи халг өрнәкләри үзәриндә гурулан ше'р инчиләри јарадырды. Чанлы халг дилиндән кәлән сөз вә ифадәләр шаирин диванында хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Шаирин ше'р дилинин рәванлыгындан, ритм вә

пектдә дә хүсуси мөдәни мүнәсибәт вачиб шәртдир. Бу гәһәни мөдәнијјәтин формалашмасы бә күн лабүд вә зәруридир. Бу ганунаујунлуғ биосфердә инсанын тәбиәтлә мүнәсибәтинин даһа принципал мөвгедә инкишаф етдирир, «јени еколожи инсан типини» формалашдырыр. Үмуми мөдәнијјәтин бир һиссәси олан еколожи мөдәнијјәт инсанын тәбиәтлә мүнәсибәтләриндә һармонија јаратмағ чәһдидир. Инсан бу мүнәсибәтләри һәр ики тәрәфин әбәди мөвчудлуғуна јөнәлтмәк үчүн глобал- елми програмлар һазырламалыдыр. Инсан еколожи елми әсаән биосфер еһтијатларындан сәмәрәли истифадеәнин тәшкили, тәбиәти мүнәфизә, инсанларын әтраф мүнәтлә һармоник мөвчудлуғунун дарки – еколожи шүүр, әхлағ вә мөдәнијјәтин формалашдырылмасы истигамәтиндә инкишаф етдирилмәлидир. Еколожи мөдәнијјәт тәдричи еколожи тәһсил вә тәрбијә системинин јаранмасыны тәләб едир.

Еколожи биликләрин тәблиғи үмуми әхлағ вә мөдәнијјәти зәнкинләшдирмәк мәгсәди күдмәли, аилә-бағча-ибтидаи мәктәб – орта мәктәб – али мәктәб бүтүн сонракы шүүрлү һөјәт боју принципи илә гурулмалыдыр. Тәбиәти тәләбатларын едәнилмәси мәнбәји кими һесаб едән тәсәввүрләрдән фәрғли оларағ, еколожи мөдәнијјәт тәбиәти, инсанын өзүнү мүнәфизә етмәси үчүн зәрури шәрт кими тәбиәти сурәтдә мејдана кәлән һөјәти тә'мин етмә механизми кими әкс етдирир. Бунунла да инсанын тәкамүл нәтичәсиндә формалашмасы харичи әһәтәсиндән кәнарда мөвчудлуғунун мүмкүн ола билмәдијини сүбүт едәрәк, тәбиәтин һәгиги адаптив- еколожи дејәрини өзүндә әһәтә едир. Еколожи мөдәнијјәт бәлә бир сәдә һәгигәти баша дүшмәјә көмәк едир ки, бизим һазыркы дөврүмүздә сифәсәт, һәлә дүнән мүмкүн олмајан-һөјәта кечирилмәси мүмкүн едилмәсидир. Дејишкилијин сүр'әти шәраитин кәскин вәзијјәтинә ујун кәлмәлидир. Бәшәријјәтин мөдәни ән'әнәләриндә топланыб сахланмыш тәбиәтә горуучу мүнәсибәт, индики еколожи бәһран дөврүндә тәбиәтлә гаршылығлы мүнәсибәтләрин нормасына чеврилмишдир.

Сөһбәт инсанын кәләчәјиндән кетдијинә көрә, јени һуманист аспект кәсб едәрәк еколожи мөдәнијјәтин гәртәрләшмәсына көмәк едилмәлидир. Инсанын инсан олмагдан башга јолу, чарәси јохдур. Бу һәгигәтин дәрк олунмасы еколожи тәһлүкәсизлијин тә'мин олунмасына, чәмијјәтлә тәбиәтин гаршылығлы мүнәсибәтиндә мөвчуд олан зиддијәтләрин һәлл олмасыны мүмкүн етмишдир. Оптимизм үчүн һәләлик В.И.Вернадскинин бу сөзләри әсас верир: «Биосфердә нәһәнк еколожи гүввә вардыр. Бу гүввә инсан ағлыдыр». Еколожи мөдәнијјәтин бәргәрәр олмасы принципи – инсан сивилизасијасынын әлдә етдији бүтүн тәбиәти естетик сәрвәтинин инкишафы, бәрпасы вә мүнәфизәсинин әсас тутан јени типли мөдәнијјәтин формалашмасыдыр. Өз мәгсәд вә амалларыны, мүасир социал- еколожи тә'сирә мүнәфиг шәкилдә һөјәта кечирән јени шәхсијјәт типини – «еколожи инсанын» мејдана кәлмәси үчүн мөгдәдм шәртләр јарадылмалыдыр. һәгигәтән дә бу күн глобал-еколожи тәғәккүрү, дүнјанын инкишаф перспективинә ағыл, зәка истигамәтиндән баһмаға јөнәлтмәк лазимдыр.

гафијо бахымындан халг жарадычылыгы илө багылыгы наггында Р.Азаде жазыр: «Гази Бурханеддин ел арасында ишләдилөн реалиллөр вө идиомлардан мөһарәтлө истифаде етмөклө орижинал, тәбии вө колоритли бәдии сөһнөлөр жарадыр: (Р.Азад. Классик Азербайжан поезијасында гәзәл. Б., 1990, с. 45).

Нечө ки, көјдө күнөш сөјраныдыр,
Бу чаһан әрәнләрин мејданыдыр.
Јө вү једигкил, алу, багышла кил
Һәр заман бир јикидин дөвраныдыр.

- дејөн шаирин бу мисралары сырф халг ифаделәри үзәриндө гурулмушдур. Чанлы халг дилинде ишләдилөн «бу дүнја мөрдлөр дүнјасыдыр», «һәм өзүн је, һәм дө башгасыны једирт», «һәр ашигин бир дөвраны вар» вө с. кими ифаделәрдән күч алараг заман-заман дилләрдө, ағызларда ишлөниб, дөврүмүзә гәдәр көлиб чатмышдыр.

Шаирин халгдан алдыгы бу ифаде вө дејимләрө јени мө'на вермәсинин бир сәбәби дө түрк дилинин әрәб вө фарс дилләри кими кениш имканлара млик олмасыны халга чатдырмаг иди. Түрк алими Сејит Камал Каралоглу Гази жарадычылыгындан данышаркөн жазырды: «Гази Бурханеддин һәм дө Анатолу шаирләринин гуручуларындандыр, һәм дө түркчөни әрузла илк јахынлашдыранлардан сајылыр. Шаирин дили азәри шивәсини андырмагла бәрабәр, сөзлүкләрлө дејимләриндө (халг ифаделәриндө – Ә.А.) догу (огуз) Анатолу ағызларындан фәјдаланмышдыр. (С.К.Каралоглу. Түрк әдәбијаты тарихи. Истанбул. 1973, I ч. с. 181).

Шаир халг дилиндөн истифаде етмөклө көзәл бәдии тәсвир васитәләри, тәкрит вө бәнзәтмөләр, тәзад вө контраслар јаратмыш, түрк дилинин кениш имканларыны көз өнүндө чанландырымышдыр. Гылынчы илө өлкөләр фәтһ едән шаир, ше'рләри илө көнүлләри фәтһ етмишдир.

Ешги оди дилбәрин бу баша чыхарса,
Ола әчәб ол од илө баша чыхарса
Ани ки көзмишәм бу тар көнлүмдө
Једи фөлөкдөн јухары аша чыхарса.

Шаирә чох ајдын бәлли иди ки, халг арасында мөчази мө'нада ишләдилөн «од илө ојнама», «әғлим башымдан чыхды», «аһым әршө чыхыб», «түстүм башымдан чыхды» вө с. кими ифаделәр халг ичиндө мүхтәлиф мөгамларда ишләнмөклө мүхтәлиф фикир ифаде етмишдир. Шаир дө бу ифаделәри мөһәббәтө мүбтәлә олан ашигин нө дәрәчәдө әзәб чәкдијини, үрөјинө дүшөн мөһәббәт одунун нө дәрәчәдө шиддәтли олдуғуну образлы шәкилдө охучуја чатдырмаг үчүн бир васитәјә чевирмишдир.

Фолклора мөхсус әрнәкләрдән бири дө шифаһи вө жазылы әдәбијат арасында ортаглыг тәшкил едөн рөвајәтләрдир. Бу рөвајәтләрин бә'зиләри өз көкү е'тибарилә шифаһи әдәбијатын нүмүнәләри олса да, көкү мүгәддәс китаблара бағланан дини рөвајәтләр дө шаирин диванында хүсуси арашдырмаја еһтијач дујур. Фолклорла дини рөвајәтләрлө ортаглыг тәшкил едөн мөвзулардан бири дө «өлүб-дирилмә» мотивдир. Өз көкләри е'тибарилә фолклора даһа јахын олан бу мөвзу мүхтәлиф шәкилләрдө дастан вө нағылларымызда, дини рөвајәтләрлө өз изләрини сахламагдадыр. Фолклорда «гәһрәманын гаранлыг дүнјадан гајытмасы», гәһрәманын јералты дүнјаја кетмәси, өлүб-дирилмә вө с. процесләрө дастан вө нағылларымызда («Мө-

ликмөмөд», «Аг атлы оғлан», «Јусиф вө Зүлөјә» әһвалатында, «Дәдә Горгуд» дастанында вө с.) раст көлирир. Гази Бурханеддин жарадычылыгында да көкү фолклора вө мүгәддәс китаблара бағланан бу мотивә тәсадүф олунур.

Дөм илө өлү дирилдур ағызун нитә ки, Иса
Нечө кичүк едәр әзин бу көрәмөтүн ичиндә

вө ја

Ләбләрүн Иса дөминдөн дөм урар зил дөм бизә
Өлү чануми дирилдур, ајәтидур, ајәти.

Бәлли олдуғу кими Гази Бурханеддин суфи бир шаир иди. Шаирин «өлүб-дирилмә» мөгами инсана һәјат верән ешг нәфәси илө бағлы иди. Шаир севкилиснин додағларына тохунан ашигин нәфәсини, Иса пејғәмбәрин өлүләрә бәхш етдији һәјат нәфәси илө мүгајисә едир. Мүгәддәс китабларда јер алан Иса пејғәмбәрин нәфәси өлүләри јенидөн һәјата гәјтардыгы кими, ашигин нәфәси дө севкилисинә јенидөн һәјат верир, ону јашадыр. Нағыл вө дастанларымыз да бу мотив һәм дө јатмыш ашигин бурнуна гызылкулү тохундуран кими онларын јухудан ајылмасы вө с. бу кими фикирләр чохлуг тәшкил едир.

Бөнүм бу өлү чаным тотагы Иса јидүкил,
Нө биләјдүм ағыз-ағыз аны руһул-әмин сөјләр.

Фолклора бағлылыг, фолклор образларындан истифаде етмөклө шаир охучуја чатдырмаг истәдији әһвалаты даһа дө поетик сәсләнмәсинә наил олуб. Халг ше'риндө «бади-сәба», «сәба јели», «сәһәр јели» кими мүрачиәт олунан бу образ севкилисиндөн ајры дүшән ашигә хәбәр јетирмөк кими бир вәзифәни јерин јетирир. Дастанларымыздакы мифоложи образ олан «Бади-сәбаја мүрачиәт, бә'зән ондан јардымчы гүввә кими дө истифаде олунур. «Әсли вө Кәрәм» дастанында Кәрәм севкилисинә Бади-сәба васитәси илө салам көндәрәрәк дејир:

Әкәр кедәр исән бизим елләрә
Сәнә бир сөзүм вар, дур: сәһәр јели.
Мөним саламымы тез јетир јара,
Бу хан Әслими көр, сәһәр јели.

Гази Бурханеддинин диванында сәба јелинә мүрачиәтин өзүнәмәхсуслары вар. Бә'зән ше'рләрин бир гисминдө шаир бу образа көмәк мөгәсәди үчүн мүрачиәт едирсә, дикәр бир тәрәфдән она тохунмагы «көнүл телини тәрпәтмәмәсини», бә'зән «сәба јелинә бир фәрраш олмасыны», бә'зән дө «сәба јели төк ешгинә үз сүртмәји» арузлајыр. Ше'рләринин бириндө дејир:

Еј сәба, дәрпәтмәкил зүлфи гылын,
Дөхи чан ојнамага чар олмады.
Ејлө ки, бу дари-дүнјадө бөнәм,
Дөвр ичиндө дөхи дејјар олмады.

Гази Бурханеддинин диваныны тәшкил едөн мөвзулар чохшәһли вө рәнкарәнкдир. Мүхтәлиф гүтбләрдән арашдырылмасыны көзләјән бу ше'р нүмүнәләри орта әсрләр поезијасында өзүнәмәхсус јери олан шаирин жарадычылыгынын даһа кениш имканлара малик олмасыны көз өнүндө чанландырачак.

ТРИ МУЗЫКАЛЬНЫХ ПОРТРЕТА ИЗ БАЛЕТА
«ТРОПОЮ ГРОМА» К.КАРАЕВА

В творчестве выдающего азербайджанского композитора К.Каравеа многогранное музыкально-художественное выражение получает портретная живопись. В отношении портретного воспроизведения образов меткость и точность музыкальных характеристик достигает у Каравеа графической четкости рисунка, создавая подчас иллюзию зрительного впечатления.

Галерея была бы неполной без участия трех музыкальных портретов – девушек-служанок – «Капризной», «Томной» и «Страстной» из второй картины II действия, объединенных в «большую танцевальную сцену». Данная сцена, решенная в плане блестящей дивертисментной сюиты, без сомнения носит отпечаток дивертисмента семи красавиц. Это и структурное решение (общее вступление, отдельные танцы и замыкающая сцену развернутая кода) и некоторая образно-тематическая общность отдельных танцев. Однако есть одно, но существенное отличие данных сюит – их идейно-драматургическая направленность. Если дивертисментная «Сцена семи красавиц» развивает линию «контр сквозных» сил балета, то «Большая танцевальная сцена» является прекрасной жизнеутверждающей жанровой картинкой-зарисовкой трех девушек из народа, тем самым углубляя реалистическую трактовку ведущей идеи балета.

Музыкальная характеристика первой девушки – Капризной строится на непрерывной смене музыкального материала. Из быстрых переходов настроений, то задумчиво-мечтательных или необузданно-веселых, соткан весь танец. В этом – суть музыкальной характеристики первой девушки.

Уже первой фраза включает два противоречивых элемента: короткий, порывистый скачок на кварту с последующим заторможенным спуском. Постепенное нисходящее движение тематического материала к квинте, которое сочетается с удивительной закругленностью каждого построения, создает иллюзию конца периода. Над временным мелодическим затишьем слышны ритмически отчеканенные на сассато «шаги» аккомпанемента. И словно очередной непредсказуемый «виток» в затейной капризницей игре, врываются причудливо рассыпающиеся в пределах двух октав волнообразные фигурации, незаметно подводящие к тонике «с».

Но особая прелесть танца, подчеркивающая образ Капризной, связана с тонкой ладовой изысканностью. В танце происходит своеобразная «игра каприз» двух тональных сопоставлений – мелодического *c-moll*, которого впоследствии (цифра 38) сменяет *cis-moll*. Возвращение в коде первоначальной тональности *c-moll*, создает ощущение, что в этой тональности закончится танец. Но до самого конца танца лукавый образ капризницы не дает слушателю расслабиться. Исключителен эффект концовки – внезапный переход в одноименный мажор (через D9 на IV ступени) с завершаю-

щим тоническим трезвучием, подобно последнему озеру девушки, закрепляющему в памяти непосредственно-кокетливый, жизнерадостный облик первой служанки.

Если говорит о колористической трактовке портрета Томной девушки, то все здесь строится на оттенках и полутонах. Простой, но удивительно теплый красочный слой гармонии, словно хранящий след легкого движения кисти (аккомпанемент разложен по звукам тонического трезвучия, особо «пикантны» легкие «вздохи» падающей звуковой интонации), тихое мерцание света и неуловимые переходы звуковой светотени, создают удивительную музыкально-живописную ткань, на фоне которой вырисовывается образ девушки.

В основе музыкального материала второй вариации лежит красивая песенная мелодия, полная какой-то доверительной задушевности. Из совокупности множества тонких художественных приемов кристаллизуется портрет девушки. Освещенное неярким скользящим светом (*pp*) лицо девушки полно тихой жизни. Она теплится в улыбке (плавное скольжение хроматизмов), ласковой и одновременно взволнованно-смущенной (учащенная пульсация постепенно разворачивающихся интервалов – кварта, квинта, секста, септма, октава); таится в томной грации чуть опущенных глаз, затененных ресницами (причудливо синкопированный спуск октавных унисонов, оплетаемый, как кружевом, выразительными хроматическими подголосками среднего голоса).

Первое впечатление которое третий танец – Страстной – несколько сурово и терпко. Несмотря на сдерживающее начало, идущее от размеренно-ровного контура мелодического рисунка первого предложения, окрашенного суровым аскетизмом диатоники, внутреннее возбуждение, исходящее от дробящих мелодию коротких ямбических мотивов, неуклонно нарастает. Эти мотивные дробления, подобные укрощенным росчеркам, штрихам, наносимым композитором на белое поле листа «рисунка», обрисовывающим контуры фигуры девушки, передающим ее дробную пластическую моделировку. При этом мотивные переходы настолько «невесомы» (во всей первой части практически отсутствуют паузы, исключение составляет пауза, разделяющая I и II предложения), что штрихи складываются в единую выразительную линию, обладающую самодовлеющим нервным ритмом.

В середине сменяются не согло минор на мажор, сколько «прикрытая» взволнованность (хотя и с чертами тревожности) на открытую, возбужденную эмоцию, доводимую до страстности и смятения. Это уже не внешний облик девушки, не маска лица, а сама напряженная и вскрытая душа. Все подчинено этой задаче. Насыщенность красочного колорита (мощное оркестровое *fortissimo*), порывистое, импульсивные аккордовые удары «кисти» (активно акцентируются слабые доли такта, образуя звенья синкопированных фраз), которые местами сочетаются с легкой хроматизированной «подмалевкой» валторн, излучают ту атмосферу гипнотизирующе-

го блеска, напора, свойственных портрету, создающему незабываемый, исполненный страстного внутреннего напряжения художественный образ.

В трех музыкальных портретах еще раз проявился удивительный талант К. Караева почти мимолетно, в отдельных пьесах или номерах миниатюрного плана запечатлеть «природу» людей, особенно так называемого «второго плана».

МАХМУДОВА ГЮЛЬЗАР

ИСТОКИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ОСТИНАТНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КОМПОЗИТОРСКОЙ ШКОЛЫ

В первой трети XX столетия Узеиром Гаджибековым был начат новый аспект осмысления и научного толкования музыки устной традиции Азербайджана, а шире, народов Востока, еще и как явления сильным, ярким, но в то время и универсальным многоголосно-интонационным потенциалом в процессуальном развитии всеобщей теоретической науки. Со временем этот аспект получил все большее развитие, утвердительность и апробированность. Ставшая буквально хрестоматийной блистательная идея Узеира Гаджибекова о «Стройной системе азербайджанских ладов и строго законах образования осмысленной мелодии, не только не препятствующих введению многоголосия, а наоборот, представляющих собой крепкий фундамент для строительства крупных многоголосных форм, основанных не на мертвых (похороненных Маттесоном) гаммах, а на живых и жизнеспособных ладах азербайджанской музыки»¹ оказалась поистине объективным исследовательским «кредо» в ракурсах изучения многоголосной специфики музыки устной традиции Азербайджана, потому как опиралась на универсальность природы собственно «музыкального» как такового, а отсюда, естественно, и на универсальность методологических положений о становлении всякого тематизма как многообразного и различного роста той или иной интонационной зачатки вообще.

В свое время идея эта была поддержана и другим великим представителем азербайджанской композиторской школы – Кара Караевым, который не раз убежденно высказывался в поддержку «концепции» азербайджанского многоголосия и, кстати, выдвинул это столь выразительное и поэтическое определение, действенно ратая за поиск новых творческих ресурсов, глубинных подходов к изучению и освоению азербайджанского национального музыкального искусства.

В последующем свой значительный вклад на путях научного переосмысления исследовательской концепции о многоголосии в музыке устной традиции Азербайджана, безусловно, внесли проведенные в разное время

нынешнего столетия сбор, запись, детальное изучение и целеустремленный анализ произведений восточного традиционного музыкального творчества и, в частности азербайджанского; наконец, свою весомую и достойную лепту в разработку названной проблемы привнесла и неоднократная работа впечатляющих по своему размаху известных Международных Конгрессов и Симпозиумов, посвященных музыкальной культуре народов Востока, дискуссионная трибуна которых отражала непростую, а порою даже и остро напряженную борьбу мнений в указанном направлении. В этой связи, заслуженно отмечая деятельность ученых-музыкантов Ближнего и Дальнего зарубежья – Москвы, Ленинграда (ныне Санкт-Петербурга), республик Средней Азии, Закавказья, Татарии, Башкирии, Польши, США, Франции, Германии, Ирана, Турции и др., столь много творческих сил и энергии отдавших изучению названной проблемы, хотелось бы особенно подчеркнуть приоритетную роль и упорную, настойчивую и последовательную работу представителей музыкальной науки Азербайджана в процессе освоения указанной научно-творческой задачи, в ходе иного, более широкого творческого постижения концепции многоголосия применительно к традиционной устной музыкальной культуре стран народов Востока, в том числе и Азербайджана.

Слово было сказано...

Впереди открывались просторные горизонты для подробной, скрупулезной а, главное, многообразной и различной исследовательской работы в названной научно-исследовательской области.

Изложенные еще великим Узеиром Гаджибековым прозорливые суждения о своеобразных многоголосных возможностях национальной музыки устной традиции, в азербайджанском музыкознании последующих лет получили свое дальнейшее утверждение и развитие. Об этом свидетельствует достаточно активное обращение к указанным вопросам ряда работ азербайджанских музыковедов, представленных как в плане отдельных наблюдений в соответствующей области, так и виде специальных научных разработок, целиком и полностью посвященных названным проблемам.

Кроме того необходимо отметить, что хотя термин «остинато» вошел в музыкальную науку лишь в начале XVIII в., образцы практического применения его в народном музыкальном опыте европейской, русской, восточной, в том числе и азербайджанской музыкальной культуры, встречались значительно раньше. Между тем подчеркнем, что до совсем еще недавнего времени термин «остинато» в музыкознании чаще всего объяснял явления преимущественно общеевропейского (широко) музыкального творчества и распространялся более всего на область многоголосно-полифонического письма – остинато-фактурную вертикаль, оставляя, таким образом, в стороне достижения и прецеденты художественной практики внеевропейской музыкальных культур, особенно сферы их музыки устной традиции и тем нарушая созидание всей общей, объективной картины диалектического развития мирового музыкального искусства (Восток-Запад).

¹ У. Гаджибеков. Основы азербайджанской народной музыки. Баку, Язычы, 1985.

В свете сказанного особенно хотелось бы заострить внимание на том, что расширение «сферы влияния» остинатных структур, также как и увеличение спектра явлений, составляющих собственно фактор остинато, в современном музыкальном искусстве идет, возможно, за счет активного вхождения в него внеевропейских музыкальных культур. В частности, африканской, латиноамериканской, наконец, безусловно, восточной. Ярчайшим подтверждением последнего случая оказываются, к примеру, музыка Ближнего и Среднего Востока и, в частности, образцы азербайджанского музыкального искусства, его богатейший национальной масштабной музыкальной культуры устной традиции.

Заметим, что достаточно широко представленные в последние десятилетия теории знаково-семантического и функционального анализа, психологии музыкального восприятия совершенно закономерно расширяют рамки понимания и осмысления многих явлений в соответствующем музыкальном творчестве как таковом, справедливо и понятно подвергая пересмотру целую серию привычных научных представлений о тех или иных музыкальных аспектах этого творчества, позволяя иначе взглянуть, а во многих случаях и более адекватно оценить их содержательно-эстетические и интонационно-формообразующие возможности. Добавим, что к разряду подобных явлений в музыкальном искусстве относится относится и форматический фактор остинатности, сразу же скажем, столь точно и принципиально функционирующий в восточной «традиционной музыке» и, конкретно, в музыке устной традиции Азербайджана, составляя одну из сильнейших, полнокровных и остро показательных ее сторон. Отсюда понятен тот безоговорочный и успешный ввод в научный обиход соответствующего ракурса толкования и понимания принципа остинатности, связанного с музыкой устной традиции Азербайджана, и уверенная апробация подобных научно-методических позиций в среде международной музыкально-научной общественности.

Поскольку, как известно, азербайджанская устно-традиционная музыка располагает исключительно самобытными, острохарактерными и, главное, индивидуальными свойствами многоголосного и, в частности, остинатного изложения. Об этом достаточно убедительно говорят соответствующие исследования азербайджанского теоретического музыковедения, носящие в последние десятилетия заметно систематический и стабильный характер. Т.е. положения о многоголосных особенностях в музыке устной традиции Азербайджана, в том числе и остинатных, получают довольно прочное утверждение на страницах теоретических трудов азербайджанских музыковедов, обращенных к тем или иным проблемам изучения национальной традиционной музыки. Особенно подчеркнем тот факт, что многое в этой области уже достаточно апробировано в научно-музыкальном мире, получило признание и, что особенно важно, со временем находит все большее плодотворное развитие и подтверждение.

Таким образом, существование в традиционной музыкально-жанровой системе Азербайджана этого уникального в своей художественно-эстетической характеристике многоголосного явления в самых разных формах его бытования еще сильнее акцентирует принципиальное положение о значении остинатности в музыке устной традиции Азербайджана.

В свете вышесказанного становится объяснимым и понятным столь блистательный взлет полифонической культуры в музыке азербайджанской композиторской школы, отмеченной, как известно, множеством творческих и высокопрофессиональных достижений в этой области и, что особенно важно, а главное, знаменательно, решившей соответствующие художественно-формообразующие задачи в поразительно сжатое историческое время.

О всеобъемлющего эстетико-практического опыта искусства Узеира Гаджибекова до талантливых и масштабных полифонических опусов тогда еще совсем молодых авторов Кара Караева, Джемдата Гаджиева, Фикрета Амирова и др. прошла всего лишь треть века или чуть более того, но сколь впечатляющими оказались начальные творческие результаты их работ, сколь свободной, органической и закономерной выглядела виртуозная полифоническая техника их композиций: Кара Караев – Первая симфония (1944 г.) создана в годы учебы в консерватории (Москва), Джемдет Гаджиев – Третья симфония (1947 г.) дипломная работа (Москва), Фикрет Амиров – Симфонический мугам «Шур» (1948 г.) дипломная работа (Баку), Рауф Гаджиев – «Молодежная симфония» (1953 г.) дипломная работа (Баку).

Начинали сбываться прозральные предвидения Узеира Гаджибекова, «Строительство крупных многоголосных форм» оказалось на удивление скоро освоенным и доступным, причем национальная специфика, национальная самобытность в этом «строительстве» никогда не упускались из поля зрения. Более того, и напротив, национальный характер поднимался здесь до свойств, качества самой музыки, становясь плотью, кровью и нервом собственно интонационной содержательности ее как таковой. В то же время подобный фактор исключительно обуславливался и чрезвычайно обеспечивался непосредственно природой азербайджанского устно-традиционного музыкального искусства, мелодико-моноподийная «особость» которой максимально по самому высокому разряду отвечает условиям полифонической культуры вообще и остинатной в частности. Где, как известно, «пристрастия» и интересы подобного многоголосного сложения более всего обращены в сторону мелодической горизонтальности и произрастают, имея в виду именно мелодическую органику, мелодический потенциал того или иного музыкального тематизма. В заключении подчеркнем, что азербайджанские композиторы всех возрастных поколений всегда увлеченно и с мастерством работали в русле остинатного формотворчества, создавая на этом пути, вдохновенные и разножанровые музыкальные образцы, отвечающие самым высоким профессиональным нормативам мировой многоголосно-полифонической практики и отсюда вносящие свой неповторимый и индивидуальный

вклад в единое соответствующее музыкально-художественное наследие. Залогом же подобного объективно и диалектически преопределенно явилась сильная и мощная, именно линейно-мелодическая потенция музыки устной традиции Азербайджана, сделавшая возможным и точно обозначившая указанный эстетический процесс в ходе общего развития полифонического опыта в названной сфере – Восток-Запад.

ҺӘСӘНОВ АҒАСӘЛИМ

М.Ә.Рәсулзаде адына БДУ-нун Социал елмләр вә психолокија факултәсинин макистрантты

СОЦИАЛ ИДАРӘТМӘ СИСТЕМИНДӘ КАДРЛАР ПРОБЛЕМИ (тезисләр)

1. Чәмијјәтин мүстәгиллијинин тәмин едилмәсиндә идарәәтмә вә ја низамланма инсан топлумунун ән вачиб фәалијәт саһәси кими һәлә гәдим дөврләрдән мөвчуддур. Идарәәтмә ичтимаи-игтисади мүнәсибәтләрин конкрет мәсәдәүјүн тәшкил едилмәси усулу олараг, бүтән бир системин мүхтәлиф һәлгәләри арасындакы әләгә вә мүнәсибәтләри тәмин едән бир просесдир. Социал идарәәтмә чәмијјәтдә кедән просесләрин фәвгүндә дуран әввәлчәдән нәзәрдә тутулмуш һәр һансы бир социал маһијјәтли мәгсәдә наил олмаг, мүәјјән әһәмијјәтли бир нәтичәни әлдә етмәк үчүн идарәәдичи субъектләрин мүәјјән конкрет социал объектә мәгсәдәүјүн тәсиретмә вәситәсидир. Социал идарәәтмә чәмијјәтин бүтүн объектив вә субъектив ганунлар системинин тәләбләринин, һәбелә мүасир социал варлыға хас олан ичтимаи, коллектив вә шәхси мәнәфеләрин һәјата кечирилмәси методдур.

2. Чәмијјәтин вә онун элементләринин идарәәтмә проблемләри илә әләгәдәр гејд едәк ки, мүрәккәб, өзүнүтәнзимләјән бир систем олан чәмијјәт ону тәшкил едән элементләрин: инсанларын вә диқәр социал ваһидләрин (аиләнин, социал-пешә группларынын, етник, милли, синфи, сијаси груп вә мәнәфеләр вә с.) биркә фәалијәт саһәсидир. Сөзүн ән кениш мәнәсында чәмијјәт инсанлар топлусу демәкдир. Икинчи мәнәдә чәмијјәт өзү инсан тарихинин мадди вә мәнәви кәстәричиләринә, социал структур вә онун элементләринин маһијјәти вә мәзмунуна кәрә сечилән мүһүм мәрһәләләрини, социал-игтисади, мәнәви дөврләри ајырмаг үчүн истифадә едилди. Үчүнчү мәнәдә чәмијјәт сөзү пешә, ихтисас, функцијалар вә с. әләмәтләрә кәрә мүәјјән мәгсәдләр әтрафында бирләшән вә мәгсәддән тәрәјән конкрет вәзифәләрин јеринә јетирилмәси јөнүмүндә фәалијәт кәстәрән инсан бирликләрини ифадә едир. Чәмијјәтдә социал идарәәтмәнин ики әсас нөвүнү фәргләндирмәк олар: фәрди-өзүнү-идарәәтмә, номатив-коллектив идарәәтмә. Бу нөвләр арасындакы мүнәсибәтләр системинин гаршылыгы әләгәси социал идарәәтмәнин маһијјәтини тәшкил едир.

3. Кадр мәсәләси инсан топлумларынын бүтүн фәалијәт саһәләриндә әсас амилләрдән биридир. һәр һансы бир тәшкилаты адамсыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Тәшкилат мәнз адاملара кәрә мөвчуддур вә фәалијәт кәстәрир. Кадрларын бу чүр хүсуси вәзијјәтини нәзәрә алараг ону идарәәтмә системинин биринчи нөмрәли мәсәләси кими гебул етмәк олар. Бурада ида-

рәәтмә системинин субъектинин хүсуси ролуну гејд етмәк лазымдыр. Бу систем сәјәсиндә тәшкилат үчүн лазым олан кадр потенциалы топланыр, формалашыр вә сечилир, тәшкилатын һәр бир үзвү јарадычы әмәк фәалијәти просесинә чәлб олунур, лазым олан кејфијәтләр тәлгин олунур, зәрури гајгы вә гижәтләндирмә илә мүшәјјәт олунур. Истәнилән идарәәтмә системи, онун структуруну тәшкил едән сәвијјәләрин сәләһијјәтләри вә характериндән асылы олараг, өз фәалијәти үчүн мүәјјән етдији сәјдә континкент структуруну, јәни штат чәдвәлини јарадыр. Бу мәрһәләдә идарәәтмә системинин субъектләри «ким вә нечә нәфәр лазымдыр?» суалына чаваб вермәлидирләр.

ҺӘСӘНОВ АҒАСӘЛИМ

М.Ә.Рәсулзаде адына БДУ-нун Социал елмләр вә психолокија факултәсинин макистрантты

ИДАРӘТМӘ СИСТЕМИНДӘ КАДРЛАРЫН ФОРМАЛАШДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Идарәәтмә системинин мүһүм мәсәләләриндән бири олан кадр проблемә даима диқәт мәркәзиндә дуран проблемләрдәндир. Идарәәтмә кадрларынын һазырланмасы, сечилмәси вә мүвафиг фәалијәт саһәсиндә јерләшдирилмәси бу системин функционал вәзифә саһәләринин мүәјјәнләшдирилмәси илә мүшәјјәт едилмәлидир. Бу иш ашагыдакы мәрһәләләрин ардычыл јеринә јетирилмәси илә апарылмышдыр:

- мүмкүн вакансијаларын мүәјјәнләшдирилмәси;
- намизәдләр һаггында мүлүматын јығылмасы;
- намизәдләрин вәзифәни тутмаг үчүн зәрури кејфијәтләринин гижәтләндирилмәси;
- һәр бир намизәд үчүн хасијјәтнамә тәртиб едилмәси;
- намизәдләрин кејфијәт кәстәричиләрини мачмусу илә вә онларын гаршысында гојулан зәрури тәләбләрин узлашдырылмасы;
- намизәдләрин хасијјәтнамәләрини мүвафиг вәзифәјә ујгун олараг сечилмәси;
- намизәдин вәзифәјә тәјјин олунмасы;
- мүәјјән дөвр әрзиндә һәмин ишчинин өз сәләһијјәтләрини јеринә јетирмәсинин јохланылмасы вә алынмыш нәтичәләрә кәрә ону бу вәзифәјә бирдәфәлик тәјјин олунмасы;

Идарәәтмә нормаларынын сечилмәси просесиндә тәтбиј едилән бу чүр ардычылыг, мүтәхәссисләрин рәјинә кәрә, мүасир шәраитдә јуксак елми сәвијјәли кадрларын сечилмәси үчүн вачиб шәртләрдән бири сәјылмәлидир. Кадрларла јени иш системинин формалашдырылмасы вә онларын тәрбијә едилмәси, сечилмәси мүһүм үмумдөвләт иши һесаб едилмәлидир.

ГРАММАТИЧЕСКОЕ СООТВЕТСТВИЕ И НЕСООТВЕТСТВИЕ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Стремление установить основные соответствия и несоответствия между не родственными языками положило начало типологическому изучению языков существенным является вопрос, «имеет ли место» то или иное грамматическое явление индоевропейского языка (например, русского) в тюркских языках (скажем, азербайджанского) или же наоборот. Как известно, русский и азербайджанский языки по своей морфологической структуре и другим признакам относятся к различным группам языков: русский - к флективной группе, азербайджанский - к агглюнативной. Не будем останавливаться на отличительных или схожих признаках флективных и агглюнативных языков, т.к. об этом уже достаточно известно. В данной статье речь пойдет о составном глагольном сказуемом и будет выявлено грамматическое соответствие и несоответствие данной категории в русском и азербайджанском языках.

Составным глагольным сказуемым в русском языке называется сказуемое, состоящее из личной формы глагола и примыкающего к нему инфинитива. Напр.: Вы напрасно *стыдитесь ходить* к нам, Макар Алексеевич... С радостью *спешу исполнить* ваше желание, родная моя. (Ф.М.Дост.) Отличительной чертой составного глагольного сказуемого является то, что первая часть (личная форма) требует за собой «другой глагол со значением конкретного действия или состояния». ¹ Глаголы, способные в сочетании с инфинитивом образовать составные глагольные сказуемые, по значению делятся на две основные группы: 1) фазовые глаголы, обозначающие начало, продолжение или конец действия; 2) модальные глаголы, т.е. глаголы, обозначающие желание, намерение, способность, стремление и т.д. Примеры: 1) От радости он *стал выговаривать* какие-то непонятные слова: А музыка *продолжает играть*. Скоро я *перестала учиться* у Покровского (Ф.М.Дост.)

2. Она *хотела обдумать* все одна.

Я всегда *желаю сделать* людям приятное. Часто *не хочется думать* о том, что было в прошлом.

Составное глагольное сказуемое русского языка в переводе на азербайджанский выражается сложным глагольным сказуемым. ² Первое слово в составе сложного глагольного сказуемого бывает самостоятельным и имеет лексическое значение, второе - как вспомогательное выступает в качестве

носителя грамматического значения. Напр., *охумаг истәјирәм* (хочу читать), *сева билмирәм* (нем могу любить) и т.д. В азербайджанском языке сложное глагольное сказуемое по своей форме противоположно русскому. Здесь спрягаемый, т.е. вспомогательный глагол занимает второе место; на первом же месте стоит глагол, выраженный в русском языке неопределенной формой. Пример, я *не желаю* с тобой *разговаривать* (Мән сәнинлә данышмаг истәмирәм). Как видно из примера в русском языке в составном глагольном сказуемом вспомогательный глагол *не желаю* и неопределенная форма *разговаривать* в переводе на азербайджанский язык занимают противоположные места - *данышмаг* (разговаривать), *истәмирәм* (я не желаю).

К составным глагольным сказуемым можно отнести и сказуемые с фразеологизированным сочетанием на месте модального глагола; во второй части такого сказуемого употребляется инфинитив. Напр., *иметь право выступить* (данышмаға һағы олмаг), *сделать усилие бежать* (гачмаға чәһд кәстәрмәк), *изъявить согласие остаться* (галмаға разылыг билдирмәк) и т.д. Как видно из примеров, в азербайджанском языке в таком случае на первом месте стоит инфинитив (мясдяр) в дательном падеже, а фразеологизированное сочетание стоит на втором месте.

В русском языке вместо модального глагола в составном глагольном сказуемом может употребляться и предикативное прилагательное, к которому примыкает инфинитив. Это прилагательные типа *должен, способен, рад, готов* и др. Напр., Кто-то *должен выполнить* данное задание и т.д.

В азербайджанском языке такое составное сказуемое выражается в зависимости от содержания, высказываемого составным именной сказуемым или же глаголом, в повелительном наклонении со связкой *кәрәк* (должен). Напр., *Кимсә верилән тапшырығы кәрәк јеринә јетирсин*.

Составные глагольные сказуемые могут осложняться третьим компонентом. «Такие сказуемые принципиально от составных глагольных не ограничиваются и отличаются лишь наращением смысла». ¹ Обычно это такие сказуемые, в которых соединяется глагол в личной форме и два зависимых инфинитива. В них, как правило, объединяются модальный глагол и глагол, указывающий на начало, продолжение или конец действия. Напр., *хотел начать учиться, хотел кинуться бежать, надеялся бросить курить, решил начать лечиться* и т.д. Аналогичное явление наблюдается и в азербайджанском языке. Примеры: *охумаға башламаг истәјирдим* (хотел начать учиться); *гачмаға чан атмаг истәјирди* (хотел кинуться бежать); *сигарет чәкмәји тәрхитмәк истәјирик* (хотим бросить курить); *мүаличә олунмаға башламаг гәрәрына кәдиләр* (они решили начать лечиться) и т.д. Осложненное составное сказуемое в азербайджанском языке, как видно из примеров, состоит из двух инфинитивов (*мәсдәр*), первый из которых состоит в опреде-

¹ Грамматика русского языка. Т. II, ч. I. Изд-во Академии Наук СССР. М. - 1954, с. 409

² Нужно отметить, что многие русские языковеды именуют составное глагольное сказуемое русского языка сложным глагольным сказуемым. См. Грамматика русского языка. Т. II, ч. I, М., 1954

¹ Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М., 1978, с. 105

ПРОБЛЕМА РАЗДЕЛЕННЫХ НАРОДОВ:
ОБЩИЕ ПРИНЦИПЫ

ленном падеже и сказуемого с грамматическим показателем лица и числа. Нужно отметить, что в большинстве случаев одна из частей осложненного сказуемого в азербайджанском языке выступает как устойчиво в сочетании типа *чан атмаг* (стремиться), *сигарет чәкмәк* (курить), *гәрәра кәлмәк* (решить) и т.д.

И в русском и азербайджанском языке от составного глагольного сказуемого нужно отличать сочетания, включающие в свой состав инфинитив, выполняющий роль:

1) обстоятельства цели; 2) дополнения 3) Примеры: 1) послал *учитсья* – *охумага кәндәрди*; пошел *покупать хлеб* – *чәрәк алмага кетди*; 2) совету *писать* – *јазмагы мәсләһәт көрүрәм*, они умеют жить – *онлар јашамагы бачарырлар*.

Итак, анализируя сказанное о составном глагольном сказуемом, можно утверждать, что наблюдается его грамматическое соответствие и несоответствие в разнo системных языках, в частности. азербайджанском и русском, а именно:

соответствие	несоответствие
состоять из глагола в неопределенной форме с вспомогательным глаголом, который содержит указание на время, наклонение, лицо	различны по форме, т.е. в русском языке спрягаемый глагол состоит на первом месте, на втором месте стоит инфинитив, в азербайджанском языке наоборот.
на месте модельного глагола могут выступать фразеологизированные сочетания	в русском языке вторая часть (неопределенная форма) не всегда в переводе на азербайджанский язык передается такой же неопределенной формой (<i>мәсдәр</i>)
могут осложняться третьим компонентом от составных глагольных сказуемых нужно отличать сочетания, включающие в свой состав инфинитив, выполняющий роль обстоятельства цели и дополнения	Напр., не могу <i>любить</i> – <i>севә билмирәм</i> ; не могу <i>молчать</i> – <i>суса билмирәм</i> и т.д.

Использованная литература:

1. В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов. Современный русский язык. Ч. III, М., 1981
2. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. М., 1978
3. Грамматика азербайджанского языка. Б., 1971
4. Грамматика русского языка. Т. II, Синтаксис. Ч. I, М., 1954
5. Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке. М., 1976
6. Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языков под ред. М.А.Ширалиева и С.А.Джафарова. Б., 1954

Проблема разделенных народов в последнее время в связи с политическими изменениями в Европе и сближении позиций государств по проблемам международного права приобрела свою новую актуальность. Гуманизация международного права, усиление основополагающей роли основных прав и свобод человека в системе конституционного законодательства отдельных государств требует, кроме всего прочего, и осмысления данной проблемы. Естественно, что сложившейся практике международного права должна предшествовать широкая социально-философская и общая культурологическая дискуссия, определяющая единый мировоззренческий подход к проблеме разделенных народов.

В Азербайджане данная проблема имеет две стороны своей постановки, решение которых, однако, возможно лишь с общих позиций: с одной стороны, Азербайджан, разделенный в свое время между двумя империями, прямо соотносим с состоянием разделенности его народа, с другой, сепаратистское движение в Карабахе, исходя из схожих рассуждений, пытается реализовать территориальные притязания Армении. Другим, менее острым, но не менее актуальным является проблема лезгин, разделенных границами Российской Федерации и Азербайджана. Обращение к мировой практике может представить большое число примеров разделенных народов, имеющих как общие, так и специфические черты сходства и отличия от азербайджанской действительности.

Проблема разделенных народов может быть проанализирована с различных точек зрения и в самых разнообразных аспектах. Конкретика установок предопределяет, как правило, непосредственный механизм анализа всей совокупности политических и культурологических составляющих состояния разделенности. Нередко заранее известны и сами результаты исследования судьбы разделенного народа на определенном историческом этапе. Сама степень остроты проблемы непосредственно зависит от политических установок, так что анализ конкретной историко-культурной ситуации прежде всего характеризуется наличием или отсутствием чисто политических предпосылок.

Современная международная ситуация такова, что неразделенных народов уже просто не может быть. Процессы глобализации и интеграции мировой системы, естественная миграция части народа в условиях приоритета демократических ценностей свободы, как правило, приводит к его разделенности. В этих условиях, напротив, "неразделенность", компактность проживания народа есть свидетельство его оторванности от общих судеб цивилизации, его "законсервированности", а потому - неразвитости. Можно сфор-

мулировать тезис о том, что сама приобщенность к судьбам общечеловеческой цивилизации приводит к разделенности народов.

Принципиально другой характер носит проблема народа, проживающего на своей исторически определенной территории, разделенной между двумя (и даже более, как это было с Польшей) крупными соседними государствами в результате их войн между собой. При этом имеет значение создал ли разделенный народ какую-либо форму государственного устройства на этих разделенных территориях, является ли эта форма автономией, марionеточной зависимостью от метрополии или же независимым государством.

Хотя разнообразие и пестрота разделенности народов весьма существенная, ее можно свести к некоей типологии трех основных видов. 1. Естественная разделенность народов, исторически восходящих к единому этносу, связанная с условиями жизни на определенной территории (немцы Германии, Австрия, Швейцария и т.д.). 2. Разделенность как результат исторической миграции (наиболее характерный пример - евреи). 3. Разделенность страны и народа в силу определенных исторических и политических процессов, часто носящих характер конфликта. Именно этот третий тип и является предметом многочисленных споров и новых конфликтных ситуаций.

МУСАЈЕВ РАФАЕЛ

АЗЭРБАЈЧАНДА ХАНЭНДЭЛИК ЭН'ЭНЭСИНИН ЈАРАНМАСЫ

Азэрбајчандин гэдим мусиги мэдэнијјети үмүмшөрг мэдэнијјетиндө хүсуси бир мөрһөлөдир. Ону тарихи аспөктдөн өйрөнөн мусигишүнас алимлөримиз һаглы олараг гөйд едирләр ки, Азэрбајчанын мусиги мэдэнијјетинин көкү чоһ гөдим дөврлөрө тәсадүф едир. Аврора вө Шөрг халғларынын мусиги тарихинин өйрөнилмәси көстөрик ки, өн гөдим мусиги мөдө нијјетини јашадан халғлардан Шумерлөр, Мисирлиләр, Јунанлар, Чинлиләр, һиндилләр чоһ зәнкин мусиги ирси јарада билмишләр. "Гөдим дүнјанын мусиги мэдэнијјети"¹, "Шөрг өлкөлөринин мусиги естетикасы"², "Халғларын мусиги мэдэнијјети"³ вө с. елми әсәрлөрдө өн гөдим мусиги сөнәтинин јухарыдакы халғлара шамил едилмәси көстөрилир.

Азэрбајчан мусигишүнаслығынын инкишафы вө бу сәһәдө јазылмыш јени елми әсәрлөрдән, хүсусилә сөнәтшүнаслыг доктору, профессор Р.Имранин⁴ сөн тәдгигатларындан бөлли олур ки, халғымызын мусиги мэдэнијјети адлары чөкилөн халғларын мусиги сөнәтиндөн даһа гөдимдир. һәмин әсәрдө елми фактларын вө архиолоји газынтылар заманы үзө чыхарылмыш әрәм-

ләр әсасында мүәллиф милли инструментал мусигимизин тарихинин ХІҮ мин ил, ханәндәлик сөнәтимизин исә ҮІІІ мин ил тарихи олмасыны үзө чыхармышдыр. Гөйд өтмәк лазымдыр ки, көстөрилөн бу фактлар һәм мусиги тарихимизин гөдим көклөрини, һәм дө зәнкин мусиги ирсимизин олмасыны сүбут едир. Марағлысы будур ки, Р.Имрани дөрд симли чөнк ифачысынын рәси м әсасында фикримизчө чоһ дөдрөли бир нәзәри мөсәләни ачымыш вө Азэрбајчанда үчлү(трихорд) вө дөрдлү(тетрахорд) ладларын олмасыны илк дөфә үзө чыхармышдыр. О, "Муғам тарихи" І-чилд¹ әсәриндә исә гөдим вө мүасир муғам һаваларынын лад бунөврәсинин кварта, квинта вө с. ашыг мусигисинин исә К3, Б3, кварта вө квинта ладларындан ибарәт олмасыны сүбута јетирмишдир. Буна әсасланған мүәллиф бөлә бир еһтимал ирәли сүрмүшдүр ки, муғам, ашыг вө ханәндәлик сөнәтләринин өн гөдим тарихини б.е.ә. ҮІ минилликлә көтүрмөк олар. Урмијә көлү әтрафындан тапылмыш ғызыл чам үзөриндәки рәсмдө бир нәфәр ханәндәнин архада јөрдө отуруб әлини гулағынын ардына гојуб охумасыны көрмөк олар. Фикримизчө бу һәгигәтән ханәндәнин охумасыны көстөрик. Бу фактлара истинад едөрәк гөйд өтмәк лазымдыр ки, Азэрбајчанда муғам, ашыг вө ханәндәлик сөнәтләринин гөдим көкү өз башланғычыны е.ә. ҮІ минилликдән көтүрүр. Р.Имранин вердији рәсмдө ханәндәнин вө инструментал ифачыларын шәкли ачыг ашықар көрүнүр; Гөйд едәк ки, онун тәдгигатлары Азэрбајчанын гөдим дөврлөрдәки мусиги өн'әнәсинин өйрөнилмәси сәһәсиндә илк әсәр олдуғу үчүн бә'зи ситатлары Р. Имранидән вермәклә ханәндәлик сөнәтимизин тарихи кечмишини хронолоји шәкилдә изләмәк олар. Мүәллиф мусиги жанрынын диқер сәһәләри илә јанашы ханәндәлик сөнәтинин сонракы инкишафына тарихи мәнбәлөрдә Шумер дөврүндө раст көлиндјини көстөрик.О,Билгамыс дастанына истинад едөрәк јазыр:

Билгамыс, гәм еләмә, чанын сағ олсун сәнин,
Кечө-күндүз дө, шәнлән, кефин чағ олсун сәнин.
Кеф елә бәјрам кечир,

Кечө - күндүз чал-чағыр, нөгмә дө, күл,ојна сән!²

Һәлә е.ә. ІІІ минилликдә гөдим Шумер дөврүндө әчдадларымызын "Раһ", "Маһур", "Шур" муғамларынын ифа ет мөләринин көстөрилмәси бир факт кими муғам сөнәтимизин, о чүмлөдөн ханәндәлик сөнәтинин лабүдлү-јүнү көстөрик. Бир тарзән вө муғам ифачысы кими муғам жанрынын сарај, шөһәр мһүтүндө гурулан мөчлис мусиги өн'әнәси үчүн характерик олдуғуну гөйд өтмәк истәрдим. Ханәндәлик сөнәтиндө синтез шәкилдә өзүнү бирузә верән әсас амилләрдән бири поезија илә мусигинин вәһдәт тәшкил етмәсидир ки, буну хүсуси олараг нәзәрә алмаг лазымдыр. Поезија илә мусигинин, јәни гезәл жанры илә муғам мусигиси дө мөһз шөһәр мһүтүндө даһа чоһ инкишаф тапдығы үчүн онларын сарај вө ја мөчлис әһлинин гавраја биләчөји мусиги кими гөбул етмәк лазымдыр. Бу хүсусда Р.Имрани һаглы олараг муғамларын сарај мусиги өн'әнәсилә сых бағлы олмасы фикрини ирәли сүрмүшдүр. Муғам сөнәтини арашдыран алимлөрдән Р.Зөһрабөв да муғамларын сарај өн'әнәси илә бағлы олмасыны сөјләјир. Муғам вө ханәндәлик сөнәтләрини тарихи - нәзәри аспектдән тәһлил едөркөн гезәлин вө мусиги

¹ Музыкальная культура древнего мира. (под редакцией и с вступительной статьей Г.Грубера. Музгиз. Л., 1938.)

² Музыкальная эстетика стран Востока (общ.редакцией и вступ. Статья В.П. Шестакова) Музыка. М., 1967.

³ Музыкальная культура народов. Традиции и современность. Сов. Комп. М., 1973.

⁴ Имрани Р. Азэрбајчанын мусиги тарихи. І-чилд Елм. Бақы 1999.

¹ Имрани Р. Муғам тарихи. І- чилд. Елм. Бақы 1999.

² Р.Имрани. Муғам Шумер дөврүндән башлајыр. Елм. Бақы. 1999. с.42.

материалынын профессионал сәнәткарлар тәрәфиндөн жазылмасы неч бир шүбһә доғурмур. Эксәр муғам үстүндә охунан гәзәлләрин сөзләринә диггәт јетирилсә орада ешгдән, һикмәтдән, мәдһијәдән, инсанын һәјәт фәлсәфәсиндән, һәр һансы бир һадисәнин - объектн тәрифиндән сөз ачылмасынын шаһиди оларығ. Бунлар жүксәк интеллектуал сөвијјә чатмыш јарадычы сәнәткарн шурунун мәһсулудур. Бу мәнада ше'рин, гәзәлин профессионал сәнәт нүмунәси олмасы шүбһәсиздир. Муғамларын мусиги материалынын јарадылмасына кәлдикдә исә дејә биләрик ки, онлар да жүксәк профессионал ифа чычар тәрәфиндән јарадылмышдыр. Муғам мелодијаларынын инкишаф принципинә, метро-ритмик хүсусијәтләринә, милли мусиги ладлары илә ээкин олан интонасијалара диггәт јетирилсә бурада да, жүксәк профессионал сәнәткар јарадычылығы нүмунәләри илә гаршылашмыш оларығ. Она көрә дә муғам сәнәтинин инкишафынын тарихен сарај вә күбар мәчлисләри илә бағлы олмасы фикрини сөйләјән алимләримиз һағлыдырлар.

Ханәндәлик сәнәтинин тарихинин өјрәнилмәси онун гәдимдә мәрәсим тамашалары илә дә бағлы олмасыны үзә чыхармышдыр. Мәрәсим тамашаларында охунан маһнылар, мусиги һавалары сөзсүз ки, жүксәк сөвијјәдә инкишаф етмиш ханәндәлик сәнәтинин инкишафында һазырығ мәрһәләси кими бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдур. һәлә гәдим

дөврләр дә әчдадларымызын "Году-году" мәрәсим ән'әнәләриндән бәһс М.Аллаһвердијев јазыр ки, "Лејсан јағышлары заманы Митраја-Күнәшә һәср олунмуш, хүсуси мәрәсим тамашасы кечириләрмиш. Бурада күнәшә тәмсил едән кәлинчик дүзәлдир, дөшүнә дә мунчуг вә ја башга бөзәк әшјалары асырдылар. Адамлар охуја-охуја, һәјачанла вә бәләгәтли данышыгла әлләриндә кәздирдикләри күнәшин символундан бәһс едирдиләр".¹ Ону да гејд едим ки, "Году-году" мәрәсим ән'әнәсинә аид рөгс-маһнынын нотуну Р.Имрани ез әсәриндә вермиш дир.²

Мидија дөврүнүн мусиги мәдәнијјетиндә дә ханән дәлик сәнәти мөвчуд олмуш вә онун инкишаф аспектләрини алимләр һағлы оларағ муғ тајфаларынын фәалијјәти илә бағлајырлар. Бир сыра тарихи вә мүасир елми мәнбәләр гәдим Мидијада (е.ә. I миниллик) муғларын кениш фәалијјәти һагда әтрафлы мә'луматлар вермишләр. "Авеста"нын әсасы олан "Гат" биринчи шөхсин адындан сөйләнир вә импровизә едилир миш. Бу да нөгмә, сөз вә мусиги илә, речитатив данышыгла мушајәт едиләрмиш. Бурада мифоложи сүжетләр ифа олунур вә онларын сөзләри бир шөхсин адындан сөйләнилирди. "Јасен"дә маһны вә дуа мәһз гурбан кәсмәдән өввәл ифра едилирди. "Гат"да исә маһны вә хорла зәрдүштлүк илаһиләринин шәрәфинә сөнһәләр кәстәрилирди".³ М.Аллаһвердијевин бу фикрини тарихчи З.А.Рагозинин әсәриндә дә көрмәк олар. О, јазырды: "Гурбанкәсмә мәрәсиминдә күтлә иштирақ едир вә онун гәбул олунмасы үчүн һамы лазыми интизамы кәзләјирди.

Бу заман мүгәддәс мәтнләри мүејјән саатда, мүејјән әһәнк вә рекистрләрдә, интонасија вә авазла охујурдулар".¹ Мағларын мусиги илә бағлылығыны Р.Имрани докторлуғ диссертасијасында кениш шөкилдә тәдғиг едәрәк онларын инструментал вә ханәндәлик сәнәтимизин инкишафында бөјүк рол ојнамаларыны кәстәрмишдир.²

МУСАЕВ РАФАЕЛ

АЗӘРБАЈЧАНДА ХАНӘНДӘЛИК ӘН'ӘНӘСИНИН ИНКИШАФ АСПЕКТЛӘРИ

Азәрбајчан ханәндәлик сәнәтинин жүксәк инкишаф мәрһәләси б.е. III-ÜII әсрләринә дүшүр. Бу дөвр тарихдә Сасаниләр дөврү адланыр. Сасаниләр фарс сүләләси олса да бу мәдәнијјәтин билаваситә Азәрбајчанла вә диқер халғларла бағлы олмасыны фактларын дили илә Р.Имрани, А.Рәчәбов вә башгалары сүбүта јетирмишләр. Бу хүсусда Р.Имрани јазыр ки, Атропатен Сасаниләр дөвләтинин мүһүм әјәләтләриндән сајылдығы үчүн Тавреш (Тәбриз) дә әсас шөһәрләрдән бири һесаб едилирди. Сасаниләр Әһәмәниләр кими Мидијалыларын дини сајылан Зәрдүшт динини дөвләт дини е'лан етдиләр. Зәрдүшт каһинләри Сасаниләр дөврүндә дөвләт бөјүк рол ојнајырдылар. Тарихи фактларә истинад едәрәк дејә биләрик ки, каһинләрин ихтијарында күллү мигдарда торпағлар вар иди. Онлар мәһкәмәләрдә һаким, дөвләт ијерархисиндә жүксәк вәзифәләри, елмдә вә инчәсәнәтин, хүсусилә дә мусигинин инкишаф етдирилмәсиндә әсас апарычы рол ојнајырдылар.

Ү әсрин 80-чы илләриндә феодал истисмарына гаршы галхан Мәздәкиләр һәрәкәтына узун илләр Мәздәк рәһбәрлик етдији үчүн о, кениш халғ күтләсинин е'тимадыны газанмыш вә халғ гәһрәманы кими танынмышдыр. Она көрә дә Сасаниләр дөврүндә Мәздәк ады илә бағлы маһнылар, дастанлар, вә муғам һавалары јаранмаға башлајыр. Муғамлар арасында "Мәздәкани" муғамынын олмасы факты милли гәһрәманымыз олан Мәздәкә һәср олунмуш муғам һавасынын лабүдлүјүнү сүбүт едир. Бу да Ү әсрдә Азәрбајчанда муғам һаваларынын олмасыны тәсдиғләјир.

Фәрһәнки пәһләвидә Ү әсрә аид верилмиш муғам һавалары ичәриндә "Мәздәк маниһ" (Мәздәк һағгында маһны), "Бундаквиһ" (Муғлар һағгында маһны), "Картариквиһ" (Муғлар башчысы һағгында маһны), "Киристани муғам" (Муғларын ағысы), "Кини Ирәч" (Ирәчин гисасы), "Кини Сијавуш" (Сијавушун гисасы) "Дарғам" (гәм, гүссә, кәдәр), "Додофәрид" (ағы) вә башгаларынын адлары чөкилир.³ Кәстәрилән факт дан мә'лум олур ки, Мәздәкә вә Муғ каһинләринин ады илә бағлы муғам һаваларынын олмасы билаваситә Азәрбајчан мусиги сәнәтинин гәдим ән'әнәләриндә муғамларын мөвчүд

¹ Рагозин З.А. История Мидии. С.-П. 1903. С 59. (Ситат М. Аллаһвердијевин кәстәрилән әсәриндәндир)

² Р.Имрани. Азәрбајчан муғам сәнәтинин тарихи вә елми-нәзәри әсаслары. Сән. Док. Диссерт. Бақы 1998. с.30-39.

³ А.Раджабов. Борбад и его вклад в таджикско-персидскую музыкальную культуру. В сб: Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе. Дониш. 1989. с.63.

¹ М. Аллаһвердијев. Азәрбајчан халғ театры тарихи. Маариф. 1978. с.20.

² Имрани Р. Азәрбајчанын мусиги тарихи. I-чилд Елм. Бақы. 1999. с.79.

³ М. Аллаһвердијев. Азәрбајчан халғ театры тарихи. Маариф. 1978. с.22.

олмасы тәсдигләнир. Муғамларын мөвчуд олмасы факты исә ханәндәлик сәнәтинин лабүдлүүнү тәсдиг едир. Сасаниләр дөврүнүн мусиги мөдәнијәтинин өјрәнилмәси субүт едир ки, о, дөврдә мусигинин бир чох жанрлары жүксәк сәвијәдә инкишаф етмишдир. Мәс'уди, Ибн Фәһиз вә инкилис тарихчиси П.Сәјкс Сасаниләр дөврүндә матәм вә дини маһныларын артыг бир мусиги жанры кими формалашмасыны вә инкишаф етмәсини кестәрмишләр.¹ Зәнкин вә рәнкарәнк мусиги сәнәтинә малик олан сасаниләрдин сарајларында мусиги илә поезија да хүсуси дигәт јетириләрди. Әбүл Фәрәх Исфәһани, Ибн Хордадбәј, Рзагулухан һидәјәт јанашардылар. Мусиги аләтләриндән исә бәрбәт, неј, чәнк, рүбәб, кәранәј, зурна, зәнч, вә башгаларындан кениш истифадә едиләрди. Сасаниләр заманы зәнкин инструментал мусиги, һәмчинин ханәндәлик сәнәтинин, олмасы һагдә чохла мәнбәләр вар. Бу аләтләрин бир гисми сарај мусиги ән'әнәси илә бағлы олмушдур. Тәдгигатлар көстәрир ки, мәнз бу гәбил дән олан мусиги аләтләриндә муғамлар ифа едилмишдир. Сасаниләр дөврүнү тәдгиг едән вә онун Азәрбајҗан мусиги сәнәти илә әрази вә кенетик бағлылығыны ортаја чыхармыш Р.Имрани јазыр ки, Хосров Пәрвизин сарај мусигичиләри дөврүн ән мөшһур сәнәткарлары кими танынмышдыр. Јазылы мәнбәләрдә кестәрилир ки, мәнз бу сәнәткарлар әкәср муғам һавала рынын јарадылмасында хүсуси рол ојнамышлар.Хосров Пәрвизин сарај мусигичиләриндән Барбәд, Сәр кеш, Нәкиса, Азадвәр Чәнки, Сәркаб, Фитнә, Робуст, Бам шад, Рамтин, Гиса Нәвакәр орта әсрләрдә муғам сәнәтинин инкишафында хүсуси зәһмәти олмуш сәнәткарлар иди. Мән бәләр көстәрир ки, Барбәд 7 "Хосровани"нин, 30 ләһнин, 360 маһнынын мүәллифидир. Гејд едим ки, Хосрованиләр ајры-ајрылығыда һәр бири силсилә шәклиндә олдуғу үчүн мүасир Дәстҗаһ жанрынын прототипи иди. Барбәдин бәстәләдији 360 маһны илин һәр күнү үчүн нәзәрдә тутулубмуш. Онун ејни заманда илин 12 ајыны көстәрән мусиги силсиләләри (дөврләри) дә олубмуш. Н.Негматов вә Ј.Малтсевин дедијинә көрә Барбәдин бәстәләдији 12 дөвр илин 12 ајына, ејни заманда 12 бүрчә көрә ујғунлашдырылмышдыр.² А.Рәчәбов Хосров Пәрвизин мусигичиләринин јаратдығы муғам һаваларыны көстәрәрәк јазыр: "Рзагулухан һидәјәтә көрә "Ҷамедаран"ы (Палтар јыртмаг) Нәкиса Чәнки јаратмышдыр. О, бу һаваны елә көзәл чалармыш ки, динләјичиләр екстаз вәзијәтинә дүшүб палтарларыны чыармышлар. Низами Кәнчәвијә, Мәнучәһријә, Фәр рухијә, Әзракијә, Әмир Хосрова көрә "Новруз", "Пәрдеи-Раст", "Раһи-Үшшаг", "Пәрдеи-Јағуб" муғам һаваларында Нәкиса јаратмышдыр. Сәркеш исә "Варшан", "Сесәм", "Сәркеш", "Кәсра", "Сәрәндаз", "Шадвәрд", "Шишәм", "Ләјли" мусиги һаваларынын мүәллифидир. Тарихчи Бәјҗакијә көрә Азадвәр Чәнки (592-649/650)-Хорасанлы гадынын охумагда вә чәнк чалмагда бәрәбәри јох иди. Дејиләнә көрә о, бир нечә маһнынын да мүәллифи, ејни заманда гадынлардан ибарәт чәнк чалан ансамблын рәһбәри олмушдур."³

¹ Мәс'уди. Муруч -әл- зоһаб. I-чилд. Теһран. 1344 с.393. Ибн- Фәһиз Китаб-ат тәһ. II-чилд. Бејрут 1955. с.271. П.Сәјкс Тарихи Әран. Теһран.1355. с. 121.

² Р.Имрани докторлуг диссертасијасы. С.48-57.

³ А.Раджабов. Борбад и его вклад в таджикско-персидскую музыкальную культуру. В сб: Борбад. эпоха и традиции культуры. Дошиш. Душанбе.1989. с.46-48.

Низами Кәнчәви "Хосров вә Ширин" поемасында 30 ләһнин адыны чәкир. Булардан: "Кәнчә бад әвәрд", "Араје ше Хоршид", "Арамешечан", "Нү-шин Бадә", "Новрузе Кеј Хосрәви", "Сәбз әндәр сәбз", "Тәхте Әрдәшир", "Деләнҗиз", "Хосровани", "Чәкавәк", "Мошқданејә Нимруз", "Ҷамедә ран", "Ро-шенчераг", "Шәбдиз", "Кәбздәри", "Сәрвәстани маһ", "Шадрәван", "Мирварид", "Пализбан", "Сәбз Баһар", "Бағи Сијаву шан", "Бағи Ширин", "Раһе гол", "Шад Бад", "Кәнчә сүхте", "Норузе-Бозорк", "Норузе-Кучек", "Дәр гәме Күлзар", "Күлнуш", "Зирәфкән", "Нәһофт" муғам һаваларынын бир нечәси бу күн Азәрбајҗан муғам ифачылығы ән'әнәсиндә сахланылмышдыр.¹

Орта әсрләр вә јахуд даһа гәдим дөврләрин мусиги мөдәнијәтиндән данышаркән бә'зи мусигишүнәсләр о дөврдә примитив мусиги мөдәнијәти олмасыны идида едилрләр. Бунун там әкси олараг ашағыдакы фикри көстәрмәк истәрдим. А.Рәчәбов јазыр ки,"О, дөврдә нәинки соло охумаг, ејни заманда хор маһнылары вә груп шәклиндә ојнанылан рәгсләр дә мөвчуд иди. Үстүнлүк тәшкил едән тәк сәслиликлә бәрәбар, инструментал жанрларда чохсәслилийин элементар формалары да истифадә едилдилр. Бу дөврдә мүрәккәб ифа техникасына, хүсуси репертуары виртуозчасына билән проффесионал инструментал вә ханәндә мусиги чиләр ирәғли чыхараг ичтиммаи мөвгә дашыјырдылар. Белә көркәмли пешәкар бәјрамларда, сарај шәнликләриндә өз чыхышлары илә кениш халг күтләсинә хидмәт едирдилр. Она көрә дә дејә биләрик ки, о дөврүн вокал вә инструментал мусигиси Иран дилли халгларын даһа гәдим мусиги мөдәнијәти ән'әнәләри әсасында јаранмышдыр. Бу фикри А.Кристенсен белә шәрһ едир. "Шәрг мусигиси гәдим вә әсаслы көкә малиқдир. Хәлифәләрин сарајларында сәсләнән әрәб мусигисини Иран (јазы да фарс верилир) мусигичиләри јаратмыш вә инкишаф етдирмишләр."²

Сасаниләр дөврүнүн өјрәнилмәси Y-ҮII әсрләрдә ханәндәлик сәнәтинин инкишафы илә бағлы зәнкин мусиги терминологијасынын олмасында үзә чыхартмышдыр. Гејд едим ки, ашағыдакы терминологијанын бир чоху ханәндәлик сәнәтинин рәнкарәнклијиндән хәбәр верир. Фәрһнки пәһләвидә верилән бу мусиги терминләринә IX-XIII әсрләрин елми мәнбәләриндә дә раст көлмәк олур. Булардан бир гисми һаггында билки вермәк јеринә дүшәрди. Мәсәлән: "Бож"- дини мусигинин инчә, тә'сиредичи интонасијаларла охунмасы, "зәмзәм"- ағыр сәрбәст охумаг, "гавожа"- вокал-инс трументал мүшајиәт, "аваз- сәда, мусиги сәси, сәс сырасы, "авазе расахтән"- мүшајиәтчи кими охумаг, "аваһәнк"- мелизмләр, бәзәк вурма, "банҗак"- чидди, тәмкинли охумаг, "госангофт" (гусан күфт)- Авестанын Гатларындан бир парчанын оху тәрзи, "гас"-јер, дајаначаг, ладын башланғыч сәси. "гаһ"мелодијанын охунмасынын тонал жүксәклијинин мүәјәннәшдирил мәси,"дранак"- маһны, сәда илә охумаг, "дранчәнитан"- ағыр, сәрбәст, "чәкавәк"- муғам ады, "дран чанишһ"- ағыр-ағыр охумаг, "хунијек"- маһны, мелодија, "хунавәк"-охујан, мүасир мусиги охујан,"хунијә"-маһны, мелодија, "хунијәкиһ"-шән мусиги, "хуниакәр"- мусигичи, ханәндә, инструменталист, "чатрусамрут"- маһны вә ја мелодија силсиләси, "тәмбурсрај"- тәмбурчу, "драуишан"- жүксәк рекистрли

¹ Р.Имрани. докторлуг диссертасијасы.с.52.

² А.Раджабов. Борбад и его вклад в таджикско-персидскую музыкальную культуру. В сб: Борбад. эпоха и традиции культуры Дошиш. Душанбе.1989. с.42-44.

сөслә охујан, "чарлавачик"- ағыр-ағыр сөслә охумаг, "фрахат"- жүксәк тембр-ли, бас сөслә охумаг вә с."¹

Ханәндәлик сәнәти илә бағлы кәстәрилән мусиги терминләри һәғиги мә'нада жүксәк инкишаф етмиш ханәндәлик сәнәтинин мөвжуд олмасыны тәсдиқләјир. Ханәндәјә-милли ән'әнәви мусигинин жүксәк профкссионал ифа-чысы кими сарајларда, ел шәнликләриндә һәмишә бөјүк еһтирам вә һөрмәт гојлулмушдур. Мусиги тарихинин өјрәнилмәси кәстәрир ки, инструментал мусиги ифачылары илә јанашы ханәндәләр дә муғам сәнәтинин инкишаф ет-дирилмәсиндә бөјүк рол ојнамышлар. Сасаниләр дөврүндә ханәндәлик сәнәтинә ишәрә вуран Р.Имрани јазыр: "Мәнбәләр кәстәрир ки, Бар бәд 7 "Хосровани"нин, 30 ләһнин вә 360 маһнын мүәллифидир. "Хосровани"ләр ајры-ајрылығда һәр бири силсилә шәклиндә олдуғу үчүн мүасир "дәскаһ" жанрына охшайымыш. Барбәдин бәстәләдији 360 маһны илин һәр күнү үчүн нәзәрдә тутулубмуш. Онун ејни заманда илин 12 ајыны кәстәрилән мусиги сил-силәләри (дөврләри) олубмуш."² Мисалдан вә јазылы мәнбәләрдән көрү-ндүјү кими Сасаниләр дөврүндә сарај ән'әнәсиндә муғам дәсткаһлары чалы-ныб охунарды. Сарај мәдәнијәти профкссионал ханәндә сәнәтинин инки-шафы үчүн орта әсрләрдә әлвәришли иди. Хүсусән дә б.е. VII әсриндән, јә'ни Ислам дөврүндән сонра дини тәблиғ едән әрәб хәлифәләри, руһаниләр ишғал етдикләри әразиләрдә халғларын өз милли ән'әнәсиндә дүңәви мусиги-нин кениш инкишафына гадағанлар гојдугдан сонра. Ислам дини мусигијә, ханәндәлик сәнәтинә сарајларда вә дини мистеријаларда, азанларын вәрилмәсиндә гадағанлар гојмадығы үчүн орта әсрләрдә бу сәнәтләр гејд олу-нан саһәләр үзрә өз инкишафыны даһа кениш шәкилдә тапыр. Она көрә дә ханәндәлик сәнәти халғ шәнликләриндән чоһ сарај ән'әнәләриндә инкишаф етдирилир. Орта әсрләрдә ханәндәлик сәнәтинин әһәмијјәти вә она мәчлис-ләрдә еһтирам бәсләнилмәсини X әср јазылы мәнбәсиндә Кеј Кавус белә гејд едир: "Мусигидә уста вә һаһ әһли оланлар бу сәнәтдә мүејјән гајда дүзәлтмишләр: әввәлчә "Хосровани" дәсткаһыны чаларлар - бу шаһ мәчлис-ләри үчүн дүзәлмишдир. Ондан сонра ағыр һава кәлир. Бу һаваларда авазла охумаг олар, оғларә "раһ" ады вәрмишләр. Бу раһлар гочаларын вә ағыр тәбиәтли адамларын руһуна јахын олар.(бу фактын муғамә ишәрә олдуғуна шүбһә јохдур-М.Р.).сонра јүнкүл сәпкидә јазылмыш ше'рләрә һавалар дүзәлтдиләр вә онлары "Хәфиф" адландырдылар ки, һәр ағыр "Раһ"дан сон-ра бир јүнкүл "Хәфиф" чалынсын. Дедиләр: Гој һәр чалғы мәчлисиндә һәм гочаларә, һәм дә чаванларә бир шеј нәсиб олсун. Сонра ушағлар, гадынлар вә зәриф гәлбли кишиләр бәһрәсиз галмасын дејә тәрәнәләр јаранмаға баш-ланды. Одур ки, тәрәнә вәзиндән даһа инчә вә руһ охшајан әһәнк јохдур."³

Ханәндәлик сәнәти һағда Азәрбајчан шаирләри өз әсәрләриндә ки-фәјәт гәдәр мә'луматлар вәрмишләр. Низами Кәнчәвинин, М.Фүзулинин, Шаһ Исмајыл Хәтаинин вә бир чоһ шаирләрин әсәрләриндә мүғәннијә мұра-чәтләр вәрдыр. Онларын муғам ифа етмәләри кәстәрилмишдир. Орта әср мусигишүнәс алимләримиздән С.Үрмәви, Ә.Г.Марағаи, һашымбөј, Мирзәбөј вә башгалары ханәндәлик сәнәти һағгында бир чоһ гијмәтли мә'луматлар

¹ Фәрһәнкә пәһләви. Тегһран 1346.с.1-40.

² Р.Имрани. докторлуг диссертасијасы.с.51.

³ К.Кавус. Габуснамә. Б.Азәрнәшр 1989.с.165.

вәрирләр. Мүасир дөвр алимләримиздән Г.Гасымов,¹ Р.Имрани,² З.Сәфәро-ва,³ С.Гурбанәлијева,⁴ С.Ағајева,⁵ өз әсәрләриндә орта әсрләрдә муғам, о чүмләдән ханәндәлик сәнәтинин инкишаф истигамәтләри һағгын да хәјли мә'луматлар вәрәрәк милли мусиги сәнәтимизин тәрәғгисиндә онларын бир мусиги жанры кими ојнадығлары бөјүк рол ишығландырылмышдыр. Бу хүсусда Р.Имранинин әсәриндә муғам вә ханәндәлик сәнәтләринин инкишаф аспектләринин хронолоји шәкилдә вәрмәсини гејд етмәк истәрдим. О, тарих елмләри доктору С.Онуллаһијә истинадән јазыр ки, XIV әср Азәрбајчан мусиги-синдә сарај ән'әнәләри илә бағлы олан мусигичи вә рәғс коллективләри вәр иди. Әлбәттә, бу чүр коллективләрин фәалијјәтини јалңыз чалыб, ојна-маг, охумагла мөһдудлашдырмаг дүзүк дејилдир. Буналар чалыб охумаг вә ојнамагла мүејјән сәһнәчикләр кәстәрирдиләр. һәлә хәјли гәдимдән Азәр-бајчан вә Иранда чоһ дөстәләри вәр иди. Тәсәдүфи дејил ки, һәлә XIV әсрин әввәлләриндә рәғсәсәләр маһны охујуғу ојнајуғу вә саз (мусиги аләти) чалыр-дылар. XV әсрдә дөврүн һөкмдарлары вә феодалларынын сарајларында мусигичи, ханәндә вә рәғсәсәләрдән ибарәт бөјүк коллективин фәалијјәт кәстәрмәси гејд олунур. XVI әсрдә дә сарај ән'әнәләри илә әләғадар һөк-мдарларын, феодалларын маликанәләриндә ханәндәлик вә рәғс сәнәтләри-нин вүс'әт алмасы кәстәрилир. Фикримчә Р.Имрани ханәндәликлә бағлы марағлы бир мәсәләјә тохунур. О, XVII әсрдә муғам сәнәтинин артыг форма-лашдығыны сөјләјир вә XVIII әсрдә 1798-1799-чу ил тарихли әл јазыја исти-над едәрәк јазыр ки, әлјазыда муғамлар ики шәкилдә вәрилмишдир. Үст дөврдә (даирәдә) муғамларын лад системи, ичәри дөврдә (даирәдә) исә ханәндәнин охудуғу сөсләр гаршысында онларын чоһ ишләдији "уј", "һа", "һан" сөзләри дә вәрилмишдир.⁶

Ханәндәлик сәнәтинин тарихи инкишафы аспектләринин тәдигаты кәстәрди ки, бу мөһтәшәм сәнәт муғамла сых бағлы олуб өз көкүнү чоһ гәдим заманлардан кәтүрүр. Тарихи инкишаф просесиндә ханәндәлик сәнәти нәин-ки итмәкшә, әксинә о, һәр дөфә јени вүс'әтлә өз тәрәғгисини тә'мин етмиш-дир. Ханәндәлик сәнәтинин арашдырылмасы сүбүт етди ки, бу сәнәт проф-фесионал ифачыларын јарадычылығынын маһсулу олдуғу үчүн бүтүн дөвр-ләрдә һәм халғ арасында, һәм дә әсасән сарајларда, јерли феодалларын, һөкмдарларын маликанәләриндә инкишаф етдирилмишдир. Тәдигатлар муғам сәнәтинин јашадылмасында ифачы сәнәткарларла јанашы ханәндә-ләрин дә бөјүк хидмәти олмасыны үзә чыхарды. Азәрбајчанда ханәндәлик сәнәтинин жүксәк инкишаф дөврү XIX - XX әсрләрә дүшүр.

¹ К.Касимов. Очерки из истории музыкальной культуры Азербайджана XII в. В сб: Ис-кусство Азербайджана.т.II АН Аз.ССР. Б.1949. Музыкальная культура Азербайджана XVI-XVII вв. В сб: Искусство Азербайджана.т.VII АН Аз.ССР. Б.1962/

² Р.Имрани. Докторлуг диссертасијасы. Б. 1998.

³ З.Сафарова. Азәрбајчанын мусиги елми. Елм 1998.

⁴ С.Гурбанәлијева. Докторлуг диссертасијасынын авторефераты. К.1997.

⁵ Агаева С.Х. Абдулкадир Мараги и его музыкально-теоретическое наследие. Авторефе-рат диссертации искусствоведения. 1970.

⁶ Р.Имрани. Докторлуг диссертасијасы с 243-251.

**КОДИФИКАЦИЯ МНОГОСТОРОННИХ
АНТИТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ ДОГОВОРОВ**

Как правило, процесс заключения конвенций по терроризму представляет собой ответную реакцию на те или иные события. В период 60-х г.г. XX века наблюдалась волна захвата воздушных судов. Первой реакцией на это стала Токийская Конвенция о преступлениях и других актах, совершаемых на борту самолета 1963 г.¹ Эта конвенция распространяет юрисдикцию государств только на преступления и акты, совершаемые на борту воздушного судна, тогда как существует сложная ситуация, на которую внутригосударственное уголовное право не может адекватно среагировать. Более важными были Гаагская и Монреальская Конвенция, которые объявили захват и другие нападения на воздушные суда незаконными и установили методы борьбы с этими преступлениями. Эти две конвенции утвердили 4 критерия, гарантирующие невозможность для транснациональных террористов избежать правосудия. Во-первых, принцип *aut judicare* возложен на всех государств – участников этих двух конвенций. Во-вторых, государства – участники, которым необходим договор об экстрадиции, согласны использовать эту конвенцию в качестве замены такого договора. В-третьих, там, где необходимо, конвенции считают оговоренное преступление преступлением, требующим выдачи. И наконец конвенции обязывают всех своих государств – участников осуществлять юрисдикцию над преступниками, даже если их единственной связью с государством, выдвинувшим обвинение, является нахождение преступника на территории государства – участника этих конвенций. Несмотря на все эти усилия международного сообщества, захватчики воздушных судов все-таки избегают правосудия в государстве – жертве. В 1973 г. палестинцы напали на пассажирский самолет PAN-AM с находящимися на его борту пассажирами в аэропорту Рима, а затем захватили самолет компании «Люфтганза», летящий в Афины: Кувейт, где в конечном счете, захватчики были схвачены, отклонил требования Италии, ФРГ, США и Марокко о выдаче преступников и передал их Арабскому Освободительному Движению, за совершение преступления против этого движения.²

После волны захватов воздушных судов, террористы приняли новую тактику и, следовательно, международное сообщество должно было среагировать на это заключением новых конвенций. Нью-Йоркская Конвенция и Конвенция о заложниках связаны со случаями, когда лицо было задержано насильно, чтобы тем самым оказать воздействие на деятельность и политику государства. Окончательным и самым очевидным примером этого подхода, который представлен в этой работе, является Римская о пресечении незаконных действий против безопасности и морского судоходства.³ Эта Конвенция явилась результатом проблем юрисдикционного и процедурного ха-

рактера, вызванных инцидентом с судном «Ачайял Лауро» (Achille Lauro). Однако, отчасти кажется излишним предполагать, будто бы единичный международный инцидент мог стать причиной заключения международным сообществом Конвенции, когда нет ни одного доказательства того, что захват морских судов станет основным инструментом международного терроризма в будущем. Однако, Римская Конвенция типично олицетворяет подход международного сообщества – скорее всего среагировать на события, чем попытаться составить план, содержащий положения процедурного и юрисдикционного характера, борьбы с терроризмом. Единственной конвенцией, которая возникла не как ответная реакция на предшествующие события, была Конвенция о физической защите ядерных материалов. Несмотря на то, что этот подход «реагирования» мало, что вносит в дело пресечения терроризма, он имеет пользу в том, что заключив договор, политикам станет понятно что делать в борьбе против терроризма, и заключение такого договора является доказательством того, что государство – участник международной конвенции выступает против терроризма, даже если Конвенция не подписана или не ратифицирована, или если ратифицирована, но не эффективно в своем применении.

Взглянув на общепринятую точку зрения, более подробная оценка отдельного антитеррористического договора обнаружит с большой ясностью некоторые внутренние конфликты, возникающие при попытке борьбы с транснациональным терроризмом. В виду сделанных промахов, лишь кое-что может соответствовать Конвенции Европейского Совета о пресечении терроризма.⁴

В центре этой Конвенции находится положение об исключении отдельных преступлений из сферы освобождения от совершения политического преступления в праве экстрадиции, когда требование задержания предполагаемого преступника исходит от другого государства – участника, хотя распространяемая юрисдикционная компетенция предоставлена запрашиваемому государству.

Статья 1 содержит перечень преступлений, не являющихся политическими:

- а) преступления, предусмотренные в Гаагской Конвенции о борьбе с незаконным захватом воздушных судов;
- б) преступления, предусмотренные в Монреальской Конвенции о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности граждан авиации;
- в) тяжкое преступление, связанные с посягательством на жизнь, физическую неприкосновенность или свободу лиц, пользующихся международной защитой, в том числе дипломатических агентов; (сравни, Нью-Йоркская Конвенция);

д) преступления, связанные с похищением людей, захватом заложников или серьезным незаконным задержанием (сравни, Конвенция о борьбе с захватом заложников);

е) преступления, связанные с использованием бомб, гранат, ракет, автоматического стрелкового оружия или заминированных писем или посылок, если такое использование подвергает опасности людей;

ф) попытка совершить любое из вышеуказанных преступлений или участие в качестве сообщника лица, совершающего или пытающегося совершить такое преступление.

Статья 2 позволяет государствам считать не политическими тяжкие преступления, связанные с актом насилия, помимо деяния, предусмотренного в ст.1, против жизни, физической неприкосновенности и свободы человека, или преступления связанные с деянием против собственности, если это деяние создает коллективную опасность для людей. Таким образом эта конвенция соответствует своей цели, по той причине, что перечень преступлений, считающихся не политическими, обычно ассоциируется с терроризмом. Поэтому, вероятно в случае возникновения подобного положения между государствами - членами Европейского Совета, выдача за насильственные преступления должна быть чисто процедурной. Первый намек на то, что государство хотело включить туда исключения в целях защиты своей бывшей свободы действий в этих вопросах, виден в ст.5.

«Ничто в настоящей Конвенции не может быть истолковано как устанавливающее обязательство выдавать преступника, если запрашиваемое государство имеет веские основания полагать, что просьба о выдаче за преступление, упомянуто в ст. 1 или 2, имеет целью преследование или наказание лица по причине его расы, религии, национальности или политических убеждений, или что положению этого лица может быть нанесен ущерб по любой из этих причин».⁵

Нет ничего необычного в подобном положении, включенного в договор об экстрадиции и, следовательно, *prima facie* (диспозитивном); не следует удивляться и тому, что оно было включено сюда. Однако, предпосылкой заключения Европейской Конвенции по пресечению терроризма не являлась террористическая деятельность в прочных демократиях в Восточной Европе, и, таким образом к жестоким террористическим преступлениям освобождения от наказания за совершение политических преступлений применять не следует. Более того, все участники Европейской Конвенции по пресечению терроризма являются правам человека, и всем им следует соблюдать права предполагаемого террориста-беглеца.⁶ Почему, отменив норму об освобождении от наказания за совершение политического преступления, было необходимым включить ст5 в договор между участниками Европейской Конвенции по правам человека? Какие бы не существовали законные причины, смысл, переданный ст.5 состоит в том, что среди государств, даже в Европе, не существует единообразия относительно определения терроризма.

Понимание этого подкрепляется ст.13.

1. Любое государство может во время подписания или во время сдачи на хранение своей ратификационной грамоты или документа о принятии или утверждении, заявить, что оно сохраняет за собой право отказать в выдаче в связи с любым преступлением, упомянутым в ст.1, которое оно считает политическим преступлением, или преступлением вызванным политическими мотивами, при том, условии, что оно образует должным образом принять во внимание при оценке характера этого преступления любые особо серьезные аспекты этого преступления, включая:

а) тот факт, что оно создало коллективную опасность для жизни, физической неприкосновенности или свободы людей; или

в) тот факт, что оно затронуло лиц, которым чужды вызвавшие его мотивы; или

с) тот факт, что при совершении преступления использовались жестокие и бесчеловечные средства.

Установленное в ст.1 может быть практически аннулировано ст.13. Ирландский Закон об экстрадиции 1987 г. (Европейская Конвенция по пресечению терроризма) инкорпорирует элементы ст.13, но так, что оставляет суду свободу действий относительно применения этих принципов. Раздел IV Закона 1987 г. не освободил от наказания за совершение политических преступлений тяжкие преступления, угрожающие жизни, физической неприкосновенности или свободе человека, или угрожающие собственности и создающие коллективную опасность для людей, только должным образом приняв во внимание любые особо опасные аспекты этого преступления, упомянутые в параграфах (а), (в) и (с) пункта 1 ст.13.⁷

Как эти моменты должны применяться, в ирландском законодательстве не поясняется, и, кажется, что трудная задача сопоставления фактов состоит в том, чтобы попытаться определить, например, конкретные обстоятельства убийства члена армии или полиции в Северной Ирландии, помимо того факта, что были использованы жестокие и бесчеловечные средства. Кроме того, если ст.13 должна играть роль в осуществлении Европейской Конвенции по пресечению терроризма, то ирландская модель менее разрушительна для целей конвенции. А с другой стороны, итальянское государство объявило, что оно не выдаст преступников – беглецов за политические преступления, преступления связанные с политическим преступлением, или преступления вызванные политическими мотивами, что, кажется, разрушает цели ст.1. Ст.1 содержит перечень преступлений, которые рассматриваются как неполитические, но итальянская оговорка практически разрушает основную цель Европейской Конвенции по пресечению терроризма. Включив ст.13 составитель проекта как будто хотело сохранить прежнюю свободу действий, одновременно позволив государствам ратифицировать Европейской Конвенции по пресечению терроризма, чтобы показать, что они боролись с терроризмом.⁸

Попытка сотрудничества государств против терроризма по Европейской Конвенции по пресечению терроризма запечатлелась в памяти как неудача. Кажется невозможным убедить все государства в том, что гарантии по Конвенции о правах человека такие прочные, что подозреваемые террористы – преступники могли бы не подвергаться не имеющей оправдания опасности если бы они были выданы.

В последствии государства – члены Европейского Сообщества составили проект Соглашения относительно применения Европейской Конвенции по пресечению терроризма в государствах – членах Европейского Сообщества, так называемая Дублинская Конвенция.⁹ Ст.3 Дублинской Конвенции предусматривает, что государства – участники Европейской Конвенции по пресечению терроризма, которые сделали оговорку по ст.13, могут полагаться на нее только в пределах предписанных ограничений, и должны любой случай, когда отказано в выдаче передать на рассмотрение своим собственным органам власти для выдвигения обвинения – *aut dedere, aut judicare*. Таким образом, Дублинская Конвенция ярко освещает аспект Европейской Конвенции по пресечению терроризма и некоторых других многосторонних антитеррористических конвенций, который часто не учитывается и который служит противовесом прежней критике, так как судебное разбирательство всегда возможно и в запрашиваемом государстве. Необходимо помнить, что это «Европейская Конвенция по пресечению терроризма», а не «Европейская Конвенция об отмене нормы об освобождении от наказания за совершение политического преступления»: просто потому, что государство, полагающееся на оговорку в ст. 13, все еще отказывается в выдаче преступников за преступления, предусмотренные в ст.1, на том основании, что политическое по своему характеру преступление ослабляет эффективность Европейской Конвенции по пресечению терроризма – если будет отказано в выдаче по какой бы то ни было причине, то запрашиваемое государство обязано предъявить беглецу обвинение раньше его собственного суда по ст.6 и 7. Возможно, что правоохранительные органы запрашиваемого государства установят, что нет никакого случая, на который надо отреагировать; однако невыдача не означает. Что беглец действительно получил иммунитет, получив убежище в запрашиваемом государстве. А с другой стороны, очевидно, что ст.6 и 7 - худший путь преследования – *aut dedere, aut judicare* не уравнивает в равной степени обоснованные и альтернативные способы преследования; экстрадиция является предпочтительным методом разрешения дел, отчасти потому, что запрашивающее государство в преследовании будет иметь наибольший интерес (возможно слишком большой интерес в глазах запрашиваемого государства).¹⁰ Несмотря на это, оценивая эффективность Европейской Конвенции по пресечению терроризма и других многосторонних антитеррористических договоров, не следует игнорировать вероятность судебного разбирательства в запрашиваемом государстве, и, в самом деле, подобное положение может быть точно инкорпорировано, чтобы предоста-

вить государствам свободу действий отказаться в выдаче. Нет никакого сомнения в том, что освобождение от наказания за совершение политических преступлений вошло в историко-правовое публичное право восточно-европейских демократий; таким образом, какое-либо ограничение своих возможностей не было бы преодолено легко и никогда не было бы абсолютным. С одной стороны, Европейской Конвенции по пресечению терроризма, касающейся в частности ст.15 и 13 и, наоборот, ст.6 и 7, кажется, является не более чем убедительным примером политического позиrowания. С другой стороны, может быть государства – участники этой Конвенции всегда рассматривали ее как простой жест, борьбы с угрозой терроризма. Государства понимали, что антитеррористические договоры никогда не смогут уничтожить терроризм – это потребовало бы принятия политических мер, а также государствам было необходимо сохранить за собой значительную свободу действий. С этой целью механизм, позволяющий государствам – участникам этой Конвенции применять или пренебрегать освобождением от наказания за совершение политического преступления в той степени и когда они желали преследовать беглеца в случае когда в выдаче было отказано, на практике стал бы таким эффективным, как и полная отмена освобождения.¹¹

Таким образом, следовало бы ожидать, что государства безусловно не возьмут на себя обязательства по какому-либо договору. Поэтому при составлении проекта Европейской Конвенции по пресечению терроризма у государств были две взаимосвязанные цели: борьба с терроризмом с сохранением государством свободы действий. Таким образом, Европейская Конвенция по пресечению терроризма трудна в применении, неусовершенствованная, даже не последовательна в контексте социо-правовой точки зрения. Действительно, анализ транснационального терроризма, основанный только на договорных нормах, склонен к этому ограниченному видению государства своих целей и задач. Положения договора должны рассматриваться в контексте своего применения и других мер, предназначенных для достижения схожих целей.

ЛИТЕРАТУРА.

1. См.:704 UNTS 219; UKTS 126 (1969).
- 2.См.:Lillich R.B., Paxman J.M. State Responsibility for Injuries to Aliens Occasioned by Terrorist Activities// AMUL Review. 1997. Vol. 26, p.217.
3. См.:IMO Doc. SUA/CON/ 15.25. ILM, 1998, p.668.
4. См.:McGinley. The Achille Lauro Case: A study in crisis Law Policy and Management. L., 1989. p. 95-96.
5. См.:Muller-Rappard E. The European Response to Terrorism // Bassiouni.Legal Responses. N.-Y.: 1989. p.385.
6. См.:Baker M.B. The Western European Legal response to Terrorism // Brooklyn Journal of International Law. 1987. Vol. 13. p.1-2.
7. См.:Swart A.J. Refusal of Extradition and the UN Model Treaty on Extradition // Netherlands Yearbook International Law. Vol. 23. 1992. p.175.

8. См.: McMahon R.E. The Supreme Court of Ireland. L., 1990. p. 33.
9. См.: Nagel S. Asocio-Legal View on the Suppression of Terrorism. AS/POL/COLL/TERR. Warbrick, 1991. p.204.
10. См.: Baker M.B. Op. cit. p. 8.
11. См.: Lagodny O. The European Convention on the Suppression of Terrorism: A Substantial step to Combat Terrorism //Colorado Law Review. 1989. Vol. 60. p.583.

ХАЛЕД АХМЕД МОКБИЛЬ

Аспирант кафедры международного права и государственного права зарубежных стран БГУ им. М.Э. Расулзаде

ИСКЛЮЧИТЕЛЬНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЗОНА КАК ИНСТИТУТ МЕЖДУНАРОДНОГО МОРСКОГО ПРАВА

Из всех новых правовых проблем, связанных с использованием Мирового океана, которые возникли после I конференции ООН по морскому праву 1958г., установление экономической зоны за пределами 12-мильных территориальных вод вносило наиболее существенные изменения в традиционную структуру международного морского права.

Установление 200-мильной экономической зоны – морского пояса, примыкающего к внешнему пределу территориальных вод, в котором сохранялись бы в силе основные свободы открытого моря, а прибрежные государства пользовались бы суверенными правами в отношении разведки и разработки природных ресурсов, непосредственно затрагивало всех государств как больших, так и малых, как развитых, так и развивающихся, как прибрежных, так и внутриконтинентальных.¹

Речь шла о небывалом расширении пределов действия юрисдикции прибрежных государств, если учесть, что морская экономическая зона может занять 36% акватории Мирового океана в случае установления такой зоны всеми прибрежными государствами. В сферу действия юрисдикции прибрежных государств входили бы огромные пространства морей и океанов в силу того, что исходной линией для отчета 200-мильного лимита должны служить берега не только континентов, но также и островов, входящих в состав территории государств. Учитывая конфигурацию суши, в разряд морских пространств, в которых мог бы действовать правовой режим экономической зоны, следовало бы отнести многие полузакрытые моря и заливы: Балтийское, Северное, Средиземное, Черное, Красное, Южно-китайское, Восточно-Китайское, Японское, Карибское моря, а также Персидский Залив. Национальная юрисдикция в значительной степени перекрывала бы Мексиканский и Бенгальский заливы, Норвежское, Арабское, Охотское и другие моря.²

Однако географический фактор, лежащий в основе определения размеров экономической зоны государств, не является единственным показателем экономического значения таких различных государств.

Известно, что минеральные и живые ресурсы неравномерно распределены не только в Мировом океане, но и в районах, прилежащих к берегам континентов и островов, в частности, геологическая структура недр морского дна обуславливает, например, отсутствие месторождений нефти и газа в пределах экономических зон океанических островов.

Поскольку основные запасы рыбных ресурсов сосредоточиваются главным образом в мелководных районах, которые богаты планктоном, соответственно не может быть одинаковой ценности экономических зон различных государств с точки зрения использования их в качестве источника пищевых продуктов.

Вследствие этого далеко не все прибрежные государства, устанавливающие экономическую зону, могут рассчитывать на то, что расширение их юрисдикции за пределы территориальных вод обеспечит им осязаемые выгоды.

Установление экономических зон затрагивает интересы большой группы стран, которые не имеют выхода к морю или не имеют узкий континентальный шельф или узкий выход к морю.³ Именно эти страны, находящиеся в географически неблагоприятном положении, в силу объективных причин заинтересованы в том, чтобы юрисдикция прибрежными государствами распространялась на широкие морские районы, прилежащие к их территориальным водам. Распространение прибрежным государствами суверенных прав на ресурсы 200-мильных экономических зон заниматься эксплуатацией живых ресурсов моря в прибрежных водах многих континентов.⁴

Поскольку установление экономических зон сокращает акваторию Мирового океана, где минеральные ресурсы дна и недр должны добываться в соответствии со специально установленным международным режимом, уменьшаются возможности таких стран и на получение отчислений от разработки таких ресурсов.

Экономические зоны должны устанавливаться применительно к морским пространствам, где деятельность государств издавна осуществлялась на основе свобод открытого моря, признанных в конвенции об открытом море 1958 года. Поэтому установление таких зон действия национальной юрисдикции затрагивает, в первую очередь, интересы основных исследователей, прокладки кабелей и трубопроводов.

В основу компромиссного решения острого и сложного вопроса о режиме рыболовства и распределении живых ресурсов прибрежной 200-мильной акватории, в которой сосредоточены основные запасы рыбы Мирового океана, была положена афро-азиатская концепция исключительной экономической зоны. Она учитывала основное и наиболее существенное в различных подходах развивающихся стран, для которых суть проблемы за-

ключалась в том, что сосредоточение орудий и средств промысла в руках небольшой группы развитых государств при существовавших международно-правовых условиях свободного и равного доступа к ресурсам Мирового океана создавало материальные предпосылки для фактической монополизации их добычи и присвоения. И хотя причина возникновения проблемы заключалась не в пробелах или пороках права, а в социально-экономических условиях, связанных с последствиями колониализма, тем не менее традиционная свобода рыболовства в условиях формального равенства фактически неравных субъектов лишила развивающиеся страны возможности пользоваться биоресурсами Мирового океана. Поэтому они, стремясь к нейтрализации отрицательных последствий своего экономического положения, стали искать решение проблемы путей ломки сложившихся отношений политическими средствами, путем изъятия наиболее перспективных для рыболовства прибрежных акваторий из стран действия режима открытого моря.

Принятые концепции 200-мильной экономической зоны находятся в тесной связи с подтверждением единого 12-мильного предела ширины территориального моря в качестве универсальной нормы права.⁵

Отрицание территориального верховенства за пределами этой узкой полосы территориальных вод и признание за прибрежным государством функциональных суверенных прав на ресурсы зоны служит концептуальной основой нового режима. Это прежде всего означает, что по содержанию и по своей правовой природе права прибрежных государств в экономической зоне не имеют ничего общего с территориальным суверенитетом. Именно поэтому Конвенция ООН по морскому праву, используя термин «суверенитет» для обозначения характера прав прибрежного государства в отношении его территориального моря, при определении характера и объема прав прибрежных государств в отношении экономической зоны говорит о «суверенных правах».⁶

Как это внешне не противоречиво, смысл обращения к термину «суверенные права» состоит в том, чтобы найти альтернативу суверенитету в зоне функциональной юрисдикции.

Его использование указывало также, что создаваемые правоотношения по своему характеру не вещные, а публично-правовые. Не лишена значения и другая цель: показать, что речь идет именно о таких правах, которые присущи суверенному государству. Что же касается использования термина «суверенные права» для их противопоставления всем другим государствам, то это было бы возможно только в том случае, если бы «суверенное право» не как право территориального суверенитета, следовательно, как право, производное от территориального суверенитета.

Поскольку такое решение исключалось, уже в ходе работы конференции ряд делегаций вносили предложения, содержащие прямое указание на «исключительные права» прибрежного государства в экономической зоне.⁷

Однако сама конвенция не говорит об «исключительных правах» прибрежного государства ни в ст. 55, в которой определяется правовой режим экономической зоны, ни в ст. 56, определяющей «права, юрисдикции и обязанности» прибрежного государства в зоне.⁸

Тем не менее текст конвенции принятый в результате компромисса, говорит об «исключительной экономической зоне», т.е. относит определение «исключительный» к самой экономической зоне, а не к правам, которым пользуется прибрежное государство в зоне.

На этом настояли прежде всего «территориалисты» и те делегации, которые были близки к ним, хотя другие делегации выступали категорически против этого или во всяком случае не настаивали на этом.

Согласно определению, данному ст. 55 конвенции «исключительная экономическая зона представляет собой район, находящийся за пределами территориального моря прилегающий к нему». Он подпадает под установленной конвенцией «особый правовой режим, согласно которому права и юрисдикция прибрежного государства и права и свободы других государств, регулируются соответствующими положениями настоящей конвенции».

Если исходить из этого определения не принимая во внимание реальное содержание прав и обязанностей государств, совокупностью которых собственно, и определяется «особый правовой режим зоны, то можно прийти к неверному выводу, что речь идет об исключительности» самой зоны, т.е. что зона доступа только для прибрежного государства. На самом деле, согласно конвенции, в исключительной зоне все государства продолжают осуществлять традиционные права и свободы открытого моря кроме четко определенных функциональных прав, связанных с рыболовством и другой ресурсной деятельностью, которые на основе конвенции с общего согласия государств признаются отныне «суверенными правами» прибрежного государства.

В главных чертах права, юрисдикция и обязанности прибрежных государств в экономической зоне излагаются в ст. 56, а права и обязанности других государств в ст. 58. В них функциональные, ресурсные и связанные с ними иные права прибрежных государств устанавливаются, как изъять из режима открытого моря, а с другой стороны- подтверждается действие существующих свобод открытого моря, поскольку они не являются совместимыми с установленными конвенцией правами и обязанностями прибрежного государства в своей экономической зоне.⁹

Таким образом, основное отличие режима экономической зоны от режима, существовавшего за его пределами в той части открытого моря, на которую не распространяется действие особого правового режима экономической зоны, заключается в изъятии свободы рыболовства и установлении нового порядка разработки и распределения живых ресурсов.

Предоставление прибрежным государствам суверенного права на живые ресурсы зоны обусловлено их обязанностью допускать иностранных

рыбаков в свою зону с целью использования «излишков», то есть разницы между двумя величинами: возможностями вылова прибрежных государств и максимально допустимым уловом. Максимального использования возможностей Мирового океана для решения глобальной продовольственной проблемы требует сама цель международного регулирования. Именно это имеет в виду положение п.1 ст.-62 Конвенции ООН по морскому праву, прямо фиксирующее обязанность прибрежного государства «содействовать цели оптимального использования живых ресурсов исключительной зоны».¹⁰

Это-один из основополагающих принципов определяющий новый порядок использования и распределения живых ресурсов экономической зоны.

Исходя из этого, конвенция устанавливает, что прибрежное государство, удовлетворив свои потребности, должно разрешать иностранным рыбакам пользоваться ресурсами зоны.

В вопросе о международно-правовом статусе морских пространств составляющих исключительную экономическую зону, мнения развивавшихся стран разделились. Большинство прибрежных стран, и особенно те из них которые еще до достижения на III конференции ООН по морскому праву соглашения о введении экономических зон в одностороннем порядке расширили свои территориальные воды до 200 миль и теперь добивались максимального расширения прерогатив прибрежного государства, настаивали на том, что «исключительная экономическая зона», если она не будет относиться к территориальным водам, не должна относиться и к открытому морю, что она должна быть наделена особым международно-правовым статусом, отличным от статуса не только территориального моря, но и открытого моря.¹¹

Ссылаясь на признание в этих морских пространствах «национальной юрисдикции», они противопоставляли ее статусу открытого моря в виде некоего суррогата суверенитета.

Таким образом, они надеялись «доказать», что «исключительность» относятся не только к правам прибрежного государства в экономической зоне, но и к самой зоне, и добиться признания другими государствами своего понимания установленных конвенций «Суверенных прав» как прав, якобы производных от суверенитета прибрежного государства. Так, например, представитель Перу в качестве аргумента в подтверждении того, что экономическая зона является зоной особого рода и не является частью открытого моря, ссылался на то, что «эта зона является зоной национальной юрисдикции, а не зоной открытого моря или международного моря».

Развивающиеся страны из числа внутри-континентальных или находящихся в неблагоприятном географическом положении вместе с другими государствами видели в этом реальную угрозу изменения договорного характера зоны, приближения, а затем и полного ее отождествления с режимом территориального моря. Они считали, что экономическая зона со своим особым режимом остается частью открытого моря, а «суверенные права»

прибрежных государств носят строго определенный функциональный характер и основаны на конвенции.

Ввиду разногласии принципиального характера к единому мнению прийти не удалось, и конвенция не дает определения статуса исключительной экономической зоны, ограничиваясь изложением прав и обязанностей в ней как прибрежных, так и всех других государств-пользователей. Поскольку до установления конвенцией исключительных экономических зон эти акватории входили в открытое море, то отсутствие в ней указания об изменении международного статуса этих вод может означать лишь, что речь идет об установлении особого правового режима данных акваторий в рамках сохраняющегося для них статуса открытого моря.

Согласно конвенции, исключительная экономическая зона представляет разновидность зон функциональной юрисдикции прибрежного государства в пределах открытого моря.

Определяющим элементом ее международно-правового режима является сбалансированное отношение сотрудничающих и соперничающих государств.

Сочетание ресурсных прав и правомочий прибрежного государства, которое может пользоваться установленными конвенцией специальными суверенными правами в целях разведки, разработки и сохранения живых и неживых природных ресурсов, с правами других государств, основанных на свободах открытого моря в отношении судоходства и полетов, прокладки подводных кабелей и трубопроводов и правомерных видов деятельности, позволяет признать утверждение института экономической зоны как истинную революцию в Мировом океане.

ЛИТЕРАТУРА

1. См.: Ковалев Ф. Экономическая зона и ее правовой статус // *Международ. жизнь*. 1979, №1, с.68.
2. См.: Pondavice E.de, Cordier P. *La mer et le droit*. P., 1984. P.206
3. См.: Гольцин В.В. Внутриконтинентальные государства и международное морское право. М.: Международные отношения, 1978, с.8.
4. См.: Scerni M. *La zone economic exclusive //Law of the sea. The Saloniki*. 1987. Vol. 7. P.181.
5. ООН A/CONF. 62/C. 2/L. 10, 1974.
6. Объединенные Нации, Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. XI сессия. Дополнение, 9/A/3159, Нью-Йорк. 1956. С.48.
7. См.: Сорокин Р.Ф., Царев В.Ф. Проблема делимитизации морских пространств в свете результатов работы III конференции ООН по морскому праву. // *Деятельность государств в Мировом океане*, М.,1983. С.27-28
8. См.: Soons A.H. *Marine scientific research and the law of the sea. The Hague*, 1992, P.156.
9. См.: Vukas B. *New low of the sea*. Amsterdam, 1993. P.33.
10. Молодцов С.В. *Международное морское право*. М., 1987.

НАДЖАФОВ АНАР ДЖАФАР О.

Магистрант факультета Социальных наук и Психологии.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ ИНСТИТУТОВ

В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

(Тезисы)

1. Множество факторов экономического, политического, исторического, культурного и т.д. характера обуславливают определённые особенности в функционировании институтов в азербайджанском обществе, хотя, в целом, ими преследуются те же цели и удовлетворяются те же общественные потребности, что и в любом другом обществе. В силу известных событий последнего десятилетия Азербайджан столкнулся с необходимостью возрождать, реформировать, приспособлять к новым условиям или создавать заново многие институты, как основные, так и неосновные, такие, как армия, финансовые институты, банковская система, высшее образование и т.п.

2. Во многих социальных институтах произошли коренные изменения. Здесь необходимо упомянуть о такой особенности формирования политической жизни, как привнесение в неё исламской (и вообще религиозной) и тюркской националистической теории, чему способствовало очень много факторов. Множество факторов обусловили также специфику функционирования и влияния религии на жизнь страны и её десакрализацию. В целом, хотя большинство этнических азербайджанцев заявляют о себе как о мусульманах, соблюдаются лишь основные обряды, сопровождающие смерть или рождение, реже бракосочетание, ни в одной социально значимой области ислам не выступает как самостоятельная сила – его уважают, используют, но им не руководствуются, в цене формы, но ценности забыты. При таких обстоятельствах, скорее всего, секулярные тенденции будут преобладать и в дальнейшем.

3. Что касается функционирования семейно-брачных институтов, то и здесь сказывается влияние не только культурного, исторического наследия, но и особенностей экономической жизни Азербайджана. Институт образования также претерпел значительные изменения. Значительно углубились существовавшие и прежде различия между городским образованием и сельским, массовым и специализированным и т.п. в связи с переходом страны к рыночным отношениям. Появились элитные учебные заведения и система получения образования явно становится одним из показателей социальной дифференциации. Столь сильно ожидавшееся желанное разнообразие в образовании на деле оборачивается социальной селекцией с помощью образования.

НАДЖАФОВ АНАР ДЖАФАР О.

Магистр факультета Социальных наук и Психологии.

ИНСТИТУТ РЕЛИГИИ. ЕГО ФУНКЦИИ

(Тезисы)

1. Когда два представителя различных религиозных конфессий начинают отстаивать правоту собственных религиозных взглядов, то спор этот может принять самые непредсказуемые формы. Каждый из них способен привести громадное количество аргументов в свою пользу, но когда не будет хватать аргументов из сферы логики, они не задумываясь перейдут к использованию силы. В этом неослабевающем влиянии веры на людей заключается главная её особенность и загадка.

2. Еще каких-нибудь десять лет назад, получая знание и воспитание с материалистических позиций, мы предполагали, что такой специфический институт, как религия и ее организации перестают быть факторами национальной общественной жизни, утрачивают свои позиции в оказании воздействия на мировоззрение людей. Анализ реальности наших дней показал ошибочность и поспешность выводов данного рода. Сегодня даже непрофессиональным взглядом обывателя можно заметить, что происходит заметная активизация религиозных учреждений, которые непосредственно стараются участвовать в решении целого ряда актуальных проблем современности. Это можно наблюдать в различных регионах, в странах с различным уровнем экономического развития, где распространены различные вероисповедания.

3. Что касается функций религии в обществе, то главная из них по определению М.Вебера – функция смыслоположения, рационализации человеческой деятельности. К функциям религии и религиозных организаций можно отнести такие, как социальная интеграция, социальный контроль, защитная, регулятивная, коммуникативная и т.д. функции. Следует отметить, что Эмиль Дюркгейм сравнивал функцию интеграции, или символической интеграции как он называл её, с сердцем всей социологии религии. Кульминацией всей исследовательской деятельности Э.Дюркгейма на этом поприще можно считать именно признание им религии великой интегрирующей силой человечества.

Религия также может способствовать социальным переменам. В знаменитом исследовании Вебера выявлена связь между кальвинистскими верованиями, протестантской трудовой этикой и развитием капитализма.

*Заведующий сектором правового обеспечения
Конституционного Суда Азербайджанской Республики,
Диссертант Института философии и права
Академии Наук Азербайджанской Республики*

ВНУТРЕННЕЕ УБЕЖДЕНИЕ СУДЕЙ, КАК ОДИН ИЗ КОМПОНЕНТОВ ПРИНЦИПА НЕЗАВИСИМОСТИ СУДЕЙ И ПОДЧИНЕНИЯ ИХ ТОЛЬКО ЗАКОНУ

Важный компонент независимости судей и подчинение их только закону - решение ими подведомственных суду дел по своему внутреннему убеждению. Это значит, что судья постановляет лишь такой приговор, принимают лишь такое решение, в правильности, законности, обоснованности и справедливости которого они твердо и непоколебимо убеждены. Решение дел по убеждению, по совести - обязательное условие и проявление действительной независимости судей.

Конечно, в том или другом случае убеждение судей может быть ошибочным, суд может прийти к убеждению, не вытекающему из обстоятельств дела. Тогда приговор или решение должно, быть отменено в кассационном порядке или в порядке судебного надзора. Но если судьи положили в основу приговора или решения выводы, в правильности которых они сами не были убеждены, приговор или решение при всех условиях подлежит отмене. Убеждение судей реализуется при разрешении всех вопросов при постановлении приговора (решения) прежде всего это относится к оценке доказательств. В соответствии со ст. 66 УПК АР, судьи оценивают "доказательства по своему внутреннему убеждению, основанному на всестороннем, полном и объективном рассмотрении в судебном заседании всех обстоятельств дела в их совокупности, руководствуясь законом и сознанием. Никакие доказательства не имеют для суда заранее установленной истины".

В юридической литературе иногда высказывается мнение, что убеждение судей не следует называть "внутренним убеждением". Так Бохан В.Ф. в своей книге говорит просто об убеждении без эпитета внутреннее, в свою очередь Грошевой Ю.М. говорит о "личном" или личностном убеждении.

Мы не видим достаточных оснований, отказываться от давно установившегося в законодательстве и в юридической науке наименования "внутреннее убеждение". Конечно, убеждение не может быть "внешним". Но внутреннее убеждение противопоставляется не внешнему убеждению. А внешнему принуждению, и именно в этом смысле такого словосочетания. Кроме того, это наименование подчеркивает этическое, нравственное, а не только психологическое значение убеждение судей.

В отмеченной нами статье УПК выражены связи правосознания для формирования внутреннего убеждения судей, в данном случае в отношении

оценки доказательств, установление на их основе фактических обстоятельств рассматриваемого судом дела.

Внутреннее убеждение судей при правильном его понимании не имеет ничего общего с произвольным, волевым усмотрением: оно всегда и при всех условиях должно вытекать из правильно исследованных обстоятельств дела. Внутреннее убеждение свободно, всегда свободно иначе оно не убеждение. Закон не ограничивает свободу убеждения, судит в оценке доказательств: Закон никогда не заставляет верить в то что, в чем они не убеждены, но устанавливает ряд условий и гарантий обеспечивающих правильное формирование убеждения судей. Так ст. 66, УПК АР запрещает судьям основывать обвинительный приговор на одном лишь признании обвиняемым своей вины, не подтвержденном совокупностью имеющихся в деле доказательств. Разумеется, это вовсе не ограничение свободы убеждения судей, так как если доказательством виновности служит только одно ничем не подтвержденное признание обвиняемого, то никакого действительного убеждения у судей в его виновности нет и быть не может. А если те или иные судьи считают обвиняемого виновным только на основе его признания, это конечно только впечатление, предубеждение, но никак не убеждение. Ведь убеждение создается у судей только в результате тщательной непредубежденной проверки всех доказательств в их совокупности: если этого нет, и не может быть убеждения.

Другой пример: "все сомнения, которые не представляется возможным устранить должны толковаться в пользу обвиняемого (подсудимого)". И здесь нет ограждения свободы внутреннего убеждения судей: где есть сомнение, там нет убеждения, одно исключает другое. И это относится не только к обвинительным доказательствам, но и к доказательствам оправдательным. Так если в деле имеется доказательство алиби и, несмотря на все попытки его проверить, это доказательство продолжает оставаться сомнительным, значит, алиби, хотя и не доказано, но и не опровергнуто, а раз так, то не может быть действительного убеждения в виновности обвиняемого.

Таким образом, закон, устанавливающий правила оценки доказательств по внутреннему убеждению, не ограничивает свободу убеждения судей. Эти правила предназначены, для того чтобы у судей складывалось действительное убеждение и за убеждение не принималось предубеждение, предположение, впечатление и т.п.

Ст. 66 УПК АР относит оценку доказательств по внутреннему убеждению не только к суду, но и к прокурору, следовательно, лицу, производшему дознание. Это значит, что они также основывают свои выводы по делу на собранных доказательствах в зависимости от того, в какой мере эти доказательства признаются ими убедительными, но разумеется из этого вовсе не следует, что оценка доказательств судьями по их внутреннему убеждению не отличается существенно от оценки доказательств прокурором, следователем и лицом производшим дознание. Судьи оценивают доказательства в ус-

ловиях гласного, устного, непосредственного и состязательного процесса. Они разрешают дело коллегиально, с соблюдением тайны их совещания, им - только им - принадлежит полномочие признать обвиняемого (подсудимого) виновным. Поэтому правовое и этическое значение внутреннего убеждения судей и соответствует значению и характеру государственной деятельности выполняемой только ими судьями - правосудию. Для формирования внутреннего убеждения судей закон устанавливает, такие условия и гарантии, каких нет (или они есть в меньшей степени) в деятельности других органов и должностных лиц, участвующих в уголовном судопроизводстве. Именно убеждение судей внутреннее судебное убеждение служит компонентом независимости судей и подчинение их только закону.

Действующее процессуальное законодательство применяет термин "внутреннее убеждение" только в отношении оценки доказательств. Но, как основная часть конституционного принципа независимости судей и их подчинение только закону, внутреннее судебное убеждение имеет более широкое значение, оно распространяется на все вопросы, разрешаемые судом при постановлении приговора (решения). Так при постановлении по уголовному делу судья решает вопросы не только о том, было ли совершено преступление, и совершил ли его подсудимый, но и в том, виновен ли он в этом, есть ли вменить содеянное ему в вину, какова степень его ответственности, какую меру наказания он заслуживает. Все эти вопросы судья решает в соответствии со своим убеждением, своей совестью. Конечно, суд принимает все решения в соответствии с законом и не может вступить с ним в противоречие. Но закон никогда ни по одному вопросу не принуждает судей принимать решение, в правильности которого они не убеждены, не заставляет их действовать против своего убеждения, против совести.

Так, наказание назначается судом в соответствии с уголовным законом. Но этот закон устанавливает, вышший и низший пределы наказания за различные преступления и судьи в этих пределах избирают ту меру, в правильности которой они убеждены. Если и низший предел судьи считают для данного случая чрезмерно суровым, закон предоставляет им возможность назначить наказание ниже низшего предела или вовсе освободить подсудимого от наказания. Таким образом, все вопросы, решаемые судом при постановлении приговора решают по своему убеждению и совершенно исключается такая ситуация когда они сознавали бы, что данное решение несправедливо. Когда они сознавали бы, что данное решение несправедливо не соответствует их убеждению, но им приходится это решение принять, так как их принуждает к этому закон. Наоборот, закон требует от судей, чтобы они рассматриваемого дело по своему убеждению и не допускали решения, в правильности которого они не убеждены.

Решение каждого дела по внутреннему убеждению по совести, принятие только такого решения, в правильности, законности, справедливости которого судьи убеждены это требование высокого правового и нравствен-

ного значения. Оно является необходимой составной частью, обязательным компонентом конституционного принципа независимости судей и подчинение их только закону.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Бохан В.Ф. «Формирование убеждения судей». Минск, 1973. с. 41
2. Грошевой Ю.М. «Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве». Харьков, 1975. с. 20
3. Уголовно-Процессуальный Кодекс Азербайджанской Республики. Баку, 1999.

АЗИМОВ АГИЛЬ АКИФ ОГ.

Магистр факультета социальных наук и психологии

НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ КАК САМОУПРАВЛЯЮЩИЕСЯ СИСТЕМЫ

(Тезисы)

- Наиболее ярко самоуправление демонстрируется на примере неправительственных организаций. Речь в нашем случае идет о различных фондах, партиях, общественных движениях и организациях. В уставах многих из них зафиксирована система самоуправления. Анализ состояния и тенденций развития политической жизни позволяет сделать вывод, что на современном этапе одной из ключевых проблем становится более полное осуществление права на повседневное и действенное участие людей в решении вопросов государственной жизни. Что легко обеспечивает право на объединение. Одно из важнейших мест среди неправительственных организаций в Азербайджане, да и во всем мире занимают партии. Партия - группа людей, объединённых общностью идей, интересов.

- В 90-е годы в политической жизни Азербайджана участвуют социальные силы, различные по своему количеству и составу. Широкий диапазон общественных интересов людей: от политических и экономических до досуговых, от национальных и националистических до космополитических, от проблемных (экологических, например) до любительских объединений по интересам определяет демократичность общества.

- Возникновение и функционирование новых объединений, преобразование старых общественных организаций символизируют оправдавший себя в истории подход: чем больше мнений, тем вернее решение.

- Следует подчеркнуть важность социологического изучения лидеров политических партий, т.е. их элиты. Политическая обстановка такова, что любая партия нуждается не в функционере, рядовом члене партии, а в руководителе, умеющем повести за собой людей, пользующемся у них безусловным доверием, авторитетом. Их социологический анализ только по образованию, по стажу работы и ряду других показателей оказался неплототвор-

ным, бесперспективным, не отражающим суть новых требований времени, вредным и в научном, и в нравственном отношении.

- Среди общественных организаций видное место и, прежде всего по массовости, занимают профсоюзы. Они заняты вопросами, которые касаются самых различных сторон жизни: экономической, социальной, культурной- и направлены на улучшение труда, быта, отдыха людей.

АЗИМОВ АГИЛЬ АКИФ ОГ.

Магистр факультета социальных наук и психологии

САМОУПРАВЛЕНИЕ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ ОБЩЕСТВОМ

(Тезисы)

- За все время своего существования человечество не нашло никакого более универсального принципа организации чем иерархия. Будь то общество или бригада, город или семья - так или иначе пирамидальные черты прослеживаются в них с равным постоянством. Делая, таким образом, вывод о неизбежности пирамидального мира необходимо перейти к рассмотрению строения и функционирования организации для более полной картины внедрения самоуправления в в структуру социального управления.

- Организации возникают тогда когда достижения каких либо общих целей признается возможным только через достижение индивидуальных целей или же когда достижение индивидуальных целей оказывается возможным только через выдвижение и достижение общих целей.

- Организация есть целая общность. При этом подразумевается, во-первых, что она так же иерархическая и управляемая общность; во-вторых, что она, как это было ранее показано, не только общность, но и общественный инструмент, безличная структура. Поэтому внедрение самоуправления возможно лишь в той мере, в кой оно подходит для достижения поставленных организацией задач.

- Такое явление как социальная самоорганизация связан с самоуправлением, является ее основой. Механизм управления целенаправленно не управляемых общественных процессов строится на основе взаимодействия спонтанных регуляторов, которые представляют собой естественный продукт функционирования социальных систем. Такой процесс управления и есть самоорганизация.

- Союзные (общественные) организации это один из типов организаций. Их цели вырабатываются "изнутри" и представляют собой обобщение индивидуальных целей участников. Регулирование обеспечивается совместно принятым уставом, принципом выборности, т. е. зависимостью руководства от руководимых. Членство в них дает удовлетворение политических, Социальных, культурных, творческих, материальных и иных интересов участников.

ЭКОЛОГО- ФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТЕМПЕРАТУРНОГО РЕЖИМ КРАБА RHITROPONELIS HARRISI ИЗ КАСПИЙСКОГО МОРЯ

Нормой существования многих видов многих организмов является переменная температура. Характер изменения температуры окружающей среды влияет на соотношение процессов синтеза и дыхания животных. От частоты и амплитуды колебаний температуры зависит доля ассимилированной энергии, используемая на прирост массы тела. При изучении физиологических адаптаций водных животных первостепенное значение приобретают кратковременные колебания температуры среды.

Краб *Rh. harrisi* в Черном море был зарегистрирован в 1936 г., позднее в Азовском (Мордухай-Болтовской, 1952 г.), а в 1958 г- в северной части Каспийского моря. (Небольсина, 1959 г.). В Каспий краб попал с обрестаниями судов по Волго-Донскому каналу, открывшимся в 1954 г. (Зенкевич, Зевина, 1968 г.). В Каспийском море краб за сравнительно короткое время занял все участки, подходящие по экологическим условиям и прочно вошел в рацион многих рыб.

Функциональная зависимость скорости процессов от температуры имеет вид куполообразной кривой с восходящей и нисходящей ветвями на границах области максимального значения функции.

Первые экспериментальные данные влияния переменного терморегима на рост, развития и выживаемость краба *Rh. harrisi*. принадлежат Костлову и Буххауту. (Costlov, Bookhout, 1971 г.). Авторы на основе беглого анализа полученных данных приходят к выводу о том, что переменный режим не оказывает действия на скорость развития.

Исследования, проведенные нами, показывают, что в переменных режимах наблюдается значительное ускорение развития. Причем относительное увеличение скорости определяется как диапазоном колебаний температур, так и возрастом животных.

Так, скорость развития личинки краба зоеа в температурном режиме 20-30°C на 9,8% больше при постоянной 25°C, а в терморегиме 15-25°C на 6,5% больше, чем при 20°C. В то время как скорость развития личинки мегалопы соответственно выше на 34 и 41,6%.

Как известно, краб выдерживает температурных колебаний в пределах ареала от 6 до 30°C без затруднений, а в условиях Каспия их жизненные функции протекают в температуре от 14°C до 26°C. В аквариальных условиях повышение температуры от верхней границы 26°C на 3-4°C отрицательно влияет на жизнеспособность крабов, так как наблюдаются случаи нападения друг на друга среди животных. Повышение температуры до 35°C постепенно ухудшает жизнеспособность крабов, но они при этом достаточно подвижны. Зона температурных порог имеет очень узкие пределы и колеб-

летя от 36 до 38°C. Такой терморегим губительно действует на крабов, они неподвижны и не питаются. Температура равной 38-39°C является летальной. Летальная зона температуры для молодежи выше и начинается при 40°C.

Понижение температуры от нижней границы также отрицательно влияет на жизненные функции крабов. При снижении температуры воды до 80°C крабы становятся более вялыми, а до 5°C - неподвижными.

Возрастная специфика реакций на переменные температуры заставляет предположить, что онтогенетическая дифференцировка ведет к накоплению разнообразия биохимических систем, обеспечивающих, в частности, специфичность температурного влияния на различные процессы в организме.

В констатных условиях при температуре ниже 20°C и выше 25°C выживаемость крабов резко падала. В колеблющемся режиме, охватывающем эти неблагоприятные температуры, она намного возрастала. Например, для личиночной стадии крабы мегалопы при постоянной температуре 30°C выживаемость равна 82,3%, при 35°C-44%, а при переменной 30-35°C составляет 90,7%. Как видно, при переменной температуре выживаемость личинок увеличивается в два раза.

Возможно, происходят физиологические адаптации у личиночных стадий, для которых переменная температура является эволюционно более обычной, нежели константная.

Для изучения влияния температуры на интенсивность питания у крабов были поставлены 2 серии опытов (температура воды 15°C и 25°C). Самки и самцы содержали отдельно. Самцы одних и тех же весовых групп, масса которых колеблется от 219 до 2017 мг, при 15°C и 25°C потребляют одинаковое количество пищи. Такая же картина наблюдается у одноразмерных самок. Самки массой 310 мг и 2953 мг также потребляют одинаковое количество пищи, при константной 15°C и 25°C. А рацион икротосных самок, очевидно, большей степени определяется физиологическим состоянием самих самок, чем температурой.

Таким образом, температура воды в интервале 15-25°C не влияет на интенсивность питания у крабов. Следует отметить, что в опытах повышение температуры до 29°C ухудшает их жизнеспособность в целом, но потребление пищи не уменьшается, наоборот, на некоторое время возрастает. Снижение температуры воды от 15°C до 8°C приводит к тому, что крабы прекращают питаться. Обилие пищи в пониженной температуре (от 14°C до 6°C) никакой роли не имеет.

Так, в результате исследований у *Rh. harrisi*, являющейся широким эвритермом, обнаружена четкая термообусловленность процессов роста и метаболизма, высокая чувствительность к изменению температуры. Судя по результатам исследований, полученным для краба из Каспия, можно предположить, что при оценке параметров роста и обмена в естественных популяциях эвритермных видов следует учитывать не только среднее значения

температуры за определенный период, но и амплитуды суточных колебаний и изменения ее в течение данного периода.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зенкевич Л. А., Зевина Г. Б. Перестройка фауны Каспийского моря. Природа, 1968, №1. С. 12-22.
2. Мордохай-Болтовский Ф. Д. Состав и распространение каспийской фауны по современным данным. В кн: Элементы водных экосистем. М. Наука, 1978. С. 100-139.
3. Небольсина Г. К. Краб в Каспийском море. Природа, 1959. №6: С. 17-20
4. Costlov I. D. Bookhout C. G. The Effect of cycle temperature on larval development in the mud-crab. *Rhithropanopeus harrisi*. 4th Eur. Marine biol. Symp., 1971. Pp. 197-214.

АЗИЗОВ А.П.

Институт зоологии АН Азербайджана

ЗАВИСИМОСТЬ ДЫХАНИЯ ОТ МАССЫ ТЕЛА У КРЕВЕТОК КАСПИЙСКОГО МОРЯ

Исследования суточных колебаний в потреблении кислорода водными беспозвоночными связано с интересной и актуальной проблемой ритмов биологических процессов. Учет таких колебаний важен как с чисто экологической, так и методической точки зрения.

Количественная оценка потребностей креветок в кислороде приобретает первостепенное значение при решении ряда практических задач, связанных с содержанием животных, при массовым культивированием.

В целом связь между скоростью обмена и размерами ракообразных установлена многими исследованиями

Связь между скоростью потребления кислорода (Q , мл O_2 экз⁻¹ час⁻¹) и массой (W , г) описывается уравнением

$$Q = aW^k$$

Коэффициент a отражает интенсивность дыхания животных, k - изменение дыхания животного с увеличением его массы.

На креветках были проведены наблюдения за суточным ходом газообмена методом замкнутых сосудов.

Статистическая оценка связи с массой тела для частных параболических уравнений у креветок каспийского моря приведена в таблице 1.

Как видно из таблицы, логарифмы скорости обмена и массы тела креветок для всех указанных случаев хорошо коррелирует между собой

Таблица 1. Статистические показатели зависимости потребления кислорода от массы тела креветок в Каспийском море.

Вид	t°C	n	σ_y	σ_x	r_{xy}	$\sigma \ln a$	$\ln a$	A	$K \pm \sigma_k$
Palaemon adspersus	15	22	0,673	0,854	0,928	0,043	-1,7719	0,170	0,787±0,023 0,793±0,084 0,733±0,116
	20	24	0,906	1,142	0,973	0,022	-1,4024	0,246	
	24	29	0,553	0,749	0,906	0,229	-1,2310	0,292	
Palaemon elegans	15	39	0,466	0,579	0,971	0,111	-1,7038	0,182	0,699±0,066 0,785±0,047 0,777±0,069
	20	26	0,576	0,734	0,929	0,081	-1,3704	0,254	
	25	21	0,581	0,739	0,938	0,107	-1,0906	0,336	

Для *P. adspersus* этот показатель имеет высокое значение и колеблется от 0,906 до 0,973. Логарифмы скорости обмена и массы тела *P. elegans* также для всех случаев хорошо коррелирует ($r = 0,929-0,971$) между собой. С помощью среднеквадратической ошибки каждой прямой $\ln a$ была определена вероятность отклонений отдельных измерений от ожидаемой средней для *P. adspersus*. С достаточно большой вероятностью (0,893) все отдельные значения y (Q) отклоняются от величины, рассчитанной по уравнению не более чем на $\pm 3 \sigma \ln a$. Следовательно, по всем уравнениям данная величина составит $\pm (0,129-0,687)$. Так же показатели для *P. elegans*. С очень большой вероятностью (0,957) все отдельные значения y отклоняются от величины рассчитанной по уравнению, не более чем на $\pm 3 \sigma \ln a$ и по всем уравнениям эта величина составит $\pm (0,243-0,333)$.

Перейдя от $\ln q$ к Q получаем, что крайние пределы максимальных отклонений отдельных величин в обе стороны, ожидаемых по уравнению составят 1,4 - 2,4 раза для *P. Adspersus* и 1,5 - 2,2 раза для *P. elegans*.

Значения степенного коэффициента k близки к 0,8, что хорошо согласуется с данными для класса ракообразных (Сушеня, 1972). Сравнение скорости потребления кислорода креветками из Балтийского, Черного и Каспийского морей при 20°C показало, что они характеризуются очень близкими уровнем обмена (Таблица 2). В данном случае не подтверждается компенсаторная теория повышения уровня обмена и пойкилотермных животных при низких температурах. Для таких животных, какими являются креветки, полученные значения коэффициентов являются довольно реальными величинами.

Таблица 2. Сравнительный анализ статистических показателей зависимости скорости потребления кислорода от массы тела у креветок из разных морей при 20°C.

Вид, место обитания	a	k	Масса тела, г	Автор
<i>Palaemon adspersus</i> Балтийское море	0,348	0,727	0,132-3,280	Романова (1978)
Черное море	0,275	0,782	0,100-3,200	Ивлева (1973)

Каспийское море	0,246	0,793	0,105-4,136	Наши данные
<i>Palaemon elegans</i> Каспийское море	0,254	0,785	0,197-2,135	

В пределах доверительного интервала расчетных уравнений связи скорости дыхания с сырой массой тела, при одинаковой температуре, для выборок животных из различных водоемов ареала отдельные значения газообмена могут различаться в 2-3 раза (Нагорская, 1982). Однако, как показал анализ собственных и литературных данных, при сопоставлении статистических характеристик расчетных уравнений нет различий в среднем уровне газообмена.

Следует особо отметить, что независимо от экологической принадлежности и температурного оптимума дыхания креветок установленная параболическая связь между Q и W сохраняется. Различаются только коэффициенты уравнения, причем k остается достаточно стабильным (0,699-0,793), тогда как a с повышением температуры значительно возрастает (от 0,170 до 0,336), указывая на увеличение интенсивности обмена.

ЛИТЕРАТУРА

- Ивлева И.В. Зависимость обмена от массы тела креветок *P. adspersus* при разной температуре - Тр. ВТВО, 1973. Т. 18. с. 29-41
- Нагорская Л.Л. Энергетический обмен и его связь с ростом и размножением у представителей ракообразных разной экологической принадлежности - Автореф. дисс. Минск, 1982, с. 22.
- Романова З.А. Эколого-энергетическая оценка репродукции бентосных морских ракообразных - Автореф. дисс. Севастополь, 1978, с. 23.
- Сушеня Л.М. Интенсивность дыхания ракообразных, Киев, Наукова думка, 1972, с. 195.
- Хмелева Н.Н. Биология и энергетический баланс морских равноногих ракообразных. Киев, Наукова думка, 1973, с. 183.

С.А.ЭЛИЈЕВ, Б.Ф.КЭРИМОВ

Азербайжан ЕА А.И.Гарајев адына Физиолокүја Институту

ТОХУМА ГЛУТАТИОНУН КИМЈАВИ РЕАГЕНТЛЭРИН КӨМӘЈИ ИЛӘ ТӘНЗИМЛӘНМӘСИ МӘСӘЛӘСИ

Инсан вә һејван организмнин һүчәјрә вә тохумаларында молекулјар метаболизм сәвијәсиндә мүдафиә-ујунлашма просесларинин һејата кечмәсиндә глутатион адланан физиоложи фәал трипептид чох мүһүм рол ојнајыр. Бу барәдә кениш елми-тәҗрүби материаллар топланмышдыр (Meister, 1975; 1981; Orłowski, Karkowsky, 1976; Anderson, 1985; Керимов, 1990; 1994; Керимов, Алиев, 1991; 1995). Организм һүчәјрәләринин мүдафиә-ујунлашма мезанизминдә глутатионун әсас вәзифәләриндән бири һејат фәалијјәти просесләринә нитәчисиндә вә харичи зәдәләјичи аминләрин тәсири алтында әмәлә кәлән бир сыра токсик метаболитләри мүхтәлиф реаксијаларла зәрәрсизләшдирмәкдән, даһа доғрусу, бу просесдә фәал иштирак етмәкдән ибарәтдир.

Глутатионун биласитә иштиракы илә һүчејрәләрдә вә тохума структурларында төһлүкәли сәвијәләрдә сәрбәст радикал, супероксид вә перекис әмәлә кәлмә просесләри хејли дәрәчәдә әәифләдиләр. һүчејрәдә глутатион өз мүдафиә функцијасыны әсәсэн токсик агентләри конјугасија етмәклә вә башга ферментиве јолларла һәјата кечирир. (Meister, Anderson, 1985; Bladern, Van, 1988). Мүдафиәси даһа вачиб вә зәрури олан тохумаларда глутатионун һүчејрәдахили сәвијәси хејли јүксәкдир вә бу сәвијә мүхтәлиф јолларла даим сабит сахланылыр. һүчејрәнин стабил глутатион фондунун тәнзимләнмәси онун синтези вә редукцијасы реакцијалары һесабына баш верир.

Бир сыра патоложи вәзијәтләрдә (оксидатив стресс, һипоксидија, узунмүддәтли там ачлыг, зәһәрләнмә, радиасија тәсири вә с.) һүчејрә вә тохумаларда глутатионун нормадан чох артмасы вә ја азалмасы еһтималы јараныр, онун мүбадиләсиндә кәскин дәјишикликләр баш верә биләр. Буну нәзәрә аланда инчә тибби-биоложи мөгсәдләр үчүн һүчејрә вә тохумаларда глутатионун сәвијәсинин сүн'и (кимјәви) јолла тәнзимләнмәси мәсәләси, башга сәзлә, глутатионун селектив модификацијасы мәсәләси әсәс проблем кими ортаја чыхыр. Гејд едилмәлидир ки, сөзү кедән мәсәлә илә әввәлләр дә мәшгул олмуш тәдигатчылар олуб вә инди дә бу истигамәтдә дүнјанын бә'зи лабораторияларында экспериментал ишләр апарылыр. Бу кими тәдигатларда һәләлик глутатионун сәвијәсинин азалдылмасы моделләринин өјрәнилмәсинә даһа чох диггәт јетирилир вә глутатионун модификаторлары кими бә'зи кимјәви реагентләр артыг сынагалардан кечирилмишдир. Глутатион үчүн јүксәк специфик вә эффективли конјугат кими диетилмалеат адланан маддә тәдигатчыларын диггәтини чәлб едир. Phillert, Lownes (1992) кәстәрмишдир ки, редукција олунмуш глутатион диетилмалеатла комплекс әмәлә кәтирир, бә'зи мүаллифләрә көрә (Neiad, Beers, Botyl, 1991) диетилмалеатын гарын бошлуғуна јеридилмәси гара чижәр, бөјрәкүстү вәзи кими органларда глутатионун мигдарыны 50 %-ә гәдәр азалдыр.

Биз ағ сичовулларын бејин тохумасында нормада вә там ачлыг модели шәраитиндә диетилмалеатын глутатиона тәсирини тәчрүбәдә өјрәнмәјә чалшымышыг. Тәчрүбә һејванларла бу маддәнин бир нечә дозасы (1, 25, 2,5 вә 5,0 ммол/кг бәдән күтләси) тәбиг едилмишдир. Препарат гарын бошлуғуна инјекција үсулу илә организмә јеридилмишдир вә бундан сонра мүејән заман мүддәтләриндә (30 дәг. 1, 3, 6, 15, 24, 48 вә 72 саат) бејин мүхтәлиф төрәмәләриндә (узунсов бејин, орта бејин, һипоталамус, лимбик габыг, сенсомотор габыг вә орбитал габыг) глутатионун мигдары өјрәнилмишдир.

Алдыгымыз нәтичәләрдән мә'лум олур ки, диетилмалеатын тәбиг едилмиш дозалары бејиндә глутатионун сәвијәсиндә мүхтәлиф дәрәчәдә тәсир кәстәрир, ону мүхтәлиф гижмәләр гәдәр ашағы салыр. Бир сыра тәкрар тәчрүбәләрдә јәгин етмиш ки, физиоложи вә био-кимјәви чәһәтдән ән әлverişли (оптимал) вә төһлүкәсиз азалтма тәсири диетилмалеатын 2,5 ммол дозасы үчүн характерикдир. Ондан јухары дозалар тохума глутатионун сәвијәсини чох кәскин шәкилдә азалдыр ки, бу вәзијәт тохуманын мүдафиә-ујунлашма имканлары олдуғча төһлүкәли ола биләр. 2,5 ммол дозада диетилмалеат тәхминән 3 саатдан сонра бејин әксәр төрәмәләриндә глутатионун мигдарыны јарыја гәдәр (45,2 – 49,7 %), бә'зиләриндә исә даһа чох (52,7–60,0 %) азалдыр. Сонрақы мүддәтләрдә препаратын эффективлији тәдричән ашағы дүшүр. Бә'зи бејин төрәмәләриндә глутатионун ашағы дүш-

мүш сәвијәсинин там нормаллашмасы тәхминән 48 саатдан сонра баш верир.

Бејиндә глутатиону мүејән азалма һүдудунда сахламаг мәсәләси дә мараглыдыр. Јухарыда кәстәрдик ки, диетилмалеатын 2,5 ммол дозада јеритикдән 3 саат сонра лазымы оптимал эффект алыныр, јүксәк доза (5,0 ммол) исә глутатиону арзуедилмәз дәрәчәдә азалдыр ки, бу һал һәр бир тохума үчүн зијандыр, онун мүдафиә потенциалыны һечә ендирир, тохума кәскин ендотоксиди тәсирә мә'руз гала биләр. Тәчрүбәләрдән ајдын олур ки, бејин структурларында узунмүддәтли глутатион-чатышмазлыгы вәзијәтини јаратмадан өтрү организмә 2,5 ммол дозада диетилмалеаты тәкрар дахил етмәк лазымдыр. Бу фасилә мүддәтиндә глутатионун сәвијәси ашағы сабит һүдудларда галмагла бәрәбәр рәгси дәјишикликләрә дә мә'руз галыр.

Узунмүддәтли там ачлыг инсан вә һејван организмдә метаболик вә нейроһуморал тәнзимләмә механизмләри јени режимләрә кечирир вә тохумаларын, органларын енержетик вә пластик функцијалары артыг бу режимләр шәраитиндә һәјата кечир, организмдә ендокен гидаланма фазасы башлаыр. һесаб едилир ки, ендокен гидаланма заманы глутатиондан асылы метаболик, мүдафиә-ујунлашма реакцијаларынын тәнзими дә позулур вә бу просес глутатионун мигдарча азалмасы илә мушәјјәт олунур. Диетилмалеатла оптимал глутатион чатышмазлыгы јарадылмыш һејванларда 3 күнлүк ачдын бејин тохумасында глутатионун сәвијәсинин әввәлкиндән аз мигдарда ашағы дүшдүјү мүшаһидә едилмишдир. Бу факт ону кәстәрир ки, верилмиш кимјәви реагент глутатиону кәскин шәкилдә вә һисбәтән азалда билән ситуасијаларда онун тохума фондуларыны ашағы сабит вәзијәтләрдә сахланмасыны тәмин едә биләр. Беләликлә, апардыгымыз тәдигат ишләри белә бир мүһүм нәтичәјә кәлмәјә имкан верир ки, диетилмалеат кими күчлү конјугасија едичи кимјәви маддәни бејин тохумасында глутатион мүбадиләсини ашағы сәвијәләрдә тәнзимләнмәси үчүн истифадә етмәк олар. Ону да гејд етмәлијик ки, һал-һазырда тәдигатчылар тохума вә органларда глутатиону лазымы сәвијәдә артырмаға имкан верән кимјәви модификаторларын сечилиб өјрәнилмәси мәсәләсинә дә бөјүк мараг кәстәрир. Бу саһәдә әлдә едилән нәзәри вә экспериментал науилијәтдәр клиника мөгсәдләрдән өтрү тохума вә органларда глутатион мүбадиләсинин кимјәви тәнзимләнмәси мәсәләсини кејфијәтчә јени бир мөрһәләјә галдыра биләр.

Әдәбујат:

1. Meister – Trende Biochem. Sci, 1981, № 6, p. 231-234
2. Orlovsky, Kazkowaky – Int. Rev. Neurobiol, 1976, V. 19, p. 75-121
3. Anderson – In: Handbook of methode for oxygen, radical reser. 1985, p. 317.
4. Керимов Б.Ф. – Мат. I-й Респ. Биохим. Конф., Баку, 1990, с. 76-78
5. Керимов Б.Ф., Алиев С.А. – Укр. биохим. журнал, 1996, т. 65, № 5, с. 63-67.
6. Meijster, Anderson – Ann.Rev.Biochem, 1985, V. 52, p. 711-760
7. Bladern, Van – Trende Pharmacol.Sci. 1988, V. 8, № 9, p. 295-299
8. Phillert, Lownes – Bioch. Pharmacol. 1992, V. 53, p. 3130-3151
9. Nejad, Beers, Bottye – Eur.J.Pharmacol, 1991, 192, № 1, p. 120-132

МƏММƏДОВА КУЛНАЗ ВАИД ГЫЗЫ

Азербайжан Дөвләт Мәдәнијәт вә Инчәсәт Университети

СӘИД РҮСТӘМОВУН РӘНБӘРЛИЈИ ИЛӘ АЗӘРБАЈЧАН ХАЛГ ЧАЛГЫ АЛӘТЛӘРИ

69 ил өввәл, јәни 1931-чи илдә даһи бәстәкарымыз Ү.Һачыбәјовун тәрәфиндән јарадылмыш, 1935-чи илдә С.Рүстәмовун рәнбәрлији алтында фәалијәт кәстәрән Азәрбајчан халг чалгы аләтләри оркестрини мусиги мәдәнијәтимиздә мисилсиз хидмәтләри олмушдур. Әбәс јерә оркестр бу күнә кими, Сәид Рүстәмовун адыны дашымыр. Халг чалгы аләтләри оркестринин профессионал бир коллектив кими формалашмасында, јүксәк сәвијәјә чатмасында Сәид Рүстәмовун бөјүк ролу олмушдур. О, оркестрә мұхтәлиф унутулмыш аләтләримизи өләвә едәрәк оркестрин аһәңдарлығыны кенишләндирмишдир. Сәид Рүстәмовун рәнбәрлији илә оркестр радиода, филармонияда мүнтәзәм олараг чыхыш едир, халгын иштираки илә тәнтәһли баярамларда иштирак едирди. Оркестр 1937-чи илдә Москва вә Ленинградда концертләр верди. 1938-чи илдә Москвада кечирилән Азәрбајчан Инчәсәнәти Онкүнлүјүндә оркестр бөјүк мұвәффәгијәтлә чыхыш етди. Онкүнлүкдә "Аршын мал-алан" комедијасынын симфоник оркестрлә дејил, халг чалгы аләтләри оркестри ил мұшајиәт олунмасы мусиги инчәсәнәтинин бөјүк марагына сәбәб олду. Мусигишұнаслар јазырды: "Кәнч дирижор Сәид Рүстәмовун идарәси илә халг чалгы аләтләри оркестринин мұшајиәти бүтүн тамаша тәрәвәт верир. Халг чалгы аләтләри оркестринин мұшајиәти илә "Аршин мал-алан"ын сәһнә тәчәссүмү сөзсүз ки, илк кезәл тәчрүбәдир. Көркәмли совет бәстәкары И.Дзәрасински јазырды: "Оркестрин сон дәрәчәдә низамлы олмасы, кезәл вә аһәңқдар сәсләнмәси чох севиндиричи һалдыр. Бу шүбһәсиз кәнч дирижор Сәид Рүстәмовун хидмәтидир". һәмин күнләрдә Сәид Рүстәмова Республиканын әмәқдар инчәсәнәт һадими кими шәрәфли ад верилир. 1941-чи илдә оркестр Дашкәнд, Коканд, Наманган, Маркилан, Әндичанда, 1944-чү илдә исә Загафгазија Республикаларынын Тбилисидә кечирилән мусиги онкүнлүјүндә иштирак етди. Мәтбуат јазырды: "Оркестрин коллективи чох маһир мусигичиләрдән тәшкил едилмишдир, Азәрбајчанын мусиги һәјатында бу оркестрин ролу кетдикчә артырды". Азәрбајчан мусигичиләриндән – Агабачы Рзәјева, Гәнбәр һүсәјли, Әшрәф Аббасов, Сүләјман Әләскәрөв, һачы Ханмәммәдов јарадычылыгыларыны бу коллективдә башламыш вә илк әсәрларини мәнз халг чалгы аләтләри оркестри үчүн јазмышдырлар. Халг чалгы аләтләри оркестринин коллективи онлар үчүн бөјүк бир јарадычылыг мәктәби олмушдур.

Бөјүк Вәтән Мұһарибәси илләриндә дә Сәид Рүстәмовун рәнбәрлик етдији оркестр бөјүк хидмәтләр кәстәрмишдир. Оркестрин радиода мүнтәзәм чыхышлары әскәрләримизә бөјүк вәтәнпәрвәрлик һиссләри, руһ јүксәклији бәхш етмиш, ана-бачыларымызы инама, ирадәјә, сәдагәтли олмага чагырмышдыр.

Бу илләрдәки чохәһәтли фәалијәтинә көрә Сәид Рүстәмов ики медалла – "Гафгазын мұдафиәси үчүн" вә "Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә фәдакар әмәјә көрә" медалларла тәлтиф олунмушдур. 1965-чи илдә Молдавијада кечирилән Азәрбајчан Мәдәнијәти һәфтәсиндә халг чалгы аләтләри оркестри фәал иштирак етди. Оркестрин концертләри һаггында мәтбуатлар јазыр-

ды: "Програмын һәр бир нөмрәси бөјүк алгышларла гаршыланды. Оркестрин етдији Азәрбајчан халг маһныларыны исә динләјичиләр лап һәрәстрлә алгышлајырдылар. Артистләри күл-чичәјә гәрг етмишдиләр. Хошлагдыгылары маһнылары бир нечә дәфә тәқрар етмәјә артистләри вадар едирдиләр".

Оркестрин репертуары: С.Рүстәмөв "Валс", С.Әләскәрөв "Скертос", З.Багыров "Сүита", Ә.Аббасов "Севинч валсы", Р.Мустафајев "Увертура", Г.Һусејли "Лирик рөгс", "Чаһаркаһа бәнзәр", А.Кәрәј "Күлүстан рөгси", Авропа бәстәкарларындан Глинканын "Валс-Фантазија", Р.Корсаковун "Чәнуб романсы", Күнини "Ориентал", Мусоргскинин "Сәһнәдән лөвһәләр", П.Чайковскинин "Гу көлу", "Шелкунчик" балетиндән фрагментләр, Мотсартын "Рондо", Ж.Бизенин "Кармен" операсындан "Увертјура", Шубертин "Серенада" вә с. әсәрләр халг чалгы аләтләри оркестринин ифасында динләјичиләр тәрәфиндән бөјүк рәбәтлә гаршыланды. 1959-чу илдә оркестр Москвада Азәрбајчан Әдәбијәти вә Инчәсәти Онкүнлүјүндә утурла концертләр верир. Республиканын Әмәқдар коллективи – Азәрбајчан Радио вә Телевизија халг чалгы аләтләри оркестри Азәрбајчанын халг артисти Сәид Рүстәмовун рәнбәрлији илә динләјичиләри Ф.Әмиров вә А.Бабәјевин "Фортепиано концертинин" 3-чү һиссәси илә таныш етди.

Халг чалгы аләтләри оркестринин Телевизија вә Радио концертләриндә кезәл, маһир сәнәтчиләримиз, мұғәнниләримиз иштирак етмишләр. Бунлардан Азәрбајчанын халг артисти Хан Шушински, халг артисти Шөвкәт Әләкбәрөва, халг артисти Сара Гәдимова, халг артисти Күлага Мәммәдов, скрипкачы Азад Әлијев, ифачылардан халг артисти һачы Мәммәдов, Мәммадага Мурадов, халг артисти Әһсән Дадашөв, Октај Гулиев вә с.

КӘРИМОВА КӨНҮЛ

БМА, IV курс

АЗӘРБАЈЧАНЫН АСТАРА БӨЛКӘСИНИН МУСИГИ ФӨЛКЛОРУ

Аз сәјлы халгларын адәт-ән-әнәсини, мусиги мәдәнијәтини өјрәнмәк ақутал проблем кими дүнја миғјасында мусигишұнаслыг гаршысында дүрән мәсәләләрдәндир.

Шәргин ән гәдим өлкәләриндән олан Азәрбајчан зәнкин мусиги мәдәнијәтинә маликдир. Онун әразисиндә јашајан аз сәјлы халгларын, мұхтәлиф етник группларын һәр биринә хас олан адәт-ән-әнәси, мусиги мәдәнијәти варды ки, бунлар да үмүмазәрбајчан мәдәнијәти илә гырылмаз телләрлә бағлыдыр.

Азәрбајчан әразисиндә јашајан етник групплардан бири дә республикамызын чәнуб бөлкәләриндә јашајан талышлардыр. Гәдим заманлардан бәри онларын әмәји, адәт-ән-әнәси, севки вә кезәллик дүјүлары охудуглары нәғмәләрдә өз әксини тапмышдыр. Биз бу нәғмәләри топлајыб өјрәнмәклә бир даһа тарихи кечмишимизә гајыдыр, јашлы нәслин јаддашында галан кезәл фолклор нүмүнәләрини унутулмаг тәһлүкәсиндән узаглашдырмаг истәрдик.

Артыг нечә илләрдир ки, Азәрбајчанын мұхтәлиф јерләриндә, о чүмләдән чәнуб районларында халг мусигимизин кезәл фолклор нүмүнәләри

топанылыр. Бу сәрвәт илләр боју көркәмли мусигичиләрин диггәтини чөлб етмишдир. Бу һагда һәлә 1906-чы илдә Ләнкәранда чалышан, чөлтик зәми-ләриндә ишләјән гыз вә кәлиһләрин охуруглары нәғмәләри топлајан М.Магомәјевдән сорушурлар:

- Мүслүм мүәллим, нечә илдир ки, чөлтик зәмиләриндә охујан гызлардан, гадынлардан нәғмәләр топлајырсан, бәс бу нәғмәләр ығылыб гуртармады?

М.Магомәјев исә белә чаваб верир:

- "Нә дәрјада балыг гуртарар, нә дә талышда нәғмә".¹

Елә илләр боју талыш бөлкәсиндә топланылан нәғмәләр дә буну тәс-дигләјир.

Халг маһныларынын өмрү бир ајлыг, вә ја бир иллик олмур. Онларын әбәди мәскәни һеч вах саралыб-солмајан торпаг, мүәллифи исә һәмишә јашајан халгдыр. Өз тарихи кечмишини, халгына мәнсүб адәт-ән'әнәләрини, мусиги мәдәнијәтини өјрәнмәк вә ону кәләчәк нәслә чатдырмаг һәр бир кәсин борчудур. Бу адәт-ән'әнәләри өјрәнмәклә, зәрифлијини вә тәрәвәтини илләр кечдиксә итирмәјән талыш маһныларына топламагла та гәдимдән сәһркар мусиги дияри кими танынан Азәрбајчанын мусиги дәрјасында бир дамчынын да талышларын гисмәтинә дүшдүјүнүн шаһиди олуруг.

Ташаббус көстәрәрәк республикамызын чәнуб рајонларындан бири олан Астаранын Какалос, Сәрәк вә Әрчиван кәндләриндә илк дәфә этномусигишунаслыг тәдигат иши апарылмышдыр. Топланылан маһнылар мөвзу вә жанр мүхтәлифлији илә бир-бириндән фәргләнирләр. Маһнылар арасын-да ушаг маһнылары, әмәк маһнылары, тој мәрәсим маһнылары вә лирик маһны жанрларына раст кәлинир.

Азәрбајчан халг маһнылары илә ғырылмаз телләрлә бағлы олан талыш маһныларыны тәһлил едәркән онларын арасында һәм охшар, һәм дә фәргли чәһәтләрин олмасы ајдын көрүнүр. Белә ки, Азәрбајчан халг маһнылары үчүн сәчијәви олан 3/4 вә 6/8 вәзһләри, енән секвенсиялар, мелодија-нын дахили инкишаф хусусијәтләриндән, ади тәқрарланма, вариантлыг вә бу кими хусусијәтләр талыш маһныларына да хас олан чәһәтләрдир. Азәрбајчан халг маһныларында олдуғу кими талыш маһнылары да Азәрбајчан мөгамларына әсасларын вә кичик диапозону әһәт едирләр. Гејд етдијимиз кими маһнылар арасында фәргли чәһәтләр дә раст кәлинир. Азәрбајчан халг маһныларындан фәргли олага талыш бөлкәсиндә топланылан маһнылар республикамызын чәнуб рајонларында кениш јайылан күтләви "һалај рәгс дәстәләри" тәрәфиндән ифа олунур. Бу маһнылар хас олан әсас хусусијәтләрдән бири дә онларын нәғәрәтлә башланмасыдыр. Вә гејд етмәк лазымдыр ки, һалај рәгс маһныларынын әксәријәти өз адларыны нәғәрәт-дән көтүрмүшләр.

Маһныларын мелодик тәһлилинә кәлдикдә исә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан халг маһнылары кими бир сәсли олмасына бахмајараг талыш маһнылары да мелодик чәһәтдән зәнкиндирләр. Маһныларын әксәријәти бирсәслидир, лакин бәзи маһныларда исә икисәслилијин ән садә элемент-ләринә раст кәлинир. Ејни мелодик өзәјин әсасында гурулан, интонасија чә-

һәтәндән садә олан талыш маһнылары форма бахымындан да мүхтәлиф олурлар.

Бүтүн бу хусусијәтләрдән данышаркән белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, илләр боју үзәриндә тәдигат апарылан бу саһә бу күн узун-узавы вә дериндән апарылан тәһлил тәләб едир. Буну нәзәрә алараг чохла сајда фолк-лор бешији олан Азәрбајчанын халг мусигиси саһәсиндә тәдигатларда јенә дә ахтарышлар апармалы вә бу саһәдә мүәјјән ишләр көрүлмәлидир.

Г.Н.РАГИМОВА

Кандидат искусствоведения, доцент

ИЗ ИСТОРИИ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА. ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МУЗЫКА.

Профессиональная музыкальная культура своими богатствами национальными традициями уходит в глубь веков. Пройдя исторические этапы она развивалась и обогащалась.

В развитии и обогащении профессиональной азербайджанской музыки неосценимую роль сыграли корифеи музыкальной культуры Азербайджана, произведения которых вызвали большое восхищение и уважение во всем мире и особенно в странах Востока. Это – Сефиаддин Урмави, Абдулгадир Мараги, Нураддин Мараги, Мир Мовсум Навваб, Узеир Гаджибеков и др.

Они исследовали основы художественной особенностей самобытной азербайджанской музыки – лада, мегамы, ритма, выявили задачи искусствоведческой науки и одновременно рассмотрели возникновение и развитие отдельных видов музыкального жанра, их роль в духовной жизни человека, исполнительские приемы мугама, песни и танцев, особенности искусства сазандаров и ханенде.

В развитии профессиональной музыкальной культуры Азербайджана большую роль играет художественно-эстетические особенности произведений композиторов, написанных для тара и фортепиано и тара с оркестром.

В галерее музыкальных инструментов, изданных с любовью азербайджанским народом, принадлежит своеобразная роль. Не случайно, что очарующий звук этого прекрасного инструмента возбуждающий чувство – волнение у людей различного племени. С любовью отмечены в трудах видных мастеров слов – Низами, Физули, О.Ширвани, М.Мушфига, А.вагифа и других деятелей.

Наряду с поэтами и композиторами в трудах наших ученых, тара – как о древнем и прекрасном музыкальном инструменте, его быту, построению, художественно-эмоциональной силе даются широкие сообщения.

Профессор Теймур Буниатов в своем труде "Голос минувших веков" пишет: "Тар фарсидское слово, значение нежный... тоненькая струна, нежная нить. Видимо двухструнный "дугар" и трехструнный "сетар" были древними предками тара. Струнный музыкальный инструмент также имеет древ-

¹ һүсејнбалаоглу Б., Талышлы М. Ләнкәран. Маариф. Б., 1990

нию историю. Однако, вопрос о его бытовом происхождении точно, пока остается не освещенным. Широко распространенный в восточном мире тар, в Азербайджане – Кабале, Барде, Гяндже, Нахичеване и других средневековых городах в период развития искусства и культуры, можно предполагать о его звучании.

Тар, как музыкальный инструмент с мягким тембром ... и последующие века постепенно развиваясь, в основном проводивший оседлый образ жизни, в различных областях хозяйства, особенно осебн развито среди городского населения, где нашло широкое распространение ремесленное производство.

Азербайджанский тар, до совершенствования современной формы, прошел различные этапы развития. В совершенствовании формы, и исполнительских возможностей тара незаменимо услуги принадлежат видному таристу Мирзы Садыг Ахад оглы – Садыгджану, живший и вторивший в прошлом веке. Он, как виртуозный специалист, развивая художественно-технические возможности тара подарил ему новую жизнь. До Садыгджана у тара было пять струн и исполнение на колени, он добавляя еще шесть струн поднял его опирая на грудь, этим путем доказал о прозрачном звучании тара и мог развить его художественно-технические возможности.

На Кавказе, в Средней Азии и других восточных странах высоко оценены изобретения Садыгджана.

Известный музыкальный исследователь Фирудин Шушинский в своей книге: “Народные музыканты Азербайджана” пишет: “Садыгджан пальцами так виртуозно играл на таре, так сладко звучали струны, что даже у птиц поднималось настроение от звука игры. Как Садыгджан, до настоящего времени никому не удалось повторить игру на таре пальцами верхние и нижние мизрабы. О его искусстве в Гарабаге создано очень много сказок и повествования. Создание их вовсе не случайно. Мешади Зейнал, Марди Джанибеков, Малбейли Гамид, Мешади Джамил Амиров, Ширин Ахундов, Гурбан Пиримов и другие были воспитанники школы Садыга”.

Необходимо отметить, что основательное усовершенствование тара со стороны Садыгджана одновременно создало выгодные условия для развития народно-музыкальных жанров Азербайджана.

Видный композитор Афрасиаб Бадалбейли в своем “Толковый музыкальный словарь” е писал: “Если примем во внимание, что в области исполнения мугамата среди музыкальных инструментов тар занимает место. Изобретение новшество Мирзы Садыга можем утвердить как большое поворотное событие в истории музыкальной культуры Азербайджана.

Можно сказать, что начиная от Мирзы Садыга значение азербайджанского мугамата, его исполнительские приемы, сила воздействия, способ исполнения поднялись на новую ступень. Мирза Садыг открыл новую страницу в музыкальной истории Азербайджана.

Таристы жившие в различные периоды, привлекали внимание видных композиторов и музыкальных деятелей своеобразными приемами и манерами исполнения.

Известно, что видными представителями композиторской школы, основанной великим композитором Узеиром Гаджибековым, были написаны малые и крупные произведения для тара, а в отдельных операх и балетах тару представляли широкое место.

Этапами исторического развития музыкальной культуры показывает, что талантливые таристы еще глубже развивали художественно-эстетические возможности тара и достигли определенных успехов.

Говоря о нотной игровой возможности тара, исполнение мугамов, песен и танцев, изданных на народных традициях, переходящий из поколения в поколение и пропаганда их на мировой арене любителей музыки необходимо отметить большую роль народного артиста Азербайджана, профессора Рамиза Кулиева. Он неоднократно выступал в Америке, Японии, Афганистане, Сирии, Швеции, Индии, Югославии, Турции и Ирана. Своим виртуозным исполнением он доводил до слушателя большие художественно-эстетические возможности азербайджанского тара.

Необходимо отметить, что в этом направлении большую роль играли народные артисты Азербайджана Гаджи Мамедов, Бахрам Мансуров, Габиб Байрамов, Баба Саламов, Алиага Кулиев, заслуженные артисты Ахсан Дадашев, Сарвар Ибрагимов, Адиль Багиров, Гамид Векилов, талантливые таристы: Агаселим Абдуллаев, Вамиг Мамедалиев, Мохрат Муслимов и др. Их концертно- исполнительская деятельность, особенно в гастрольных поездках в ряду развитых зарубежных странах еще раз доказала о большой роли тара в национальной музыкальной культуре Азербайджана.

Безусловно результаты историко-теоретического исследования малообъемных произведений азербайджанских композиторов, написанных для тара и фортепиано, а также тара с оркестром народных инструментов и концертов симфонического оркестра будут ценными и полезными как учебное пособие по дисциплинам “История азербайджанской музыки” а “Анализ музыкальных произведений”.

МАМЕДОВ ИЛЬГАМ МАБУД О.

Мингечаурский Политехнический Институт

КОЛЛЕКТИВИЗМ – СОЦИАЛЬНЫЙ ИНСТИНКТ ИЛИ ИСТОРИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ

Историческая реконструкция первоначального человеческого коллективизма представляет собой, самую сложную проблему в исторической науке. Начальную форму организации человеческого сообщества в исторической науке условно называют “человеческим стадом”. Стадный характер

человеческих взаимоотношений, приписываемый первобытным человеческим коллективам, следовательно раскрывает в основном биологизацию процессов общественного развития. Несомненно, с возникновением целенаправленной трудовой деятельности формировался комплекс отношений первобытного человека к природе и к своему сородичу. Таким образом начало эпохи исторического человеческого коллективизма совпадает с возникновением вполне осознанно изготовленных и применяемых для индивидуальных и коллективных целей, орудий труда. Тенденции в области орудийной деятельности в конечном итоге способствовали формированию наиболее полноценного человеческого сообщества. Первые человеческие коллективы были как правило небольшие группы людей. Это объясняется тем, что большие группы людей просто не были способны обеспечить себя необходимыми материальными ценностями, при крайне технической оснащённости. То, что выделение человека от животного мира в биологическом и социальном плане произошло в основном благодаря труду, крайне очевидно. Очевиден и тот факт, что полноценная трудовая деятельность осуществляется в форме коллективного воздействия человека на природную среду. Это неоднократно было доказано в различных исторических условиях и периодах, когда человечество в силу тех или других социально-исторических и общественно-политических причин, было вынуждено жить в столь же разнообразных экономических условиях. Порой эти условия оказывались крайне экстремальными, необдуманными и даже авантюристическими (например экономические условия при социализме).

В условиях раннеродовой общины даже самые простые трудовые операции могли произойти в рамках примитивного коллективизма и необходимой раннеродовой организации. Это обстоятельство утверждает, что еще на начальных этапах антропогенеза происходило регулирование и организация материальной и даже половой жизни. Тем временем осознанный человеческий коллектив, со всеми его вспомогательными качествами возможен при явной социально-психологической сфере, когда человеком двигало ни страх перед природной стихией а разум, гораздо усиленный первобытной языковой стихией. Однако вполне похвальная коллективная организация и ее положительными последствиями формировалась, тогда, когда человеческим существом в идейном и психологическом плане, если можно применить эти понятия к той эпохе, манипулировали инстинктивные предвкусения и предвосхищения. Парадоксальные особенности этого явления заключаются в том, что при слабо проявленных мыслительных и языковых особенностях в примитивном человеческом сообществе прослеживается достаточно выраженная социологизация. Это интенсивная концентрация примитивно мыслящих или возможно стремившихся мыслить, персон, естественное подчеркивание физически развитых и удивительно предприимчивых обитателей первоначальной ойкумены, и наконец примитивная идеологизация социогенеза. К тому же последний фактор в плане идейного социологического

генезиса являлся теоретическим ядром всего последующего социального становления первоначального коллективизма.

На заре разумного человечества, когда природа представляясь, как регулируемая система взаимоотношений, у каждого человека формировался целый комплекс биологических, социальных а затем и психологических инстинктов. Среди них особо важное значение для дальнейшего становления человека имело инстинкт собственного самосохранения и сохранения своего рода. Именно эта исключительная первобытная человеческая черта в какой-то степени способствовала в некоторых экстремальных условиях, в различной степени побеждать первобытный человеческий эгоизм. Значит примитивная человеческая персона в какой-то мере уже "задумывалась" не только о собственной "я" но и о существовании других себе подобных. Таким образом в этом плане человеческие взаимоотношения на примитивной основе выходят за рамки биологического инстинкта и становятся предметом социально-психологической области. Суровость и беспощадность окружающей среды воздействуя на примитивную психику человека отнюдь не заставляли его подвергаться мутагенным изменениям в физическом и психологическом плане, а быть хладнокровным, предприимчивым и в конечном итоге осознавать свое психологическое превосходство над остальным органическим миром. Колоссальный энергетический комплекс дикой природы служил своеобразным конвейером для непрерывной модернизации примитивной человеческой персоны. Вдур в историческом и эволюционном плане биологическом и психологическом базисом человеческого организма, в то же время в априорном плане воздействуют на человеческие мысли и поступки. Теперь главным ориентиром человеческой деятельности выступают идеологические ценности, пусть даже крайне примитивные, среди которых коллективные и интеграционные склонности становятся основным мотивом.

Бесспорно, несмотря на все предыдущие успехи человека до конца осознанное объединение людей на социально-экономических началах формируется со времен половой организации, в так называемой раннеродовой общине обитателей земли. С этих пор человеческий коллективизм неоспоримый фактор планетарного обитания, с которым в той или иной степени "считаются" не только иные органические объекты, но и некогда грозные и принимаемые за сверхестественное, природные стихии. Теперь коллективизм со всеми присущими для того времени элементами вышел из ранга слабо подчеркиваемого социального инстинкта и вырос до степени исторической необходимости. Отныне человеческий коллектив не кучка мускулистых и неотесанных чревоугодников а сообщество высокоорганизованных особей, где помимо сложившихся психологических стереотипов проявляется принцип чести и чувство собственного достоинства. Истинные причины половой организации в раннеродовом коллективе до сих пор не ясны но в этом плане уже четко прослеживается суть исторической необходимости. Поскольку человеку волей высшего разума преопределена чрезвычайная

сверхэпохальная миссия – стать авангардом всемирного исторического процесса, то естественно вывести дальнейшую высокоорганизованную популяцию из состояния эпохального хаоса, была одной из первоначальных задач в плане будущего историзма. Таким образом сам высший разум был крайне заинтересован в необходимости установления осознанных порядков половых и половозрастных отношений. Именно эти тенденции в дальнейшем предопределили акции перехода из эндогамных половых связей к экзогамным, сведению к минимуму актов кровосмешения и наконец становлению первобытных общественных единиц (семей), с их порядковыми, следовательно устойчивыми качествами.

Становление первобытных семей в какой-то степени на начальном этапе нанесло серьезный ущерб экономической и бытовой интеграции индивидов. Теперь в противовес раннеродовому коллективизму развивается тенденция индивидуальности. Этот процесс как правило определялся непрерывным развитием орудийной деятельности следовательно повышением производительности труда. Тупурь в условиях семейно-брачных отношений с целью поддержки экономического и хозяйственного баланса необязательно вступать в экономические сообщества. Однако дальнейшее прогрессивное историческое развитие доказало необходимость коллективизма в условиях классового общества и при наличии различных экономических и хозяйственных укладов.

В целом человеческое общество, сплетенное из различных биологических, экономических, социально-политических и культурно-психологических единиц и представленное в индивидуальном плане персонами и в плане нравственных ячеек – семьями, есть большой высокоорганизованный коллектив, где решающим фактором является разум и вытекающая из него, предприимчивость. К сожалению в развитии этих взаимоотношений проявляется множество негативных явлений, создающий целые бракованные звена в бесконечной цепи общественно-исторического прогресса.

Теперь рассмотрим же социально-исторические моменты, когда человечеством двигают всеобъемлющие и осознанно преопределенные природой и высшим разумом, центростремительные силы. Один из них, пожалуй самый интеграционный, это война, различного масштаба и характера. Не случайно веками сложилась поговорка о том, что один в поле не воин. Хочется отметить, что еще на заре человечества люди объединялись в коллективы не только с целью эффективно противостоять против природных стихий и вероломству других более физически развитых особей, но и с целью противопоставить надежный щит еще более жестокому вероломству и агрессии себе подобных. Интеграционный процесс на почве воинственности был “прогрессирующий” актуален и в последующие эпохи человеческой истории в каждый раз обретал беспрецедентные масштабы.

Другим историческим моментом, способствующим полномасштабному интеграционному процессу, есть всеобщие беды и радости, в основном

связанные с природными катаклизмами и практическим осуществлением общечеловеческих и общенациональных, внутрирасовых и этнокультурных деяний, идей и стремлений. Это явление есть логическим продолжением тех генетических склонностей человеческой природы, которые в общих чертах сложились в эпоху становления человечества.

Еще одним интеграционным моментом в человеческом обществе является идеология, в ее различных формах и проявлениях, среди которых для всех времен и народов самой устойчивой и высокоэффективной являлась религиозная и вытекающая из нее национальная идеология. К сожалению на современном историческом этапе эти тенденции были глубоко политизированы, но все таки они несколько не потеряли свое общечеловеческое значение.

Литература:

1. В.П.Алексеев. “История первобытного общества” М., “Высшая школа” 1990
2. Ю.И.Семенов. “Происхождение брака и семьи” М., 1974
3. В.П.Алексеев. “Становление человечества” М., 1984
4. В.Ф.Генинг “Проблемы антропосоциогенеза” М., 1983

КҮЛСАБАҢ РЭНИМОВА

Мусиги мэдәнијәт мизин тарихиндән

ҮЗЕЈИРБӘЈ ҺАЧЫБӘЈОВ ВӘ ИФАЧЫЛЫГ СӘНӘТИ

Биз Үзејирбәји нәини бәјүк бәстәкар, ејни заманда көркәмли бир мусигишүнас кими дә таныјырыг. Онун истәр Шәрг вә истәрсә дә Азәрбајчан мусигисинин нәзәри мәсәләләринә аид әсәрләри вә чыхышлары мусигишүнасылыг бахымындан сон дәрәчә гимәтлидир. Бәстәкарын шаһ әсәри олан “Азәрбајчан халг мусигисинин әсаслары” китабы мусиги хәзинәмизин надир инчисидир.

Азәрбајчан мусигисинин елә бир саһәси јохдур ки, Үзејирбәјин орада дәсти-хәтти олмамыш олсун. Онун классик муғамлар һаггында, мусиги аләтләри вә хүсусилә ифачылыг сәнәти һаггында дедикләри бизим үчүн сон дәрәчә мараглыдыр вә тәсадуфи дејилдир ки, биз дә бу јазымызы бәјүк мусигишүнасын ифачылыг сәнәти һаггындакы гимәтли фикирләринә һәср етмишик.

Билдијиниз кими Азәрбајчан халг мусигисинин әсасыны тәшкил едән саһәләрдән бири дә ифачылыг сәнәтидир. Ифачылыг сәнәтинин јаранмасы исе муғам мусигисинин инкишафы илә әлагәдардыр.

Ханәндәләр тәрәфиндән ифа олуна муғамлар Азәрбајчан халг мусигисинин жанрлары ичәрисиндә хүсуси јер тутур. Муғамат Азәрбајчан халг мусиги јарадычылыгынын бүнвәрсәи вә тәмәл дашыдыр. Гәдим заманлардан бәри Азәрбајчан халгынын јаратдыгы маһнылар, тәснифләр вә ојун һавалары муғамат үзәриндә јаранмышдыр. Мәһз буна көрә дә халгымыз муғамлары чох сеvir.

Азербайжан мусигиси тарихиндә муғамларын мөвгеји вә әһәмијјәтин дән бәһс едән Үзејирбәј јазмышдыр:

"Муғамат кечмиш дөврләрдән бәри Шәргин, хусусилә Азербайжанын классик мусиги јарадычылыгы нүмунәси кими танынмышдыр. Муғамат гәдим Шәрг пәрдәләри үзрә гурулараг јуксак мелодијаја малиқидир".

Үзејирбәј һачыбәјов муғаматы јуксак гиймәтләндирир, онун зәнкин мелодијасында халгын арзу-истәјини, мүбаризәсинин, дүшмәнә нифрәтинин вә кәләжәј бәјук инамынын долгун ифадәсини көрүрдү. Мә'лумдур ки, бәјук бәстәкар милли операмызын бүнөврәси олан "Ләјли вә Мәчнун"у муғамлар үзәриндә гурумушдыр. Бу әсәрдә халгымызын таихи кечмишинин фәләкәтләри муғам үзәриндә тәсвир олунамушдыр. Бу әсәр Үзејир һачыбәјовун халг мусигисиндән нечә бәјук сәнәткарлыгга истифадә етдијини сүбүт едир.

Үзејирбәј кәнч бәстәкарлара дәнә-дәнә төвсийә едирди ки, Азербайжан мусигисиндә чох бәјук рол ојнајан чанлы муғамлара бәјук гајгы илә јанашынар, онларын өз сәрбәст әһәмијјәтинин итмәсинә јол вермәсинләр. О, јазырды:

"Мән шәхсән инанмышам ки, биз Азербайжан муғам мусигисини интенсив шәкилдә ишләмәклә муғам инчәсәнәтини ән јуксак сәвијјәгә галдыра биләрик".

Үзејирбәј һачыбәјов өлмәз "Короглу" операсыны јарадаркән инчәсәнәтин гүдрәтини бүтүн парлаглыгы илә нәзәрә чатдырмышдыр. О, муғамларда халгын мә'нәви аләминин салнамәсини көрүрдү. һәр бир муғам халгын мәнәвијјатынын бир чәһәтини өзүндә һифз етмишди. Үзејирбәј өз операларында халг һәјатынын зәһмәткеш күтләләринин мүбаризәсини севинч вә кәдәрини муғамларла ифадә етмишди. Бәстәкар мөгәәләрәнин бириндә бу барәдә јазмышдыр:

"... "Секәһ" муғамы лирик ашиғанә әһәмијјәтә малиқидир. Бүтүн инчә ашиғанә халг нөгмәләри бу муғам әсасында гурулмушдыр. Буна көрә дән, ашиғанә сәһнәләри өз операларымда вердикдә бу муғамдан истифадә едирәм.

Мусиги бојалары илә халгын мөзлум вәзијјәтини, јахуд истисмарчы синифләрин гәддарлыгыны ифадә етмәк ләзым кәлдикдә мән "Чаһаркаһ" муғамыны ишләдирәм. Бундан башга мәрдлик, севинч, мүбаризә характеринә малик олан "Раст" муғамы да вардыр".

Үзејирбәј "Короглу" операсынын халг тәрәфиндән бәјук рәғбәтлә гаршыланмасыны муғамла багламагга һаглы иди. О, јазырды: "Мән "Короглу" операсыны бир гәдәр сәрбәст стилдә јазмышам. Тәчрүбә кәстәрди ки, опера бүтүнлүклә кениш тамашачы күтләләринә чата билмишди вә бунун сәбәби дән операны јазаркән онун мусиги мөтниндә вә һәмчинин јарадычылыгы фантазијамда муғам системини әсас көтүрмәјим олушдыр".

Үзејирбәјин ән чох хошладыгы вә севдији муғам исә "Шур"дур. О, "Шур"у динләмәкдән дојмазды. Бунун сәбәбини бәстәкар бәлә ифадә едир.

"Шур" лады адамда сағлам, шән вә лирик бир әһвал-руһијә ојадыр". Бәјук сәнәткар һаглыдыр. Доғрудан да, "Шур" муғамы инсанда никбин дуғулар ојадыр, она севинч вә шадлыгы кәтирир. Тәсадүфи дејилди ки, бәстәкар өзүнүн шаһ әсәри олан "Короглу"ну "Шур" муғамы үзәриндә бәстәләмишди. Бундан әләвә Үзејирбәј истәр "Шур" муғамыны чалан вә истәрсә дән охујан ифачылары даһа чох севәрди. Мәсәлән, о, дүнјадан вахтсыз көчмүш

мәшһур тарзәнимиз Зәриф Гајыбовун чалгысында вә Хан Шушинскинин "Шур"ундан хусусилә онун "Симаи-шәмс"индән дојмазды.

Гејд етдик ки, Үзејирбәј Ханын "Шур"ундан хусуси һәзз аларды. Тәсадүфи дејилди ки, бәстәкар күрүк халгынын гәһрәман оғлу "Кеорки Саркадзә" филминә мусиги јазаркән филмдә охумаг үчүн Хан Шушинскини дән вәт етмиш вә Хан "Симаи-шәмс" ритмик муғамыны охумушду.

Үзејирбәј мусиги сәһәсинә илк гәдәм гојандан нәинки классик муғамлар һаггында ејни заманда муғам ифачылары һаггында да өз дөјәрли төвсийәләрини сөјләмиш вә тәнгиди гејдләр бәлә етмишди. Муғам ифачыларынын вәзифәләрини мүйјән едән даһи мусигишүнас һәлә әсримизин 20-чи илләриндә јазырды:

"Ханәндә вә сазәндә дәстәси әксәрән 3 нәфәрдән ибарәт олар ки, онлардан бири охујар, дикәри тар вә үчүнчү исә каманча чалар. Бу дәстәнин әһли бүтүн муғам вә дәстәхаллары ләзымынча билмәлидирләр. Ханәндә бир чох ше', гәзәл вә тәснифләри һафизәсиндә сахламышдыр. Тарчалан дәхи дәстәхалларын јолларыны јахшыча билмәлидир ки, ханәндәјә "рәһбәрлик" етсин. Јә'ни ханәндә бир кушәни охујандан сонра онун далынча кәлән кушәни чалыб ханәндәни гызышдырсын. Каманчачы исә әксәрән тарчаланын далынча кедир. Ханәндә көзәл сәсә малик олуб усталыгга охумагдан әләвә бир дән зәрб аләтимиздән олан гавалы да усталыгга чала билмәјә борчлудур ки, рәнк вә тәснифләрә кечдикдә бәһри (ритми) тута билсин".

Тәәссүф ки, мүасир ханәндәләрин әксәријјәти "Әбүлфәт Әлијев мүстәсна олмагла) гавал вура билмирләр. Буна көрә дән онлар ритмик муғамларын өһдәсиндән әмәлли мурәтдә кәлә билмирләр.

Үзејирбәј һәлә 1926-чы илдә "Маариф вә мөдәнијјәт" журналынын 1-чи нөмрәсиндә "Азербайжан мусигиси һәјатына бир нәзәр" адлы самбаллы мөгәләсиндә мусиги ифачыларыны ики дәстәјә бәләрәк јазырды:

"Пешә вә сәнәт мөгамында исә мусиги ичрасы уstadларын ишиди. Бу уstadлар габилијјәт вә ләјагәтләринә көрә ики зүмрәјә айрылырлар: бири шәһәр вә јахуд мөчлис мусигичиләриди ки, бунлара мә'лум олдуғу үзрә ханәндә вә јахуд сазәндә дәстәси дејирләр. О бири зүмрә кәнд вә ја чөл мусигарларыдыр ки, бунлара да ашыглар вә јахуд зурначы дәстәси дејилир".

Бәјук бәстәкар јазыларында Азербайжанда мәшһур ханәндә, тарзән вә ашыгларын чох олдуғундан сөһбәт ачыр вә кәстәри ки, бу ифачылар милли мусигини дәнмәдән инкишаф етдирмәклә түкәнмәз бир мәнбә јаратмышлар вә бунларын репертуарыны өјрәнмәдән милли мусигини инкишаф етдирмәк олмас.

Үзејирбәј әсәр вә чыхышларында муғам мусигисиндән вә бу мусигинин мәшһур ифачыларындан бәһс етмәклә милли мусиги аләтләрини дән унутмамышдыр. О, һәр шејдән әввәл милли мусиги аләтләримизин шаһы олан тара бәјук гиймәт вермиш, һәтта бу аләти јад тәсирләрдән мудафиә етмишди. О, һәлә 20-чи илләрдә јазырды:

"Тар Шәрг мусигиси тәһсилени кенишләндирә билән аләтләрин ән гиймәтлисидир".

Тарын сәси чох һәзин, тәсирли вә мәрданәдир. Аккомпанемент үчүн ән кәзәл, ән зијадә истә'мал едилән аләтин биринчисидир".

Бурада јери кәлмишкән үрәк агрысы илә бир һашијә чыхмаг истәрдим. Чох тәәссүф ки, истәр мусиги ичтимајјәтимизә, истәрсә дән оркестрләрә рәһ-

бәрик едән јолдашлар Үзејирбәјин ғар һаггында бу гиймәтли төвсийләрени унудурлар... Белә ки, сон 10 илда бә'зи баша бәла "мусигичиләр" тары сырадан чыхардылар. Кетдикчә оркестр вә ансамблларда тар кими мүгәддә бир аләтә сојуг мүнәсибәт бәсләјәрк ону електрокитара илә, каманчаны виолончел, габоју вә кланет илә әвәз едирләр...

Ханәндә муғамы, тәснифи вә ел маһынларыны китараның, кларнетин, габојун вә аккардеонун мүшәјиәти илә охудугда концерт салону, мусиги мәчлисидә даһа чоһ ресторана охшайыр. Мәкәр белә үздән ираг ханәндәләрә нә әд вермәк олар?! Гәрибәдир ки, муәсир тамашачынын зөвгү дә корланмышдыр. Мәчлисләрдә бу јад аләтләри көрәнләр һеч дә нараһат олмур, һеч фикирләшмирләр белә:

- Биз һара кедирик? һаны бизим никбин тарымыз? һаны бизим кәдәрли каманымыз?

Биз тар дејәндә јадымыза Шәрг поезијасынын күнәши, Мәһәммәд Фүзулинин, Сејид Әзим Ширванинин, Абдуллабәј Асинин, Микајыл Мүшфигин, Сәмәд Вурғунун, Мәһәммәд Раһимин мисралары јада дүшүр.

Биз тар дејәндә көзләримиз ғаршысында Садығчаның, Гурбан Пиримовун, Мирзә Мансурун, Бала Мәликовун, Соғомон Сејрановун, һачы Мәмәдовун, Зәриф Гајыбовун, Әнвәр Мәнсуровун вә башга тарзәнләрин үлви сәнәткарлығы чанланыр.

Бәс нә үчүн инди тарын, каманчаның, сазын, балабаның сәсини надири һалларда ешидирик? Сәбәби һәр шейдән әввәл одур ки, мусигимиз өз милли көкүндән ајрылмаг просеси ғаршысындадыр. Ифачылыг сәнәти илә алајарымчыг, тәсадуфи адамларын олыне кечмишдир. Јери кәлмишкән ону да хәбәрдарлыг етмәк истәрдим ки, ашыг мусигисиндә дә өзбашыналыг һөкм сүрмәкдәдир. Гәрибәдир ки, ашыг Әләскәр сәнәтинә дә әл кәздириләр дә мејдан сулајырлар.

Бүтүн бунлар һамымызы дүшүндүрдүју һалда, Үзејирбәјин вәсийәтләринин унудулдуғу бизи нараһат етдији һалда, Республика Мәдәнијәт Назирлијини, Азәрбајҗан Концерт Бирлијини, Бәстәркарлар Иттиғағыны, Дөвләт Телевијия вә Радио Верилишләрә Комитәсинин рәһбәрләрини нараһат етмир. Милли мусиги аләтләримизин сыхышдырылмаасына, маһны вә рәгсләримизин тәһриф олунмуш шәкилдә ифасына көз јуммаг олмаз. Әкәр биз индидән бу јад тәзаһүрләрә ғаршы мүбаризә апарсағ буну көләчкә нәсилләр бизә һеч чүрә бағышламазлар.

Тарә мудафиә едән Үзејирбәј гәдим аләт олан каманчаны да унутмурду. Мә'лумдур ки, каманчаның тарихи тардан гәдимдир. Тәсадуфи дејилдир ки, Үзејирбәј каманчаја јүксәк гиймәт верәрәк јазырды:

- Узун сәсли телли мусиги аләтләринин јекәнә нүмәјәндәси каманчадыр. Каманчада чалынан мусиги, тарда чалынан сәсчә даһа мүкәммәл вә инсанын сәсинә даһа јахындыр. Каманча мелодик аләтләрдән ән көзәлидир".

Муәсир ансамбл вә оркестр рәһбәрләри каманчаны тәдричән сыхышдырдылары һалда, Үзејирбәј көләчкәдә каманчаның оркестрдә биринчи јер тутачағына һеч дә шүбһә етмирди: мусигишүнас јазырды:

"Авропа мусиги аләтләриндән каманча чинсинә мәнсуб олан "Виалон" (скрипка) оркестрдә биринчији газандығы кими, көләчкәдә биздә дә каманча өз али мөвгејини имза едәчәкдир".

Үзејирбәј ифачылыг сәнәтинин инкишафында нәфәсли аләтләрин ролуну да унутмурду. О, муғамларын хусусилә минор муғамларынын һезин сәсләнмәси үчүн јасты балабандан истифадә етмәји төвсийә едәрәк дејирди: "Балабан вә јахуд јасты балабаның сәсләри чоһ һезин вә кәдәрлидир. һејиф шәһәр ашығлары бу көзәл аләти тәрк едиб әвәзиндә мәзмунсуз вә јарашыгсыз олан түтәји чалырлар".

Үзејирбәј јасты балабаны сазәндә ансамблларынын тәркибинә дахил етмәји мәсләһәт көрүрдү. О, јахшы билирди ки, XIX әсрин Сәттар, Бүлбүлчән, Мирзә Мәһәммәд һәсән вә Кештахлы һәшим кими мәшһур мүғәнниләрдүн дәстәсиндә јасты балабан фәхри јер тутмушдур. Мәһз буна кәрә дә о, Сејид вә Хан Шушинскијә јасты балабандан истифадә етмәји мәсләһәт көрүрдү.

Ифачылыг сәнәти даим Үзејирбәјин диггәт мәркәзиндә олмушдур. О, бәстәркарлыг фәалијәти илә јанашы халг мусигисинин бүтүн сәһәләри илә јахындан марағланмыш ханәндә, ашыг вә сазәндә дәстәләринин фәалијәтинә истиғамәт вермишди.

1923-чү илдә көркәмли инчәсәнәт хадими Әбдүррәһимбәј һагвердијевин тәшәббусу илә Үзејирбәјин директор олдуғу Азәрбајҗан түрк мусиги мектеби нәздиндә ифачылыг сәнәтинә вә муғамата дәриндән бәләд олан ханәндә вә тарзәнләрдән ибарәт "муғамат комиссјону" адланан елми шура тәшкил олунмушду. Шураја сәдрлик етмәк Үзејирбәјә тапшырылмашды. Шураның даими үзвләри: Әбдүлбағи Бүлбүлчән, Чаббар Ғарјағды оғлу, доктор Иоанесян, Сәлҗанлы Ширин, Мирзә Фәрәч, Гурбан Пиримов, Мирзә Мансур иди. һәмин комиссјаның катиблији исә 16 јашлы Әфрасијаб Бәдәлбәјлијә һавалә олунмушду.

Бу муғамат комиссјасы (јә'ни елми шура) мусигимизин бунвәрәси олан муғамларын бә'зи нәзәри мәсәләләрини вә ифачылыг сәнәтинин инкишаф јолларыны дегигләшдирди. Бу да сон дәрәчдә әһәмийәтли бир иш иди. Шүбһәсиз ки, муғамат комиссјасынын иши һәмишә сакиг кечмирди. Мүәјјән бир муғамын шөб'ә вә һиссәләри вә онылары ифа етмәк гајдалары үстүндә тез-тез мүбаһисләр кедириди. Бә'зән бир муғам вә ону нечә охумаг мәсәләси мүзакирә олунаркән комиссја үзвләри гәт'и бир фикрә кәлә билмирдиләр. Мәсәлә чидди вәзийәт аланда Үзејирбәј тәмкин вә сәбрлә һәмин мәсәләнин јенидән мүбаһисәјә (бә'зән мунағишәјә) сон гојмаг үчүн сөзү муғамат комиссјону ағсагалы, муғаматчылар арасында ән нүфузлу сәјялан вә комиссјаның фәхри мүнсифи олан Мирзә Мухтара верәрди. Онын фикри илә һамы разылашарды.

Үзејирбәј классик ханәндәләрин сәнәтинә вә шәхсийәтинә дә јүксәк гиймәт верәрди. О, һәмишә ханәндә Бүлбүлчаның, тарзән Садығчаның вә ашыг Нәһәфгулунун адларыны һөрмәтлә чәкәр, Ғарјағды оғлу Чаббары динләмәкдән дојмазды. Бу исә тәсадуфи дејилдир ки, о һәлә 15 јашында оlanda илк дәфә динләдији ханәндә Ғарјағды оғлу Чаббар олмушдур. Чаббарын сәнәти хусусилә онун илк дәфә Мәчнун ролуну мһәрәтлә ојнамасы ону вәләһ етмишди. Мәһз буна кәрә дә Үзејирбәј бир динләчи кими һәмишә Ғарјағды оғлуну динләмәк арзусунда олмушдур. О, чыхышларынын бириндә Чаббары тез-тез динләјә билмәдијиндән шикајәтләнәрәк демишдир:

- Көһнә охујанлардан бизим һөрмәтли халг артисти Ғарјағды оғлу Чаббары чоһ әшадирик. Буна да чоһ тәәсүф едирик.

Узејирбәј "Шәрг мусигисинин инчиси" олан Сејид Шушинскинин дә сәнәтини жүксәк гижмәтдирәр вә һәмишә чыхышларында Сејидин орижинал юлу, үслубу олан новатор сәнәткар кими тәрифләрди. Узејирбәј бөјүк ханәндәни илк дөфә 1916-чы илдә 29 апрелдә Тағыјевин театрында верилән тамашада динләмишди. Сонралар Сејид 1919-чу илдә Бақыја кәләндән онунла јахындан сәнәт достлугу етмишди.

Сејид Шушински истәр Тифлис, истәр Шуша вә истәрсә дә Бақы опера сәнәтләриндә Узејирбәјин операларында баш ролларда чыхыш етмишди. Мөшһүр ханәндә өзү бу барәдә белә хатырлајур:

"1919-чу илдә Тифлисдән Бақыја кәчүб кәлдијим вахт һәрмәтли вә унутулмаз бәстәкарымыз Узејирбәјлә таныш олдум. О, мәним ханәндәлијим бәјәниб хәбәр алды ки, Азәрбајҗан операсына нә кими көмәк едә биләрәм.

Мән чавабында дедим:

- Узејир, гардашым, мәни дә ганадын алтына ал. Мән дә әлилдән кәлән гәдәр сәнин бөјүк мөгсәдин јолунда чалышмагдан бир ан кери дурмарам. Елә дә олду. Мән опера сәнәсиндә Нофәл, Ибн-Салам, Мәчнун, Сәрвәр, Әскәр ролларыны ифа етдим...

Бөјүк бәстәкар опера сәнәтмизин улдузу олан Бүлбүлүн дә ифачылыг сәнәтинә жүксәк гижмәт вермишди. Узејирбәј дөфәләрлә етираф етмишдир ки, "Короглу" операсыны јазаркән биринчи нөвбәдә Бүлбүл нәзәрдә тутмушду. О, өз чыхышларында дөфәләрлә Бүлбүлүн сәсинә, сәнәтинә, хүсусилә ифачылыг мөһәрәтинә жүксәк гижмәт верәрәк јазмышди:

"... Бүлбүлүн үстүнлүју ондадыр ки, о, һәр шејдән әввәл, ифачылыг мәдәнијәтинә јијәләнмишдир. Буна көрә дә онун охумагындан чамаат разы галыр. Чүнки, дүзкүн вә тәсирли охујур".

Јазымызын әввәлиндә Узејирбәјин Хана олан мүнәсибәтиндән аз-чох данышдыг. Бу барәдә Ханын дедикләри чох мараглыдыр:

"Узејирбәј ајры адам иди. Белә инсан беш јүз илдән бир дүнјаја кәләр. Онунла һеч кәси бир тәрәзијә гоймаг олмаз. Мәним хәтрими чох истәрди. Јаман муғампәрәст иди. "Шур"у чох севирди. Өзү дә һәмишә дејәрди. һеч кәс "Гарабаг шикәстәси"ни вә "Сәмәји-шәмс"и Хан кими охуја билмәз. Чох чалышды мәни операја апарсын кетмәдим, дедим:

- Ај чаным, мән үзүмә әнлик-киршан јахыб сәһнәјә чыха билмәрәм. Бир дә сәһнәдә халгын арвадларына ешгнамә охујуб онларла мазаглаша билмәрәм.

Узејирбәј күлмәкдән гәшш едиб көзләри јашармыш һалда дејәрди:

- Јахшы, оғлан кет "Секаһи оху".

Узејирбәј классик муғамларын, милли мусиги әләтләринин кешијиндә дурдугу кими ифачылыг сәнәтинин инкишаф проблемләри дә ону нараһат едирди. О, инчәсәнәтин жүксәк инкишафыны истәдадлы ифачыларда көрүрдү. Бәстәкар јазырды:

"Јүксәк бәдии сәнәт јалныз о заман үмумхалг малы ола биләр ки, бу сәнәтин ән көзәл вә ән истәдадлы ифачылары олсун. Истәдадлы ифачылар олмадан милли сәнәтин тәм-тәраглы инкишафы да ола билмәз".

Узејирбәј һәр шејдән әввәл мусигимизин тәмәл дашы олан муғамларын ханәндәләр тәрәфиндән тәһриф едилмәси һалларына гаршы һәмишә кәскин чыхыш етмишдир. О, һәлә 1942-чи ил сентјабрын 7-дә Бақыда

"Муғамат вә халг маһныларынын ифасы һагында" елми мәрузәсиндә бу һагда әтрафлы сөһбәт етмишди. Мәрузәдә бәзи муғам ифачыларынын ибтидаилкдән, сәтиликдән вә мусиги елминә етинасызлыгдан јахаларыны гуртара билмәмәси кәстәрилмәклә, муғаматы корлајанлар, дүзкүн охумајанлар кәскин тәнгид атәшинә тутулурду. Узејирбәј дејирди:

"... Мән дөфәләрлә демишәм ки, кәрәк бизим охујанлар муғаматын гәдрини билсинләр. Елми-тәчрүби чәһәтдән онлары дүзкүн охусунлар. Буну билмәјәнләр, ја онун әһәмијәтинә баша дүшмүр, јахуд тәнбәлликдән үрәкләриндә елә од јохдур ки, ону өјрәнсинләр вә јарадычылыг фантазијасыны бир аз кешиләндирсинләр. Анчаг тәссүфләр олсун ки, ел маһныларыны бәзи сөзләр корлајан кими муғаматы да бәзи охујанлар корлајыр".

Узејирбәј муғамлары дүзкүн охуја билмәјән, ону тәһриф едән мүғәнниләрә гаршы амансыз олмушдур. Бу һагда о чыхышларынын бириндә демишдир:

"... Мүғәннинин дә јахшысы вә писи вар. Елә мүғәнниләр вар ки, сәси јохдур, анчаг мүғәнни олмаг истәјирләр. Сәсин о гәдәр күч верир ки, аз галыр бары чатласын... Ифачылыг техникасына вә бәдии ифаја јијәләнмәмиш һеч бир кәсә охумагы тапшырмаг олмаз".

Тәссүф ки, Узејир һачыбәјовун бу вачиб вә лазымлы төвсијәләри ифачылыг сәнәтинә башчылыг едән јолдашлар тәрәфиндән унутулмушдур.

Бөјүк бәстәкар концертләрин тез-тез тәшкилинин әлејјинә иди. Ону да дејим ки, индики концертлар Узејирбәјин дөврүндәки кими дејилдир. Сон илләр истәр филармонијанын сәнәсиндә вә истәрсә дә башга концерт салонларындан сәсләнән чейнәнмиш маһнылар, тәснифләр, ејни ше'рләр, ејни гәзәлләрлә тәқрар олунан секаһлар, гатарлар, шаһназлар тамашачылары чага дојуздурмушдур. Артыг Азәрбајҗан тамашачысы 20-25 ил бундан әввәл-ки сәвијәдә дејилдир. О, өзүнә лајиг мусиги вә охујанлар тәләб едир. Бу тәләб һаглы тәләбдир. Ханәндәләрин концертләриндә тез-тез чыхышы, ајын әксәр күнләри тојларда чыгырмасы, һәм она өз үзәриндә ишләмәјә, һәм дә сәсинин чилаланмасына имкан верир. Бунун нәтичәсиндә харич охујан ким, хоруз кими банлајан ким вә и. вә и. Мәһз буна көрә дә Узејирбәј ифачыларын концертләриндә тез-тез чыхышынын әлејјинә олараг јазырды:

"Мә'лумдур ки, концертләр тез-тез верилир. Одур ки, концертдә иштирак едән јолдашлар бир о гәдәр һазыр олмур. Онун нәтичәсиндә бәзән лазым олан нәтичәләр әлдә едилмир... Концертләрдә иштирак едән бәдии коллективләр вә иши башында дуран јолдашлар өз вәзифәләрини лазыми гәдәр баша дүшмәли вә елә етмәлидирләр ки, верилән концертләр динләјичиләри рәзы салсын, онлара хош кәлсин".

Узејирбәј ејни заманда опера артистләринин мүстәгил муғам охумаларына вә онларын иштиракы илә муғам концертләри вермәләринин әлејјинә иди. Һәтта о, Шәрг мусигисини дәриндән билән бөјүк мүғәннимиз Бүлбүлүн белә муғам охумасыны мәсләһәт кәрмәмишдир. Узејирбәј чыхышларынын бириндә бу барәдә демишдир:

"Опера мүғәнниси илә халг мүғәннисини фәргләнديرмәк лазымдыр. Халг мүғәнниси опера мүғәнниси дејилдир. Онун өз сәнәткарлыг сәһәси вардыр. Елә опера мүғәнниләри дә вардыр ки, чох пис охујурлар".

Бөјүк сәнәткар һаглы иди. Чүнки опера мүғәнниләринин охудуглары муғамларда интим лирика, дәрд-гүссә, аһ-налә мотивләри даһа чох һөкм

сүрүр. Онлар охујаркөн истөр-истәмәз Лејли вә Мәчнунун, Әсли вә Кәрәмин, Гәриб вә Сәнәмин образларына гапыларга муғамлары әсас истигамәдән узаглашдырырлар. Нәтижәдә муғамат кечәси опера тамашасына дәнүр.

Үзејирбәјин ханәндәләрә гаршы ирады вә тәләби чох иди. О, дәнә-дәнә ханәндәләрә мүрачиәтлә дејирди:

"Охумағын естетик әһәмијјәти олмалыдыр. Мүғәнни һәр шејдән әввәл ифачылыг мәдәнијјәтинә малик олмалыдыр". Сонра "Бәди ифаја јиләлән-мәмиш һеч бир кәсә охумағы тапшырмаг олмаз".

Мәһз буна көрә дә 1921-1948-чи илләр Үзејирбәјин ичәсәси вә зәмә-нәти олмадан һеч кәс концерт сәннәләринә вә ефирә бурахылмазды. Инди үзләрдән ираг муғаматы билән дә, билмәјән дә, сәси олан да, олмајән да охумага чан атыр вә бунун үчүн чүрбәчүр долајы јолларла телевизја экра-нында мејдан сулајырлар.

Үзејирбәј концертләрин мütәшәккил кечирилмәсинә хүсуси диггәт вә-рәрдди. О, радио концертләринә гаршы даһа тәләбкар иди. О, бу барәдә чы-хышларынын бириндә демишдир:

"Радио концертләринә кәлдикдә бураја даһа артыг фикир верилмәли-дир. Бунунла бәрәбәр радио концертләри нүмүнәви олмалыдыр. һәр бир чалан вә охујан өз ишинә мәс'улијјәтлә јанашымалыдыр".

Бәјүк мусигишүнәс халг маһныларына хүсуси диггәт јетирирди. О, маһныларын дүзкүн сәсләнмәсинә нәзәр салмагла ејни заманда ону бајағы-лашдырыб дүзкүн охуја билмәјәнләрә гаршы барышмаз иди. Мусигишүнәс ејни заманда өзләринә чох јүнкүл јарадыдылыг јолу сечиб халг маһнылары-ны сәдәчә олараг нотлашдыран куја јенәдән тәртиб едән, даһа доғрусу, нәғмәни јениндән "ишләмәјә" мејл едән бәстәкарлары данлајырды. О, хал-гынын малыны өз адына чыхан бәстәкары дејирди:

"Арамызда чох пис адәт вардыр. Бәстәкар ел маһнысы кәтүрүб ора-бурасыны дәјишдириб алтында јазыр ки, филанкәсин әсәридир. Бу јахшы иш дејил".

Гоча Шәргин илк бәстәкары Үзејирбәјин ифачылыг сәнәти һагында јазылары мусигишүнәслыг сәнәтинин надир инчиләридир. Јахшы оларды онун бу барәдә дедикләри айрыча китаб шәкиндә чап-олуна. Бу һәм мусиги ичтимајјәтинә, һәм дә кениш охучу күләсинә гижмәтли һәдијјә оларды...

Б.Ф.КӘРИМОВ, С.А.ӘЛИЈЕВ

ГЛУТАТИОНУН НЕЈРОАДАПТАСИЈА РОЛУНА ДАИР ЈЕНИ ФАКТЛАР

Глутатион (γ - гамма-глутамил - һ - систеин глисин) һүчејрәдахили пептидаза вә һидролаза ферментләринин парчалајычы тәсирләринә да-вамлы олан полифункционал хассәли мүһүм трипептид сајылыр (1, 2). Фило вә онтогенездә орган вә тохумаларын һүчејрә популјасияларында онун ме-таболик тсикли мүдафиә-ујунлашма характерли молекулјар просесләрдә фәал иштирак едән универсал вә гејри-сечијјәви механизм кими формала-шыр (3, 4). Јүксәк ихтисаслашмыш һүчејрә вә тохумаларда глутатион јүксәк сүр'әтлә синтез вә редуксия олунур, оксидләшмә вә зулалларла бирләшмә реаксияларына мә'руз галыр, структур, метаболик вә функсионал еһтијач-лар үчүн тәләб олунан сулфиһидрил группларын (SH - групплары) әсас да-

шыяјычысы вә днору кими мүһүм рол ојнајыр (5, 6, 13). Онун әсас метаболик вә физиоложи функцијасы һүчејрәләр үчүн тәһлүкә тәрәдә билән зәрәрли метаболитләри (перекис, радикал, супероксид мәссуллары, ағыр метал ион-лары вә с.) фермент вә гејри-фермент реаксиялары васитәсилә зәрәрсиз-ләшдирмәкдир (8, 9, 13).

Бәјин кими јүксәк метаболик, функсионал вә адаптив имкан вә меха-низмләрә малик олан бир органда глутатионун ролу һагында нәзәри вә төч-рүби мә'луматлар олдуҗа аздыр. Бә'зи муәллифләрә көрә бәјин тохумасын-да бу физиоложи фәал мәддәнин ән јүксәк гатылыгы синир һүчејрәләринин нејроплазмасында, мембран вә синапс саһәләриндә, һәбелә глиал һүчеј-рәләриндә раст кәлинир (11, 14).

Бу тәдигат иши нормода вә екстремал вәзијјәтдә һейванын баш бәј-нинин мүхтәлиф төрәмәләринин субһүчејрә фраксияларында глутатион вә онун адаптив јөнлү ферментләри илә перекис оксидләшмә арасындакы әла-гәләрин нејроадаптасијада ролуна аид јени тәчрүби фактларын арашды-рылмасына һәср едимишдир. Тәчрүбәләр аҗ сичовулар үзәриндә апарыл-мышдыр. Экстремал вәзијјәт кими 3 күнлүк ачыг кәтүрүлүмшдүр. Анализләр артыг бу саһәдә мә'лум олан методларын көмәјилә јеринә јетирилмишдир (13, 14). Бә'зи үсуллар бизим тәрәфимиздән хејли дәрәчәдә јениләшдирилә-рәк онларын дәғигијји артырылмышдыр (2, 3, 4). Тәчрүбәләрин статистик нәтижәләри ашағыда верилмишдир.

Нормада (А) вә ачыг заманы (Б) бәјин төрәмәләринин ситазол вә си-наптосом фраксияларында редуксия олунмуш глутатион (GSH), оксидләш-миш глутатион (GSSG), глутатионредуктаза (GP), глутатионпероксидаза (GP), һидроперекисләр (hP) вә малондиалдеһиди (MDA) үчүн ашкар едилмиш ди-намик гижмәтләр

Кәстәри-чиләр	Узновс бәјин		һипоталамус		сенсамотор габиг	
	ситазол	синап-тосом	ситазол	синап-тосом	сита-зол	синап-тосом
GSH	10,6±0,6	4,1±0,4	17,2±0,64	11,9±0,5	16,0±0,8	12,3±0,8
GSSG	0,26±0,08	0,11±0,02	0,66±0,9	0,35±0,04	1,6±0,07	0,58±0,1
GP	26,8±1,7	12,5±1,3	31,4±1,77	16,4±1,3	32,5±2,4	16,8±1,7
GP	12,4±0,9	3,3±0,9	24,3±1,72	11,8±0,3	25,1±2,1	13,4±1,3
hP	2,3±0,17	1,56±0,2	3,42±0,25	2,6±0,12	3,7±0,17	2,7±0,11
MDA	2,24±0,15	1,85±0,1	2,65±0,17	1,71±0,1	2,52±0,1	2,2±0,15

Кәстәри-чиләр	Узновс бәјин		һипоталамус		сенсамотор габиг	
	ситазол	синап-тосом	ситазол	синап-тосом	сита-зол	синап-тосом
GSH	8,1±0,33	5,4±0,43	14,3±0,77	13,5±0,6	13,5±0,9	6,9±0,4
GSSG	0,52±0,03	0,37±0,08	0,93±0,07	0,62±0,04	1,98±0,03	0,68±0,1
GP	31,4±1,7	14,9±1,2	29,5±1,81	17,2±1,6	30,8±1,5	21,1±1,58
GP	11,5±0,8	8,6±0,6	27,7±1,6	19,3±1,4	28,3±1,8	20,8±1,6
hP	3,5±0,20	2,73±0,15	3,64±0,24	2,9±0,13	3,65±0,1	2,85±0,17
MDA	2,6±0,17	2,73±0,15	3,64±0,24	2,9±0,13	3,65±0,2	2,95±0,14

Гәјд: GSH - нмол/мг зулал, GSSG - нмол/мг зулал, GP - нмол/дәг. Мә зулал, GP - НАД + нмол/дәг. мг зулал, hP - нисби ваһид, MDA - нмол/мг зулал илә һесаблинмишдыр.

Тәдигат кәстәрди ки, бәјин тохумасында глутатионун мүбадиләси бә'зи фәргли хүсусијјәтләрә маликдир. Белә ки, бурада онун синтези, оксид-ләшмәси вә редуксиясы хејли сүр'әтл һәјата кечир вә јүксәк гижмәтләрәл ифадә олунан сәрбәст глутатион фонду формалашыр. Бу метаболик фонд

асас етибариле редуксија олунмуш глутатион һесабына әмәлә кәлир. Бејнин ситазол фраксијасында онун норма сәвијәси 10,26 – 17, 2 нолл/мг зүлал гижәтләринә чатыр ки, бу сәвијә сабит галса да, бејнин структур бөлүксүндөн вә бејин төрәмәләринин морфо-функционал тәшкили вә активлигиндән, инкишаф дәрәчәсиндән асылыдыр. Характерик һал кими ону да кәстәрмәк лазымдыр ки, нейронлара мөхсус синаптик саһәләрдә (синаптосом фраксијасы) оксидләшмиш вә редуксија олунмуш глутатионун, һәм дә глутатионун оксидләшмәсини вә редуксијаны катализ едән ГП вә ГР ферментләринин мигдар вә фәаллыг гижәтләри, о чүмләдән метаболит нисбәтләри хейли жүксәк сәвијәдәдир. Мәс., баш бејнин габыгынын тохумасында (нүмүнә сенсомотор габыг) синаптосом фраксијасы үчүн тәјин едилән ГSH-ын сәвијәси (12,3±0,8) һәмән тохуманын ситазол фраксијасындакы (16,0±0,8) хейли ашагы олса да, узунсов бејнин һәр ики фраксијасы үчүн гејд едилмиш гижәтләринә јахындыр.

Интакт бејин тохумасында липид фраксијаларынын перекис оксидләшмәси мөһсулларынын (ҺП вә МДА) анализи кәстәрди ки, нормал һалда бу зәрәрли метаболитләр тәхминән ујун нисбәтләрдә әмәлә кәлир, синаптик мембран липидләринин перекис оксидләшмәси процеси һеч дә нейронларын парикарион һиссәсинә мөхсус мембранларын липидләринин перекис оксидләшмәсиндән бир о гәдәр дә фәргли интенсивлијә малик дејил. Гејд етмәк олар ки, гипоталамус вә габыг кими нейронларла зәнкән олан вә метаболит вә функционал чәһәтдән даһа жүксәк активлик кәстәрән бејин саһәләриндә гидроперекисләрн мигдары бир гајда оларак нисбәтән јухары гижәтләрлә ифадә олунмушдур. Бу, дикәр мөүллифләрин тәдгигат иһләриндә дә мөјјән олунуб (15, 19).

Ачлыг фактору инсан вә һейван организми үчүн еволүсион вә онтогенетик инкишаф проселәриндә таби оларак тәһлүкәли ситуација јарада билән вә һәјаты ара-сыра мөшајиәт едә биләчәк даими биососиал амилләр сырасына аиддир вә бејин фәалијәтинин һәјати вачиб функцијаларындан бири дә ачлыг мотивасијасы вә онун доғурдуғу органик дәјишикликләри тәнзимләмәк вә мөвафиг ујунлашма механизмләри ишә салмагдан ибарәтдир. һал-һазырда белә елми тәсәввүр формалашыб ки, бејин ачлыға ән давамлы органлардан биридир, онун гида субстратларына олан етијачлары мөјјән дөвр әрзиндә аиссерал органларын, илк нөвбәдә әзәлә тохумасынын гида етијатлары вә мөхсуси тохуманын органик материалынын парчаланмасы мөһсуллары һесабына едәнилир (3, 4). Бејнин ачлыгын критик дөврүндә ендокен гидаланмаја кечмәси онун ачлыға ујунлашма мәрһәләсинин ән зәрури һалларындан бири гижәтләндирилир. Бизим тәдгигатда истифадә етдимиш һейванлар үчүн 3 күнлүк ачлыг белә критик вәзијәти јарадан бир ситуацијадыр.

Бу мүддәтли ачлыг заманы бејин тохумасынын мөһүм мөдафиә ујунлашма метаболит механизми кими характеризә едилән глутатион системин тохуманын структур дифференсијасындан асылы оларак гәрибә дәјишикликләрә мәрүз галыр. Ејрәндјимиз бүтүн бејин һиссәләриндә вә фраксијаларында 3 күнлүк адлыгдан сонра редуксија олунмуш глутатионун (ГSH) мигдары азалыр вә оксидләшмиш глутатионун (ГSSG) мигдары исә 0,5 вә 1,0 дөфә артыр, гипоталамус вә сенсомотор габыг кими һәссас төрәмәләрдә глутатионредуктаза вә глутатионпероксидаза ферментләринин фәаллыгы

буна мөвафиг шәкилдә дәјишилир, нәтичәдә бу структурларын тохумасында әмәлә кәлән перекис оксидләшмә мөһсулларынын сәвијәси демәк олар ки, нормадакы сәвијәдә ујун һүдудларда горунуб сахланылыр. Бу заман гидроперекисләрн әмәлә кәлмә интенсивлијинин глутатион системини васитәсилә базал сәвијәләр чәрчивәсиндә тәнзимләнмәси диггати чәлб едир. Тәнзимләнмә тәдгиг етдјимиз һәр ики субһүчәјрә фраксијасында нәзәрә чарлыр.

Алдығымыз експериментал фактлар әсасында белә гәти мөлаһизә јүрдә биләрәк ки, ачлыг кими чох мурәкәб биокимјәви вә физиоложи дәјишикликләрлә мөшајиәт едилән бир амилн бир тәсири заманы бејин һүчәјрәләриндә глутатионун мөбадиләси даһа чох нейроадаптив проселәрдә сых һәјата кечир. Бејин тохумасынын ачлыға дөзүмлүлүјүнүн бир механизми глутатион системини даһа дәрин вә әтрафлы ејрәнилмәлидир.

Әдәбијат:

1. Горленко В.А., Филлинович Ю.Б. Глутамил трансфераза, свойства и роль в обмене веществ. Усп. сов. биол. 1979, т. 88, № 3 (6), с. 367-386
2. Керимов Б.Ф. Исследования функции глутатиона в море. Дел. рукопись в ВИНТИ, 1990, № 5992 – В 90, 59 стр.
3. Керимов Б.Ф., Алиев С.А. Глутатионовая защитная система в различных структурах головного мозга при голодании. Укр. биохим. журн., 1991, № 5, т. 63, ст. 62-67
4. Керимов Б.Ф., Аскеров Ф.Б., Алиев С.А. Активность γ -глутамилтрансферазы в некоторых образованиях головного мозга крысы в норме и при различных сроках голодания. Изв. АН Азәр. Респуб. серия биол. наук. 1991, № 1-2, ст. 98-102
5. Кулинский В.И., Колесниченко – Биохимическая роль глутатиона. – Усп. соврем. биол., 1990 – Вып. 1/4, с. 20-29
6. Кричевская А.А., Бронвицкая З.Г. и др. – Нейрохимия – Ростов – 1977 – с. 4-47
7. Паладин А.В., Белик Я.В., Полякова Н.М. Белки головного мозга и их обмен. 1972, с. 55-99
8. Прохорова М.И., Ещенко Н.Д. и др. Нейрохимия. Ленинград. 1976, с. 194
9. Мак-Мюррей У. Обмен веществ у человека. М., Мир – 1980, с. 296-297
10. Лакин Г.Ф. Биометрия. М., 1983, с. 293, Jocelyn P.C. Biochemistry of the SH – group. Acad. Press. Lond., 1972
11. Lowry O.H., Rosenbrauh N.J. and oth. – Protein measurement with the Folin Phenol reagent. – J. Biol. Chem., v. 193, p. 265-273
12. Ellman C.L. Tissue sulfhydryl groups. Arch. Biochem. Biophys. 1959, v. 82, p. 70-74
13. Meister A., Anderson M.E. – Glutathione. Ann. Rev. Biochem., 1983, v. 52, P. 711-750.
14. Sedlack J., Lindsay R.M. – Estimation of total, proteins bound and nonprotein SH-groups in tissue. Anal. Biochem., 1983, N 1-2, p. 29-36

ВОСПИТАНИЕ КАК СИСТЕМА

В советское время наличествовала система коммунистического воспитания. В нее были вовлечены не только дети, старшеклассники, молодежь, но и все население этой большой страны. В этой ее комплексности и системности, несомненно, было много позитивных сторон, но имелись и серьезные минусы. Если обратиться к анализу позитивных сторон, то следует заметить, что нравственное, эстетическое, физическое, трудовое, воинское воспитание были объединены в одну целостную систему воспитания, основу которой составляла коммунистическая идея воспитания. Одновременно, воспитание образования также представляли собой одно целое. Эта система поддерживалась мощью всего Советского государства и получала обратную поддержку в виде советского патриотизма и высокого уровня образования. Но эта целостность имела и отрицательные стороны. Они заключались в двух важнейших моментах: нравственность, нравственное воспитание были подчинены идейно- коммунистическому воспитанию и отсутствовало в такой нравственности и нравственном воспитании понятие свободы выбора, свободы личности, что в свою очередь означало лишение нравственного воспитания ценностной основы. Нравственность оказывалась подчиненной коммунистической идее, по существу задачам политического воспитания. Поэтому система воспитания наличествовала, но сам индивид, личность внутренне не был заинтересован в этой системе, или скажем точнее, система была безразлично к его интересу, его самовыражению. Систему воспитания точно также была лишена связей с его групповыми, корпоративными интересами (этническими, эстетико-вкусовыми, культурными). Естественно, он ей подчинялся либо из страха, либо из-за утилитарного интереса, но не внутренне свободно. Эта несвобода могла и не замечаться, но, как правило, индивид вынужден был жить в нескольких плоскостях или мирах: на свету, в соответствии с требованиями коммунистической морали, и в тени, в соответствии со своими стандартами, интересами и представлениями со своих интересах. С 60 — х годов до перестройки этическая литература критиковала двойную мораль, разрыв между словом и делом двойные стандарты и мешанское потребительства. Такая двойная жизнь не могла продолжаться вечно, она продолжалась ровно до тех пор, пока за системой воспитания и морали маячила репрессивная сила.

Заметим, что свобода-это отсутствие давления или ограничения. К примеру, это значение слова отражено в слове В. Даяля: «свобода» —своя воля, простор, возможность действовать по своему отсутствию стеснения, неволи, рабства. Крах Советского Союза, кризис и разрушение марксистской советской идеологии и политической системы вызвал, поэтому и распад советской системы воспитания. Перед азербайджанскими исследовате-

лями возникла дилемма: либо вместо марксизма и советской идеологии национальная идеология, либо наряду с национальной идеологией осмысление роли моральных ценностей в решении проблем воспитания. И на наш взгляд второй вариант более перспективен. Национальная идеология, национальная идентичность феномены важные для решения проблем воспитания. Но решение проблем воспитания не терпит отлагательства и более того их осмысление может помочь осознанию и формулированию самой национальной идентичности и цели национальной идеологии. Именно такой постановки вопроса требует демократия, демократические политические ценности. Надо иметь в виду, что каждый потерянный год —отсутствия внимания к этим проблемам рождает поколения безучастные к моральным ценностям.

ЕЛСЕВЭР НЭЧЭФОВ

ҺҮГУГИ ШҮҮР ВӘ МӘДӘНИЈӘТ

XX әср философиялары арасында һүгуги шүүр анлајышына бирмә'напы мүнәсибәтин олмамасы, онун һәлә дә бир сыра мубаһисәләрин объектинә чеврилмәсинә кәтириб чыхармышдыр. Әслиндә һүгуги шүүр — инсанларын фәалијәтдә олан һүгуга мүнәсибәтини ифадә едән анлајыш вә тәсәввүрләрдир. Бура адамларын һүгуг вә вәзифәләри ганунчулуг вә гејри ганунчулуг бахымындан онларын давранышында өлчүнүн көзләнилмәсидир. Бу һәм дә һүгуги нәзәријәләр, һүгуги идеолокијадыр. һүгуги шүүр объектив ичтимаи мүнәсибәтләрин идеја ифадәсидир. Онлар һүгуги мүнәсибәтләр характеринә маликдир вә өз нөвбәсиндә кәмијәтдә һәм күрән игтисади вә социал мүнәсибәтләри әкс етдирир.

Һүгуг һүгуги шүүрун формалашмасына тә'сир кәстәрир. һүгуги шүүр исә һүгугда вә әдаләт мөһкәмәсиндә реаллашыр. һүгуг кими һүгуги шүүр дә тарихән мөвјән игтисади әсасда јараныр вә инкишаф едир вә ичтимаи синифләр вә дәвләтин мейдана кәлмәси илә әлағәдардыр.

Көркәмли тәдигатчы И.А.Илјинә көрә һүгуги шүүр һүгуга вә гануна һөрмәт етмәји бачармагдыр. Чинајәт етмәдән өз һәјәтыны гурмагдыр. Көнүллү олараг дәвләт вә хусуи вәзифәләри јеринә јетирмәкдир.¹

Һүгуги шүүрун әсасыны шәхси ләјагәт,вичдан вә ирадәнин дахили интизамы, вәтәндашларын бир-биринә, дәвләтә инам бәсләмәсидир. Тарих кәмијәтин габагчыл, мütәрәгги адамларынын һүгуги шүүрунун фәалијәтдә олан һүгуг нормалары илә кескин мүнәгишәләри һагғында мә'луматлара маликдир.

Анчаг керчәклијин бош, руһсуз мөвчудлуг дајагларындан мөһрум олдугу дөврләрдә фәрдләрә керчәкликдән гачмаға вә дахили руһи һәјәта гапанмаға имкан вермәк олар. Сократ Афина демократијасынын дағылмасы дөврүндә чыхыш етмишдир, о мөвчуд оланын учуб кетмәјә мәчбур едәрәк һүгуги вә хејир ахтармагданса өзүнә гапанмышдыр.²

¹ Бак: Ильин И.А. Путь к очевидности. М. 1993. с. 319

² Герель Г.В. Сочинения. М. Л. 1934. т. VII, с. 158

Мүнагишә өзбашыналыг нәтичәсиндә дә Јаран биләр. Бу заман фәрд өз «мән»ини чәмијәтін әхлаг вә һүгүг нормаларындан үстүн тутур. Инсанын о вахт әсас рәһбәр тутдуғу принцип тәрәғги идејасыдыр. Чәмијәт өзбашыналыға көрә шәхсијәти чәзаландырыр.

Мәлум олдуғу кими дөвләтин күчү илә горунулан социал норма вә мүнәсибәтләрин системи олан һүгүгун мейдана кәлмәси бөјүк һадисәдир. Лакин бәрәбәр һүгүги ичтимаи мүнәсибәтләрин муствәгил типи һесаб олунамур. Јәни о игтисади-сијаси, аилә-мәишәт вә с. мунасибәтләрдә өзүңү леки-тимләшдирән (гануниләшдирән) бир ичтимаи шүүр формасыдыр. һүгүг инсанлары дөвләт тәрәфиндән муәјјән едилән һүгүг нормаларына әмәл етмәјә мөчбур едән хүсуси идарәчилик органы олмәдән мөвчуд ола билмәз. һүгүг јалныз мөчбуријәтә вә тәһрик етмәјә дејил, һәм дә һүгүги шүүра әсасланыр. Јухарыда гејд етдијимиз кими һүгүги шүүра исә инсанларын мөвчуд дөвләтдә (өлкәдә) фәалијәт кестәрән һүгүг системи һағғында биликләринин сәвијәси вә һәмнин системә мүнәсибәт дахилдир. Конкретләшдирсәк дејә биләрик ки, һүгүги шүүр социал групплары, синифләрин мөвчуд һүгүг системинә, ганунчулуға, әдаләт муһакимәсинә мүнәсибәтләрини ифадә едән тәсәввүрләр, емосијалар, бахышлар вә идејаларын мөчмусудур.

Һүгүг шүүр синифли чәмијәтін мөһсулудур, бир-биринә әкс мәнәфәләри олан синифләр, инсан бирлијинин тарихи формалары арасында гаршылығлы мүнәсибәтләри һүгүг нормалары әсасында тәнзим едән ичтимаи шүүр формасыдыр вә тәсадуфи дејилдир ки, елә буна көрә формасијалы характер дашыјыр.

Һүгүги шүүр инсанларын социал мөдәни һадисә олан һүгүгү өз әмәли фәалијәтләриндә мәннимсәмәсинин нәтичәсидир. һүгүгун реал ин'икасы олан һүгүги шүүр әслиндә адамлар арасындакы мүнәсибәтләрин бир формасыдыр. О, һәм дә инсанларын, синифләрин, этносларын шүүрунда һүгүгун ин'икасынын нәтичәси, һәм дә онларын дөвләт, ганунчулуға, һүгүг норма вә гајдаларына мүнәсибәтинин ифадәсидир. Тәдгигатчыларын фикринчә һүгүги шүүрун сәвијә вә формалары исә инсан фәалијәтинин чохтәрәfli структуруна ујун кәлир. һүгүги шүүр инсанларын һәрәкәт вә давранышларынын күтләви мәнтигини ифадә едәрәк илк пилләдә әмәли һүгүги шүүр вә ја һүгүги психолокија кими чыхыш едир. Социал-психоложи сәвијәдә һүгүги шүүр инсанларда дикәр физики вә һүгүги шәхсләрлә вә бүтөвлүкдә чәмијәтлә гаршылығлы мүнәсибәтләриндә һүгүг вә һүгүг нормалары әсасында истигамәтләнмәјә әсас верән һисс, вәрдиш вә тәсәввүр вә адәт-ән'өнәләрин мөчмусу кими чыхыш едир. Артыг һүгүги һиссләрдә фәрдин шәхсијәтләрарасы инсанларын тәсәррүфат, мөдәни вә дикәр мүнәсибәтләринә даир муәјјән һүгүги статуса малик олан биликләри өз әксини тапыр.

Һүгүги шүүр сијаси вә әхлағи шүүр арасында бир нөв аралыг мөвге тутур. Сијаси шүүрдән фәрғли олараг һүгүги шүүр дөвләтә аиддир. Лакин бу аид олма сијаси һакимијәт уғрунда мубаризә объекти кими дејил, харичи низамлајычы гүввә кими баша дүшүлмәлидир. Бу низамлајычы гүввә сөзсүз табечилији нәзәрдә тутур.

Үмумијәтлә, һүгүги шүүр бүтөвлүкдә мөдәнијәтін формалашмасына тә'сир кестәрә билән амилләрдән бири һесаб олуна биләр. һадисәләрин һүгүги ниамланмасы – инсанларын давранышынын ганунлар системинин

көмәји илә низамланмасыдыр. һәмнин низамланма просесиндә мөдәнијәтін ролу да бөјүкдүр.

ТӘММИНӘ АҒАКИШИЈЕВА

Диссертант

«ЕКОЛОЖИ РЕАЛЛЫГ» АНЛАЈЫШЫ

Мүасир дөвр бәшәријәти бир сыра глобал проблемләрлә јанашы, ејни заманда еколожи проблемләрлә нараһат етмәкдәдир. Еколожи реаллыг мүасир дүңамызын о гәдәр дә урәк ачмајан мәнзәрәсидир. Әслиндә әтраф мүһитин таразлығын вә бу таразлығын позулмасына тә'сир едән тәби амилләр вә антропокен (инсан фәалијәти) вә физики просесләри ејрәнән еколожија елма бу күнүн еколожи реаллығлары үчүн ән бөјүк мөс'улијәти инсанын үзәринә гојур. Мүасир еколожи реаллыг тәбиәтдә заманы кәләчәк нәсилләрин еһтијачыны нәзәрә алмағы, чәмијәтін социал-игтисади тәләбләрини едәмәк мөғсәдилә әтраф мүһитин еколожи таразлығын позулмасына јол вермәмәји тәләб едир.

Бүтүн буналары нәзәрә алараг тәби ресурслардан сәмәрәли вә гәнаәтлә истифадә едилмәси өн плана чыхыр. Еколожи реаллыг әтраф мүһитин муһафизәси проблемини ирәли сүрүр. Бу исә әтраф мүһитдә тәби мөвчуд олан мадди варлығларын илкин көмијјәт вә кейфијәт дөјишмәләринә јол верилмәсәси, горунуб сахланылмасы дәмәкдир. «Әтраф мүһитин муһафизәси һағғында» Азәрбајҗан Республикасы Ганунунда әтраф мүһитин муһафизәсинин ашағыдакы принципләрини гејд етмишдир. Онлардан бә'зиләрини гејд едәк:

«Социал-игтисади, мәнәви-естетик проблемләрин гаршылығлы һәләли, әразиләрдә еколожи таразлығын тәмин едилмәси вә позулмуш тәби-еколожи системләрин бәрпасы: тәби еһтијатлардан сәмәрәли истифадә олунамасы вә бәрпасы, тәбиәтдән истифадәнин вә әтраф мүһитин муһафизәсинин игтисади стимуллашдырылмасынын тәтбиғ едилмәси;

- әтраф мүһитин биоложи мухтәлифлијинин горунмасынын тәмин едилмәси; вә с.¹

Үмумијәтлә, бүтөвлүкдә Јер күрасинин үзви аләми (чанлы тәбиәт) вә ону әһатә едән әтраф мүһит (чансыз тәбиәт), биосфер тәбиәтин әсас, олдуҗа мүрәккәб гаршылығлы тә'сир кестәрән структур элементләрини тәшкил едир. һәјатин бүтүн тәзаһуру: чанлы организмләрин гурулушу вә функциясы, онларын әмәлә кәлмәси вә инкишафы, јайылмасы бир-бирилә вә чансыз тәбиәтлә әлағәләри, һәмчинин онларын јаратдығларыны биолокија ејрәнир. Чансыз релјеф, климат, сулар, гуру, океан вә буз өртүју физики чоғрафија тәрәфиндән ејрәнилир.

Биосфер үчүн әсас фундамент планетин мөһкәм тәбәгәләриндән ән јүксәкдә дураны јер габығы һесаб олунар. Јер габығынын тәркиби, гурулушу, һәрәкәти вә инкишаф тарихини кеолокија ејрәнир. Биолокија, физики чоғрафија вә кеолокија говшағында биосфер һағғында елм јаранмышдыр. һәмнин

¹ «Әтраф мүһитин муһафизәси һағғында» Азәрбајҗан Республикасынын Гануну. «Азәрбајҗан» гәзети. 10 август 1999.

елм Жер күрөсінде һөјатын тәшкилинин планетар системени өјрөнир. Планетар сөвијәли тәшкил системи кими биосфер ајры-ајры гаршылыгы әлагәли структур бирләшмәләрин екосистем, јахуд биоөөсеноз вә с-дән ибарәтдир ки, бунлар да өз нөвбәсиндә чанлы организмләр вә онлары әһатә едән мүнит тәрәфиндән жаратылан тәбиәт комплексләридир. Мүрәккәблији вә тәшкил олунамандың мұхталиф сөвијә вә мәрһәләсиндә олан бу комплексләр маддә вә енержинин үмуми ахыны илә әлагәдардыр вә еколокијаның өјрөнмә объектлары сырасына дахилдир. «Еколокија» - (јуанча- oikos – өв, вәтән демәкдир) тәбиәтлә-чөмијәтин гаршылыгы мұнасибәт вә әлагәләрини өјрөнир. Лакин конкерт десәк, еколокија мұхталиф сөвијәли организмүстү системләрин тәшкил вә фаалијәтини өјрөнән елм саһәсидир. һәмин системләр алтында бүтүн биолоји вә биокос (организмләрдән вә тәбиәтин чансыз компонентләриндән ибарәт оланлар) системләри баша дүшмәк лазымдыр. һәмин системләр организм үчүн «өв» ролуну ојнајыр. «Ев»ин өлчүсү кичик мәкәндән тәбии зоналар, материкә вә бүтүн биосферә гәдәр әһатә олуна биләр. Биосфер тәлими еколокија елминин төркиб һиссәсидир. Үмумијәтлә, «еколокија» термини 1866-чы илдә алман биологу Е.һеккел (1834-1919) тәрәфиндән елми дөвријәә кәтирилмишдир. Еколокија Жер күрәсиндә һөјатын тәшкилинин бүтүн рәнарәнклијини, һөјванлар, биткиләр, көбәләкләр, микроорганизмләр вә онларың мәскун олдуғу саһә илә гаршылыгы әлагәсини өјрөнмәә чәһд едир. О ејни заманда биолоји ресурсларын сәмәрәли истифадәси вә мұһафизәсинин елми әсаслары һесаб олунар.

Еколокијаның вәзифәләри сырасына, һәмчинин инсан фаалијәтинин тәсири алтында тәбиәтин дөјишилмәсинин прогнозлашдырылмасы, позулмуш тәбии системләрин вә горуғлар ишинин бәрпасының елми тәминаты да дахилдир. Еколожи, өләчә дә чоғрафи тәдгигатларын әсас мөгсәди инсаның мәскун олдуғу әтраф мүнитин горуғу сахланылмасыдыр.

Жер күрәсиндә һөјатын тәшкили һағғында билекләрин гәјдәә салынмасы, ганунларын олдуғча мурәккәб мәскун олдуғу әтраф мүнитлә әлагәләринин тәдгиги нәтичәсиндә еколокија бир сыра саһәләрә бөлүнмүшдүр. һәр шөјдән әввәл о конкерт биоложи объектләрә мұвафи олан тәсниф олунар. Бунлар: Биткиләр еколокијасы, һөјванлар еколокијасы, микроорганизмләр еколокијасы вә с-дир. Биолокијада һәр бир нөвүн (чинсин, айлонин) тәсвири заманы көстөрилик ки, о һансы әразидә вә һансы тәбии шөраитдә јайылмүшдүр. һәмин тәдгигат истигамәтләри, чоғрафи вә еколожи ботаника, чоғрафи вә еколожи зоолокија адларыны алмышлар. Бу һағда еколокија өзүнүн биоложи көкләрини сахлаја билмишдир. Еколокија саһәләри организмләрин мәскун олдуғу мүнитдән дә асылы оларағ тәснифата мө'руз галырлар. Мәсәлән, гурунун еколокијасы, дәнизин, көлүн еколокијасы вә с. бу гәбилдәндир. Чанлыларын тәшкили сөвијәсинә мұвафиғ оларағ еколокија аутеколокија вә синеколокија бөлүнүр. Аутоколокија ајры-ајры хусуси организм вә гурунларын мүнитлә гаршылыгы тәсириңи өјрөнир. Бу заман һәмин хусуси организм, дахил олдуғу бүтөв биоложи системдән тәрир олунар. Бурада, әсас мөгсәд онун әтраф мүнитлә гаршылыгы әлагәсинин дәрк едилмәсидир. Алынән информәсия ајры-ајры хусуси организмләрин, јахуд гурун тәбиәтдә рол вә әһәмијәтини гижәтләндирмәә көмәк едир. Лакин бу информәсиялар әтраф мүнитин мұһафизәси вә истифадә олунаң биоложи ресурсларын бәрпасы үчүн кифајәт дејилдир. Чанлыларын тәшкилинин бүтүн сөвијәләринин

она мұнасибәти организмүстү системләрдир. Синеколокија биосенозлары – бүтүн организм үстү нә вәрса, әсәсән чоһнөвлүләри, битки, һөјван, көбәләк вә микроорганизмләр гурунларыны тәдгиг едир. Бир јердә фәалијәт көстөрәнләр вә абјотик мүнит екосистеми вә јахуд биоөөсенозу јарадыр. Екосистемин мәчмуу – ландшафт, даһа дөғиғ десәк, чоғрафи сөвијәли тәбии комплексдир. Екосистемин характеристикасы үчүн кеоложи фундамент, гидроөөложи шөраит, релјеф, климат, јер төки вә с. һағғында мө'луматлар да өн плана чыхарылдыр. Беләликлә, еколокија сых сурәтдә физики чоғрафијаның саһәси олан ландшафтшүнаслыға чуғлашыр. Бунлар исә мурәккәб тәбии вә тәбии-антропоөөн саһәләр кими тәдгигат объектләридир.

Физики чоғрафија илә еколокија арасында гаршылыгы әлагәнин олмаасыни јени бир елм саһәсинин – кеөөолокијаның (ландшафт еколокијасының, јахуд ландшафтлар еколокијасының) јаранмасына кәтириб чыхармышдыр. Мүстәғил бир елм саһәси кими кеөөолокијаның мисилсиз ролу вардыр. Бә'зән кеөөолокија дедикдә кеоложи мүнитин еколокијасыны да баша дүшүрләр.

Еколокија елминин бөлмәләрини нәзәрдән кечирәркән инсан еколокијасына вә социал еколокијаја хусуси диггәт јетирмәк лазымдыр. Инсан еколокијасы комплекс фәнн олуб биосфер вә антропоөистемләрин гаршылыгы тәсири вә гаршылыгы фаалијәтинин үмуми ганунларыны өјрөнир. Антропоөистемләри бәшәријәтин бүтүн структур сөвијәләри, бүтүн адамлар гуру вә фәрдләр јарадыр. Инсан еколокијасының һәлл етдији вәзифәләрин сијаһысы фөвғаладә дөрәчәдә бөјүкдүр. Истигамәт хусуси сечилир. Бири тәбии (чоғрафи) мүнит вә онун компонентләринин антропоөистемә тәсири илә әлагәдардыр. Икинчиси, исә антропоөөн фаалијәтин өјрөнилмәси зарурәтиндән јараныр.

Бир елм кими инсан еколокијасы физики, кимја, чоғрафија, ријазиијат, тәбәәт, кеөөолокија вә с. елмләрин наилијәтләри илә әлагәдардыр. Тәсадуғи дејилдир ки, инсан еколокијасы һәмин елмләрә мөхсус олан метод, аңлајыш вә терминләрдән кен-бол истифада едир.

XX әсрин икинчи јарысында инсан мәскун олдуғу саһәни кенишләндирмәә башламышдыр. Нәтичәдә мөкәндән әләвә, узағ космик мөкән да өјрөнилмәә; тәдгиг едилмәә башланмышдыр. Инсан еколокијасы саһәсиндә тамамилә јени бир саһә – космик еколокија јаранмышдыр ки, бу да Јерин инсан тәрәфиндән идәрә олунаң пейкәрини (бир сүн'и екосистем кими) өјрөнир. Нәтичәдә һәмин системин нүвәси олан космик факторларын инсан организминә тәсири һәртәрәфли нәзәрдән кечирилир.

Бу заман космик еколокијаның марағлары тибби еколокијаның марағлары илә чуғлашыр.

Гәјд етмәк лазымдыр инсан еколокијасының мүстәғил бир истигамәти кими социал еколокијаның формалашмасы олдуғча вачибдир. Бу әһалинин социал гурунлары илә мүнит арасындағы гаршылыгы мұнасибәтләри төһлил едир. Лакин социал еколокијаның тәдгигат предмети вә онун еколожи елмләр системиндә јери мәсәләси мұхтәлиф чүр шәрһ олунар. Социал еколокијаның әсас объекти кими биоложи нөв кими инсан вә јахуд, инсан чөмијәтинин әтраф мүнитлә гаршылыгы әлагәсинин социал механизми чыхыш едир.

Инсана бир биоложи нөв кими бахан социал еколокија һәр бир ичти-маи һадисәнин биоложи әсаслары һаггында елм олан социал биолокија илә сых сурәтдә чулғашыр.

Көрүндүҗү кими социал еколокија мүхтәлиф елмләрлә чулғашараг мүасир еколожи реаллыгы тәһлил едиб, зиддијәтләри һәлл етмәкдә мүһүм јардымчы ролунда чыхыш едә биләр.

Комплек елм кими еколокија планетдә һәјатын тәшкилини өјрәнир, инсанын мөвчудлуғ шәраитини нәзәрдән кечирир. Мүасир еколожи реаллыг о гәдәр дә үрәкәчан дејилдир. Лакин һәммин реаллыга тәкчә адаптасија олунама аздыр. Ејни заманда бәшәријәти һәдәләјән еколожи бәһраны ара-дан галдырмаг уғрунда мүбаризә апармаг лазымдыр.

РӘҺИМОВ НОВРУЗӘЛИ ҺӘМЗӘ ОҒЛУ

Нахчыван Дөвләт Университети

ТӘБИӘТИ МҮҢАФИЗӘ ВӘ ДЕМОГРАФИК ПРОБЛЕМЛӘРИН ҺӘЛЛИНДӘ ҮМУМИ ВӘ ХҮСУСИ СОЦИАЛ-ФӘЛСӘФИ ЧӘНӘТЛӘРИН ВӘДӘТИ

Мүасир шәраитдә артыг глобал проблемләр бәшәријәт гаршысында өз кәскинлији илә дајанмагдадыр. Она көрә дә чәмијәтин көләкә нормал инкишафы үчүн тәбиәт-чәмијәт-инсан проблемләринә шуурлу сурәтдә јанышылмасы вә һәлә нә гәдәр ки, кеч дејил һәммин проблемләрин һәлли јолунда чидди тәдбирләр көрүлмәлидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, глобал проблемләр бир-бири илә әләгәли-дир, демографик проблемләр әтраф мүһитин чиркләнмәси проблеми илә гаршылыгы тәсирдә баш верир. Јер үзәриндә әһалинин сүр'әтли артымы тәби и сәрвәтләрдән истифадәнин, мигдаринын артырылмасыны тәләб едир ки, бу да елми-техники тәрәггинин инкишафы илә мүмкүндүр. Мүасир елми-техники тәрәггинин инкишафы, хүсусән нәглијјатын артмасы, сәнәјенин јүксәлиши, урбанизасија, әһалинин артымы илә бағлы олараг мәишәт тул-лантыларынын артмасы, кимјалашма вә с. әтраф мүһитин кәскин шәкилдә пиләшмәсинә кәтириб чыхарыр вә еколожи таразлыгын позулмасына кәти-риб чыхарыр вә еколожи таразлыгын позулмасына сәбәб олур. Она көрә дә бу проблемләр өз һәллини көзләјән чох чидди проблемләрдир вә онларын һәллине комплекс шәкилдә јанашылмалыдыр.

Тәбиәтлә-чәмијәтин гаршылыгы әләгәси заманы тәби и мүһитә нис-бәтән инсанларын фәалијәтләри нәтичәсиндә јаранан социал мүһитдә про-сесләр сур'әтләр кедир, бу да тәбиәтин ганунларынын ритмини позур. Тәбиәт ганунлары илә узлашдырылмајән инсанларын фәалијәти нәтичәдә тәбиәт вә инсанын өзүнә гаршы чеврилир. Бир чох гәдим шәһәрләрин јашајыш мәс-кәнләринин сәһралыглара чеврилмәси буна мисал ола биләр.

Белә бир нәтичәдә көлмәк олар ки, чәмијәтин јаранмасы тәбиәтин ин-кишафында принципчә јени истигамәтләрин мејдана чыхмасына кәтириб чыхармышдыр. Биосфер әсасында формалашан чәмијәтин өзү тәбиәтин бир һиссәсинә, бә'зән исә она гаршы чыхан һиссәсинә чеврилир.

Индики шәраитдә әтраф мүһитин чиркләнмәси вә демографик про-блемләр кетдикчә даһа дә актуаллашыр. Әввәлчә бу проблемләрин һәлли-нәдә хүсуси социал-фәлсәфи чәһәтләри арашдыраг. Бунлар тәби и еһтијала-

рын истифадә олунамасы илә онун мүһафизәсинин вәһдәтиндә тәзаһур едән тәбиәтә һуманист мүнасибәтин формалашмасы, тәби и еһтијатларын дүшү-нүлмүш шәкилдә истифадә олунамасындан вә онлардан истифадә заманы тәбиәт ганунларынын нәзәрә алынмасындан вә с. ибарәтдир.

Инди инсанлар гаршысында дуран ән зәрури проблемләрдән бири елмин гүдрәтина әсасланаг елә сәнәјә мөссисәләри тәшкил етмәкдир ки, һәминки онлар әтраф мүһитә аз зијан вурмаг ишина, һәмчинин тәбиәтин сағламлашдырылмасы ишишә хидмәт етсин.

Еколожи проблемин һәлли һазыркы шәраитдә еколожи давранышын низамлајычысы олан еколожи шуурун бәргәрар олмасындан билаваситә асылдыр.

Еколожи вә һәмчинин демографик проблемләрин һәллиндә бүтүн дүнја дөвләтләринин биркә сә'ји лазымдыр вә инди артыг бу тәдричән баш вермәкдәдир.

Демографик проблемләрин һәллиндә исә әсас мәсәлә социал-игти-сади аминләрдир, јә'ни сәнәјенин инкишафы, мәдәнијјәт, урбанизасија сәви-јәси вә с-дир. Үмумијјәтлә, демографик һадисәләри анчаг әһалинин инки-шафынын ичтимаи инкишафла бүтүвлүкдә гаршылыгы әләгәдә бахылмасы заманы дәрк етмәк олар.

Демографик просесләрин һәллиндә еколожи прогнозлар бәјүк рол ој-надыгы кими еколожи проблемләрин һәллиндә дә демографик прогнозлар чох мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Ејни заманда истәр еколожи, истәр сә дә демографик проблемләрин һәллиндә үмуми чәһәтләрдән бири дә јүксәк технолокијаја әсасланан күчүл игтисадијјатын мөвчуд олмасыдыр.

Бир сыра јерләрдә әһалинин социал-игтисади шәраитинин јахшылаш-дырылмасы илә, әмәк еһтијатларындан дүзкүн истифадә етмәклә урбаниза-сија просесинин гаршысына алмаг олар. Бу да шәһәрләрдә әтраф мүһитин чиркләнмәсинин гаршысынын алынмасында әсас шәртләрдән бири кими чыхыш едә биләр.

Глобал проблемләрин кетдикчә кәскинләшдији бир дөврдә бәшәријә-тин хилас јолу инсан тәфәккүрүнүн дүнјанын инкишаф перспективинә ағыл, зәка истигамәтиндән бахмага јөнәлдилмәсидир.

БАҒЫР БАБАЈЕВ, МЕНПАРӘ БАБАЈЕВА

Нахчыван Дөвләт Университети

XX ӘСР АЗӘРБАЈҶАН ДЕМОКРАТИК ФИКРИНДӘ ШӘХСИЈЈӘТ АЗАДЛЫҒЫ, ҺҮГУГ БӘРАБӘРЛИЈИ ПРОБЛЕМИ

Шәхсијјәт азадлыгы, һүгүг бәрабәрлији проблеми АзәрбајҶан демо-кратик фикир нүмајәндәләринин јарадычылыгында даһа јүксәкләрә галды-рылан, ғырмызы хәтлә кечән бир идеја иди. Бу идејалар демократик һүгүг вә азадлыглар һаггында биткин фикирләрлә даһа дә зәнкинләшмишди. Он-лар чохәсрлик керилкпләрдән узаг дајанан шәхсијјәтин – инсанын азадлыгы проблемини ирәли сүрүрдүләр ки, бу да чәмијјәтдә инсана, онун тарихи дәј-ишдиричи ролуна јени, мүтәрәгги бир бахыш иди. Онларын јарадычылыг илһамы башдан ајагадәк белә бир инсана гајгы руһунда иди. Онлар бу инса-нын-шәхсијјәтин үлви вәтәндашлыг дујуғларыны ојатмасы, онда Вәтәнә, хал-

га баглылык və мөһəббət һисслəрини даһа да күчлəндирмəјə чалышыр, она илһам верир, жүксəк пафосла тəрəннүм едирди. Онларын əдəби-бəди-фəлсəфи жарадычылығлары белə бир ғайы илə жүклəниши ичтимай мəнəна дашыйр, инсан шəхсијəтинин социал мийјəти, ичтимай мүйитдə, чəмијəтин инкишафында вə тарихи тəрəггидə онун апарычы ролу проблеми мүйүм јер тутурду. Өлкəдə социал зиддијəтлəрин даһа да кəскинлəшдији бир шəрайтдə онлар үмүмдемokratик идеаллара сəдагəтлə хидмəтлə етмəклə јанашы, бу идеаллары мұдафиə едир, һəм дə онларын реаллашмасы уғрунда мұбаризə апарырдылар.

XIX əсрин сонларындан XX əсрин əввəллəринəдə олан дөврдə Азəр-бајчан демократик фикринин нүмəјəндəлери халгын азадлыгы идејалары тəрəннүм едэрək, истисмарын вə зоракылыгын истəнилən формасына гаршы чыхараг, өзүндən əввəlки идеја сөлəфлəринин бахышларынын ифадəчиси кими, онлары инкишаф етдириб даһа да зəнкинлəшдирирдилər. Бу мұбариз јолда онларын идеја ирси дөнмөдөн, жүксələn хəтлə кетмиш, јенилəшмиш, јени идејаларла зəнкинлəшмиш, социал фəаллыгы, сијаси вə тəнгиди кəскинлији артмышды. Сон нəтичəдə исə чəрəјан едөн ингилаби мұбаризэлəр дөвүрүнү мəнəви ифадəsi, гиймəти олмушду.

Онлар чəмијəтдəки əдалəтсизликлəрə гаршы үсјан едир, бүтүн инсанларын һүгүг бəрəбэрлијини тəрəннүм едир, чəмијəтин объектив инкишаф ганунлары илə јаранан јенилији тасдиглəјир, əзилəнлəрин дөвранынын кəлмəси, гəфлəтдэн айылыб кəзлəрини ачмасындан, фəлєлєн чəркинин тəрсине фысрланмасындан горхуја дүшəнлəri силкəлəјирдилər вə бу азадлыгын, бəрəбэрлијин, тəрəфдары кими мүйтлəгийјəт, деспотик идарəчилик режиминдə чəмијəтдə һər чүр ичтимай бəлаларын тэрəдичиси олан азадлыг вə демократијанын гəддар дүшмəнлəрини «микроблар» һесаб едиб, онлардан гуртулуш јолуну кəстəрирдилər. Ч.Мəммəдгулузадə јазырды ки, «гəринөлэрлə миллəтимизин ширин чанына милјонларча ач микроблар дарашыб ганыны сормаглдадыр вə мəһз бу һəшəратдыр миллəти хəстə едөн... лазымдыр микроблары миллəтин бəдєниндэн кəнар етмəк!» (1, III, 290).

Инсанын шəхсијəт азадлыгыны, һүгүг бəрəбэрлијини буховлајан чə-һалəтин, мəнəви эталəтин боғучу, гаранлыг мүйитиндə миллəтин тезликлə хиласы вə ничаты үчүн реалистлəр ингилаба, романтиклəр елмə, маарифə ничат јолу кими бахырдылар. Ч.Мəммəдгулузадə јазырды: «Ничат, ничат демəклə ничат јолу өз-өзүнə тапылмаз! Мүйтə-мүйтə «ничат», «мəктəб» демəклə фатыја туман олмаз!» (1, III, 209).

Артыг дөвран дəјишмəјə башлајырды. Русија империјасында јашајан халглар мəнəви көлєликдэн вə əсарəтдэн хилас олмаг уғрунда мұбаризэлəрə атылырды. «Бу бир заманды ки, үмүмиллəт индијə гəдər агзы, дили јох бир гул кими јашадыгыны анлајыб, бундан сонра да елəчə јашамајачагыны гəтти сурəтдə е'лан едибди» (2, III, 172).

Шəхсијəт азадлыгынын тəминатчысы олан азад, демократик чəмијəтлəрдə дөвлəт бүтүн өлкə вəтəндашларынын һүгүг бəрəбэрлијини тəмин едир. Белə чəмијəтлəрдə «һər кəс өз һүгүгуну вə өзкəнин һүгүгуну таныјыб, өз һүгүгуну мұдафиəјə гадир олмагы илə, өзкəнин һүгүгуна тəчəвүз етмəјə гүдрəтсиздир» (2, IV, 188).

О дөврдə Русија империјасында Азəрбајчан да истибад режиминин агры-ачылары илə нəфəs алырды, она кəрə дə бурада шəхсијəт азадлыгын-

дан сəһбət кəдə билмəзди. Бир чох халларда демократик фикирдə шəхсијəт азадлыгы проблеми Вəтəнин азадлыгы, Вəтəнин талєји илə бағлы кəтүрүлүрдү. Чүнки јалгыз азад Вəтəндə инсан-шəхсијəт азадлыгы мүмкүн ола билерди. Јалгыз белə мəмлəkəтлəрдə јашајанлар азад вəтəндашлар ола билəрдилər. Белə чəмијəтлəрдə шəхсијəт азадлыгы вə шəхсијəтин тохунулмазлыгы ганунла горунур, о, һər чүр тəзијлəрдən вə мəһрумијəтлəрдən узаг дајанырды. Чүнки бурада «кимсə кимсəјə тəррүз етмəз, һər кəс бəјүк олсун, кичик олсун, бир мигдарда сəрбəстдир. Бир шəхсин истифадə етдији һурријəт дикеринин дəхи пайдыр» (2, IV, 185).

Демəли, азад, демократик чəмијəтдə шəхсијəт азадлыгы вə шəхсијəтин тохунулмазлыгы ганунла горунур, мұһафизə едилир. Ч.Мəммəдгулузадə јазырды ки, «чүнки азад мəмлəkəтдə јолунан кечəнə бир сөз демəк олмаз» (1, IV, 27).

Романтиклəр доғма вəтəнин азадлыгы вə истигғалијəтини, вəтəндашларла шəхсијəт азадлыгы, һүгүг бəрəбэрлији верилмəсинин тəрəннүмчүсү, аловлу вəтəнпəрвэрлəр едилər. Онлар ингилаби мұбаризэлəр дөвүрдə јашадығлары чəмијəтдə бүтүн жарадычылығлары боју һеч заман талєјинə биканə гала билмəдиклəri үлви, бəшəri варлыгын – инсанын мəһкум олдуғу бу гаранлыг мүйитдə чəкдији изтираблары, мəнəви сыхынтылары горхмадан, чəкинмэдэн тəсвир едирдилər. Онлар бу гаранлыг мүйитин бир күн сонə јетəчəјини, инсанларын хошбəхт кəлəчəјə гошуачагыны мүйтə верирдилər вə инанырдылар ки, инсанын шəхсијəт азадлыгыны, һүгүг бəрəбэрлијини тəмин едөн чəмијəтин гурулмасы мүмкүндүр. Онларын эн бəјүк идеалы азад чəмијəт вə орада јашајан вəтəндашын шəхсијəт азадлыгы иди. Инсанын шəхсијəти азадлыгынын мөвчүд чəмијəтдə мүмкүн олмадыгыны кəран романтиклəр реал керчөклијин шəхсијəт азадлыгына чəпəр чəкдијини, инсанын шəрəф вə лəјагəтини алчалтдыгыны, əздијини, онун фикир вə дүшүнчэлəрини буховладыгыны кəстəрир. Она кəрə дə белə бир мүйитдэн реал керчөкликдəки чəмијəт һəјатындан узаглашыб, бəзэн эн бəјүк идеал һесаб етдиклəri шəхсијəт азадлыгы ахтарышы илə башга бир сəмтə – «асиманлара, һагга доғру» үз тутурдулар, азад алəмлəрə учмаг, жүксəлмəк һаггында дүшүнүрдүлэр. М.һади буну «эн бəјүк амалы» саяырды:

Усцајдым мən о мүйлла чəһанлар!

Јүксəлмəк эн бəјүк амалын асиманлара! (3, I, 55)

Инсан талєјинə биканə гала билмəјən романтиклəр бүтүн инсанларын һүгүгча бəрəбэрлији идејасыны ирəли сүрүр, ана тəбиəтдə һамынын азад вə бəрəбэр јашадыгыны вургулајырдылар. Тəбиəтчə азад доғулуб, азад јаранан, азадлыг ентираслары илə чошан инсан һəтта азадлыгдə өлмəји əсарəтдə јашамагдан үстүн тутурду. Һ.Чавид јазырды: «мənлијими сатмаг, əсир олмаг истəмəm... Əсарəт зəнчиринə бағланмаг, о мүйлəввəс гејди чəкмəјə разы олмајырам» (4, IV, 263).

Əдəбијат

1. Чəлил Мəммəдгулузадə. Əсəрлəri. Алты чилддə. I-IV чилдлэр. Ба-кы, Азəрнəшр, 1983-1985

2. Үзејир һачыбəјов. Сечилимиш əсəрлəri. Баки, «Јазычы» 1985

3. Мəһəммəd һади. Сечилимиш əсəрлəri. Биринчи чилд. Баки «Елм»

1978

4. һүсєјн Чавид. Əсəрлəri I-IV чилдлэр. Баки «Јазычы» 1982-1985

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ ВӘ МӘ'НӘВИ ТӘРБИЈӘ

«Бәдбәхт о халгдыр ки, кечмишиндән ибрәт көтүрмүр, јалныз бу күнү илә јашајыб кәләчәк милли стратегија амаллары барәдә фикирләшмир» - бу сөзләр сијасәттә мәшһур олан прагматик Бисмарка мәхсусдур. Бисмарк сијаси фикирләрини давам етдирәрәк јазырды ки, халгын бөјүклүү онун сајча чохлуғунда дејил, амаллары уғрунда бирләшә билмәк бачарығындадыр вә бурасы да данылмаздыр ки, халг јүксәк идејалары бөјүк шәхсијәтләринин симасында көрәндә даһа тез бирләшә билир, бу бирлик сарсылмаз олур.

1993-чү илдән үзү бәри мөјјән сијаси сабитлик, дахили сијаси ком-промисс, халгын өз президентинә, өз бөјүк шәхсијәтинә инамы Бисмаркын фикирләри илә нечә дә үст-үстә дүшүр. Доғрудан да «Шәхсијәти олмајан халгын милли азадлығ вә идејалар уғрунда мүбаризәси агласығмаздыр. Чүнки халг әввәлчә шәхсијәт әтрафында бирләшир, сонра өз азадлығы, елә бил мүстәғиллији уғрунда мүбаризә апарыр.

Кәләчәк милли-стратежи, мә'нәви-сијаси амаллар һаггында дүшүнән-дә исә ән әввәл кәләчәк нәслин милли идејалар мә'нәвијатымыза уғун камил инсан кими јетишмәси әсас вәзифә кими гаршымызда дурур.

Платон Академијасынын һапысына «өзүн-өзүнү дәрк ет» кәламы јазылмышдыр.

«Өзүн-өзүнү дәрк ет ки, Аллаһы да дәрк едә биләсән». Бу дејилмиш кәлам инсан мә'нәвијатынын рәмзидир. Мә'нәвијат исә инсанын дахили кәзәллијидир. Онун инсанлығ бәзәјидир.

Инсан јер үзүндә илаһинин ән ишығлы варлығыдыр. Инсандә вичдан хофу онда аллаһын ишығыдыр. О ишығ инсанын алһында көрүнүр.

Инсан мөһкәм, јахшы бүтөвләшмиш јер үзүндә дајанан тәбиәтин бүтүн гүввәләрини өзүндә бирләшдирән вә онлары чана кәтирән, шуа кими сачды-ран һәгиги чисмани инсандыр.

Бу мунасибәтлә К.Маркс јазырды: Инсан маһијәти бир фәрдә мәхсус абстракт бир шәј дејилдир, инсан маһијәти өз керчәклијиндә ичтимаи мунасибәтләрин мәчмусудур.

Инсан мә'нәвијаты көрмәдә, көтүрмәдә, сечмәдә камилләшдирир. Инсан өз дөврүнүн объектив ганунларынын дәриндән дәрк едир, мүдрик олур, узагкөрән олур. Тарихи һадисә оlanda тарих мејданына чыхмағы бачарыр.

Италјан сијаси јазычысы Леонардо Шаша «Сијасәтчиләр вә шәхсијәтләр» әсәриндә јазыр: «Бөјүк сијасәтчиләр демәк олар ки, һамысы бөјүк шәхсијәтләрдир. Лакин сијасәтләр вә јәни заманда дәвләт гуручулуғу илә мәшһул олма исә аз-аз сијасәтчијә нәсиб олуб. Әслиндә белә шәхсијәтләр фәвғал инсанлардыр». Мән Италјан јазычысынын фикрини бир гәдәр дәгигләшдирмәк истәјирәм.

Чох аз сијасәтчијә нәсиб олур ки, дағылмыш, тар-мар едилмиш, сијаси хәтти илә фәалијәт бирлијини хатырладан мөмлөкәтә саһиб дуруб ғыса заман ичиндә вәтәндаш муһарибәсинин гаршысыны алсын, дәвләт чеврилишләрини јатыра билсин, Азәрбајчаны һәрби полигона чевирмәк баһасына да олса һакимијәтә кәлмәк истәјәнләри јериндә отуртсун, Ермәнистанла муһа-

рибәдә атәшәкәсә наил олуб, ганлы дөјүшләри данышығлар столу архасын-дакы мүкалимләрлә өвәз етдирмәјә наил олсун, Азәрбајчанын һагг сәсини дунјаја јайыб Лиссабон саммитиндә 52 дәвләтдән сијаси дәстәк алан өлкәда-хили сабитлијә наил олсун, игтисади тәнәззүлүн гаршысыны алсын вә с. вә и.а.

Шәхсијәтин фәалијәт чәрчивәсини сон нәтичәдә тарих мөјјән едир. һеч бир хадим, һәтта ән көркәмли шәхсијәтләр белә бу чәрчивәдән кәнара чыха билмир.

АБШ-да Чорч Вашингтон, Алманијада Аденауер, гардаш Түркијәдә Мустафа Камал Ататүрк, Азәрбајчанда исә һ.Әлијев тарих сәһнәсинә бу чүр кәлди. Бу тарихи зәрурәт иди. Онун кәлмәсинә тарих шәраит јаратды.

Гур'ан кәламлирыннын бириндә һ.Мөһәммәд дејирди: «Мән әрәб дунјасына әхлағ кәтирдим». һ.Әлијев дә тарихи бир заман кәсијиндә өлкәми-зә сүлһ, сабитлик, раһатлығ вә ән әсасы милли өзүндәрк, азәрбајчанчылығ кәтирди. һ.Әлијев лап кичик јашларындан зәһмәтә гатлашмышдыр. Түкән-мөјән әмәк онда түкәнмәз гүввәләр јаратмышдыр. Бөјүк дөврләри бөјүк шәхсләр јаратмырлар, әксинә һәмин дөврләр шәхсијәтин исте'дад вә дуһа-сылнын јетишмәси, өзүнү кәстәрмәси үчүн әлverişли шәраит олур. Көркәмли шәхсијәтләри, гәһрәманлары халг тәрбијә едир. Тарихи муһит шәхсијәти јетишдирир. Ону тарих мејданына атыр. Тарихдә о, таныныр тарих ону сы-најыр.

Мөһз президентимизи тарих сынады, дунјада танытды, өлкәмизин тапданан нүфузу өзүнә гәјтарылды.

Бөјүк Франса Буржуа ингилабы олмасајды, нә Франса, нә дә дунја, нә Сен Жүстдән, нә Робертспјердән, нә дә Наполеондан хәбәр тутмазды.

Мөһз халгымызын гејрәтли оғлу һ.Әлијевин тарих мејданына чыхмасы да халгымызын олум вә ја өлүм гаршысында галдығы заман илә бағлыдыр. Тарихи шәраитдә һ.Әлијеви башга бир хадим дә өвәз едә биләрди. Лакин о, һ.Әлијевин «јеришини» јеријә билмәздә, тарихдә онун ојнадығы ролу ојнаја билмәздә. Бунун ән бөјүк сәбәбләриндән бири һ.Әлијевин шәхси нүфузунда вә јүксәк мә'нәви зәһмәтиндә, јүксәк сијаси чевиклијиндә јаратдығы рәнкарә-нк әхлағи вә сијаси муһитдә өзүнү кәстәрмәји иди.

Шәхси нүфуз ичтимаи фәалијәти илә бирләшәндә вәһдәт тәшкил едир. Бөјүк өндәр Мустафа Камал Ататүркүн шәхсијәти, түрк тарихиндә ој-надығы рол буна әјани сүбутдур.

Билдјимиз кими, Ататүрк әввәлчә Османлы империјасына сәдагәтлә хидмәт едән бачарығы бир забит идисә Анадолунун, түрк милләтинин тәлеји тәләб етдикдә ағыр сынағлар гаршысында һәмин кенерал түрк халгынын мудафиәчиси олду. һәрмәтли президентимизин тарих мејданына чых-масы тарихи зәрурәтдән јаранды, ону халг чағырды, сонра халгы өз арха-сынча апара билди, һәтта Гафғаз белкәсиндә белә сүлһ јаратмаға наил ол-ду.

Мөһз президентимизин Бејнәлхалг Ататүрк сүлһ мукафатына лајиг көрүлмәси бунун мәнтиги нәтичәсинә парлаг сүбутдур.

Һ.Әлијев нәинки инди, һәтта ССРИ мөканында оlanda белә халгымы-зын, милли шуурунуун, мәдәнијәтимизин, милли гүрүр вә мәнлијимизин јүксәлиши наминә өлчүјөкәлмәз ишләр көрүшдүр. Јадынынздајарса, вахти-лә о, Сијаси Бүрә ичласларынын Болгарыстандакы түркләрин зорла болгар-

лашдырылмасы истигаметиндә Тодор Живковун жүртдүү сойгырымы сijasә-тинә гәти е тиразыны билдирмәкдән чәкинмөшүбир.

Азәрбајчанын көркәмли сijasи хадими, јазычы, доктор Н.Нәриманов һаггында 1990-чы илдә нә гәдәр зиддијәтл фикирләрә, һаглы-һагсыз һүчум-лара бахмәјарәг, президентимизин мә'нәви рисгинә нәтичәси иди ки, Н.Нәримановун тарихдә, ичтимаи-сijasи фикриндә ојнадыгы ролу гijмәтлән-дирди. һ.Әлијев тарихи шәхсийәтләримизи, мәдәнијәт хадимләримизи ре-прессиялардан горујуб сахламышды, онлара һејкәлләр гәјдурду, онлар һаг-гында әсәрләр јаратмаг үчүн имканлар јаратды. О, доктор Нәриманов «Улдузлар сөнмүр» филминин чәкилмәсини Москва сензорларынын гәјда-сындан хилас етмишдир.

Азәрбајчан әдәбијатына «Јанар үрәк», «Идеал» кими әсәрләр бәхш етмиш, «Доктор Нәриманов» филминин сәнари мүйәллифи халг јазычысы Иса һүсејнов јазыр: Докторурузун јубилејини гәјд етдијимиз күнләрдә халгы-мыз билмәлидир ки, мәним өзүмүн, доктор Нәриманын варисләриндән бири-нин, саламат галыб бу күн халгыма доғру сәз сачдырмағымын сәбәбкәри да һ.Әлијевдир. Филмин Азәрбајчан вариантыны јандыран хәстә милләтчиләр билмәлидирләр ки, нә доктор Нәриманов өлүб, нә һ.Әлијев, нә дә И.Һүсејнов. Кәр Иса һүсејнов кими јүксәк, милли руһа малик олан устәд јазычы дөвләт башчысыны белә гijмәтләндрирсә бу президентимизин, милләтимизин мә'нәвијатына, милли мәнлик шүүрунун јүксәлдилмәсинә вәтән гаршысында олан мә'нәви борчуна ишәр дејилми?

Јахуд, нәширијатлар һүсејн Чавидин ажры-ажры әсәрләрини нәшр ет-дирмәјә белә чәсәрәт етмәјәндә һәјдәр Әлијевин тәшәббус илә онун чәсә-ди узаг, сојуг Сибирдән Азәрбајчана кәтирилмиш вә шаирин вәтәниндә бәјүк тәнтәнә илә илә дәфн едилмишдир. һәм дә унутмаг лазым дејил ки, о заман Сов.ИКП Сijasи Бүросу үзвлүјүнә наimizәд һ.Әлијевин белә бәјүк мәнәббәт-лә јашадыгы Чавид өз әсәрләриндә социализмин, совет гурулушунун хәјринә бир сәз дә демәмиш, әксинә һәјатынын сонуна гәдәр түркчүлүк, милләтчилик идејаларынын тәрәннүмчүсү кими танынмышды. О режим шәраитиндә һәр һансы сijasи хадимин карјерасына сон гоја билчәк белә горхулу аддым илә јалныз милли дујуларла јашајан, милләтнин дәрин мәнәббәтлә севән, зәнк-ин мә'нәвијат саһиби олан һ.Әлијев шәхсийәти ата биләрди.

Халглар достлуғу, башга халгларын мәдәнијәтинә һөрмәт вә еһтирам һ.Әлијев мә'нәвијатынын вачиб элементләриндән биридир.

О, Москвада Фүзулијә һәср олунмуш тәнтәнәли јығынчагда дејирди: «Мән бураја рус халгына, москвалыларын Азәрбајчан халгына бәсләдији дәрин еһтирам һисси илә кәлмишәм. Бу һиссләр бизи бир-биримизлә бир-ләшдирир. Кечмиш заманларда бизи бирләшдирмиш олан вә бу күн дә бир-ләшдирән достлуға көрә миннәтдарам».

Һ.Әлијев бүтүн көрүш вә чыхышларына, давраныш вә фәалијәтинә чох бәјүк һәссаслыгла јанашыр. О, һәмишә бәјүк һиссләрлә јашајыр, бу күн дә, онда олан кәскин нитг, мүдриклик зәһми сijasәт адамларыны һејрәтә кәтирир.

Мә'нәви сәрвәт саһибләринә бәјүк гајгы кәстәрән һ.Әлијев мә'нәви сәрвәтләрин фәлсәфәсини нә гәдәр дәриндән дујдугу, она дүнјәви ичтимаи мәс'улијәт бәсләдији бариз шәкилдә кәстәрдири.

Халгын мә'нәви тәрбијәсиндә инчәсәнәтин, онун ән бәјүк голу олан рәссамлығын өнәмли ролуну диггәт мәркәзинә чәкән, Азәрбајчан рәссамлығ тарихиндән кениш бәһс едән һ.Әлијев халг рәссамы С.Бәһлуладәнин анадан олмасынын 85 иллијинә һәср едилмиш тәнтәнәли јубилеј кечәсиндә сөј-ләдији нитгиндә дејирди: «Сәттар Бәзлулада јарадычылыға классик услуб-дан башламыш, онун өзүнәмәхсус, өз алмадн, өз дунјасына, өз фәлсәфә-синә бир рәссамлығ јолу кечмишдир. Инчәсәнәтимизи зәнкнләшдирмиш-дир».

Халгмыз дүнја мәдәнијәт хәзинәсинә бәјүк шәхсийәтләр, дүнја сиви-лизасijasына дәјәрли мә'нәви сәрвәтләр бәхш етмишдир. Бу дәјәрли сәр-вәтләрин зәнкнләшмәсиндә вә горуноб сахланылмасында, бүтүн дүнјада нүмајиш етдирилмәсиндә Президентимизин әмәји бәјүкдүр. Онун мөвланә Фүзули, Шәјх Низами, Үзејир һачыбәјов, Ч.Чаббарлы, һүсејн Чавид, М.Чәлил, С.Вургун, М.Араз кими даһиләрин јубилејләринин «Китаби – Дәдә Горғуд» епосунун 1300 иллијинин кечирилмәси өлкәмиздә елм, мәдәнијәт вә мә'нәвијат саһәсиндә гајгынын тәзаһүрүдүр, милли өзүндәркимиздә бәјүк тарихи һадисәдир.

Бу тәдбирләри президентимиз өзү «мә'нәвијат ахшамлары» аланды-рыр вә дејир: «Һеч јердә мә'нәвијаты бу гәдәр дәриндән дәрк едә билмәз-сән... Чүнки бү күн мәдәнијәтимизин, әдәбијатымызын бәјүк нүмунәләри сәсләнди, чанланды, көзүмүз өнүнә кәлди вә биз өзүмүз-өзүмүзү бир даһа гijмәтләндрдик, таныдыг.

Бу чәтин вәзијәтдә бунларын кечирилмәси асан бир иш дејилдир. Он-ларын јүксәк сөвијәдә кечирилмәсинә аңчаг чох һөрмәтли президентимиз наил ола билди. Доғрудур, бә'зи мұхалифәт, мөтбуат нүмајәндәләри буну өз јанлыш ағыллары вә аршыңлары илә өлчүрләр. Ганына, иллијин гәдәр мил-ли олан, милләтимизин атасы сајылан бунларын һамысынын ән бәјүк сәбәби президентимизин даһили аләмнин һөкмү, онун халгмызын елминә, мә'нәвијатына бағлылығы иди. Бу онун мә'нәви-фәлсәфи мүдриклијиндән кәлән зәрурәт иди. Бу индики шәраитдә президентимизин сijasи фәалијә-тиндә сәбәблә бәһанәни чәсәрәтлә ајыра билмәси илаһи тәрәфиндән хал-гымыза бәхш едилән гәдәр гисмәти иди. О, һәлә ССРИ Назирләр Советинин мұавини оlanda имкан јаранан кими өлкәмизин бүтүн итисади социал мәдә-ни маариф, тибби-инчәсәнәт саһәсинә чәсәрәтлә хидмәт кәстәрә билирди.

Һ.Әлијев Түркиядә Фүзулинин 500 иллијинә һәср олунмуш тәнтәнәли јубилеј мәрәсиминдә сөјләдији нитгиндә дә дејирди: 500 илди ки, халгла-рымыз Мәһәммәд Фүзулинин әсәрләриндән илаһм алараг, бунларын тә'сири алтында јашајыб јарадырлар, өз мә'нәвијатларыны өз мәдәнијәтләрә илә јашадырлар.

Ч.Мәммәдгулузадә анадан олмасынын 125 иллијинә һәср олунмуш тәнтәнәли јубилејиндәки нитгиндә һ.Әлијев Ч.Мәммәдгулузадә дүһасына бәјүк еһтирам кәстәрмиш, Азәрбајчан халгынын милли ојанышында, милли шүүрунун формалашмасында «Молла Нәсрәддин» журналынын ролундан данышараг, Мирзә Чәлилин јарадычылығында Азәрбајчан халгынын дили-нин, милли руһунун ичкишафына бәјүк гijмәт вәрирди.

О, фикрини давам етдирәк кәстәрмишдир ки, «Өлүрә» әсәри илә таныш оланлар, орадаки диалоглара баханда әсәрдә олан мә'нәви күчүн фәлсәфәсинин нә гәдәр кәскин олдуғуну дујарлар. Бу күн дә бә'зи адамла-

рымызда бу мәнәви шикәстлик давам едир. һәтта онлар халгымызын башына кәтирдикләри мүсбәтдән утаныб хәчаләт чәкмирләр.

Онлар мәнәвијатымыза, сијасәтимизә чох зијан вурур, гардашына, достуна, милләтинә, халгына, торпагына хөјанәт едир.

Белә мәнәви өләнләрин бир күн виңданы ојана чаг, онлар халг гаршысында о гәдәр мәнәви әзаб чәкәчкәләр ки, анчаг өзүнүн лүзумсуз олдуğunu дәрк едиб, өз-өзүнү өлдүрәчәк, ја да халгымызын, гачынларымызын бәд дүасы онлары мәнәви өлүмә мәнқум едәчәкдир.

Халгымызын тәлејүклү сынаг күнләриндә президентимизин елмә, инчәсәнәтә, сәнәтә, үмумијәтлә, мәнәвијәтә вердији жүксәк гижмәт онун өзүндә олан истә'дадынын, шәхси-мәнәви өзәмәтинин тәһәссүмүдүр.

Бу јахынларда президентимизин бир груп јазычыларла апардыгы сөһбәти халгын, аглы башында олан һәр бир адамын нә гәдәр сијаси вә мәнәви нараһатлыгыларыны арадан галдырды, инсанларда кәләчәјә инам јаратды вә халгымыза президентимизин һәјатында инсаны һейрәтә кәтирән елә анлары анлатды ки, бунлар бир даһа президентимизә гаршы халгын рәғбәтини гатгат артырды.

Һөрмәтли президентимиздә олан Танры истә'дадынын нишанәси вар, Онун хәлгилијини, ешгини, сијаси әхлагыны, мәрифәтини, халгымыз жүксәк гижмәтләндирдијинә көрә, онун алһына дүшән танры ишыгы чоһалмыш вә өз халгынын һәјатына да ишыг, нур сачмышдыр.

РӘНИМОВ МӘММӘДӘЛИ ҺӘМЗӘ оғлу

Нахчыван Дөвләт Университети

ҺӘРБИ ВӘ ФИЗИКИ КАМИЛЛИЈИН ТӘШКИЛИНӘ ДАИР

Мә'лум олдуғу кими һәр һансы бир ордунун жүксәк дөјүш һазырлығына малик олмасы үчүн әсас амилләрдән бири дә һәр бир дөјүшчүнүн жүксәк физики һазырлығы малик олмасыдыр.

Рус империясынын дағылмасы вә бирдән-бирә јүз илләрлә әсарәтдә олан Шимали Азәрбајҗанын индики дүшдүјү вәзијәт, хаин гоншуларымызын тәчавүзкарчасына торпагларымыза көз дикмәси вәтәни горуја билчәк жүксәк дөјүш һазырлығына вә психоложи һазырлығы малик орду төләб едир.

Түрк халгынын бөјүк оғлу Гази Мустафа Камал Ататүрк демишдир: «Милләтин истиггалы төһлүкәдә олдуғу заман милләт өз ордусуну өз јардыр вә гуртулуш уғрунда ахыра гәдәр ганын төкмәк јолуну гәбул едир».

Лакин милләт жүксәк дөјүш һазырлығына малик орду јарада билмәси үчүн физики камиллијә чатмыш огуллара малик олмалыдыр. Јүксәк физики камиллијә чатмаг исә узун илләр вә дүзкүн гурулмуш тә'лим-тәрбијә системи төләб едир. Бизин индики нәслин јетишдирдији дөврдә исә «Совет физики тәрбијә системи» јетилән систем дөврүн төләбләринә чаваб верәчәк сәвијәдә олмамашдыр.

Бүтүн саһәләрдә олдуғу кими физики тәрбијә саһәсиндә дә милли учгарларла мәркәз арасында көскин фәргләр јарадылмышдыр. Милли учгарлар, о чүмләдән Азәрбајҗан Республикасы идман базалары вә идман аваданлыгылары илә һәддиндән артыг пис төһчиз едилмиш вә әһалинин бөјүк әксәријәти сүнји шәкилдә физики тәрбијә просесиндә узаглашдырылмыш,

идман ишчиләри дә башга саһәләрдә олдуғу кими шиширтмә рәғәмләрлә чәмијјәти алдатмаға мәчбур едилмишдир.

Бүтүн бу айрысәчиликләрин нәтичәләри исә өзүнү жүксәк мигјаслы ја-рышларда бүрузә вермишдир.

Совет дөвләтиндә халг тәсәруруфатында планларын өдәнилмәси өнә, инсан амили исә арха плана чәкилдијиндән Азәрбајҗанда да республика рәһбәрләри бәдән тәрбијәси вә идманын күтләви инкишафы мәсәләсинә дырнагарасы баһмыш, демәк олар ки, физики тәрбијә иши башлы-башына бурахылмышдыр.

Халг тәһсил системиндә демәк олар ки, бүтүн орта, орта ихтисас вә али мәктәбләрдә физики тәрбијә иши гәнәәтгәхш дејилдир. Она көрә дә индији гәдәр кәнчләримиз «Совет ордусу сәраларына индији гәдәр һәрби хидмәтә чағырыларкән онларын физики чәһәтдән зәиф олмалары бәһанә едилмиш вә кәнчләримиз әсасән һәрби техникаја вә мүасир силаһлара ја-хын бурахылмамаш, әмәк баталјонларында хидмәт етмишләр. Баһмајараг ки, һәммин физики чәһәтдән зәиф кәнчләрин улу бабалары дүнјаны вә гәһрә-манлары илә ләрзәјә салан Короғлу, Бабәк, Шаһ Исмајыл Хәтаит вә дикәр чәнкавәрләрдир.

Шимали Азәрбајҗан Республикасынын мүстәгиллијә наил олмасы вә өзүнүн мүстәгил милли дөвләтини гурмаға башламасы дөвләтин әсас атри-бутларындан бири олан тәкмил милли ордунун олмасыны төләб едир. Азәр-бајҗан түркләри өзүнүн гәдим әһнәләрини өзүнә гәјтәрмәли вә вәтәни мүдафиә етмәк гәбилијјәтинә малик күчлү орду јаратмалыдыр.

Ахы биз түркләр һаггында белә дә бир кәлам вардыр. «Еј түрк өзүнә гәјйт, сән өзүнә гәјяданда күчлү олурсан». Республикамызын индики вәзијә-ти физики тәрбијә саһәсиндә дә биздән өзүнә гәјыдышы, бабаларымызын севимли пешәси сајылан ат минмәк, гылыч ојнатмаг, күләшмәк, силаһдан атәш ачмаг кими идман нөвләрини инкишаф етдирмәји төләб едир.

Азәрбајҗанын индики вәзијәти, о чүмләдән, Нахчыванын чоғрафи мөвгәји әһалидән жүксәк физики һазырлыг вәтән гәјрәти вә һәрби һазырлыг төләб едир. Чүнки бизим һәр биримиз һәр ан силаһа сарылыб вәтәнин мүдафиәсинә галхмалы оларыг. Она көрә дә инди физики тәрбијә системи елә гурулмалыдыр ки, мәшгул оланлар һәм дә һәрбчи бачарыгы вә вәрдиш-ләрә јијәләнмиш олсун. Инди әсасән тәтбиғи идман нөвләриндән олан әл-бәјаха дөјүш техникасынын, күләшин мүхтәлиф нөвләринин, атычылығын, јүнкүл атлетиканын техники идман нөвләринин, үзкүчүлүјүн өјрәдилмәси өн плана чәкилмәлидир. Бу идман нөвләринин инкишаф етдирилмәси исә дөв-ләт органларындан күчлү мадди техники базалар јарадылмасыны төләб едир.

Индики шәраитдә республикамызда әһалинин физики һазырлығынын тәшкили мәнчә әсасән ики истигамәтдә апарылмалыдыр. Биринчиси, кон-крет шәраитин төләбләринә ујғун олараг әһалинин һәрби мүкәлләфијәтли һиссәсинин физики вә һәрби һазырлығынын нисби тәшкили. Икинчиси тәһ-сил системи вә кәнчләр вә идман назирлијинин хәтти илә әһалинин күтләви шәкилдә жүксәк физики вә һәрби һазырлығына наил олмаг.

Биринчи форманы һәјата кечирмәк үчүн республиканын һәрби комис-сарлығы васитәси илә әһалинин һәрби мүкәлләфијәтли һиссәси сәфәрбәр олунмалы, сијаһја алынмалы вә мәрһәләләрлә тә'лим мәшг топлантыла-

рына жыгыларга һәрби вә физики чәһәтдән камилләшдирилмәлидир. Бунун үчүн милли ордуја һәрбчи мütәхәссисләрлә јанашы, физики тәрбијә мütәхәссисләрә дө чөлб едилмәлидир. Әһали арасында тәблиғат ишләри апарылмалыдыр.

Икинчи мәрһәләнин һәјата кечирилмәсиндә исә халг тәһсиле системндә тәтбиғ едилән индики физики програмларына јенидән бахылмалы, јерли имканлар нәзәрә алынараг тәтбиғи идман нөвләри програма дахил едилмәлидир.

Атычылыг идманы орта мәктәб програмына мәчбури шәкилдә дахил едилмәли вә бу ишин тәшкили һәрби комиссарлыглар тәрәфиндән нәзарәт алтына алынмалыдыр. Јахшы олар ки, бурахылыш синифләри бу идман нөвүндән имтина версин.

Јахшы олар ки, шәрг өзүнүмүдафиә идман нөвләри орта мәктәб програмына дахил едилсин вә һәр ики чинс бу идман нөвләри илә мәшгул олсун. Орта мәктәбләрдә физики тәрбијә просесинин көкүндән јахшылашдырылмасында әсас амилләрдән бири мәктәб идман базаларына ачыначаглы вәзижәтдән чыхармаг вә јахшылашдырмагдыр.

Нахчыван Мухтар Республикасынын чографи мөвгеји тәкчә күчлү ордуја малик олмагы дејил, әһалинин бүтүн тәбәгәләринин физики вә һәрби чәһәтдән жүксәк һазырлыга малик олмасыны тәләб едир. һансы ки, бу иш индијә гәдәр там јарытмаз шәкилдә апырлышдыр. Индики анда али, орта ихтисас вә техники пешә мәктәбләриндә тәчили шәкилдә бәзи лазымсыз фәнләрин јеринә тәләбәләрә һәрби дәрс кечирилмәли тәләбәләрә мухтәлиф мүасир силаһлардан истифадә гајдалары өрәдилмәлидир.

Сон илләрдә Нахчыван Дөвләт Университетиндә һәрби Техники факултәнин вә бәдән тәрбијәси факултесинин ачылмасы тәғдирәлајигдир. Бу өлкә рәһбәрлијинин вә Университет рәһбәрлијинин әһалинин физики һазырлыгынын артырылмасына дигтәтинин нүмунәсидир. Нахчыван Мухтар Республикасыны үч тәрәфдән дүшмәнлә әһәтә олунмасы биздән тәкчә жүксәк кејфијәтә малик олан орду илә кифајәтләнмәк дејил, Нахчыван әразисиндә 300 минлик бир «орду» милләтин формалашдырмагы тәләб едир. һәр ан Нахчыван әһалисинин әксәријәтлә ордуја чеврилмәси зәрурәти мејдана кәлә биләр.

Бүтүн јухарыда кәстәриләнләрин һәјата кечирилмәсиндә әсас амилләрдән бири дә әһали арасында апарылан тәблиғатын күчләндирилмәсидир. Физики камиллијин вә һәрби һазырлыгын нә гәдәр вачиб олдуғуну әһалијә чатдыра билмәк үчүн мәтбуатда вә телевизияда вахташыры верилишләр тәшкил олунмалы вә тәблиғат иши күчләндирилмәлидир.

ТӘМИНӘ АҒАКИШИЈЕВА

ЕКОЛОЖИ ПРОБЛЕМ ЕКОЛОЖИ РЕАЛЛЫГЫН МӘНСУЛУДУР

Әсаслы аналитик әсәрләрдә Азәрбајҗанда әтраф мүһитин вәзижәти әтрафлы тәһлил олунур. Әслиндә бүтөвлүкдә бәшәријәт чидди еколожи бәһрана доғру кедир. Еколожи бәһран тәкчә тәбиәтлә чәмијәт арасындагы зиддијәтләрин сон һәддә чатмасы дејил, бүтөвлүкдә сивилизасијанын бәһраныдыр.

Мүасир глобал еколожи бәһран дедикдә еколожи системләрдә, бәшәр чәмијәтинин тәбиәтлә мүнәсибәтиндә мөвчуд таразлыгын позулмасы баша дүшүлүр. О бәшәр чәмијәтиндәки мәһсудлар гүввәләрин вә истәһсал мүнәсибәтләринин инкишафынын әтраф мүһитин еколожи имканларына үғун кәлмәмәсидир. Тәбиәтдә олан бәһран әсасән ашағыдагы мүһүм чизжиләрлә, даһа дегиг десәк, антропоген фәалијәт просесиндә еколожи таразлыгын позулмасы; бәшәр чәмијәтинин әтраф мүһитин вәзижәтинин пилсләшмәси тенденсijasынын гаршысыны ала билмәк бачарыгына малик олмамасы вә сдир. Еколожи бәһран сивилизасија тарихиндә тсдиг едилмиш чәмијәтин әтраф мүһитә истәһлакчы мүнәсибәтинин вә биосферин тәбиби биокехимјәви просесләрин өзүнү бәрпа габилитәти арасындагы һәлә дө һәлл едилмәмиш зиддијәтләрин нәтичәсидир.

Сон рәсми сәнәдләрдә еколожи систем дедикдә гаршылыгы тәсирдә олан әтраф мүһитин тәркиби һиссәсини тәшкил едән: битки өртүјү, флора, һейванлар аләмә, фауна, торпаг, су һөвзәләри вә чајлар, минерал сәрвәтләр, һава вә енержи мәнбәләринин вәһдәти баша дүшүлүр.¹

Мүасир дөврдә еколожи системә вурулан зәрәр вә онун нәтичәси олан глобал вә еколожи бәһранлар һаггында мүһүм әсәрләрин јазылмасы тәбиидир.²

Үмумијәтлә, бәһраны тәшкил едән элементләр рәнкарәндқир. Артыг интеллектуалларын әксәријәтинә мө'лумдур ки, әтраф мүһит вә онун еколожи системи глобал миғјасда түкәнмәкдәдир. Мәсәлән, узагкөрмәз сијасәт демәк олар ки, һәр бир континентдә кәнд тәсәррүфатынын ресурс базасынын деградасијасына кәтириб чыхармышдыр. Шимали Америкада вә Русијада ерозија түҗан етмәкдәдир. Авропада туршулашма кенишләнмәкдәдир. Асија, Африка вә Ләтүн Америкада мөшәләрин күтләви шәкилдә мөһв едилмәси сәһрәлашмаја доғру апарыр. Практик олараг су иткиси вә еләчә дә суларын дөһшәтли дәрәчәдә чиркләнмәси һәр јердә сүр'әтлә артмагдәдыр. 70-чи илләрин сонунда АБШ-да кәнд тәсәррүфаты торпагларынын демәк олар ки, үчдә бир һиссәси артыг ерозијаја мәруз галмышды. Канада да торпагларын деградасијасы демәк олар ки, фермерләрә илдә 1 милјард доллар зијан вурур.

Русијада бу вәзижәт даһа ағырдыр. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, артыг Русијада чиркләнмә сәјәсиндә чоһсајлы су һөвзәләри еколожи чәһәтдән јарарсыз һесаб олунур. Марағлы фактлардан бири дә будур ки, инсанлар Јер күрәсиндә әкинчиликлә мәшгул олмага башланмамышдан орада, 6 милјард һектар мөшә олмушдур. һазырда чәми 4 милјард һектар мөшә вардыр ки, ондан да јалңыз 1,5 милјард һектар тохунулмыш мөшә һесаб олунур. 1950-чи илдән 1990-чы илә гәдәр мөшә массивинин демәк олар ки, јарысы мөһв едимышдур.

¹ Бах: Әтраф мүһитин мүнәфизәси һаггында. Азәрбајҗан Республикасынын Гануну. «Азәрбајҗан» гәзәти. 10 август 1999

² Бах: Доклад международной комиссии по окружающей среде и развитию «Наше общее будущее» М., 1989; Медеуоз Д.Х., Медеуоз Д.Л., Рандерс Й., Беренс Ш.У. Пределы роста. М., 1991; Медеуоз Д.Х. Медеуоз Д.Л., Рандерс Й., За пределами роста. М., 1992. Реймерс Н.Ф. Надежды на выживание человечества. М., 1992 вә с.

АБШ мешәләринин үчдә бирини, мешә массивләринин исә 85 фаизин итирмишдир. Европада илкин (тохунулмамыш) мешәләр демәк олар ки, галлამышдыр. Мө'әдил гуршагдакы мешә массивлары Русия вә Канада да тәхминән 1,4 мил'ярд гектар галмышдыр. Онлардан дүз жарысы демәк олар ки, ишләнәлмишдир. Тропикләрдә олан илкин мешәләрин жарысы демәк олар ки, јох олмушдыр. Јердә галан жарысы исә мөһв едилмәкдә вә јахүд деградасијаја уграмагдадыр. Мешәләрин гырылмасы онларын мөһвинин бир формасыдыр. Дикәр тәһлүкә исә әтраф мүһитин чиркләнмәсидир. Европа мешәләринин дөрддә үчүз үчүн мүддәт таразлыг вәзијәтиндә галса да, сон дөврләрдә һаванын чиркләнмәси вә туршу јагышларындан зәрәр чөмәкдәдир. Мешә јанғынлары һәм мешәләрин мөһв едилмәсиндә, һәм дә атмосфәрин чиркләнмәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

Јер күрәсиндә 10 мил'јондан 100 мил'јона гәдәр мүхтәлиф һәјат формасы мөвчүдүр. Онлардан јалныз 1,4 мил'јону тәсниф олунмуш вә мүхтәлиф адлар алмышдыр. Онларын мөһв олма темпи илдән-илә артмададыр. Тәхмини һесабламалара көрә һәр күн 10 нөвдән 100 нөвә гәдәр чанлы мөһв едилди. Экологларын фикринчә Јер күрәсиндә динозаврлар мөһв едиләндән кечән 65 мил'јон ил әрзиндә нөвләрин мөһв едилмәси бу чүр сөвијәјә чатмамышды.¹

Эколожи бөһранын мүһүн тәзәһүрләриндән бири тәбиәтдәки ресурсларын фөвгәладә дәрәжәдә истәһлакындан ибарәтдир. һазырда бөшәријәт тәбиә ресурслардан о гәдәр истифадә едир ки, бунун да нәтичәсиндә тәбиәт өзүнү бәрпа етмә ишиндә ағыр вәзијәтә дүшүр. Инди бөшәријәт фотосинтез сајәсиндә гуруда истәһсал олунан бүтүн мөһсүлларын демәк олар ки, 40 фаизини «ишләдир». Башга сөзлә бөсөк, бүтүн XX әср әрзиндә бөшәријәт өзүнүн көлөчәк нәсилләринин һесабына јашамышдыр. Нәтичәдә о биосфәри вә еләчә дә биосфәрин ајрылмәз тәркиб һиссәси олан өзүнү там деградасија вәзијәтинә кәтириб чыхармышдыр.

Јахын вахтларда үчүнчү дүнја өлкәләрини вә еләчә дә кечмиш совет республикаларыны эколожи бөһран далғасынын бүрүмәси тәһлүкәси һағында тез-тез данышырлар. Бу өлкәләрин әһалиси бүтүн планетин әһалисинин једдидә бир һиссәси даим ачыг чөкир. Јер күрәси әһалисинин артымынын 90 фаизи јахын көлөчөкдә һөмин өлкәләрин пајына дүшөчөкдир. Дүнјанын һөмин һиссәсиндәки әһалисинин јашајыш шөраитини инкишаф етмиш өлкәләрин јашајыш шөраитинә чатдырмаг үчүн дүнја истәһсалыны 5-10 дөфә, енержини исә 5 дөфә артырмаг лазымдыр.

Тәдигатчылар чох һагы олараг гејд едилрлер ки, тәбиәт деградасијаја уграмагла бөшәријәт дә деградасијаја уграмаға мөһкумдур.

Јухарыда гејд етдикләримиз мүасир эколожи реаллыгын чох аз фактларыдыр. Керчөклик бунлардан даһа чох олдуғуну вә эколожи проблемләрин мүасир эколожи проблемләрин башлыча сөбәбкәры олдуғу данылмаздыр.

¹ Фактлар: Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды) М., Юрист. 1998 китабындан (с. 16-17) көтүрүлүмшүдүр.

«БИОСФЕР» АНЛАЈЫШЫ ҺАҒЫНДА БИР НЕЧӘ СӨЗ

«Биосфә» анлајышынын елми дөвријәјә чыхмасынын марагы тарихчәси вар. Әслиндә онун елмә, дөвријәјә кәтирилмәсинин тарихи о гәдәр дә чох дејилдир. Бу анлајыш Јер һағында биликләр системинә XX әсрин әввәлләриндә дахил олмушдыр. 1926-чы илдә академик В.И.Вернадскинин «Биосфә» адлы китабы чалдан чыхмышдыр. В.И.Вернадскијә гәдәр Австрија кеологунун әсәрләриндә «биосфә» анлајышы ишләнәлмишди. Лакин бу термин кифәјәт гәдәр әсасландырылмадығындан, мөзмунун гејримүәјјәнлијиндән елмдә мөһкәмләнә билмәмишди.

В.И.Вернадскинин китабында илк дөфә олараг зәнкин фактик материал әсасында тәкчә «Биосфә» анлајышынын мөзмуну ачыгланмамыш, ејни заманда бу анлајышын Јер күрәсинин үст гатында фактики баш верә биләчәк бүтүн һадисәләрин баша дүшүлмәси үчүн зәрурилији кәстәрилмишдир.

В.И.Вернадски сонра јаздығы «Јер биосфәрини кимјәви гурулушу вә онун әһатәси» (М.,1956) адлы китабында биосфә һағында тә'лими һәртәрәфли инкишаф етдирмиш, ону биосфәрин инкишафынын даһа јүксәк мәрһәләсиндә јени бир анлајышла әвәз етмәјин зәрурилији илә тамамламышдыр. һөмин мәрһәлә үчүн о «ноосфәра» (әгл саһәси) адыны тәклифини вермишдир. Кәстәрилән термин әввәлләр теоложи әһвали-руһијјәли франсыз алимләри Е.Леруа вә П.Тейјар де Шарден тәрәфиндән ишләдилмишди. Онлар бу анлајышы ишләдөркән фактики олараг мадди аләмдән асылы олмајараг фәалијәт кәстәрән сырф әгл саһәсини нәзәрдә тутурдулар. В.И.Вернадски исә биосфәра дедикдә руһ саһәсини дејил, һәм дә мадди керчөклији, инсанларын әмәји нәтичәсиндә дејишдирлимиш саһәни дә баша дүшүрдү. О заман белә бир гануни суаллар мејдана чыхыр. «Биосфә» сонра исә «ноосфәра» анлајышларынын елмә кәтирилмәсинин һансы методоложи мотивләри вардыр? Јахүд да, Јер һағында елми нәзәријәтин инкишафында һөмин анлајышлар һансы ролу ојнамышлар? Вә нәһәјәт, үчүнчү суал версәк сорушмалылыг ки, һөмин анлајышларын тәбиәт вә чөмијәт һағында елмләрин перспектив инкишафында әһәмијјәти нәдир? һәлә кечән әсрдә тәбиәтә јени бахышы јүксәк гимәтләндирән Ф.Енкелс «Тәбиәтин диалектикасы» әсәриндә јазырды ки, «... донуб галан һәр шей ахычы олду, һәрәкәтсиз олан һәр шей һәрәкәтә кәлди, әбәди сајылан һәр бир хүсуси шей кечи-чи олду: сүбүт олунду ки, бүтүн тәбиәт әбәди бир ахын вә дөвран ичәрисиндә һәрәкәт едир».

Догрудан да јухарыда гојулан суалларын чавабларынын ахтарышында Ф.Енкелс һәлә кечән әсрдә тәбиәтшүнаслыгда һөкм сүрән методоложианын спесификасынын характеристикасыны вермәклә бизә көмәк едир. Ф.Енкелс јазырды: «Тәбиәт һағында ... донуб галмыш бахышы ики дөфә тәбиәтшүнас дејил, философ сарсытды. 1755-чи илдә Кантын «Үмүми тәбиәт тарихи вә сәма нәзәријәси» әсәри чыхды. Илк төкан мөсәләси арадан галдырылды; Јер вә бүтүн күнәш системи заман дахилиндә әмәлә көлмиш бир шей кими мејдана чыхды. Тәбиәтшүнасларын бөјүк чохлуғу тәфәккүрә гаршы нифрәт бәсләмәсәјди, - Нјутон буну: физика, метафизикадан өзүнү

¹ Ф.Енкелс. Тәбиәтин диалектикасы. Бақы, 1966, с. 14

МОРАЛЬ КАК СФЕРА СОЗНАТЕЛЬНОЙ РЕГУЛЯЦИИ ПОВЕДЕНИЯ

Азербайджан уже вступил в эпоху рыночных отношений, но наше понимание нравственности, воспитания все еще не осмыслили этот факт. И сохранение нравственности не в том, чтобы не замечать политических и экономических изменений, а в том, чтобы помочь человеку жить по-человечески в новых условиях. Каждый педагог может признаться, что азербайджанская школа в широком смысле слова вступила в период социально-экономических расслоений. Очень многие дети. Подростки мечтают о богатстве, в богатстве видят смысл своей жизни. Но богатство недостаточно для нравственной свободы, зачастую - это результат несвободы человека. Воспитатель должен найти ответ на вопрос, как соотносит материальное и свободу.

Проблема нравственной свободы есть проблема самообладания. А она вырабатывается в рамках особого морального воззрения на мир, общество и на самого себя. В свою очередь это обуздание своего своеволия, образование своей воли с долгом. Так воля преобразуется в духовную автономию. Автономия не заставляет отказываться от частных интересов и целей, но они позволяют личности, стремясь к своим частным целям оставаться в рамках моральной легитимности, то есть в рамках принятых норм.

Автономия, таким образом, не есть свобода воли и отсутствие давления, но возможность выбора, не ущемляющая свободы другого. Это и есть суть нравственного императива на все времена. Взаимосвязь нравственной свободы ведет к признанию того, что свобода нужна для осуществления выбора. Внешний выбор всегда предворяется внутренним выбором. Поэтому мораль это нормативная регуляция поведения личности, но принятая им сознательно, то есть свободно. Мораль как сфера регуляции отличается от других сфер регуляции, таких как право, религия, тем, что индивид сознательно, свободно, то есть ценностно, принимает их. И только мораль обращается к человеку как к человеку, а не как члену какого-то сообщества, то есть они универсальны. Другое дело, что такое понимание морали устанавливается не сразу. Можно сказать, что только в XX веке принимается такое понимание морали. Это универсальное понимание морали позволяет весь мир рассматривать как единое целое, единый мир. Любое другое толкование морали ведет к тому, что мир рассматривается как столкновение враждебных цивилизаций.

Подобный универсализм заставляет понять, что мораль лишена конкретного предметного определения и это ее другое отличие от других сфер регуляции. Да, многие моральные требования похожи на требования других регуляторов. К примеру, «не убий» «не убий» – требуется и правом. Но моральное «не убий» отличается от правового тем, что это – запрет и на способ

көзлө! Деје хәбәрдарлыг шәклиндә ифадә етмишди, - онда онлар Кантын тәкчә бу даһијанә кәшфиндән елә нәтичәләр чыхармалы олардылар ки, бу нәтичәләр онлары долајы јолларла аракәсилмәдән јол ахтармаг зәһмәтиндән гуртарарды вә јанлыш јолда сәрф олунан күлли мигдар вахт вә әмәјә гәнаәт етмиш оларды. Ахы Кантын кәшфиндә бүтүн кәләчәк ирәллиләмәнин башлангыч нөггәси верилмишди. Әхәр Јер әмәлә кәлмиш бир шәј идисә, онда онун индики кеоложи чографи, иглим вәзијјәти, јер үзәриндәки биткиләр вә һејванлар да бир заман әмәлә кәлмиш бир шәј олмалы иди вә јер күрәсинин јалныз бир-биринин јанында јерләшмәк шәклиндә – мәкан дахилиндә дејил, һабелә биринин дикәриндән сонра кәлмәси шәклиндә – заман дахилиндә дә тарихи олмалы иди. Әхәр бу истигамәтдә дәрһал вә гәтијјәтлә тәдгигат апарылмасы давам етдирилсәјди, тәбиәтшүнаслыг бу вахта гәдәр индики вәзијјәтдән хәјли артыг ирәллиләмиш оларды.

Бүтүн бу дејиләнләр бир даһа сүбут едир ки, тәбиәтшүнаслыг да тәпланмыш фактлар биосфер, сонра исә ноосфер тәлимларинин јаранмасына кәтириб чыхармышдыр. Тәбиәтшүнаслыг да үзви вә гејри-үзви аләмнин гаршылыгы әлагәләри һаггында истәнилән гәдәр мәлүмат топланмышдыр. Тәбиәт һадисәләринин гаршылыгы әлагәси вә инкишафы һаггында идејалар И.Кантын, Ч.Ләјелин, М.В.Ломоносовун, Ж.Б.Ламаркын, Жоффруа Сент-Илерин, К.Ф.Рулјенин вә дикәр алимләрин әсәрләриндә даһа да инкишаф етдирилмишдир. Ч.Дарвинин үзви аләм һаггында нәзәријјәсиндән сонра тәбиәтшүнаслыг да диалектик идејаларын формалашмасы даһа да күчләнмишдир. һәмнин нәзәријјәләрин сонрақы инкишафы һеккел тәрәфиндән биолокијанын бир бөлмәси кими еколокијанын формалашмасы олмушдур. Тәбиәтә бахышларда метафизик галыгларын арадан галдырылмышында XIX әсрин II јарысында В.В.Докучаевин, П.А.Костычевин, Н.М.Симбиртсевин әсәрләри мисилсиз рој олнамашдыр. XX әсрин әввәлләриндә чохсајлы фактик материалын топланмасы В.И.Вернадскијә имкан верди ки, өзүнүн јени концепсијасыны јарада билсин. О заманкы ССРИ мөканында В.И.Вернадски илк дөфә олараг радиокимјәви сонра исә биокеокимјәви истигамәтләр јаратмышдыр. һәмнин елми истигамәтләр ән колмплекс билик саһәсини чәмијјәтлә тәбиәтин гаршылыгы тәсири һаггында елми јаратмаға јардымчы олмушдур.

В.И.Вернадскинин елми фәалијјәтиндә фәлсәфә хүсуси јер тутмушдур. Онун чохсајлы фәлсәфи чыхышлары, хүсусилә дүнјакөрүшүнә аид чыхышлары бу елмин инкишафына мүһүм тәсири кәстәрмишдир. В.И.Вернадскинин әсәрләриндә универсаллыг олмаса да, онун ирәли сүрдүјү «биосфер» вә «ноосфер» анлајышлары универсал анлајышлар һесаб олуна билләр. В.И.Вернадски Јер үзәриндә һәјатын әмәлә кәлмәсини вә бунунла әлагәдәр биосферин јаранмасыны әјры-әјры нөггәләрдә әјрыча функцияларын әмәлә кәлмәси кими дејил, планетин мувафиг шәраит олан бүтүн саһәсини әһәтә етмиш һәјат «менталитети»нин әмәлә кәлмәсинин ваһид күчлү просеси кими нәзәрден кечирмишдир. Вернадскијә көрә организмләр планетин үст гатында садәчә олараг јашамыш, әксинә, мин телләрлә һәм кенетик, һәм дә актуал шәкилдә јашадыглары мүнхитлә әлагәјә кирилләр. Бу исә маддә вә енержинин арасыкәсилмәз мүбадиләси просеси илә мүшәјјәт олунур.

мысли, а не только запрет на действия, лишаящие жизни другого. То есть мораль-это такие требования к человеку, до которых другие регулятивы не дотягиваются, только он сам их может принять для себя. Моральная задача ставится перед человеком не только свободно, то есть он может принять иное решение, но и свободно по отношению ко всем существующим регулятивам. Мораль обращается к человеку от имени всех людей, а значит и от имени его самого. Она не угрожает, угрожающая мораль не есть мораль, а некий иной регулятив. Мораль обращается к человеку через его внутренний голос, то есть совесть и отвечает человек за нарушение морального требования только перед своей совестью. По своей логике мораль обращается к тем, у кого есть совесть, то есть к тем, кто свободно принимает на себя моральные требования. Поэтому мораль нельзя сводить к тому, «как принято». В этике со времен Гегеля различают мораль и нравственность. В современной западной этике различают понятие морали и нравов. Именно это различие весьма важно по проблемам моральноценностного воспитания. Больше того учет этого различия разводит систему воспитания от культуры воспитания, основанной на духовной свободе и автономии.

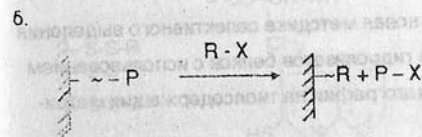
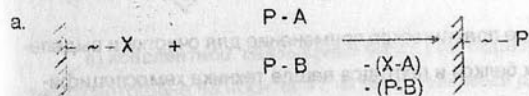
Только автономия духа рождает меру нравственной ответственности человека. А ведь одной из целей нравственного воспитания является соучастие в выявлении нравственной ответственности человека. Человек ответствен и в рамках других регулятивных систем, но они регулируют только поведение человека, а потому не полны. Регулировать мотивы своего поведения человек может только сам с помощью нравственной ответственности. И только в морали человек ответствен перед самой собой, а перед другими- в той мере, в какой других он признает их за продолжение себя самого. Поэтому только в морали человек ответствен за себя без внешнего контроля, но будучи ответствен за себя, за свою свободу, он как бы ответствен за других.

Азизова Г.И., Бехбудова З.А.,
Абдуллаева З.И., Алекперзаде Ш.И.,
Глушенко С.В.

Кафедра биохимии АМУ им. Н.Нариманова
**МОДИФИКАЦИЯ МЕТОДА СЕЛЕКТИВНОГО ВЫДЕЛЕНИЯ
ТРИПТОФАНСОДЕРЖАЩИХ ПЕПТИДОВ ИЗ ГИДРОЛИЗАТА БЕЛКОВ**

Среди всех методов селективного выделения пептидов самое значительное место занимает ковалентная (хемоспецифическая) хроматография. В отличие от биоспецифической адсорбции этот вид хроматографии основывается на химическом взаимодействии выделяемого вещества и полимерного носителя. В этом смысле ковалентную (хемоспецифическую) хроматографию можно рассматривать как обратимую модификацию функциональных групп белков или пептидов нерастворимыми реагентами. Необходимо подчеркнуть, что принципиально возможно использование для обратной иммобилизации любых доступных, реакционноспособных группировок при условии, что реакции модификации протекают высокоспецифично и в мягких условиях, не разрушающих самих объектов и носителей.

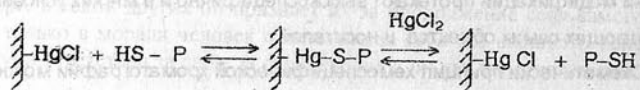
Схематически принцип хемоспецифической хроматографии можно изобразить следующим образом:

При нанесении смеси биополимеров, один или несколько компонентов которой являются целевыми продуктами выделения, на полимерный носитель содержащий химическую активную якорную группировку, способную избирательно реагировать с реакционноспособными группами А, происходит селективная иммобилизация материала, несущего доступные остатки, а несвязанные ковалентные продукты (Р-В) отмываются. Химическая связь носитель - биомолекула устойчива в отсутствие реагента (Р-Х), которая разывает образующуюся связь. При его введении в систему происходит деиммобилизация и продукт выделения переходит в раствор.

Наиболее широкое развитие хемоспецифическая хроматография получила применительно к цистеинсодержащим белкам и пептидам. Это связано, с одной стороны, с реакционной способностью сульфидрильных групп, а также с простотой и высокой селективностью их модификации.

Впервые для этой цели Катрикасасом была описана техника ХСХ, основанная на реакции образования меркаптидных связей (HgS)/1/. Были синтезированы ртуть содержащие носители на основе целлюлозы, селфарозы /2,3/.

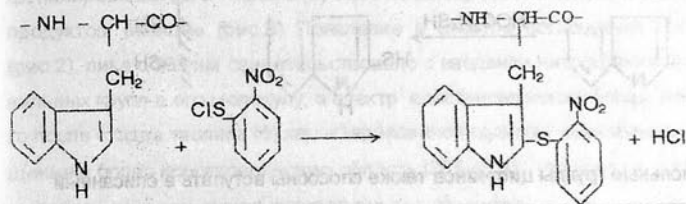

Наиболее широкое практическое применение для очистки и выделения цистеинсодержащих белков и пептидов нашла техника хемоспецифической хроматографии на основе тиол-дисульфидного обмена, предложенная Бруклархста и др. /4/.

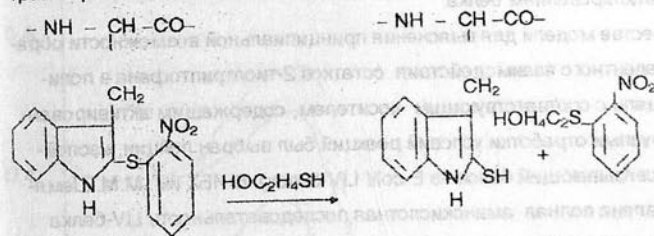
Авторами статьи предложена новая методика селективного выделения триптофансодержащих пептидов из гидролизатов белков с использованием принципа хемоспецифической хроматографии на тиолсодержащих матрицах.

Предварительно проводилась модификация остатков триптофана введением во второе положение индольного кольца сульфидрильной группы. Схема использованных реакции приведена ниже:

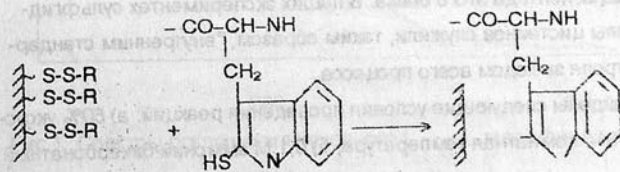
а) обработка остатков триптофана в белке (пептиде) 2-нитрофенилсульфенилхлоридом (NPS-Cl) /5/.

б) превращение образующихся 2-тиоэфирных производных в 2-тиолтриптофан /6/.

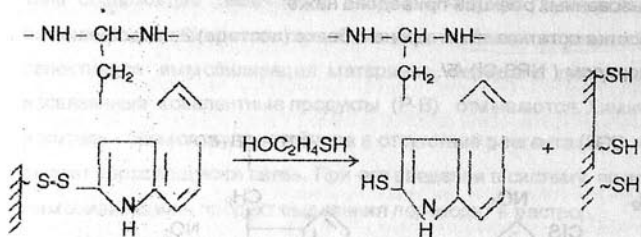

в) ковалентное связывание белка (пептида) по остаткам цистеина и 2-тиолтриптофана на носителе с активированными дисульфидными группами.

г) деиммобилизация соединений с матрицы обработкой конъюгата тиоловым агентом (β -меркаптоэтанолом).

Тиольные группы цистеинов также способны вступать в описанный цикл превращений, возвращаясь на последней стадии к исходному состоянию. Однако в случае необходимости они могут быть исключены из него карбоксиметилированием белка.

В качестве модели для выяснения принципиальной возможности обратимого ковалентного взаимодействия остатков 2-тиолтриптофана в полипептидной цепи с соответствующим носителем, содержащим активированные SH-группы отработки условий реакций был выбран лейцин, изолейцин, валин-связывающий белок из *E. coli* (LIV-белок). В ИБХ им. М.М.Шемякина установлена полная аминокислотная последовательность LIV-белка М.м. 34500) [7]. В состав его молекулы входят три остатка триптофана и два остатка цистеина. Ранее с помощью хемоспецифической хроматографии из триптического гидролизата были выделены с хорошим выходом оба цистеинсодержащих пептида этого белка. В наших экспериментах сульфгидрильные группы цистеинов служили, таким образом, "внутренним стандартом" для контроля за ходом всего процесса.

Были найдены следующие условия проведения реакций: а) 50% уксусная кислота - 5 ч. комнатная температура; б) 0,1 М аммоний-бикарбонатный

буфер pH 8,0 - 16 ч. комнатная температура; в) носитель тиостекло (CPG/Thiol) 0,1 М аммоний ацетатный буфер pH 4,0 - 20 ч. комнатная температура, 0,1 М аммоний-бикарбонатный буфер pH 8,0 - 4 ч. комнатная температура. Обессоливание на промежуточных стадиях осуществлялось с помощью гельфильтрации. Контроль за ходом процессов нитрофенил-сульфенилирования (а) и тиолиза (б) вели по измерению спектра поглощения продуктов реакции (рис.3). Появление в спектре поглощения LIV-белка (рис.2) пика с 365 нм свидетельствовало о введении нитрофенил-сульфенильных групп в его молекулу, а спектр восстановленного белка, полученного после стадии тиолиза (б) характеризовался сдвигом максимума поглощения в более коротковолновую область (365→330), что хорошо согласовывалось с имеющимися литературными данными.

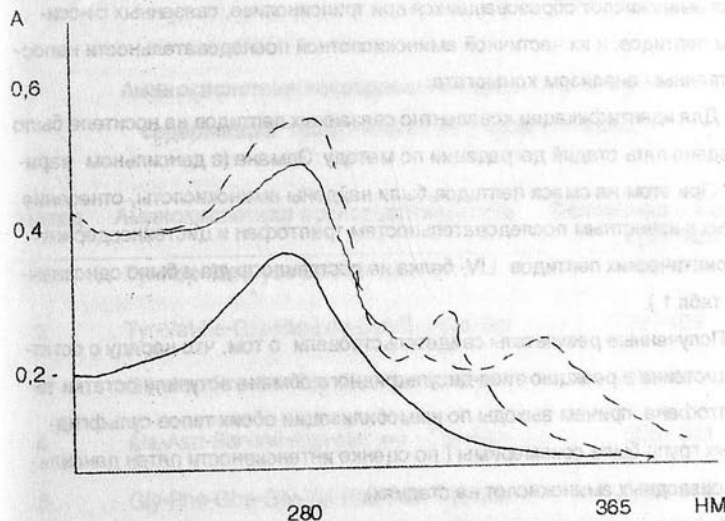

Рис. 1. Спектры поглощения исходного (—), модифицированного (---) и восстановленного (···) LIV-белка.

Иммобилизация белка проводилась при непрерывном легком вращении сосуда в атмосфере азота в течение 20 часов. По данным аминокислотного анализа конъюгата, связывание белка с матрицей было практически полным.

Иммобилизованный на тиол-стекле белок был подвергнут гетерогенному триптическому гидролизу в 0,1 М аммоний-бикарбонатном буфере, pH-8,4 (нагрузка фермента 1:50, 6 часов при 37°C). После окончания гидролиза не связанные с носителем пептиды удаляли отделением супернатанта и тщательной промывкой полимерной матрицы.

Выбор в качестве матрицы тиол-стекла, устойчивого к органическим растворителям и кислотам, дал возможность проводить все стадии процесса исследования - определение количества иммобилизованного белка N-концевых аминокислот образовавшихся при трипсинализе, связанных с носителем пептидов, и их частичной аминокислотной последовательности непосредственным анализом конъюгата.

Для идентификации ковалентно связанных пептидов на носителе было проведено пять стадий деградации по методу Эдмана (в дансильном варианте). При этом на смеси пептидов были найдены аминокислоты, отнесение которых к известным последовательностям триптофан и цистеинсодержащих триптических пептидов LIV- белка не составило труда и было однозначным (табл. 1).

Полученные результаты свидетельствовали о том, что наряду с остатками цистеина в реакцию тиол-дисульфидного обмена вступили остатки тиолтриптофана, причем выходы по иммобилизации обоих типов сульфидгидрильных групп были соизмеримы (по оценке интенсивности пятен дансильных производных аминокислот на стадиях).

Из приведенных данных следует, что процесс модификации сложной смеси пептидов протекал высокоселективно, только по остаткам триптофана и цистеина, неспецифической сорбции пептидов на носителе не происходи-

ло. Характер хроматографического поведения пептидов свидетельствовал также об отсутствии побочных процессов при модификации.

Методика целенаправленного выделения фрагментов полипептидной цепи, содержащих остатки триптофана, может быть использована при поиске информативных аминокислотных последовательностей, необходимых для синтеза соответствующих олигонуклеотидных зондов, поскольку триптофан (наряду с метионином) кодируется уникальным кодоном.

Применение иммобилизации по остаткам триптофана перспективно в структурных исследованиях труднорастворимых мембранных белков, не содержащих остатков цистеина, а также при исследовании функционально-значимых фрагментов полипептидной цепи.

Таблица 6

Аминокислотная последовательность Tpr- и Cys-содержащих триптических пептидов LIV-белка.

Пептид	Аминокислотная последовательность	Положение в молекуле белка
1.	Tyr-Asp-Ala-Cys-Asp-Pro-Lys	49 - 56
2.	Tyr-Val-Ile-Gly-His-Ley-Cys-Ser-Ser-Ser	72 - 109
3.	Gln-Asp-Pro-Ser-Gly-Ala-Phe-Val-Trp-Thr	270 - 302
4.	Ala-Asn-Ser-Val-Asp-Nhr-•••• - Trp-Asp-	306 - 321
5.	Gly-Phe-Ghe-Gly-Val-Phe-Asp-Trp-His-	326 - 344

Гур'ани-кәримдән тәрчүмәләр	3
А.Шүкүров. Еколожи концепсијада инсан еколожијасы проблеми	7
Р.М.Эминов. Общественно- политические и философские взгляды А.Талыбова.....	9
М.Ә.Сейфәддини, Р.Ф.Байрамов. Хилафәтин дәвләт идарәчилик системиндә чанишинлик (чанишинләр)	12
М.Н.Әлијев. Пенсия сыгортасы БЭТ-ин конвенсия вә төвсијәләриндә.....	17
Ә.Вәлијев. Азәрбајчан Милли Театр Просесинин Чагдаш Тәшкилатланма Проблемләри Театршүнаслығын актуал проблеми кими	20
Ә.Вәлијев. Театр просесинин чагдаш тәшкилатланмасынын объектив факторлары	21
А.Гафаров; Б.Хәлилов; Ш.Г.Муртузајева. Тәбиәт вә чәмијјәт.....	22
Р.А.Әлијев. Азәрбајчанын ширин су һөвзәләриндә јанүзән хәрәнкләрин (Amphipoda) сујун шәффафлығына мүнәсибәти	26
К.С.Мирзәјев, С.И.Әлијев, С.Ш.Сүләјманов. Хәзәр дәнизинин Бөјүк Гызылағач көрфәзинин бентик фаунасынын еколожи характеристикасы	28
Т.Х.Гәнијев. Ч.Чаһанкиров «Физули» кантатасы	30
У.С.Гасанова Некоторые грамматические особенности азербайджанского и русского языков	32
М.Дөвран, С.Кәримов. Азәрбајчан һаггында дүшүнчәләримиз	35
Ә.Лалајев. Ч.Мәммәдгулузадәнин "өлүләр" пјеси орта Асијада	42
Дж.А.Ахмедов, Н.М.Гаджиев. О Кибернетическом Методе Моделирования при изучении Самоуправляющихся систем	44
А.П.Гасанов, Н.М.Гаджиев, Ф.А.Садыхов. Основные тенденции в организации управления промышленными фирмами.....	46
Һ.К.Сәфијева. Кәрбәлә мүсибәти – әгидә вә е'тигад дәнмәзлийинин нүмунәси кими	50
М.Әрдәбилинин «Шиә бағчасы» есәриндән бир парча.....	51
Ч.Салајев. Астара рајонунда бә'зи чографи адларын етимолокијасы.....	65
М.А.Мамедов, К.Данзиева. Об ойкониме «Ям»	69
Н.Ш.Мирзоева. Роль службы быта в жизни женщин	72
М.Ш.Мирзоева. Роль конденсационных вод при формирование дренажного формирования дренажного стока (на примере Кура-Араксинской низменности)	73
Mәлеукә Али qızı. İfa mädəniyyəti haqqında	74

М.Г.Чәфәрова. Чәмијјәт һәјәтында чоһминли Азәрбајчан мүәллимләринин ролу	78
С.Т.Мирзәјева. Шаһ Исмајыл Хәтаи вә Азәрбајчан дили	82
Ч.Сәттарова. Мәдәнијјәт вә дәвләт арасында мүнәсибәтләрин бә'зи хусусијјәтләринә даир	84
Ә.Гардашов. Ләнкәран ујездиндә ермәни тәчавүзү	87
Ш.Мустафајева. Дил елмин ачарыдыр.....	90
В.С.Әјјубов. Инкишаф етмиш өлкәләрин верки системи һаггында	90
У.С.Алиев. Пейзажная лирика в балете «тропую грома» К.Караева	93
Дж.А.Ахмедов, Н.М.Гаджиев. Роль философии в развитии математики	96
Н.М.Гаджиев, А.Н.Гаджиев. О понятии множества	98
А.Пәнәһова. Бөјүк Сәһнәјә Апаран Јол	99
Д.Зейналова. Дәвләт вә вәтәндаш чәмијјәти	102
Д.Зейналова. Вәтәндаш чәмијјәтинин тәшәккүлү вә инкишафы	104
С.Ф.Мирзоева. Право на жизнь: постановка проблемы	106
Н.Зульфугарова. Становление и социо-философские идеи феминизма	108
Г.Д.Джафаров, Д.А.Алекперова. Общая характеристика химического состава металлозагрязнителей рабочих площадей НГДУ «Гум адасы» и «Бинагадынефть»	111
С.Гасанова. Методы выделения актиномицентов из почвы	118
Е.Абасова. Еколожи проблемләрин һәллиндә еколожи билик вә мөдәнијјәтин формалашмасынын ролу	123
А.Әсәдов. Гази Бүрһанәддин ше'риндә халг дејимләри	127
У.С.Алиева. Три музыкальных портрета из балета «Тропую грома» К.Караева	130
Г.Махмудова. Истоки функционирования остинатности в творчестве Азербайджанской композиторской школы	132
А.Һәсәнов. Сосиал идарәетмә системиндә кадрлар проблеми	136
А.Һәсәнов. Идарәетмә системиндә кадрларын формалашдырылмасы јоллары	137
У.С.Гасанова. Грамматическое соответствие и несоответствие в разносистемных языках	138
А.Т.Самедова. Проблема разделенных народов: общие принципы	141
Р.Мусајев. Азәрбајчанда ханәндәлик ән'әнәсинин јаранмасы	142
Р.Мусаев. Азәрбајчанда ханәндәлик ән'әнәсинин инкишаф аспектләри	145
Фахд Каннас Обед. Кодификация многосторонних антитеррористических договоров	150
Халед Ахмед Мокбиль. Исключительная экономическая зона	

как институт международного морского права	156
А.Дж.Наджафов. Функционирование социальных институтов в Азербайджане	162
А.Дж.Наджафов. Институт религии. Его функции	163
А.Н.Гаджизаде. Внутреннее убеждение судей, как один из компонентов принципа независимости судей и подчинения их только закону	164
А.А.Азимов. Неправительственные организации как самоуправляющиеся системы	167
А.А.Азимов. Самоуправление в процессе управления обществом	168
А.П.Азизов. Эколого- физиологические аспекты температурного режим краба <i>Rhitropanorelis harrisi</i> из Каспийского моря	169
А.П.Азизов. Зависимость дыхания от массы тела у креветок Каспийского моря	171
С.А.Əлијев, Б.Ф.Кəримов. Тохума глутатионун кимјови реагентлєрин кємєји илє тэнзимлєнмєси мєсэлєси	173
К.В.Мəммədова. Сайд Рүстəмовун рəһбərлији илє Азэрбajчан халг чалгы алєтлєри	176
К.Кəримова. Азэрбajчанын Астара бөлкєсинин мусиги фолклору	177
Г.Н.Рагимова. Из истории музыкальной культуры Азербайджана. Профессиональная азербайджанская музыка	179
И.М.Мамедов. Коллективизм – социальный инстинкт или историческая необходимость	181
К.Рəһимова. Үзејрбəј һачыбəјов вє ифачылыг сənəти	185
Б.Ф.Кəримов, С.А.Əлијев. Глутатионун нєјроадаптасија ролуна даир јени фактлар	192
Л.Х.Гасанова. Воспитание как система	196
Е.Нəчəфов. һүгуги шуур вє мэдəнијət	197
Т.Ағакишијева. «Эколожи реаллыг» анлајышы	199
Н.Һ.Рəһимов. Тəбиəти мұһафизə вє демографик проблемлєрин һəллиндє үмүми вє хүсүси социал-фəлсəфи чəһэтлєрин вəһдəти	202
Б.Бабајев, М.Бабајева. XX əср Азэрбajчан демократик фикриндє шəхсијət азадлыгы, һүгүг бəрабərлији проблеми	203
С.Ибраһимов. һєјдєр Əлијев вє мəнəви тərбијə	206
М.Һ.Рəһимов. һərби вє физики камиллијин тəшкилинə даир	210
Т.Ағакишијева. Эколожи проблем эколожи реаллыгын мəһсулудур	212
Б.Байрамов. «Биосфер» анлајышы һаггында бир нечə сөз	215
Л.Х.Гасанова. Мораль как сфера сознательной регуляции поведения	217
Азизова Г.И., Бехбудова З.А., Абдуллаева З.И., Алекперзаде Ш.И., Глущенко С.В. Модификация метода селективного выделения триптофансодержащих пептидов из гидролизата белков	219

EKOLOQIYA FƏLSƏFƏ MƏDƏNIYYƏT

Баки - "ELM" - 2000

**Kompüter dizaynı: Ariz Əvəz oğlu,
fəlsəfə elmləri namizədi
Korrektor: Kamile Şükürova**

**Yığılmağa verilmiş: 05.06.2000-ci il
Çapa imzalanmış: 19.06.2000-ci il
Kağızın formatı 60x84 1/16
Həcmi - 14,38ç.v., tiraj - 110 nüsxə
Sifariş №88**

**Kitab "TS" firmasının mətbəəsində
çap olunmuşdur
Baکی, M. Əliyev küç. 241 tel.: 94 05 61**

2000/1047